॥ श्रीः ॥

श्रीवैष्णवसिद्धान्त ग्रन्थरत्नमाला   द्वितीयं

तत्त्वटीका

श्रीभगवद्रामानुजविरचितश्रीभाष्यस्य व्याख्या

कवितार्किकसिंह सर्वतन्त्रस्वतन्त्र

श्रीनिगमान्तमहादेशिकैः

अनुगृहीता

परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीवण् शठकोप

श्रीरङ्गशठकोपयतीन्द्रमहादेशिकैः

परिशोधिता

तदीय भूमिकया च सहिता

श्रीवैष्णवसिद्धान्त प्रचार सभाध्यक्षैः

प्रकाशिता

मद्रास्

1938

KABEER PRINTING WORKS
195 High Road, Triplicane, Madras

॥ श्रीः ॥

विषयानुक्रमः

॥ श्रीः ॥

प्रमाणाकरसूचिकायामुपयुक्तानां प्रमाणग्रन्थतत्तत्प्रकरण सङ्केताक्षराणां विवरणम् ।

अथ. शि. उ - अथर्वशिखोपनिषत्

अथ शिर. - अथर्वशिर उपनिषत्

अभा. वा. - अभाववाद

अ रा. ना. - अनर्घराघव नाटकम्

अष्टा. - अष्टाध्यायी

अहि. सं - अहिर्बुध्न्यसंहिता

आथ श्रु. - आथर्वणी श्रुति

आग. प्रा. - आगमप्रामाण्यम्

आ. ब्रा. - आर्षेय ब्राह्मणम्

आप. ध. सू. - आपस्तम्बधर्मसूत्रम्

आप. श्रौ प. सू. - आपस्तम्ब श्रौतपरिभाषा-सूत्रम्

आप. श्रौ. सू. - आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

इति. स. - इतिहाससमुच्चयः

इ. सि. - इष्टसिद्धिः

ई उ. - ईशावास्योपनिषत्

ऐ आ. - ऐतरेयारण्यकम्

ऐ. उ. - ऐतरेयोपनिषत्

कठ. उ. - कठोपनिषत्

का. पा. - काण्व पाठः

काठ - काठकम्

कौषी उ - कौषीतक्युपनिषत्

ख. ख खा - खण्डनखण्डखाद्यम्

गारु पु गारुडपुराणम्

गी भा - गीताभाष्यम्

गौ ध. सू. - गौतमधर्मसूत्रम्

च. श्लो. - चतु श्लोकी

चो सू. - चोदनासूत्रम्

छा. उ - छान्दोग्योपनिषत्

ज स. - जयाख्य संहिता

जि. अ. - जिज्ञासाधिकरणम्

जि. स्तो - जित ते स्तोत्रम्

त टी पु. - तत्त्वटीका पुटम्

त र. - तत्त्वरत्नाकर

त वा - तन्त्रवार्तिकम्

ता तू. / तू. } - तात्पर्यतूलिका (श्रीभाष्यव्याख्या)

ता. र. - तार्किकरक्षा

तै आर. - तैत्तिरीयारण्यकम्

तै. उ - तैत्तिरीयोपनिषत्

तै. ना. उ. - तैत्तिरीय नारायणोपनिषत्
तै. ब्रा - तैत्तिरीय ब्राह्मणम्
तै. सं. - तैत्तिरीय संहिता
तै. उ भा. वा - तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्
द. स्मृ - दक्षस्मृतिः
द्र. भा. - द्रमिडभाष्यम्
धा पा - धातुपाठ
निरा - निरालम्बनवादः
ना लि - नामलिङ्गानु शासनम्
नै. सि - नैष्कर्म्यसिद्धिः
न्या कु. - न्यायकुसुमाञ्जलि
न्याय त. - } न्याय तत्त्वम्
न्या. तत्त्व. }
न्या. वा ता टी. - न्याय वार्तिक तात्पर्यटीका
न्या वा ता. परि - न्यायवार्तिक तात्पर्यपरिशुद्धिः
न्या. सु. - न्यायसुदर्शनम्
न्या. सू - न्यायसूत्रम्
प. पा. वि - पंचपादिकाविवरणम्
पु. सू. - पुरुष सूक्तम्
पू. मी. सू. - पूर्वमीमासा सूत्रम्
प्रकृ. ख. - प्रकृति खण्ड
प्रति. सू - प्रतिज्ञासूत्रम्
प्र. सू. - प्रत्यक्षसूत्रम्
प्र. उ. - प्रश्नोपनिषत्
प्र. पा. भा. - प्रशस्त पाद भाष्यम्
ब. ब्रा. - बह्वृचब्राह्मणम्
बृ. टी. - बृहट्टीका (शाबर भाष्यटीका)
बृ उ. - बृहदारण्यकोपनिषत्
बृ सू. - बृहस्पति सूत्रम्
बो गृ. - बोधायनगृह्यसूत्रम्
ब्र. बि. उ. - ब्रह्मबिन्दूपनिषत्
ब्र. सू. - ब्रह्मसूत्रम्
ब्र. सू. भा. भा - ब्रह्म सूत्रभास्करभाष्यम्
ब्र. कै. पु - ब्रह्मकैवर्तपुराणम्
भ गी - भगवद्गीता
भामती. - शांकर भाष्यव्याख्या
भा. स. - भारद्वाजसंहिता
भू. का. ब्रा. अ=भूमिकाण्डे ब्राह्मणान्याये
म. भा. - महाभाष्यम्
म भा. प्रदी. - महाभाष्यप्रदीपः
म. भार. - महाभारतम्
म. श्लो. - मङ्गलश्लोकः
म. सि - महासिद्धान्तः
म. स्मृ. - मनुस्मृतिः
मु. उ. - मुण्डकोपनिषत्
या. स्मृ. - याज्ञवल्क्यस्मृतिः
रह. ब्रा. - रहस्याम्नाय ब्राह्मणम्
वि. ध. - विष्णुधर्मः
वि. पु - विष्णु पुराणम्
वि. सह - विष्णुसहस्रनाम
व. स्मृ. - वसिष्ठस्मृतिः
वा. - वार्तिकम् (वैयाकरणानाम्)
वे सं. - वेदार्थसंग्रहः
वे. सा. - वेदान्तसारः

सङ्केताक्षरविवरणम्

वैज. को - वैजयन्तीकोश.
वै. सू. - वैशेषिकसूत्रम्
ल. सि. - लघुसिद्धान्तः
लैङ्ग. पु. - लैङ्गपुराणम्
वा. पु. - वायुपुराणम्
व्या. स्मृ. - व्यासस्मृतिः
श. ब्रा. - शतपथब्राह्मणम्
श. भा. } शाबरभाष्यम् (पूर्वमीमांसासूत्राणाम्)
शा. भा. }
शा. न्या. क सं - शारीरकन्यायकलापसंग्रह
शङ्क. भा. } शांकर ब्रह्मसूत्रभाष्यम्
शाङ्क. भा. }
शू. वा. - शून्यवाद
श्री. भा. - श्रीभाष्यम्
श्री भा वि. - श्रीभाष्य विवरणम्
श्री. रा. - श्रीमद्रामायणम्
श्रु. प्र. - श्रुतप्रकाशिका
श्रु सू. - श्रुतिसूक्तिमाला
श्लो वा - श्लोकवार्तिकम्
श्वे. उ - श्वेताश्वतरोपनिषत्
षा वि. - षाड्गुण्यविवेकः
सनत्सु - सनत्सुजातीयम्
सङ्क का } सकर्षकाण्ड
सं. का. }
स परी=संशय परीक्षा
स्का. पु. - स्कान्दपुराणम्
स्फो वा - स्फोटवादः
सि. त्र. सिद्धित्रयम्

टिप्पणीषु निर्दिष्टानां तत्त्वटीकाशोधनोपयुक्त-ग्रन्थसङ्केताक्षराणां विवरणम्

क = राजकीयप्राच्यलिखितपुस्तकागारस्थम् । ४ २. ९. इति अङ्कितम् ।

ख = ,, ऐ. बि. ३. ५. इत्यङ्कितम् ।

ग = ,, ८ ६. ११. इत्यङ्कितम् ।

च = ,, यन्. ६. २. इत्यङ्कितम् ।

गो = गोष्ठीपुरम् श्रीरामदेशिकाचार्याणां तालपत्रात्मकम् पुस्तकम् ।

घ = कांचीपुरम् महामहोपाध्याय श्रीकृष्ण ताताचार्याणा पुस्तकालयादानीतं तालपत्रात्मकम् पुस्तकम्.

सु = कांचीपुरे सुदर्शनमुद्राशालायां आन्ध्राक्षरैर्मुद्रितम् पुस्तकम् ।

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नम

श्रीमते निगमान्तमहागुरवे नमः

तत्वटीकाभूमिका

वन्दे लक्ष्मीनरहरिमुग्रं वीर ज्वलन्तमतिभद्रम् ।
यो रक्षक· कमलया वेदान्ते गीयते च सिद्धान्ते ॥
जयति यतिराजभाष्यं जयन्ति निगमान्तसूरिसद्ग्रन्थाः ।
तत्रापि तत्त्वटीका जयतितरां भाष्यसर्वभावदुघा ॥

भो भो ब्रह्मविद वयमेतत्तत्वटीकानुगृहीतॄणामाचार्यवर्याणां तत्वटीकायाश्च विषये यत्किंचिदुक्त्वा कृतार्थीभवितुमीहामहे ।

आचार्याणां घण्टावतारत्वम् ।

विदितमेवेदं प्रायश· पण्डितवराणा पद्मासनेन प्रतिष्ठाप्य परिचारविधौ प्रयुक्ता वेङ्कटनाथस्य घण्टैव विबुधवैरिवरूथिनीवित्रासिनी श्रीनिवासनियमनेन स्वय लोकानुजिघृक्षया च काच्यां दीपप्रकाश-सन्निधिसमीपस्थे तूप्पुलग्रहारे विविधगुणशेवधेर्वैश्वामित्रानन्तसूरे. पुत्रतया तोतारांबातस्समवततारेति । उक्त चाचार्यपादैरेव संकल्पसूर्योदये कविप्रशंसाप्रकारणे स्वेषा घंटावतारत्वम् ।

" वित्रासिनी विबुधवैरिवरूथिनीना पद्मासनेन परिचारविधौ प्रयुक्ता ।
उत्प्रेक्ष्यते बुधजनैरुपपत्तिभूम्ना घंटा हरेस्समजनिष्ट यदात्मनेति ॥ " (अ १ श्लो. १४) इति ।

भविष्योत्तरपुराणे वेङ्कटाचलमाहात्म्ये चतुर्दशाध्याये भगवान् कमलासन श्रीनिवासाज्ञया तस्य पूजोत्स-वादिकं विशेषतश्चकारेति प्रसिद्धिमनुरुध्यात्र घटायाः पद्मासनप्रयुक्तत्वोक्ति. । इत्थं शुद्धयाजित्वेन प्रसिद्धेन प्रद्मासनेन प्रयुक्तत्वोत्क्या घटाया· केवलभगवदधिष्ठितत्व ज्ञाप्यते । स्वरूपकथनमात्रत्वे मन्द-प्रयोजनत्वात् । ब्रह्मणश्च शुद्धयाजित्व हस्तिगिरिमाहात्म्ये पंचमाध्याये स्वेनैव स्वस्य देवतान्तरानाराध-

कत्वेन ख्याप्यते—"न यष्टव्या मया यूयं कदाचिदपि देवता। अन्येनापि भवाबोधि तर्तुकामेन केनचित्" इति। उत्प्रेक्ष्यत इति स्पष्टमनुमीयत इत्यर्थ। अत्र उदित्यनेनानुमितेर्निश्चयरूपत्वम्। प्र इत्युपसर्गेण प्रमात्वं च द्योत्यते, वैशद्यातिशयद्योतनाय ईक्षतिप्रयोग। दृश्यते च सिषाधयिषया प्रत्यक्षदृष्टविषयानुमितौ क्वचित् प्रत्यक्षसमान वैशद्यम्। परोक्षज्ञाने च वैशद्यविवक्षया प्रत्यक्षबोधकधातुप्रयोगो दृश्यते 'तमसः पार दर्शयति भगवान्सनत्कुमार' इति छान्दोग्ये। लोके च 'पारदर्शी' 'दूरदर्शी' इत्यादौ। अनुमित्याकार दर्शयति—**हरेर्घण्टा यदात्मना समजनिष्टेति**। तिङन्तपदघटितोऽप्यनुमानप्रयोग. 'पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते' इत्यादौ दृष्ट। अत्र हरिघटोद्देशेन आचार्यरूपेण सजातत्व विधीयते। अत्र समीचीन हेतुमाह—**उपपत्तिभूम्नेति**। नादेनासुरप्रकृतिबाह्यकुदृष्टिवित्रासकत्व, वादाहवेषु विचित्रतरतारशब्दावलीजनकत्वं, भगवत्परिचर्यैकरतत्वादिक च अत्र उपपत्तिपदविवक्षिता। तथाचात्र प्रयोग·—वेंकटेशघण्टा वेदान्तगुर्वात्मना जाता, स्ववृत्तिभूयोधर्मसदृशधर्मवद्वेदान्तगुरुकत्वात्, या स्ववृत्तिभूयोधर्मसदृशधर्मवद्यत्का सा तद्रूपेण सजाता, यथा घटरूपेण सजाता मृत् इति।

"वेदान्ताचार्यजननी वरपुत्राभिलाषिणी।
स्वप्ने श्रीवेङ्कटेशेन दत्ता घण्टा निगीर्य सा॥

दधार गर्भमतुलं द्वादशाब्द पतिव्रता।
ततो जज्ञे गुरुरयं वेदान्ताचार्यशेखर·॥" (सकल्प व्या. अ १ श्लो. १४)

इति प्राचीनप्रामाणिकतमसंगृहीतावतारहेतुरहस्यादिक चात्रोपपत्तिभूमपदविवक्षितान् हेतूनुपोद्बलयति। उपपत्तीना भूमा बहुत्वम्। एतदनुमितेः प्रमात्वदार्ढ्योपादकमनुमातृवैलक्षण्यमाह—**बुधजनैरिति**। बुधेत्यनेनानुमानस्य दुष्टत्वशङ्का निरस्यते। बहुवचनेन तदानीन्तनबुधेषु न कस्याप्यस्मिन्विषये विप्रतिपत्तिरभूदिति ख्याप्यते। अत्र '**उत्प्रेक्ष्यते** उत्प्रेक्षा क्रियते। उत्प्रेक्षावाक्यमाह—**घटाहरेस्समजनिष्ट यदात्मनेति**। तथा चास्मिन्श्लोके आचार्यवर्याणा घटावतारत्वमुत्प्रेक्ष्यत इत्युच्यते। न वास्तवम्' इति व्याख्यान तु न युज्यते। हरेर्घण्टा यदात्मना समजनिष्टेति वाक्ये 'मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभि। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृश.'॥ इत्युक्तेषूत्प्रेक्षाव्यजकशब्देषु कस्याप्यभावात्। उत्प्रेक्षाशब्दश्च अन्यथासिद्धः। षोढा भिन्नासु स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षासु न काचिदपि कथं चिदप्यत्रोपपादयतु शक्या। न चेय हेतूत्प्रेक्षा। तद्वाक्ये हेतुवाचकपदाभावात्। उपपत्तिभूम्नेत्येता

दुत्प्रेक्षाहेतुबोधकम् । न तु ' रक्तौ तवांघ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवम् " इत्यादाविवोत्प्रेक्षाविषये घटाया, यदात्मना जन्मनि वा हेतुं बोधयति । तयोर्भगवदिच्छाहेतुत्वात् । स्वरूपफलोत्प्रेक्षे तु न कथंचिदपि घटेते । हठादारोपणे वक्तृतात्पर्यविरोध कविप्रशंसाप्रकरणविरोधश्च प्रसज्येयाताम् । अतोऽस्मद्व्याख्यानमेव शोभनतमम् ।

जन्मदेशादिवृत्तान्तः ।

एषां जन्मदेशः पितरौ पितामहश्च नाम्ना प्रख्यापिता कुमारवरदगुरुभिः " कांचीपुरी यस्य हि जन्मभूमि " (वे. दे दिनचर्या. १) "पिता यस्यानन्तसूरिः पुण्डरीकाक्षयज्वनः । पौत्रो यस्तनयस्तोतारबाया " (वे. दे. म ३) इति । उक्त चाचार्यैरेव स्वपितुर्नानाविधसिद्धान्तन्यायनिरन्तरपरिशीलननिर्मलधिषणत्वम् , पितामहस्य यायजूकत्वम् , महावंशप्रसूतत्व च तत्वमुक्ताकलापे

" नानासिद्धान्तनीतिश्रमविमलधियोनन्तसूरेस्तनूजो
वैश्वामित्रस्य पौत्रो विततमखविधेः पुण्डरीकाक्षसूरेः " इति ।

पितुर्गेनाद्दशत्वेऽप्यात्रेयरामानुजाचार्याणामचार्यत्वेन वरणं महनीयवात्स्यवरदगुरुनियमनहेतुकमिति प्रांच ।

अवतारकालः ।

सोऽयमाचार्याणा धर्मत्राणायावतार कलौ सप्तत्यधिकत्रिशत्युत्तरचतुस्सहस्रतमे विभवसंवत्सरे भाद्रपदश्रोणायामित्यन्वश्रौष्म बहुभ्यो महद्भ्य । संगिरन्ते च केचित् तदुत्तरशुक्लवर्ष इति । पठन्ति च तदनुगुण पद्यमेकम् " श्रीधीयोग्ये शके शुक्ले समभूद्वेङ्कटेश्वर । लब्धप्रापे शके सौम्ये प्रयातः परम पदम् " इति । अन्ये त्वाचक्षते " शुक्लवर्षे तिथिवारनक्षत्राणा सबन्धविसंवादात् एतच्छ्लोकस्थशुक्लपद शुक्लपूर्वसंवत्सरलाक्षणिक भावायाम " इति । न च, आचार्यपादास्त्विदं भूमण्डलमब्दशतमलचक्रुरित्याप्तवाद.; स च 'सर्वं वाक्यमिति' न्यायेन सावधारण ; विभवस्यावतारवत्सरत्वे तदारभ्यावतारसमाप्तिमत्सौम्यवृश्चिकपर्यन्तगणने चतुर्दशमासाधिक्याद्दौण. प्रसज्येतेति वाच्यम् । शुक्लवत्सरत्वेऽपि मासद्वयाधिक्येन तद्द्रौणत्वस्य तुल्यत्वात । आप्तवादस्त्वाचार्याणां वेदोक्तशतायुष्ट्वरूपोत्कर्षप्रतिपादनपरः इति न वैघट्य किंचित् ।

वात्स्यवरददेशिकानुग्रहः ।

एते च शैशव एव प्रज्ञाविशेषपरिभूषितान्तःकरणा पंचमे वयसि स्वमातुलैस्सह पण्डितप्रकाण्ड-परिमण्डितां महनीयवात्स्यवरदाचार्याणां कालक्षेपगोष्ठीमलंचक्रु । तत्सेवाकौतुकेन वात्स्यवरदा-चार्याश्च विस्फुलिंगायमानानेतानुद्वीक्ष्य तदातनेन केनचिददसीयविचित्रव्यापारेणातिलोकमेतेषां मेधाविशेष-वैभवमालक्ष्य च परितोषपरवशान्तःकरणा परमकृपापरिपूर्णहृदयाश्च भूत्वा एतेषां परमाशीर्वादरूपं पद्य-मिदमनुजगृहु

" प्रतिष्ठापितवेदान्तः प्रतिक्षिप्तबहिर्मतः ।
भयास्त्रैविद्यमान्यस्त्वं भूरिकल्याणभाजनम् ॥ "

इति । श्रुत्वैतदात्रेयरामानुजाचार्या अपि मातुला. स्यादयमेवमेवेत्यन्वगृह्णन् । आचार्यपादास्तु अनु-ग्रहमेनं परदेवतापारमार्थ्यवेदिपराशरब्रह्मर्षिलब्धपुलस्त्यवसिष्ठप्रत्तवरविशेषमिव मन्वानाः **सारावल्यां तत्त्व मुक्ताकलापे च**

" श्रीमद्भ्यां स्यादसावित्यनुपधि वरदाचार्यरामानुजाभ्यां
सम्यग्दृष्टेन सर्वंसहनिशितधिया वेङ्कटेशेन कृप्तः " (अधि. सा १.) इति

श्रुत्वा रामानुजार्यात्सदसदपि ततस्तत्त्वमुक्ताकलाप
व्यातानीद्वेङ्कटेशो वरदगुरुकृपालंभितोद्दामभूमा " (तत्त्वमु—१. २)

इति च सादरं सहफलं च स्वयमेव प्रकटयामासुः । अस्य च श्लोकस्य सौष्ठवं स्वविषये संपूर्णफलत्वं च दृष्ट्वा प्राचार्योक्तमपीमं संकल्पसूर्योदये वादं प्रति गुर्वाशीर्वचनतया सादरं निबबन्धुराचार्या. (संकल्प-२. १५)। इत्थं श्लोकसौष्ठवादिकम् दृष्ट्वा एकग्रन्थे स्वोक्तमपि ग्रन्थान्तरे, अन्योक्तमपि स्वग्रन्थे निबध्नन्ति महान्तोऽप्य न्ये। तथाहि वैकुण्ठगद्ये, स्तोत्ररत्ने प्राचार्योक्तमेव, " प्रबुद्धमुग्धाम्बुजचारुलोचनं सविभ्रमभ्रूलतमुज्वला-धरम् । शुचिस्मित कोमलगंडमुन्नसं " इति पादत्रयम् " उदग्रपीनांसविलम्बिकुण्डलालकावळीबन्धुर कम्बुकन्धरम् । प्रियावतंसोत्पलकर्णभूषणश्लथालकाबन्धविमर्दशंसिभि."॥ इति स्तोत्ररत्नश्लोकयोरर्धद्वयं च प्रबबन्धुः श्रीभाष्यकाराः । किं कारणमत्र विना श्लोकसौष्ठवदर्शनं भक्तिभारोद्गीर्णतद्विषयगौरवं च? न ह्येते इतोऽपि रमणीयं वचनं स्वयं वक्तुमशक्ताः, अतः आचार्यैस्संकल्पसूर्योदये निबन्धनमात्रेण नास्य

चास्यवरदचार्यानुक्तत्वशंकावकाशः। अनन्तर च **वरदाचार्यास्स्वशिष्यगणवरिष्ठान् वादिहंसाम्बुवाहापरनामधेयान आत्रेयरामानुचार्यानाहूय** 'भवानेवैतस्य प्रियभागिनेयस्य पराशर इव मैत्रेयस्य सकलास्वपि कलास्वाचार्यधुरामुद्वहन्नेतन्मुखेन सर्वतोमुख रामानुजसिद्धान्तम् प्रकटीकरोत्वि'ति आज्ञापयामासु॥

आचार्यवर्यलाभः।

एते खलु **रामानुजाचार्या** यतीन्द्रमाहानसिकस्य वेदान्तोदयनत्वेन प्रसिद्धवैभवस्य **प्रणतार्तिहराचार्यस्य पौत्रजाः**। उक्त चाचार्यपादैर्न्यासतिलके—"यो माहानसिको महान्यतिपतेर्नीतश्च तत्पौत्रजानाचार्यान्" (श्लो ८.) इति। **यतीन्द्रमाहानसिकाश्च श्रीभाष्यकार**सकाशादेव श्रीभाष्य शुश्रुवुर्यथान्याय द्वादशवारमिति तच्छ्लोकव्याख्याने **कुमारवरदगुरवः**। ततश्च **वरदगुरु**नियमनेन तैरिशिष्यतया स्वीकृता गुरुचरणास्तत्पादावुपसगृह्य तेभ्य एव विशत्यब्दे विशुश्रुवुर्विविधा विद्या। उक्तं चेदमपि **संकल्पसूर्योदये** "विशत्यब्दे विश्रुतनानाविधविद्य," (श्लो १५) इति।

हयग्रीवसाक्षात्कारः

ततश्च तत एव गृहीत्वा वैवतेयमन्त्रम् अहीन्द्रक्षेत्रे औषधाचलोपर्यश्वत्थमूले पुरश्चर्यां कृत्वा लब्ध्वा च तत्प्रसन्नेन वेदात्मना विहगेश्वरेणोपदिष्टं हयग्रीवमन्त्रम् कृत्वा च यथाशास्त्रम् तत्पुरश्चर्यां प्राप्य च ध्रुवादिवत् तत्साक्षात्कारम् तत्तेजोबृंहितविचित्रशक्तयस्समभवन्। उक्तं च **महाचार्यैः**—"तुरगवदनतेजोबृंहिताश्चर्यशक्ति" (शतदूषणीमङ्गलाचरणे) इति।

वेदान्ताचार्यादिविरुदावलीप्राप्तिः

तदनु च

"को वा चक्षुरुदंचयेदपि पुरस्साटोपतर्कच्छटा-
शास्त्राशस्त्रिविहारसंभृतरणास्वादेषु वादेषु न।" (यति. स. श्लो ६८)

इत्युक्तरीत्या वादाहवेषु वादिभिर्दुर्निरीक्षाः विजित्य तान्वादेषु, स्थापयित्वा च **सर्वार्थसिद्ध्यादिषु**-स्वसिद्धान्तम्, शातयित्वा **शतदूषण्यादौ** परमतम्, जडीकृत्य च कवितामार्गे **डिंडमकृष्णमिश्रादीन्**, स्वीकृत्य च सद्भिस्सदसि दत्तम् **समस्यासहस्रित्वकविकथकमृगेन्द्रतादि**विरुद, संमान्य च शिरसा

कदाचित् **श्रीरगनाथकृतम्** "इत परं श्रीभाष्य शश्वदध्याप्य गुणपूर्णान् शिष्यगणान् रामानुजार्यदिव्याज्ञा दिगन्तव्यापिनीं कुरु" इत्येतादृश किमपि दिव्यशासनम् , निर्वर्त्य च तत्तथा प्रतिलभ्य च तत्संतुष्टहृदयेन तेन देवेन दत्ता अनितरजनलभ्या **वेदान्ताचार्य**सञ्ज्ञा, तत्संज्ञायास्सार्थकीकरणाय, साव-धानबहुज्ञपरितोषणाय च प्रणिन्यु **श्रीमतीमधिकरणसारावलिम्**। स्पष्टमिदं सर्वं **सारावल्याम्** प्रथमतः

"स्वस्ति श्रीरगभर्तु किमपि दधदहं शासन तत्प्रसत्त्यै
सत्यैकालम्बि भाष्य यतिपतिकथित शश्वदध्याप्य युक्तान् ।

विश्वस्मिन्नामरूपाण्यनुविहितवता तेन देवेन दत्ताम्
वेदान्ताचार्यसञ्ज्ञामवहितबहुवित्सार्थमन्वर्थयामि" (अधि. सा. श्लो २) इति ॥

इत्थं शारीरकभाष्यार्थममृतझरीप्रायाभिस्स्रग्धराभिस्सारावल्या प्रथमं सगृह्य तमेव विस्तरशो विवरीतुकामा-**स्तत्त्वटीका**मेनामनुजगृहु ।

तत्त्वटीकावतारदेशः

एषा च **टीका** कांच्यामेवावतीर्णेति मन्यामहे तत्पुराधीशविषयमंगळश्लोकालंकृतत्वात् । एते चाचार्या यत्र वसन्तो यद्ग्रन्थमारचयन्ति तत्क्षेत्राधीशविषयमेव मङ्गलपद्यं तद्ग्रन्थादावारचयन्तीति च सुप्रसिद्धमेतत् । एतादृशीं च टीका कर्तुं **तत्त्वमुक्ताकलापावसाने** ।

"निश्शेषा वस्तुवृत्ति निपुणमिह मया न्यस्यता क्वापि कोणे
यत्रोदासि द्विधा वा समगणि गहने सम्मते सन्मतीनाम् ।

निष्कष्टु कश्चिदन्य प्रभुरिति भगवल्लक्ष्मणाचार्यमुद्रा-
मक्षुद्राचार्यशिक्षाशतगुणितमतेरप्रमत्तान्न मत्त ॥" (अद्रव्यसरे. श्लो. १३५)

इति वदद्भ्य एतेभ्य कोऽन्य प्रभवेत् ।

तत्त्वटीकायाः शारीरकशरीरप्रकाशनैदम्पर्यम्

एषा च **तत्त्वटीका** आचार्यहृदयानुगुणा समजनि । यद्यप्याचार्यपादानामेव शतदूषण्यादयो बहवः प्रन्थवराः प्रज्वलन्तितमां लोके, तथापि तेऽन्यपरा न साक्षाच्छारीरकभाष्याक्षरपदवाक्यानामखिलानां

परिचितगहनगभीरभावप्रकाशनैदम्पर्यप्रवृत्ता इति नैतत्तुलामधिरोढुमीशते । एतदभिप्रायेणैवोक्तमस्माभिर्मङ्गळपद्ये "तत्रापि तत्वटीका जयतितरा भाष्यसर्वभावसर्वदुघा" इति । सूचितं च **तत्वटीकायां** शतदूषण्यादीनामान्यपर्यादवरत्वमस्याश्च शारीरकशरीरस्यैव स्फुटतमप्रकाशनैदम्पर्यप्रवृत्ततया सर्वोन्नतत्वं च "**शातितश्शतदूषण्यां शंकरादिमुधाग्रहः । शारीरकशरीरं तु व्यक्तमत्र प्रदर्श्यते**" (तत्व टी. श्लो ५) इति । **शंकरादी**त्यादिना यादवभास्करपरिग्रह । आनन्दतीर्थस्यापि परिग्रह इति केचिदाचक्षते, वदन्ति च प्राचीनकथा काचिदेताम् । शतदूषण्यामुपरि चतुस्त्रिंशद्वादा मध्वमतखण्डनरूपा आसन्, एतदाज्ञाय कश्चिन्मध्वयति श्रीदेशिकचरणसन्निधौ भिक्षा याचमानतानप्ययाचत वादान् तत्समये । दत्ताश्च ते करुणामयै केवलद्वैतपक्षपातिभिराचार्यैरिति । अन्ये च सगिरन्ते ।

"प्राचीमुपेत्य पदवीं यतिराजदृष्टा तत्सन्निकृष्टमपि वा मतमाश्रयन्त ।
प्राज्ञा यथोदितमिदं शुकवत्पठन्त प्रच्छन्नबौद्धविजये परितो यतध्वम्"

(शतपूषणी. वाद. १ श्लो ३)

इति शतदूषणीसूक्तिपर्यालोचनाया सर्वापि शतदूषणी शंकरादिमतदूषणायैव प्रवृत्ता, न तु रामानुजमतसन्निकृष्टत्वेनाभिहितस्य मध्वमतस्य दूषणायापि । यतिलिंगभेदनिरासवादालेपकवादादयः शंकरादिमतखण्डनायैव प्रवृत्ताः अर्थान्मध्वमताचारखण्डनेऽपि पर्यवस्यन्तीति न तदैदम्पर्या । परतु उपरि चतुस्त्रिंशद्वादा दौर्भाग्यशालिना छात्राणामनवधानेन नष्टाः स्युरिति । न वयमेतन्निश्चेतुमलम् अत्रेत्थमेव स्यादिति । **शारीरकशरीर** त्विति तुरेवकारार्थ । अनेन टीकाया आन्यपर्याभावस्सूचितः । **व्यक्तमिति** । अत्रापि तुकारस्यानुषग. । न हि तत्वटीकादर्शनानन्तरं शारीरके एकमप्यक्षरमनवगतार्थं भवेदिति भाव । **अत्रेति**—अत्रापि तदनुषग । अनेन न ह्यन्यत्र कुत्राप्येव भाष्यार्थो विशदः प्रदर्श्यत इति ख्याप्यते । **प्र** इत्युपसर्गेण दर्शने स्वीययावत्सामर्थ्यप्रयुक्तत्वं व्यज्यते । इत्थ "त्रय्यन्तसूत्रभाष्यार्थत**त्त्वटीका** विधीयत" इत्येतन्नामकरणपद्यमप्येतस्या वैलक्षण्यं ज्ञापयति । तथाहि—अत्र त्रय्यन्तविषया यानि ब्रह्मसूत्राणि तेषा यद्भाष्यं तस्य योऽर्थ. तस्य यत्तत्वं याथार्थ्यं तत्प्रकाशिका टीकेत्यर्थ । अथवा भाष्यस्य योऽर्थ तस्य या तत्वभूता टीका सा विधीयत इति योजना । एतेन टीकायास्साक्षाद्विषयः श्रीभाष्यम् तस्य विषयास्सूत्राणि तेषां विषयास्त्रय्यन्ता इति विषयविवेकः प्रदर्श्यते । तेन च टीकायास्साक्षात्परंपरया च त्रय्यन्तादित्रिक-

तत्त्वार्थप्रकाशकत्वकृतो ग्रन्थान्तरेभ्य उत्कर्षः प्रकटीकृतो भवति । **टीकाशब्दश्च** व्याख्याने रूढः । तस्य मूलपदसमभिव्याहारे स्वार्थप्रकाशकत्वं षष्ठ्यर्थः । तथा च भारतटीकेत्यत्र भारतार्थप्रकाशिका टीकेति बोधः । मूलार्थपदसमभिव्याहारे केवलप्रकाशकत्वं षष्ठ्यर्थः । तथा च प्रकृते भाष्यार्थटीकेत्यत्र भाष्यार्थप्रकाशिका टीकेति बोधः, या मूलार्थस्य याथार्थ्यम् मूलाभिप्रेतयावदर्थं च प्रकाशयति सा **तत्वटीकाना**मभाग्भवति, यथैव टीका, अतथाविधा चातत्वटीका । उक्तं च भोजराजेन टीकाकृन्निन्दाव्याजेनातत्वटीकालक्षणम् योगपातञ्जलसूत्रवृत्तौ ।

" दुर्बोधं यदतीव तद्विजहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः
स्पष्टार्थेष्वपि विस्तृतिं विदधति व्यर्थैस्समासादिकैः ।

अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते
श्रोतॄणामिति वस्तुविप्लवकृतस्सर्वेऽपि टीकाकृतः " ॥

इति । तादृशदोषशून्यत्वादप्येषा **तत्त्वटीका** ।

तत्त्वटीका श्रीभाष्यस्याष्टाविंशे प्रवचने प्रणीता

इयं च सम्यङ्निर्णीय श्रीभाष्यसारमध्ययनभावनाभ्यां, सम्यगध्याप्य च सप्तविंशतिकृत्वस्सव्याख्य श्रीभाष्यं सगुणान् शिष्यगणान्, स्थिरीकृत्य च मनसि सकलपूर्वाचार्यश्रीसूक्तिभावं, प्रवचनविधावष्टाविंशे प्रणीततया प्राजनि श्रीभाष्यजयध्वजपट्टिकेति हयवदनकल्पैराचार्यैरेवाभिनन्द्यते—

" निखिलनिगमश्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपिणी
निपुणमनसामाशासौधस्थलीषु निबध्यते ।

यतिपतिभुवो भाष्यस्यासौ यथाश्रुतिचिन्तित-
प्रवचनविधावष्टाविंशे जयध्वजपट्टिका ॥ (त-टी. श्लो. ७) इति ।

निखिलेत्यस्य चूडापदार्थेऽन्वयः, अनेन च भेदाभेदघटकश्रुत्यादयो विवक्षिताः । **परिष्कृतिरूपिणीति** तासां परिष्कृत्यभिन्नं यद्रूपं स्वरूपं तद्वतीत्यर्थः । परिष्कृतिः परिष्कारः । वेदान्तानां परिष्कारो नाम परस्पराविरोधेन निष्कृष्टार्थवर्णनम् । व्यवहरन्ति चाव्याप्त्यादिदोषरहितनिष्कृष्टलक्षणनिर्वचनं परिष्कार-

शब्देन तान्त्रिकाः। यद्यपीय टीका भाष्यस्य, तथापि त्र्ययन्तानामैककण्ठ्यसूचकानि सूत्राणि, तेषामांजस्येन तात्पर्यवर्णनपर श्रीभाष्यम् तत्राशङ्क्यमानसर्वदोषनिरासपूर्वक तदर्थमिय निष्कृष्ट निर्वक्तीतीयमेव निगम-श्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपा सजाता। यद्यपि परिष्कृतिरूपेत्येवालम् तथाप्यतिशायनविवक्षया कर्म-धारयादिनिप्रयोगः। नित्ययोगविवक्षया कृष्णसर्पवान् वल्मीक इति प्रयोगवत्। **निपुणमनसामिति**। कृते इति शेष। आशासौधस्थलीष्वित्यनेन टीकायास्सर्वदिगन्तव्यापित्वं द्योत्यते, **भाष्यस्येत्यस्य** प्रवचनाविधावित्यनेनान्वय.। **यथाश्रुतीत्यादि**। श्रुतिः श्रवणम्। तदनतिक्रम्य चिन्तितस्य प्रवचनविधा-वित्यर्थः। अत्र श्रवणानतिक्रमोक्त्या प्रवचनविषयार्थाना सांप्रदायिकत्व, स्वस्य च सप्रदायानतिलंघित्व च द्योत्यते श्रुत्यनतिक्रमश्च स्फुरति। यथाश्रुतचिन्तितेति पाठे श्रुतार्थानतिक्रमणमन्तत श्रवणानतिक्रमे पर्यवस्यति श्रुत्यनतिक्रमप्रतीतिश्च न लभ्यत इति, यथाश्रुति इति पाठ एव सरस। **अष्टाविंश** इति। अनेन टीकेय सकल्पसूर्योदयात्पूर्वं निर्मितेत्यवगम्यते। तत्र कविप्रशसावसरे "**विंशत्यब्दे विश्रुतनानाविध-विद्यस्त्रिंशद्वारं श्रावितशारीरकभाष्यः**" इत्युक्त्या संकल्पसूर्योदयस्य शारीरकभाष्यत्रिंशद्वारश्रावणोत्तरत्व-प्रतीते.। **जयध्वजपट्टिकेति**। भाष्यस्येत्यस्यात्राप्यनुषगः, भाष्यार्थप्रकाशनेन स्वैः क्रियमाणस्यापि जयस्य भाष्यकर्तृकत्वोपचारः। स्वप्रचारमात्रेण प्रतिकथकसिद्धान्तस्तोमतूलपलायनहेतुतया जयध्वजपट्टिकात्वेन रूपकातिशयोक्तिः। सारशास्त्रे चाचार्यैरेवातिशयोक्तिप्रयोजकधर्मेण सह पूर्वाचार्यग्रन्थानां रूपकातिशयोक्तिः प्रदर्शिता "दिक्सौधाबद्धजैत्रध्वजपटपवनस्फातिनिर्धूततत्तत्सिद्धान्तस्तोमतूलस्तबकविगमनव्यक्तसद्वर्तनीका" इति।

तत्त्वटीका शाबरभाष्यवार्तिकात् श्रीभाष्यव्याख्यानान्तरतोऽपि च विलक्षणा

अस्या च **तत्त्वटीकायां** पूर्वमीमासाभाष्यवार्तिकाद्यतिशायिनी, श्रीभाष्यव्याख्यानान्तरातिशायिनी च, निरूपणचातुरी पदेपदे प्रादर्शि। तत्र काचित् स्थालीपुलाकन्यायेन प्रदर्श्यते टीकाया महिष्ठत्व-व्यक्त्यै, अगतार्थत्वाभिव्यक्त्यै च। तत्र यः कश्चिदतिवाद इव भायात् सोऽपि 'न हि निन्दा' नयज्ञैः निरूपणरसज्ञैर्मर्षणीयः। आचार्या. खलु आदित एव टीकायां "अखिलेत्यादि भाष्यस्य दशार्थानभि-दध्महे" (त. टी श्लो. ८) इति दशार्थाभिधान प्रतिज्ञाय "विषयादित्रिकस्योक्तिः प्रथम प्रति-पाद्यते" (त. टी. श्लो. ८.) इति विषयादित्रिकरूपं प्रथमार्थमुक्त्वा, "विषयादिप्रधानत्वमाद्यपद्ये समी-रितम्। अधुना मङ्गलाचारप्राधान्यमनुवर्ण्यते"—(त टी. श्लो. २०) इति मङ्गलाचारस्य द्वितीयार्थत्वम्

~~आद्यद्वितीययोरर्थयोः प्राधान्यं च~~ प्रकटीकृत्य

"तत्रादिमचतुष्पाद्यामष्टार्थानपरान्विदुः ।
विशिष्टमङ्गलाचारप्रक्रियानान्तरीयकान् ॥

व्याख्यानमाद्यसूत्रस्य ब्रह्मलक्षणसंग्रहः ।
चतुरध्याय्यनुक्रान्तिर्ध्येयसंशोधनं द्विधा ॥

परपक्षप्रतिक्षेपः परारम्भनिवारणम् ।
स्वेष्टारम्भविरुद्धानां निश्शेषोद्धार इत्यपि ॥" (त टी श्लो. ३५—३७.)

इत्यन्तेन विषयादित्रिकविशिष्टमङ्गलाचाररूपप्रधानार्थनान्तरीयकानप्रधानानष्टार्थान् संगृह्य उपरि तान्विस्तरशो विवेचयामासु । अनया च टीकारम्भसरम्भवैखर्या विज्ञायते आचार्याणामाशय, 'विरच्यमानया टीकया वार्तिकाद्वरिष्ठया भवितव्य'मिति । वार्तिके खलु "लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि यानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्ववगन्तव्यानि, नाध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थ परिभाषितव्यो वा, एवं वेदवाक्यान्येवैभिर्व्याख्यायन्ते, इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नगौरवं प्रसज्येत। तत्र लोकेऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह किंचिद्वृत्तमुपलभ्यते, भवितव्यं तु तेन यस्मिन्सत्यनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते, तथाहि य प्रसिद्धपदार्थक· स कल्पितो भवति" इति शाबरभाष्यादिमवाक्यस्य "सर्वव्याख्यामुपालम्भ प्रत्याख्यान तथापरे। परिसख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् ॥" (श्लो वा. श्लो. २७.) इति षडर्थान्सगृह्य उपरितान्विस्तारयामासुर्वार्तिककारा । अनयोश्च टीकावार्तिकयोस्तरतमभावं विष्फारितनयना विलोकयन्तु विवेचनचतुरा विद्वासष्टीकासूक्तिभिरेव विख्याप्यमानम्। तत्र वार्तिके षडर्थप्रकाशनादप्यधिकार्थप्रकाशनकृतोत्कर्ष टीकाया "दशार्थानभिदध्महे" (त टी श्लो ८) इत्यनया श्रीसूक्त्या स्पष्टीकृतः । लोके व्याख्यातृभिर्मूले शब्दतः प्रतीयमान प्रधानभूतं चार्थं प्रथम प्रकटीकृत्य सति संभवेऽनन्तरमार्थोऽप्रधानश्चार्थ प्रकटीकार्य इति मर्यादा । तामादृत्य प्रथमं प्रधानार्थौ पश्चादप्रधानार्थाश्च संगृह्य विविच्य प्रकाशयन्तीभिः "विषयादिप्रधानत्वमाद्यपद्ये समीरितम् । अधुना मंगलाचारप्राधान्यमनुवर्ण्यते । (त टी. श्लो. २०.) अष्टार्थानपरान्विदु., विशिष्टमङ्गलाचारप्रक्रियानान्तरीयकान्" (तत्त्व. श्लो. ३६) इत्यादि श्रीसूक्तिभिश्च, तथाविधसंग्रहणविवेचनाभावकृता न्यूनता विख्यापिता वार्तिकस्य । न हि वय विजानीमो वार्तिककाराष्षट्स्वप्यर्थेषु कं वा प्रधानं मन्वत इति । न च प्रथमतो निर्देशात्सर्वव्याख्यारूपार्थस्यैव प्राधान्यं तदभिप्रेतमिति शङ्क्यम्, "फल्गुत्वाच्चापि पूर्वयोः" । (श्लो. वा.) इति वार्तिक एव प्रथमद्वितीययोः

फल्गुत्वाभिधानात्। वस्तुतस्तु प्रथम. फल्गुतम इति वक्तव्य:। प्रायश. व्याख्याप्रक्रियोपदेशपरे वाक्ये व्याख्यारूपत्वोपचारात् न हि येन केनचित् कचित्प्रति, 'रघुवंशे सुप्रसिद्धार्थान्येव पदानि। अतः प्रायशो लक्षणाध्याहारादिक विना अर्थ प्रदर्श्यान्वयमुक्त्वा तात्पर्यमुपवर्ण्य स व्याख्येयस्त्वया' इत्युक्ते, इदमेव वाक्यं रघुवशव्याख्यानम् एतद्वक्ता च तद्व्याख्याता भवितुमर्हत। 'लोक' इत्यादिभाष्यसदर्भश्च तादृश एवोपलभ्यते। दर्शितश्चैतदर्थस्यौपचारिकत्वं तत्त्वटीकायाम्, "**सम्यग्व्याख्यानप्रक्रियायास्संग्रहेणोपवर्णनात् सर्वव्याख्या**" (त टी. पु १०) इति। कि च टीकाया "दशार्थानभिदध्महे" इत्युत्तमपुरुष प्रयोगाद्वार्तिकश्लोके तदप्रयोगकृतान्यूनता व्यञ्जिता, तत्प्रयोगाद्धि दशानामप्यर्थानामाचार्याभिमतत्व व्यज्यते। अतश्च छात्राणा सर्वेष्वप्यर्थेष्वादरो जायते। वार्तिके च 'सप्रचक्षत' इति प्रथमपुरुषप्रयोगेण स्वाभिमतत्वानभिव्यञ्जनात् सर्वेष्वप्यर्थेषु छात्राणा शुश्रूषा मन्दैव स्यात्। न च वार्तिके उत्तमपुरुषाप्रयोगेण स्वाभिमतत्वाव्यञ्जनमात्रम्। उत्तरत्र तेषा प्रायशोऽनभिमतत्वव्यापनादपि। तथाहि वार्तिके "षडर्थान्संप्रचक्षत" इति प्रथममभिधाय "अस्य दृष्टविरुद्धत्वात् फल्गुत्वाच्चापि पूर्वयो। मध्यमे चातिदौर्जन्यात्" (श्लो वा) इति प्रथमद्वितीयतृतीयपक्षाणा स्वानभिमतत्व स्वयमुक्तम्। चतुर्थस्तु त्रिदोषीग्रस्त। पञ्चमश्च तन्त्ररत्ने "उपयोगमान्द्यात्स्तुतिपक्षनामदृत्य सप्रत्ययशब्ददूषणपक्ष परिगृह्णातीत्यवतारिकावाक्येन वार्तिककारानभिमतो दर्शित.। षष्ठस्तु 'लोक' इत्यादिवाक्यमात्रालभ्य.। न हि टीकाया दशस्वर्थेषु कुत्रचिदप्याचार्यानभिमतिर्व्यज्यते। न च "अष्टार्थानपरान्विदु." इति" प्रथमपुरुषप्रयोगात्तेषु तदनभिमतिश्शङ्क्या॥ "दशार्थानभिदध्महे" इति दशसु स्वाभिमतिं प्रथम प्रकटीकृत्य "नान्तरीयकानपरान्विदु"रिति तेषा नान्तरीयकतया पूर्वाचार्याभिमतत्वस्यैव प्रकाशनात्। किंच "विषयादिप्रधानत्वमाद्यपद्ये, तत्रादिमचतुष्पाद्या" इति पदैकवाक्यतापन्ने एकस्मिन्नेव श्लोके दशार्थाभिधानोक्त्या "लोक" इत्यादि, कल्पितो भवतीत्यन्ते अवान्तरबहुवाक्यघटिते षडर्थाभिधान नाश्चर्यावहमिति सूच्यते। उक्तं च तन्त्ररत्ने "अत्र पंचसु पक्षेषु यत्नगौरवपर्यन्त पृथग्वाक्यम्। तत्र 'लोक' इत्यादि तु वाक्यान्तरम् 'अथ' शब्ददूषणार्थमिति वाक्यद्वयस्यैव षडर्थप्रतिपादकत्वम्। यदि द्वयोः वाक्यैकवाक्यता सपाद्य एकस्यैव षडर्थपरत्वं निरुह्येत, तत्तु वेदाध्ययनमित्यादिसमाधानवाक्येनाप्येकवाक्यता सपाद्य सप्तार्थान् सप्रचक्षत इति सप्ताप्यर्था प्रदर्श्यन्ताम्। अलं संख्यासकोचेन, एवमुपर्यपि। इत्थ च एकस्मिन्वाक्ये बह्वर्थप्रदर्शनकृत वार्तिककारचातुर्यम् न सुष्ठु प्रतिष्ठितमिव पश्यामः। तिष्ठत्वेतत्।

टीकावार्तकयोर्वैषम्यसंग्रहः ।

टीकायाम्	वार्तिके
१. प्रथमश्लोके दशार्थाभिधानम् ।	१. लोक इति प्रथमवाक्ये षडर्थाभिधान ।
२. तत्र प्रधानाप्रधानार्थानां विविच्य कथनं, प्रधानार्थकथनं प्रथमतः, पश्चादप्रधानार्थकथन च ।	२. प्रधानाप्रधानविभागाकथनम् । कुत्रचिदपि प्राधान्ये तात्पर्यानभिव्यक्तिश्च ।
३. उत्तमपुरुषप्रयोगेण दशानां स्वाभिमतत्वव्य ञ्जनम् ।	३ प्रथमपुरुषप्रयोगात् षट्स्वर्थेषु स्वाभिमत-त्वाऽव्यञ्जनम् ।
४. दशस्वर्थेषु कस्यचिदपि दूषणाकथनम् ।	४. षट्सु प्रायशोऽस्वारस्याभिव्यञ्जनम् ।
५. पदैकवाक्यतापन्ने प्रथमपद्ये दशार्थकथनम्	५. अवान्तरबहुवाक्यघटिने वाक्यैकवाक्यता-पन्ने प्रथमवाक्यद्वये षडर्थाभिधानम् ।

टीकायाः शाबरभाष्यतो वैलक्षण्यम् ।

अस्ति हि पूर्वमीमांसानवमाद्यपादे, “देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् । आर्थ-पत्याच्च । ततश्च तेन सबन्धः । अपिवा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रु ति. । अतिथौ तत्प्र-धानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य [1]प्रीतिप्रधानत्वात्” (पू मी सू अ. ९ १ ६–२०) इति देवताधि-करणपञ्चसूत्री । सा च टीकायामपि व्याख्याता । तत्र टीकायाश्शबरभाष्यात्प्रमाणानतिलघित्वकृतं वैल-क्षण्य प्रदर्शयामः । देवताधिकरणपूर्वाधिकरणे “फलदेवतयो”रिति सूत्रेण फलस्य देवतायाश्च तत्तस-बद्धधर्मप्रयोजकत्वमाशङ्कय “न चोदनातो हि ताद्गुण्यात्” इति सूत्रेण धर्माणा स्वर्गाग्न्यादिप्र-युक्तत्वं निषिध्यापूर्वप्रयुक्तत्व स्थापितम् । अत्र च देवताप्रयुक्तत्वाभावो न शक्यते वक्तुम् । देव-तायास्संप्रदानतया प्रधानत्वात् । संप्रदानं हि नाम कर्मणोऽपीप्सिततमादभिप्रेततरम् । तस्माद्यथा आतिथ्यमतिथिप्रयुक्तं तथा धर्मा अपि संप्रदानभूतदेवताप्रयुक्ता इति पूर्वपक्षीकृत्य देव-ताया यज्यर्थतया गुणत्वेन न तत्प्रयुक्तत्वम् धर्माणामिति सिद्धान्तितम् । तत्र पूर्वपक्षत्रिसूत्र्यर्थ-

---

१. तस्य प्रतिविधानत्वात् इति टीकायां पाठः ।

वर्णने टीकायाश्शबरभाष्यस्य च नातिव्यत्यासो दृश्यते । विग्रहहविरादानप्रीतिफलप्रदत्वादयोऽपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनहेतुभिरेवोभयत्र स्थापिताः पूर्वपक्षे । “अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुतिः” इति सिद्धान्तसूत्रस्य शाबरभाष्ये हि “अपिवा इति पक्षो व्यावर्तते । न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिकेति । यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् यजतेर्जातमपूर्वम् । कुतः ? शब्दपूर्वत्वात् । यद्धि फल ददाति तत्प्रयोजकम् । इदं फल ददातीत्येतत् ज्ञान शब्दपूर्वकं, न प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते । शब्दश्च यजतिवाच्यात्फलमाह, न देवतायाः” इत्यादिना । “ननु द्रव्यदेवताक्रिय यजत्यर्थः । सत्यमेव किन्तु गुणत्वे देवताश्रुतिः, द्रव्यदेवतं हि भूतम् भावयितव्यो यजत्यर्थः । भूतभव्यसमुच्चारणे च भूतं भव्यायोपदिश्यते , तस्मान्न देवता प्रयोजिका” इत्यन्तेन सन्दर्भेण यजतिवाच्यस्य शब्दतः फलसाधनत्व-प्रतीत्या शाब्दं प्राधान्यं तस्यैव । देवतायास्तु भूतत्वेन भूतभव्यसमुच्चारणे ‘भूतं भाव्यायोपदिश्यत’ इति न्यायेन भव्ययजत्यर्थतया अप्रधानत्वान्न देवताप्रयुक्तत्व धर्मस्येत्येव सिद्धान्तितम् । एतावतैव सूत्रकारम-नीषितसिद्धौ उपरि “अथ यदुक्तम्” इत्यादिना देवताया अबाधितस्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनसिद्धविग्रहादि-निरासेन न किंचित्प्रयोजन पश्यामः । उक्त च टीकायाम् । “यथा चातिथेर्विग्रहादिमत्वे तदुपचरणानु-ष्ठानस्य न कदाचित्क्षतिः प्रत्युत स्वरूपलाभ एव । एवं देवतायास्तद्वत्वेऽपि । न चात्र तत् प्रति-क्षेपसाफल्य पश्यामः” (त. टी पुट. ७३) इति । न च ‘अपिवा’ इत्यस्य पूर्वपक्षोक्तसर्वव्यावृत्तिपरतया पूर्वपक्षे च स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्देवताविग्रहादीनामपि स्थापितत्वेन तत्प्रतिक्षेपस्सफल इति वाच्यम् ‘अपि वे’ त्यस्यार्धाङ्गीकारेण देवताप्राधान्यनिवृत्तिमात्रपरतयाप्युपपत्तौ सर्वव्यावृत्तिपरतामङ्गीकृत्य प्रमाण-सिद्धदेवताविग्रहादिप्रतिक्षेपस्यानुचितत्वात् । उक्तं च टीकायाम् । “अत्र ‘अपि वा’ इति सार्धा-ङ्गीकार पक्षव्यावर्तनम् । यद्यपि देवताविग्रहादिपंचकं दुर्निषेधम् । द्रव्याद्यपेक्षया सम्प्रदानस्य प्राधान्यम् , यजेश्च देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यम् सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयोः स्वरूपादिकमनन्यार्थ-मामनामः, तथापि कर्तव्योपदेशेषु, यज्ञादिरूपं कर्म स्वर्गादिफलसाधनतया चोदितत्वात् प्रधानं सत् साध्यतया बुध्यारोहेण पुरुषं प्रवर्तयति । कृत्स्नं च देवतादि क्रियाशेषभूतम्” इति (त टी. पु. ७२.) । किं च तस्य सर्वव्यावृत्तिपरत्वमङ्गीकृत्य स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैरबाधितैः पूर्वपक्षस्थापितविग्रहादीनां वाङ्मात्रेण युक्त्याभासेन वा निराकरणमशक्यमयुक्त च । उक्तं च टीकायाम् ।

“सूत्रेषु तावदेतेषु पूर्वपश्चिमपक्षयोः ।
देवताविग्रहादेर्न प्रतिक्षेप्यत्वसूचनम् ॥

शाबरे पूर्वपक्षोक्तदेवताविग्रहादिषु ।
स्वत प्रामाण्यवेदिभ्यस्त्वदते न निराकृति ॥

स्मृत्योपचारादन्यार्थदर्शनैश्च स्वभाषितम् ।
न वाङ्मात्रेण निह्नोतु शक्यते नास्तिकेतरै ॥" (त टी श्लो २१६)

इति । देवताया विग्रहाद्यङ्गीकारे तत्प्रतिपादकवेदस्यादिमत्ताप्रसंगभयेन शबरस्वामिना तन्निराकरणं कृतमिति मा वोच. । तादृशप्रसङ्गस्य "विरोध कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । शब्द इति चेन्नात प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । अत एव च नित्यत्वम् । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च (ब्रह्म सू. १ ४ २६—२९) इति शारीरकदेवताधिकरण चतुस्सूत्रीमुपजीव्य परिहार्यत्वे न्याय्ये सति, युक्त्याभासेन मन्त्रार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्य निराकृत्यावारणीयत्वात् । न च शबरस्वामी शारीरक नोपजीवतीति वाच्यम् । पूर्वमीमासाप्रथमाद्यपचमे तदुपजीवनेनैवात्मनित्यत्वस्थापनात् । तदुक्तं शारीरकतृतीयतृतीयशाकरभाष्ये शरीरेभावाधिकरणे, "ननु शास्त्रप्रमुख एव शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहातिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् , सत्यमुक्तं भाष्यकृता; न तु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति, इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरस्सर प्रतिष्ठापितम् । अत एव चाकृष्याचार्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमतन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ 'शारीरके वक्ष्याम' इत्युद्धारः कृतः' इति । अधिकोऽपि शाबरभाष्यातिवादप्रतिक्षेपष्टीकायामेव द्रष्टव्यः इत्युपरम्यते शाबरभाष्यवैलक्षण्यप्रदर्शनात् ।

ऐकशास्त्र्यं शङ्कराचार्याभिमतम् ।

इदानीं शङ्करभाष्यप्रस्तावात्तदभिमतं किंचित्प्रदर्श्यते । "ननु शास्त्रप्रमुख एवे"त्यादिना भाष्ये पौनरुक्त्याशङ्कनात्पूर्वोत्तरमीमासयोरैकशास्त्र्यं शकराचार्याणामप्यभिमतमेवेति प्रतीयते । भिन्नशास्त्रत्वे पौनरुक्त्याशङ्कातत्परिहारयोरलग्नकतापत्तेः । ऐकशास्त्र्याभावे आकर्षो वा कथ घटताम्? एकस्मिन्नेव हि शास्त्रे आवृत्तिराकर्षश्च दृष्ट इष्टश्च न भिन्नशास्त्रे । भामत्यां चायं ग्रन्थ. पौनरुक्त्यचोदनापरतया व्याख्यातः "अधस्तनतन्त्रोक्ते पौनरुक्त्य चोदयति" इति । उपरि च तद्भाष्ये "इह चेद चोदनालक्षणेषूपासनेषु विचार्यमाणेष्वात्मास्तित्व विचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय" इत्युक्तम् । अनेन च वाक्येन "विचारस्यास्य

पूर्वोत्तरतन्त्रशेषत्वमाह " इहचेति, " इति भामत्यवतारिकया च उभयोस्तन्त्रयोरैकशास्त्र्यम् तदभिमतमिति प्रतीयते, अन्यथा भिन्नशास्त्रोक्तस्य भिन्नशास्त्रशेषत्वायोगात् । रत्नप्रभायामप्येवमेवेदं भाष्य स्पष्ट व्याख्यातम्। एतत्सर्वमपरामृश्यैवाऽऽन्तमद्वैतसप्रदायरहस्यावेदिभि. कैश्चिदद्यतनाद्वैतिभिश्शास्त्रदीपिकाभूमिकायां यत् "श्रीभाष्यकारा हि पूर्वोत्तरमीमासयोरैकशास्त्र्यमुपवर्णयन्त, 'संहितमेतच्छारीरकं षोडशलक्षण्ये' इति वदता वृत्तिकारेण प्रतारिता एवेति मन्यामहे । वेदार्थो हि सिद्धसाध्यभेद:" इत्यारभ्योक्तमसंबद्धपदकजातम् तन्निजसदननिहितहुतवहज्वालायितम् इति विपश्चिदपश्चिमा विदाङ्कुर्वन्तु ।

उपवर्षस्याप्यभिमतमैकशास्त्र्यम् ।

तिष्ठत्वेतत् । अत्र च शंकरभाष्ये " अत एव च भगवतोपवर्षेणे'त्यादिना वृत्तिकारस्योपवर्षस्याप्यैकशास्त्र्याभिमतिर्व्यंजिता । अयमेवचोपवर्ष " सहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेन इति शास्त्रैकत्वसिद्धि"रिति कण्ठरवेण द्वयोर्मीमासयोरशास्त्रैकत्ववादी । " भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिम् " इति ब्रह्मसूत्रवृत्तिकृत्त्वेन प्रथमत एव श्रीभाष्यकृदुक्षिप्त· भगवान्बोधायन· । उपवर्षस्यैव बोधायन इति पर्यायनामत्वात् । तथाचोक्त टीकायां स्फोटवादखण्डनावसरे "अत्र शाबरम् । 'गौरित्यत्र कश्शब्द· गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः इति।' वृत्तिकारस्य बोधायनस्यैवोपवर्ष इति स्यान्नाम " इति । यस्य बोधायनस्य मतमेवानुसृत्य श्रीभाष्यकारा श्रीभाष्यमन्वगृह्णन् तस्यैव मतं तत्र तत्र खण्डितं दृश्यते शङ्करभाष्ये। तथा ह्यानन्दमयाधिकरणे वृत्तिकारमतानुसारेण प्रथमं सूत्राणि व्याख्यायान्तत· " इदन्त्विह वक्तव्यमित्यादिना वृत्तिकारमतं दूषितमुपलभ्यते । उक्तं च रत्नप्रभायाम् , " इद वृत्तिकारमतं दूषयति—इदन्त्विति " इति । अदृश्यत्वाधिकरणे प्रथमं वृत्तिकारमतानुसारेण व्याख्यानं कृत्वा तद्दूषितम् " अन्ये पुनर्मन्यन्त " इत्यादिना । रत्नप्रभायामवतारितमेतत् " वृत्तिकृद्व्याख्यां दूषयति अन्ये पुनरिति " इति । एव वृत्तिकृन्मतदूषण शंकरभाष्ये बहुस्थलेषु द्रष्टव्यम् । भगवता तु श्रीभाष्यकृता शंकरादिमतनिरासपूर्वक तदेव बोधायनमतं पुन· प्रतिष्ठापितम् इति इदं भगवद्बोधायनमतमेवार्षमतिप्राचीनं विशिष्टाद्वैतम् । तस्मादतिविप्रकृष्टकालिकशंकरादिकल्पितमतान्तरक्षोभित किंचित्कालं लीनमिव भूत्वा पुनरपि श्रीमद्रामानुजमतत्वेन तत्र तत्र प्रकाशत इति प्रामाणिकानां पण्डितप्रकाण्डानामभेद्यो निर्णय इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या, प्रकृतमनुसराम· ।

टीकेयं श्रुतप्रकाशिकामप्यतिशेते ।

यद्यपि श्रीभाष्यव्याख्यानेषु प्राचीनेषु सरलसरलैरतिगहनगभीरैश्च वाक्यविशेषैरलंकृता "त कल्पकमन्यमपेतगर्वं व्यासार्यसूक्तिर्वितनोति सद्य " इति प्राचीनै. प्रशंसिता श्रुतप्रकाशिका वरिष्ठा तथापि तदनुक्तावश्यवक्तव्यबह्वर्थप्रकाशनात्क्वचित्क्वचिच्छ्रुतप्रकाशिकाभिप्रायविवरणाच्च **तत्त्वटीकेयं वरिष्ठतमा** । तत एव तया अगतार्था चेति निरूपयाम । प्रथमश्लोकस्य दशार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनमात्रेणैवास्यास्सर्वोन्नतत्वं सुस्पष्टम् । तत्र च **भुवनशब्दस्य वैवक्षिकनिष्कर्षकत्वादिनिरूपणं स्थेमशब्दसाधुत्वसमर्थनम् अखिलेत्यादि सर्वपदानाम् परपक्षव्यावर्तकत्वप्रदर्शनादिकं** चान्यादृशं विलोकनीयम् विवेचनचतुरैः । प्रायशश्श्रुतप्रकाशिकाटीकयोस्तात्पर्यसाम्यदर्शनेऽपि प्रतिपद व्याख्यावैखरी विचित्रैव टीकायाम् । इदं चावधेयम्, "इह तावत्साध्यसाधनद्वित्वनिरास विरुद्धांशभङ्गाय 'यदुक्त'मित्यादिना सामान्यतोऽनुमन्यते । अविद्यातन्निवृत्तिब्रह्मतद्विज्ञानेषु तत्तत्प्रकारविशेषतो विमतिरस्त्येव, स्वमते ह्यविद्यानिवृत्तिर्नाम स्वाभाविकधीप्रसरप्रतिबन्धकस्य कर्मणोऽत्यन्तोच्छेद । स च भावान्तररूप" इति लघुसिद्धान्तारम्भटीका । अत्र साध्यसाधनद्वित्वाभावोऽभ्युपगतांशः । अविद्याशब्दार्थे निवृत्तिशब्दार्थे ब्रह्मशब्दार्थे विज्ञानशब्दार्थे च विमतिरस्तीति स्पष्टमुक्तम् । स्वमतेऽविद्यानिवृत्तिशब्दार्थौ च स्पष्टीकृतौ । श्रुतप्रकाशिकायां चाभ्युपगतांश एव स्पष्टीकृतः । उपरि विज्ञानशब्दार्थ एव विगानमुक्तम् । किंचिदुपरि **'विधित्सित'**मित्यस्य "विधित्सितम्—स्वमते साधनतया चोदयितुमिष्टम् । परमते तृप्तिपादयिषितम्" इति मतभेदेन अर्थभेदो वर्णितः । **न** ह्येतच्छ्रुतप्रकाशिकाया व्याख्यातम् । एतदव्याख्याने विधित्सितं ज्ञानं कथं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानं भवेत् ? विकल्पोऽय कथ वा सङ्घटीति ? इति मन्दशकाया. कथमुद्धारो भवेत् ? किंचिदुपरि **विवेचनीयमिति** पदं 'अन्यतरकोटिनिरासेन कोट्यन्तरतया परिशेषणीयमिति यावत्' इति व्याख्यातम् । उपरि च तथा करणात्तथा व्याख्येयमवश्यम् । तच्च न व्याख्यात श्रुतप्रकाशिकायाम् । किंचिदुपरि **वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रं** इत्येतत्पदद्वयं "वाक्यार्थगोचरस्मृतिरूपविधेयज्ञानव्यावृत्त्यै **वाक्यादित्युक्तिः** । इन्द्रियसंबन्धाद्वाक्यतस्तत्त्वरूपधीस्स्यात् पुत्राद्यनुमा च । तद्व्यवच्छित्त्यै वाक्यार्थग्रहणम् । ध्यानादिद्वारनैरपेक्ष्य मात्रचोक्तम्" इति सदलप्रयोजनं व्याख्यातम् । अवश्यव्याख्येयमप्येतच्छ्रुतप्रकाशिकायां न व्यख्यातम् । उपरि च **तन्मूल**मित्यत्र "परस्य वाक्यार्थज्ञान जीवपरयोरैक्यज्ञानम्, स्वस्य तु प्रकारप्रकारित्वबुद्धि । अतस्तन्मूलत्वोक्तिरविरुद्धा" (त. टी पु. १४४.) इति मतभेदेन वाक्यार्थज्ञानस्वरूपभेदं प्रदर्श्य विरोध. परिहृतः । नैवमस्ति श्रुतप्रकाशिकायाम् । तथा सति वाक्यजन्यजीवपरैक्यज्ञानस्य कथं वा विधित्सितसगुणब्रह्मोपास्तिमूलत्वमिति विरोधशका कथं वा निवृत्ता भवेत् ? तदुपरि "अत्रैवमद्वैतसंप्रदायरहस्यम्—"आपातिकं तु

ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति अनिश्चयात्मकत्वात्। विचारजन्या तु धी. परोक्षाध्यवसायरूपभेदसत्यत्व भ्रम-जनकमविद्यांशं निवर्तयति। तथाप्यपरोक्षानादिभेदभ्रमोपचिता तद्वासना तादृशं भ्रममाधत्ते। तदवष्टभोऽविद्यांशस्तु अद्वैतसाक्षात्कारेण निवर्तते। निवृत्तेऽपि तस्मिन्प्रारब्धकार्यकर्मावष्टंभः कश्चिदविद्यांशोऽनुवर्तते। ता दशां जीवन्मुक्तिमाहु.। सोऽप्यंशोऽन्तिमाद्भोगसंवेदनादात्मसंवेदनाद्वा निवर्तते, ईदृशाविद्यांशभेदाभिप्रायेण 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्युच्यते। उक्तक्रमेण मायांशानां निवृत्तिमभिप्रेत्य 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति.' 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति श्रुतिराहेति। तत्र द्वितीयांश इहाविद्याया इत्युक्त" (त. टी. पु. १४६) इति टीका। एवं संकल्प्याद्वैतसप्रदायरहस्यप्रकाशनवैचित्र्यमद्वैतग्रन्थेष्वपि क्वचिन्न दृश्यते। एवमेतत्प्रकरणेऽविद्याया अंशत्रय चेत्सम्यङ्न निरूपितम् तदा वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानस्यापि परोक्षभ्रमाधायकाविद्याशनिवर्तकत्वेन '**भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यमविद्याया निवर्तकं ज्ञान न जनयती**'ति वाक्य व्याहतमिव भायात्। तादृशभाननिवृत्त्यर्थं टीकायां "तत्र द्वितीयांश इहाविद्याया इत्युक्तः" इत्युक्तम्। श्रुतप्रकाशिकायामेतादृशनिरूपणाभावात् तादृशभ्रमो नापैत्येव। किंचिदुपरि। "यद्वे"त्यारम्य "सनकादीना...तृतीयाविद्यांशस्थितिदशानुसारेण **जातेपी**त्युक्ति" रित्यवतरणं (त. टी पु १४७) चातिविलक्षणम्। एवं पदेपदे निरूपणवैखरी निरीक्षणीया निरूपणनिपुणैः। लघुसिद्धान्ते च (१६२. पुटे) "**सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा**" इति वाक्यावतरणटीकायां "ननु ध्यानमेवेत्याद्युक्तं। तदपि धारणावत्समाध्यर्थतयोक्तम्। समाधिरेव तु दर्शनात्मकः 'आत्मानं पश्ये' दित्यादिभिर्मुक्तिहेतुरुक्त", इत्यादिना समाधेरेव मोक्षसाधनत्वं ध्यानस्य तदंगत्वमेवेत्याक्षिप्य "सैव हि स्मृतिर्वैशद्यातिशयात् समाध्याख्या। न तु ध्यानफलमन्यद्दर्शनं 'पश्येदि' इत्यादिषु च विधेयमित्यर्थः" इति दर्शनसमानाकारतापन्नध्यानस्यैव समाधित्वमेतद्भाष्यवाक्याभिप्रेतमिति व्याख्यातम्। नैवमस्ति श्रुतप्रकाशिकायाम्। एवमव्याख्याने ध्यानस्यैव मोक्षसाधनत्वसमर्थनपरैतत्प्रकरणस्थभाष्यस्य, समाधेरेव मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकै'।

"विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्ति तत्रैव जन्मनि।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात्" ॥

इत्यादिविष्णुपुराणादिवचनैर्विरोधः कथमिव परिहृतो भवेत्? तत्प्रकरणोदाहृतश्रुतौ भाष्येऽपि कुत्रापि मोक्षसाधनज्ञाने समाधिशब्दप्रयोगाभावेऽपि "आत्मानं पश्येदिति" श्रुतौ "दर्शनसमानाकारा"

इति भाष्यवाक्यं च समाधिपरता सघटयतामाचार्याणां साप्रदायिकार्थसकलनचातुरी कीदृशीति संशीलनीय सम्प्रदायकुशलैः । एतदनुबन्धिनी पूर्वोत्तरटीका च पठनीया । अन्योऽप्यय विशेष प्रकाशिकातः २५९. पुटे, "**रज्वादेरपि परमार्थ्य नानुवर्तमानतया किन्त्वबाधितत्वात्**" इति श्रीभाष्ये सत्पक्षकपारमार्थ्यसाध्यकानुवर्तमानत्वहेतावबाधितत्वस्योपाधित्व शकितम् । श्रुतप्रकाशिकायामप्यनुवर्तमानत्वहेतौ तस्योपाधित्वमात्रमुक्तम् । न तु तदुपपत्ति । टीकाया तु २६० पुटे "अबाधितत्वोपाधिः पक्षव्यापक इति न वाच्यम । माध्यमिकनयेन घटादितुल्यन्यायतया सतोऽपि बाधस्य सुवचत्वादिति भाव." इति तस्योपाधित्वमाक्षिप्य समाहितमिति । एव "**तथानुभूतेरननुभाव्यत्वेपि अननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः । गगनकुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात् । गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमसत्वप्रयुक्तं नाननुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेन्**" इति श्रीभाष्यस्य व्याख्यानटीकाया ३४७ पुटे असत्वस्योपाधित्वसमर्थन चातिविचित्रं श्रुतप्रकाशाद्यपरिशीलितम् । इत्थमिय श्रुतप्रकाशिकामप्यतिशेते किं पुनरितराणि व्याख्यानानि ।

टीकेयं श्रुतप्रकाशिकाया अनन्तरमेव प्रवृत्ता ।

ईदृशी चेय टीका "**अत्राप्यारभणाधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते**" इति श्रुतिषट्कारंभगत श्रीभाष्यवाक्यपर्यन्तस्यैव संप्रति सर्वत्रोपलभ्यते । आचार्यैरान्तकृतापीयमस्मद्भाग्यविपर्ययात् प्राचीनछात्राणामनवधानाच्च उपरि विलुप्ताभूदित्येव निश्चिनुमहे वयम् । श्रुत चास्माभिर्बहो कालात्पूर्वं, श्रीरंगरामानुजमुनिभि मूलभावप्रकाशिकायाम् अन्यत्र वा कुत्रचित् 'गुणोपसंहारपादतत्वटीकायामेवमुक्तम्' इति यत्किंचिद्वाक्य व्यलेखीति । अतष्टीकेयमान्तमेव कृतेत्यध्यवस्याम । केचित्तु 'आचार्यपादाः श्रुतप्रकाशिकाया लाभात्पूर्वमेवेमा टीकामारेभिरे ; मध्ये व्यासार्यैश्श्रुतप्रकाशिका दत्वा सैषा प्रवचनीयेत्यनुशिष्टास्तद्दर्शनानन्तरमेवेमाम् एतावतैव व्यच्छिद' न्निति वदन्ति । तदत्यन्तासंगतम् । टीकायां श्रुतप्रकाशिकानामनिर्देशपूर्वकं तत्पङ्क्तेस्तदर्थस्य च बहुशोऽनुवादात् । तथाहि (१८३. पुटे) "अत्रैवं प्रत्युक्त श्रुतप्रकाशिकायाम् 'भोगादृष्टोद्बोधितपूर्ववासनासचिवात् विषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्तेः" इति पङ्क्त्यनुवादो दृश्यते । एवं, १५. पुटे "अत एवात्राऽदिशब्दसमानाधिकरणजन्माद्यन्यपदार्थविशेषतयापि न माक्षसंग्रह उचित इत्याहुराचार्या । विशेषस्फौट्याभावात्" इति श्रुतप्रकाशि

कोक्तार्थानुवाद स्पष्ट.। टीकायां च प्रायश. केचिदिति व्यासार्यानेव निर्दिश्य श्रुतप्रकाशिकाविषयानेवानुवदन्त्याचार्या·। अतः श्रुतप्रकाशिका बहुश परामृश्य पूर्वप्रदर्शितरीत्या तदनुक्तात्यावश्यकविशेषार्थप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तेयमित्येवास्माक निर्णयो बहुपरिशीलनसपादित· शोभनतम ॥

इत्थं रङ्गशठद्विट्टीकाया भूमिकामिमां भक्त्या ।
व्यलिखदनया प्रसन्नाः प्रीयन्तां वेदमौलिगुरुवर्याः ॥

ईदृशीं च श्रीवैष्णवसिद्धान्तप्रचारसभाध्यक्षाणा श्रीदेशिकग्रन्थमुद्रणप्रवृत्तिम् उत्तरोत्तर निर्विघ्नं निर्वर्तयतु श्रीमान् **लक्ष्मीनृकण्ठीरवः** ॥

अस्यास्तत्त्वटीकायास्संशोधनकाले टीकायास्तालपत्रकोशत्रयस्य तालपत्रश्रीभाष्यस्य च सशीलनेन स्वपाण्डित्यातिशयेन च साहाय्यमाचरितवता **गोष्ठीपुराभिजनाना सुन्दरश्रीरामदेशिकाचार्याणां** तथा सभाध्यक्षैः शोधकतया प्रक्लृप्ताना तदा तदा मुद्र्यमाणपत्रिकापरिशोधनपरिष्कारादिना समये तत्प्रेषणेन समीचीनप्रश्नादिना उत्साहजननेन च शोधनाय महदुपकृतवता मद्रपुरस्थानां **वेदान्तशिरोमणीना तोट्टालम् वेणुगोपालाचार्याणां च** कृते भवन्ति नारायणस्मृतय·।

तथा मातृकादर्शनशोधनलेखनादिकर्त्रे च मीमासाशिरोमणये **पादूरभिजनगोपालाचार्याय** च ॥

॥ श्री. ॥

तत्त्वटीकाविषयानुक्रमणिका

॥ श्रीः ॥

श्रीमते हयवदनपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीभाष्यम् ।

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिञ्शेमुषी भक्तिरूपा ॥

तत्त्वटीका

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

मङ्गलाचरणम्

स जयति यतिराजमुनिः करुणाजलधिः क्षमापरिष्कारः ।
करिशैलकृष्णमेघः काङ्क्षितवर्षी यदर्पितैस्तोयैः ॥ १ ॥

स्वतस्सिद्धं शुद्धस्फटिकमणिभूभृत्प्रतिभटम्
सुधासध्रीचीभिर्द्युतिभिरवदातत्रिभुवनम् ।
अनन्तैस्त्रय्यन्तैरनुविहितहेषाहलहलं
हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः ॥ २ ॥

प्रणम्य वरदाचार्यवादिहंसाम्बुदावपि ।
त्रय्यन्तसूत्रभाष्यार्थतत्त्वटीका विधीयते ॥ ३ ॥

असावनतिसङ्क्षेपादतिविस्तरवर्जनात् ।
सर्वन्यायानुकूलत्वाद्गृह्यतां सारवेदिभिः ॥ ४ ॥

शातितः शतदूषण्यां शङ्करादिमुधाग्रहः ।
शारीरकशरीरं तु व्यक्तमत्र प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥

विश्वामित्रकुलीनेन वेदान्ताचार्यसूरिणा ।
शश्वद्विधीयते विश्ववैतण्डिकविधूननम् ॥ ६ ॥

निखिलनिगमश्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपिणी
निपुणमनसामाशासौधस्थलीषु निबध्यते ।
यतिपतिभुवो भाष्यस्यासौ यथाश्रुति[१]चिन्तित-
प्रवचनविधावष्टाविंशे जयध्वजपट्टिका ॥ ७ ॥

तत्र तावत्—

विषयप्रयोजनसम्बन्धनिरूपणम् (1)

अखिलेत्यादिभाष्यस्य दशार्थानभिदध्महे ।
विषयादित्रिकस्योक्तिः प्रथमं प्रतिपाद्यते ॥ ८ ॥

तस्यार्थस्य च सौत्रत्वात्तद्विस्तारात्मकं पुनः ।
अनवद्यमिदं पद्यं भाष्यलक्षणलक्षितम् ॥ ॥ ९ ॥

यद्यपि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रं ब्रह्म जिज्ञासोः तद्विचारस्य कर्तव्यत्वे प्रवृत्तम्; तथापि शारीरकविषयादिष्वपि अर्थतो वर्तते, यथा धर्मजिज्ञासासूत्रम् । आहुश्च—

---

१. यथाश्रुत. पा. (क)

" अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् " ॥ इति ।

एवमत्रापि

ब्रह्मेति तावद्विषयं प्राप्यत्वेन प्रयोजनम् ।
जिज्ञासाकर्मभावेन सम्बन्धमपि चाब्रवीत् ॥ १० ॥

निर्वचनपूर्वकब्रह्मशब्दार्थविचारः

निरतिशयबृहत्त्वं हि ब्रह्मशब्दार्थः । *बृहतिधातोः " बृहेरम् च " इति मनिन्प्रत्यये अमागमे च ब्रह्मेति व्युत्पत्तेः, " ब्रह्म परिबृढं सर्वतः " इति यास्कोक्तेश्च । यत्तु आथर्वणिकी निरुक्तिः बृंहणत्वमप्याह—" बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म " इति, पौराणिकी च प्रसिद्धिः, " बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते " इति, तद्गोबलीवर्दन्यायादिति न विरोधः । बृंहणत्वस्य बृहत्वविशेषत्वाच्च । तदयमर्थः—स्वतो बृहत् बृंहणत्वेनापि बृहदिति प्रयुक्तपदान्तरपौनरुक्त्यपरिहाराय सामान्यशब्दसङ्कोचो गोबलीवर्दन्याय इति लक्षणानुसारेण बृहच्छब्दो बृंहणत्वात्मकबृहत्त्वादन्यत्र वर्तते । यथा " विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते " इति । तेनानवधिकातिशयबृहत्त्वमेव ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके+ । अपरे तु बृहत्त्ववत् बृंहणत्वमपि अनवधिकातिशयं ब्रह्मशब्दार्थः " बृहति बृंहयति ", " बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च " इति पृथगभिधानस्वारस्यात्, समुच्चयोपादानस्वारस्याच्चेत्याचक्षते । वयं तु ब्रूमः—उभयत्रापि विरोधाभावादुभयथाप्याचक्ष्महे इति । अयमत्र संग्रहः—

---

* टि—धातुस्वरूपस्फुटप्रतिपत्तये सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न्यायेन गुणाभाव आदृतः । बृहेरम् च इति पाठः उपलभ्यमानेषु उणादि सूत्रपाठेषु न दृश्यते ।

\+ टि नयप्रकाशिकाकाराः मेघनादादिसूरयः, श्रुतप्रकाशिकाकाराः सुदर्शनभट्टारकाश्च ।

बृहत्त्व ब्रह्मशब्दार्थो बृंहणत्वं तु तद्विदा ।
यद्वार्थो ब्रह्मशब्दस्य बृंहणत्वं बृहत्त्ववत् ॥ ११ ॥

[1]अथवा बृहत्त्वबृंहणत्वसमुच्चयो वा । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं जन्माद्यधिकरण-भाष्ये " उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहत् बृंहणंच, बृहतेर्धातोः तदर्थत्वात् " इति । अनयोश्च सर्वातिशायित्वमपरिच्छेदात् यास्कनिरुक्तिसामर्थ्याच्च सिध्यति ।

[2]अनुपाधिकनिर्देशो ह्यसंकोचो मनीषिभिः
" सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध " इति न्यायेन कथ्यते ॥ १२ ॥

ईदृशं ब्रह्म अस्य शास्त्रस्य प्रधानविषयः ; प्राप्यतया परमं च प्रयोजनम् ; निरुक्तिद्वयार्थस्य द्विकाभ्यां विवरणात् ।

प्राप्यत्वं ब्रह्मणः सिध्येद्बृंहणत्वस्य कीर्तनात् ।
स्वप्राप्तेः साधनत्वं हि बृंहणत्वमिहोच्यते ॥ १३ ॥

न च बृहतिधातौ बृंहयतीत्यभिधानस्य विरोध इति वाच्यम्, " बृह बृहि वृद्धौ " इति धातुद्वयसिद्धत्वान्निरुक्तिद्वयवाक्यस्य ।

अर्थमात्रे च तात्पर्यादन्यधातोश्च संग्रहः ।
तस्य धातोरिदित्त्वाच्च नुमागमसमन्वयः[3] ॥ १४ ।

प्रयोजनं चात्रावश्यं वक्तव्यम् । तदप्याहुः—

" सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ " इति
" मीमांसाख्या तु विद्येयं बहुविद्यान्यराश्रया ।
न शुश्रूषयितुं शक्या प्रागनुक्त्वा प्रयोजनम् ॥ " इति च ।

---

१. टि—अत्र अथवेति पक्षान्तरद्योतक., वेति समुच्चयपक्षस्य प्रथमपक्षेण विकल्पद्योतक ।
२. अनुपाधिकनिर्देशे. पा. (क)   ३. बृहेर्नोऽच्च (उ. 4-595) इत्यनेन रूपसिद्धिः ।

संबन्धस्तु विषयभूतेन ब्रह्मणा निर्णायकत्वादिः, प्रयोजनभूतेन प्रापकत्वादिः, जिज्ञासापदविवक्षितविचारसाध्यविदीप्तितन्मूलविनतितत्साध्यरक्षा-[१] रूपैस्तु प्रयोजनैः यथार्हं साक्षात्परम्परया वा हेतुत्वबोधकत्वे ।

शास्त्रारम्भेषु सर्वत्र संबन्धः कथ्यते बुधैः ।
असंबद्धप्रलापत्वे न प्रवर्तेत बुद्धिमान् ॥ १५ ॥

तदेवं सौत्रमेव विषयादित्रिकं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थमुपादित्सार्थं च विशेषतः ख्यापयन् प्रारिप्सितप्रबन्धस्य अविघ्नेन परिपूर्त्यर्थं प्रचयार्थं च शङ्कित-प्रत्यूहशान्त्यै शिष्टाचारादिसिद्धमिष्टदेवभक्त्याशीरूपं मङ्गलं स्वात्मनानुष्ठितमपि शिष्यशिक्षार्थं स्वकृतानुकीर्तनेन तेषां महिष्ठमङ्गलार्थं चादौ निबध्नाति भगवान् भाष्यकारः—अखिलेति ।

गुरोराचारमाश्रित्य वर्तन्ते मङ्गलार्थिनः ।
यान्यस्माकमिति श्रुत्या तदेतदभिधीयते ॥ १६ ॥

नमस्क्रियावस्तुनिर्देशावप्यर्थसिद्धौ, सर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्वोक्तेः । उक्तं च—
"नीचोच्चयोः स्वभावोऽयं नन्तृनन्तव्यतात्मकः" इति । अत्र सप्तम्यन्तैः सिद्ध-विषयप्रयोजनोक्तिः "श्रुतिशिरसि" इति अवान्तरविषयसंग्रहः ॥

यथा हि वेदवाक्यस्य विषयो ब्रह्म कथ्यते ।
तथैव सूत्रवाक्यस्य त्र्यन्तः परिकीर्त्यते ॥ १७ ॥

विदीप्तिविनतरक्षाशब्दैः साध्यप्रयोजनत्रयकीर्तनम्, विशिष्टा अत्र दीप्तिः विदीप्तिः—निर्णयः । स तु विचारतः । यथाहुः—

"धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति" ॥ इति ।

---

१. रक्षण. पा (सु.)

उक्तं च न्यायसुदर्शने—

“ज्ञायमाने तु वेदान्तैः करणैः परमात्मनि ।
इमामुत्तरमीमांसामितिकर्तव्यतां विदुः ॥” इति

“वेदस्य निरपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्ये सत्यपि प्रतिपत्तृमतिमान्द्यापराधनिमित्तसंशयविपर्ययापनोदनमनया क्रियते” इति * (च) ।

प्रयोजनोक्तिरातस्य निश्चये निश्चयं दिशेत् ।
तत्सन्देहेऽप्युपादित्सां सिद्धां सन्धुक्षयेदसौ ॥ १८ ॥

तत्र सामान्यतः प्रयोजनवत्त्वनिश्चयेऽपि स्वापेक्षितप्रयोजनकथनमवश्यकर्तव्यमेव । तदिह संबन्धोऽपि सूचित एव, संबन्धाश्रयभूतशास्त्रप्रयोजनादीनामुपादाननान्तरीयकत्वात्संबन्धावगमस्य ।

विचारत्वं विचार्यत्वं निर्धार्यत्वं तथेतरत् ।
प्राप्यत्वं प्रापकत्वं च सम्बन्ध इति कथ्यते ॥ १९ ॥

तत्र तत्त्वत्रयमर्थपञ्चकमित्यादिकमध्यात्मविद्भिरत्यादरेण परिगृहीतमर्थजातं स्वयमेव सूरिभिः संप्रत्याय्यमिति न विविच्य लिख्यते ।

मङ्गलाचारस्य प्राधान्यम् (2)

विषयादिप्रधानत्वमाद्यपद्ये समीरितम् ।
अधुना मङ्गलाचारप्राधान्यमनुवर्ण्यते ॥ २० ॥

स च मङ्गलाचारः केषुचित् ग्रन्थेषु अदृष्टोऽपि निमित्तफलाभ्यामुन्नेयः । आहुश्च—

“प्रारिप्सितं निमित्तं स्यादविघ्नेन समापनम् ।
प्रचयश्च फलं तस्मान्मङ्गलाचार इष्यते ॥” इति ।

---

* टि—अत्र इतेरनन्तरं चकार उचित ।

अविघ्नसमाप्त्यादिसंवलितस्य प्रबन्धारम्भस्य तत्राधिकारिविशेषणत्वमित्यर्थः। उक्तं च विवरणकारैः—"संवलितमत्र विशेषणम्, जातेष्टिवत्, यथा जातेष्टौ पुत्रजन्मनो निमित्तत्वेऽपि आर्थवादिकानां पुत्रगतपूतत्वादीनां फलत्वकल्पनम्। न च गौरवम्, फलस्य विशेषणत्वे प्रवृत्तिसौकर्यात्। फलमात्रे तु गर्हानुपपत्तिः। न हि काम्याकरणे गर्हा" इति।

अथवा शबरशङ्करग्रन्थयोरनीश्वरप्रतिपादकत्वात् ईश्वरनमस्कारादिमङ्गलं न कृतमिति व्याचक्षते। न च *पक्षिलादयः परमास्तिका निमित्ते सत्यपि मङ्गलं नाचरन्तीति सिद्धं भवति, अपितु कृतस्यापि नमस्कारादेर्मङ्गलस्य ग्रन्थनिवेशनमेव न कृतमिति व्याकुर्वते। केचित्तु ईश्वरवाचकस्य प्रमाणशब्दस्य प्रथमोपादानात् कृतमङ्गलाचार एव पक्षिलमुनिरिति व्याचख्युः। अननुष्ठितमङ्गलत्वे वा कथं फलसिद्धिः? अनुष्ठितमङ्गलानान्तु फलव्यभिचारः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यमवलम्बते। नन्वारब्धसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति विध्यभावादकर्तव्यत्वं मङ्गलाचारस्य। अयं खलु [1]अनधिगतवेदानामश्रुतमीमांसानामालापः, अविगीतशिष्टाचारस्यैव मूलप्रमाणकल्पकत्वात्। तत एव चोदनालक्षणत्वसिद्धिः। न च मङ्गलाचाराभावेऽपि फलं दृष्टमिति वाच्यम्, संसारस्यानिदंप्रथमतया तस्यापि भवान्तरीयसुकृतविशेषनिबन्धनत्वात्। न च किमनेन मङ्गलाचारेण? तदेव फलं प्रददातीति वाच्यम्। तत्सद्भावे निश्चयाभावात्, निमित्तानुबन्धिनो नैमित्तिकस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वेन [2]आवश्यकत्वाच्च।

किञ्चिदारभमाणस्य बुद्धिस्थं पूरणादिकम्।
त्यक्त्वान्यफलक्लृप्तिस्तु नीतिमज्ज्ञो न रोचते ॥ २१ ॥

---

* टि—पक्षिलः वात्स्यायन न्यायसूत्रभाष्यकर्ता.

१. अनधीत. पा. (क, ग, घ)

२. अवश्यकर्तव्य. पा. (क, ख, ग.)

भक्तिराशास्यमानापि पूरणप्रचयाविह ।
नोपरुध्य प्रवर्तेत सा च तौ च तदाशिषा ॥ २२ ॥

भक्तिर्हि मङ्गलतमा तद्बोधादेश्च कारणम् ।
तस्मात्सर्वप्रधानत्वाद्भक्तेराशासनं वरम् ॥ २३ ॥

अथवा भक्तिभेदत्वान्नमस्कारार्चनादिकम् ।
सर्वमेव हि माङ्गल्यमाशास्यमिह मन्महे ॥ २४ ॥

मङ्गलस्य ग्रन्थे निबन्धनीयत्वम्

स्यादेतत् । अस्तु तावन्मङ्गलाचारः । मङ्गलनिबन्धस्तु तत्तद्भाष्येष्वदर्शनादयुक्त इति चेन्न, उपयोगात् अनिषेधात् ।

शिष्याणां शिक्षणं तावत्तेषां स्वकृतकीर्तनात् ।
महिष्ठमङ्गलावाप्तिस्तत्फलं प्रागुदीरितम् ॥ २५ ॥

द्रमिडभाष्यादिषु "नमः प्रवरगुणैकास्पदाय स्थिरत्रसकुलबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे, नमो जैमिनये वेदरहस्यसंपुटनिगूढविष्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे, नमोऽस्त्वाचार्येभ्यः" इत्यादिभ्यः तद्दृष्टेश्चावश्यकर्तव्य एवायमाचारः । ईश्वरापह्नोतॄणामाचारो नास्थेय इति प्रागेवोक्तम् । "स्मृत्याचारविरोधे तु स्मृतिरेव बलीयसी" इति न्यायाच्च सिद्धमेतत् । स्मर्यते च तत्र मङ्गलाचारः—

"मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते" ॥ इत्यादिभिः ॥

करणत्रयसारूप्यात्कथ्यते मङ्गलक्रिया ।
तस्माद्ग्रन्थनिवेशोऽपि मङ्गलस्य प्रमाणवान् ॥ २६ ॥

पूर्वे पुलस्त्यमुख्याश्च क्रियासमभिहारतः ।
कार्यारम्भेषु सर्वेषु मङ्गलाशासनं विदुः ॥ २७ ॥

मङ्गलाचारः पुराणारम्भे दृष्टश्च "प्रणिपत्याभिवाद्य च" इति गुरुप्रणिपातादिरूपः । अत एव "युष्मदस्मत्" इत्यादौ कुग्रन्थत्वमाशङ्क्य प्रत्यक्त्त्वानुसन्धानेन मङ्गलत्वमाचख्युर्व्याख्यातारः । तच्च मन्दम्, युष्मदर्थानुसन्धानस्यैव तत्रापि प्राथम्यात्, मध्यलघुत्वेन वह्निदेवत्यस्य रगणस्य निवेशाच्च ।

शन्नोमित्रादयो मन्त्राः शतं ते सूरिभिस्स्मृताः ।
कर्मानुष्ठानकालेषु पठितव्या मनीषिभिः ॥ २८ ॥

एवमिह पद्यनिबन्धनचोद्यम[1]प्यपष्ठु । दृष्टं च केषुचित् "प्रणम्य हेतुमीश्वरम्" इत्यादि ।

मङ्गलश्लोके अकारोपक्रमस्य प्रयोजनम्

अकारोपक्रमश्चास्मिन्मङ्गलत्वाभिसन्धितः ।
निश्शेषत्वन्तु सुगमं निखिलेत्यपि भाषिते ॥ २९ ॥

अन्यार्थोऽप्यत्र वर्णोऽयं विष्णुनामस्वभावतः ।
यदृच्छाशङ्खशब्दादिन्यायाद्भवति मङ्गलम् ॥ ३० ॥

आदौ च पाणिनीयादेस्तथान्यैरनुवर्णितः ।
सूत्रे चाथादिरन्यार्थस्तदर्थोऽप्यन्त्रमन्यत ॥ ३१ ॥

[2]अतोप्यत्र शुभत्वं स्याद्वैकल्यप्रतिषेधतः ।
निषेध्यभेदतो ह्यस्य शुभाशुभविकल्पना ॥ ३२ ॥

---

१. चोद्यमपष्ठु. पा. (सु).

२. टि—अत इति अशब्दात् सार्वविभक्तिकस्तसिः ; अकारस्येत्यर्थ । नञोऽप्यत्र पा. (क, ख)

अपह्न्तव्यदुःखोक्तिमप्यारम्भे शुभां विदुः
अपौष्कल्यनिषेधेऽस्मिन्नतः कैमुत्यमक्षतम् ॥ ३३ ॥
आदावखिलशब्देऽस्मिन्नगणत्वनिवेशनम् ।
आयुःपूर्तिनिदानत्वादविघ्नायैव कल्पते ॥ ३४ ॥
सर्वस्यापि गणस्यात्र नगणो हि विशिष्यते ।
तत्रादिमचतुष्पाद्यामष्टार्थानपरान् विदुः ॥ ३५ ॥
विशिष्टमङ्गलाचारप्रक्रियानान्तरीयकान् ।
व्याख्यानमाद्यसूत्रस्य ब्रह्मलक्षणसंग्रहः ॥ ३६ ॥
चतुरध्याय्यनुक्रान्तिर्ध्येयसंशोधनं [१]द्विधा ।
परपक्षप्रतिक्षेपः परारम्भनिवारणम् ॥ ३७ ॥
स्वेष्टारम्भविरुद्धानां निश्शेषोद्धार इत्यपि ।
पौरुषेयेषु वाक्येषु प्रयोजनविशेषतः ।
प्रकृतानुगुणानेकविवक्षा ह्याश्रिता बुधैः ॥ ३८ ॥

प्राहुः किल वार्त्तिककाराः “ लोके ” इत्यादिभाष्यार्थविवरणे—

“ लोक इत्यादिभाष्यस्य षडर्थान् सम्प्रचक्षते ।
सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथापरे ॥
परिसङ्ख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् ” । इति ।

“ लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्ववगन्तव्यानि[२] । नाध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा ” इति भाष्यम् । आपादचूडं सम्यग्व्याख्यानप्रक्रियायाः संग्रहेणोपवर्णनात् सर्वव्याख्या ;

१. टि—उभयलिंगपादानुसारेण नारायणानुवाकाद्यनुसारेण च द्विधा ध्येयसंशोधन वक्ष्यते ।
२. इत्यवगन्तव्यं इति शाबरभाष्यपाठः प्राभाकरभाट्टादृतः ।

भवदासादिव्याख्यायामुक्तप्रकारवैपरीत्यख्यापनादुपालम्भः ; सूत्रस्य स्वरसार्थप्रतिपादनस्वाभाव्येन व्याख्यानानपेक्षत्वकथनेन सूत्रं न व्याख्यायते सूत्रेण श्रुतिरेव व्याख्यायत इति सूत्रव्याख्यानप्रतिक्षेपात्प्रत्याख्यानम् ; श्रुतिसूत्रविसंवादे सूत्रस्य स्वारसिकार्थप्रहाणेनाध्याहारादिभिः कथञ्चिन्नेयत्वेन यथाश्रुतपरिग्रहस्यापास्तत्वात्परिसङ्ख्या ; जैमिनिसूत्राणां स्वरसार्थप्रतिपादकत्वस्वाभाव्येनोपवर्णनात्सूत्रकारस्तुतिः ; अथशब्दस्य प्रसिद्धार्थप्रतिपादकत्वावश्यंभावित्वेनापि वृत्तादर्शनादिभिरानन्तर्यार्थित्वं न विद्यत इति पूर्वपक्षिणाक्षिप्यत इत्यथशब्ददूषणमिति भाष्यार्थविभागः ।

एकस्मिन्नेव भाष्ये तैः षडर्था यद्वदीरिताः ।
तद्वदेव दशाप्यर्थानत्राप्याचक्ष्महे वयम् ॥ ३९ ॥

सर्वव्याख्यादिकं तावदर्थषट्कनिदर्शनम् ।
तथा पक्षिलभाष्यादौ तत्तदर्थाः प्रदर्शिताः ॥ ४० ॥

सञ्जिघृक्षितनानार्थैः सूत्रकारादिभिस्तथा ।
तन्त्रावृत्त्यनुनिष्पाद्याः कल्पितास्तद्वदेव नः ॥ ४१ ॥

दृश्यते हि "दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्" इत्येकस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमात्मनित्यत्वमिन्द्रियनानात्वं विषयस्थैर्यं गुणगुणिभेद इत्याद्यर्थजातम् ।

आद्यसूत्रव्याख्या परत्वम् (3)

तदिह सूत्रार्थोक्तौ ब्रह्मशब्देन व्याख्येयसंग्रहः। तन्निरुक्ती पादाभ्यां दर्शिते, श्रीनिवासत्वं तदुपपादकं लिङ्गम् । अथेत्युक्तमानन्तर्यं श्रुतिशिरसीतिव्याख्येयक्रमान्मुख्यक्रमतः स्थाप्यते । अतश्शब्दोक्तौ विशिष्टारम्भहेतुर्विदीप्त इत्यनेनोद्गृहीतः । ममेत्यर्थसिद्धजिज्ञासाधिकार्युदाहृतिः ।

शिष्टेन सर्वोत्कृष्टवस्तुगाचरतया स्वयञ्च स्वादुतया आशीर्विषयोपायविशेषोक्त्या तद्विषयब्रह्मविचारस्य सन्प्रत्ययसूचितरागप्राप्त्युत्तम्भनादर्थादनारभ्यत्वभ्रमापोहः।

ब्रह्मलक्षण-संग्रह. (4)

सूत्रार्थयोर्द्वयोरर्थः फलितः प्रतिपादितः।
अत्र शाब्दस्तु सूत्रार्थस्तस्मान्न पुनरुक्तता ॥ ४२ ॥

द्वितीयसूत्रभावस्थकृत्स्नलक्षणसंग्रहे।
ब्रह्मेति लक्ष्यं शिष्टैस्तु तल्लक्षणसमाहृतिः ॥ ४३ ॥

नोद्देशमात्रात्प्रमितिः परीक्षा लक्षणाश्रया।
प्राधान्याल्लक्षणस्यात्र प्रतिपत्तिर्हि युज्यते ॥ ४४ ॥

अत्र हि सर्वकार्यस्रष्टृत्वादीनि मुमुक्षूपास्यत्वमोक्षप्रदत्वत्रय्यन्तप्रधानवेद्यत्व-श्रीनिवासत्वपरमप्राप्यत्वानि च गृह्यन्ते, यैर्योगायोगाभ्यामपवर्गपरिपन्थ्य-भक्त्युन्मूलनपारावर्यविवेकः।

असाधारणधर्मो हि लक्षणत्वेन लक्ष्यते।
बहुत्वं तस्य धर्मस्य बुद्धेरुन्मेषकारणम् ॥ ४५ ॥

न लक्षणानां भिन्नत्वे लक्ष्यभेदः प्रसज्यते।
विरुद्धलक्षणानां [1]तु भेदकत्वं विदुर्बुधाः ॥ ४६ ॥

चतुरध्याय्यर्थसंग्रहस्तु—'परस्मिन् ब्रह्मणि' इति काण्डान्तरवेद्यव्या-वृत्तप्रधानार्थोक्तिः। पादाभ्यां सिद्धविषयरूपः साध्यविषयरूपश्च द्विकद्वयार्थः संगृह्यते। 'श्रुतिशिरसि विदीप्ते' इत्यनेन प्रमाण-विशेषायोगतदन्ययोगव्यवच्छेदेनोपोद्घातरूपचतुस्सूत्र्यर्थोद्गृहः, श्रुतिशिरस्येव विदीप्ते इति सावधारणनिर्देशस्य विवक्षितत्वात्।

चतुरध्याय्यर्थ-संग्रह. (5)

---

१. लक्षणानां हि. पा. (क, ख, ग)

अयोगः श्रुतिभिर्योगो ह्यनुमानेन वार्यते ।
सूत्रैश्चतुर्भिः किं नात्र वक्तव्यमवधारणम् ॥ ४७ ॥

*एकदेशिनस्तु आद्यसूत्रार्थोक्तिरिति व्याचख्युः ।

ननु कथमन्यप्रमाणव्यवच्छेदः ? स्मृत्यादिभिरपि तत्सिद्धेः ; मैवम्—तेषां तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्य न्यायसिद्धत्वात् । एतेन स्मृतिविरोधात् श्रुतिबाधकशङ्का निरस्ता, श्रुतेः स्मृतिद्वारत्वमपि साधनवद्बाधनेऽपि समानम् । तत्र श्रुतिमूलत्वे वा श्रुतिरेव शरणम् । तदुक्तम्–" विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् " । वक्ष्यति च " स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् " इति । श्रीनिवासभक्तिरूपपदाभ्यां प्राप्यप्रापकयाथार्थ्यनिष्कर्षः । परत्वं चोक्तप्रकारेण चतुर्धा [1]चतुर्लक्षणीवेद्यम् । ' मम ' इत्युपायाधिकार्युदाहृतिरिति ।

अत्र भुवनमात्रोक्तौ सकलेति विशेषणोपादानेऽपि वा प्रायिकत्वं शङ्क्येत, अतोऽत्र अखिलेति निश्शेषत्वोक्तेश्चतुर्मुखादिभ्यो व्यावृत्तिरिति ।

व्यतिरेकमुखेणोक्तावर्थदार्ढ्यं प्रतीयते ।
तस्मादिष्टार्थसिद्धिः स्यादनिष्टविनिवारणम् ॥ ४८ ॥

न हि चतुर्मुखादीनाम् [2] अखिलकारणत्वम् । न हि ते स्वेषां स्वपूर्वोत्तरेषामण्डान्तरस्थानां शुद्धसृष्ट्यादेर्वा हेतवः ; व्यष्टिसृष्ट्यादौ च नियताधिकाराः परप्रयोज्याश्च । कार्यसमुदायविशेषरूढोऽप्यत्र भुवनशब्द उपलक्षणात् भवतीति वा कार्यमात्रपरः, प्रकरणानुक्रान्तयोगस्य रूढितो बलीयस्त्वात् । जन्मादिषु बहुव्रीहिः तद्गुणसंविज्ञानः, " सर्वादीनि सर्वनामानि" इतिवत्

---

* टि—नयप्रकाशिकाकाराः मेघनादारिसूरयः.

(१) चतुर्लक्षण. पा. (सु)

(२) निखिल. पा. (सु)

द्रव्यस्य नित्यसिद्धस्य यथादृष्टग्रवधारणे ।
जन्मस्थित्याद्यवस्थाः स्युः सामग्रीभेदशक्तितः ॥ ४९ ॥
आकाशत्वादिधर्माणामागन्तुत्वविवक्षया ।
तत्तद्रव्यस्य नित्यत्वेऽप्युत्पत्त्यादिरपि श्रुतः ॥ ५० ॥
यथा पाकेन रूपाद्याः परेषां नित्यवस्तुषु ।
तथा नस्त्रिगुणद्रव्ये परसङ्कल्पतो दशाः ॥ ५१ ॥

जन्माद्यवस्थाश्च नित्यनैमित्तिकादिभेदात् बहुधोक्ताः । प्रागसिद्धस्यात्मलाभ उत्पत्तिः जन्म । उत्पत्तिलब्धाकृतेरर्थस्याप्रणाशसामग्र्याः स्थितिः स्थेमा । ननु कथं स्थेमशब्दः? कथं च स्थित्यर्थः? न ह्यसौ स्थानादिवत्तिष्ठतेर्निष्पन्नः, न च "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इत्यस्य विषयः । यद्यपि "प्रियस्थिरे" त्यादिना स्थिरशब्दस्य स्थादेशः, तत्र च "तुरिष्ठेमेयस्सु" इति प्रत्ययत्रयं प्रकृतम्; तथाप्यत्र प्रियोरुगुरुबहुलघुदीर्घाणामेवादेशेष्विमनिज् भवति, नान्येषाम्, पृथ्वादिष्वपाठात् । न चासौ आकृतिगणः, अतः कथमयं प्रयोगः? अत्र ब्रूमः—

निर्वचनपुरस्सरं स्थेमशब्दार्थनिरूपणम्

प्रयोगतः स्थितिः स्थेमा प्रत्ययाद्यूहशासनात् ।
अखण्डितो वा शब्दोऽयमधातूद्भवपक्षतः ॥ ५२ ॥

अस्ति हि *न्यायतात्पर्यटीकायां तत्प्रयोगः—"स्थेमा च भावानामुपपादयिष्यते" इत्यादि +तात्पर्यपरिशुद्धौ च संशयपरीक्षायां "बौद्धादेर्निश्चितक्षणिकत्वादेरपि झटिति विघटितसाधनस्य प्रतिवादिसाधनात् परितो निरस्तविभ्रमाशङ्कात् संशयं विनैव स्थेमादिनिर्णयोत्पत्तेः" इति च ; "निस्स्थेमानो दशाननकीर्तयः" इत्यादयश्च महाकविप्रयोगाः । तदत्र प्रसिद्धबहुविद्वत्प्रयोगभूय-

* टि—न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्

+ टि—न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकातात्पर्यपरिशुद्धौ.

स्तया साधुत्वं सिद्धम् । शक्या च व्युत्पत्तिः, यथोक्तम्—

"नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥"

मा भूद्वा प्रकृत्यादिविभागः, मतभेदेन अखण्डितप्रातिपदिकभाषणात् । "नाम च" इत्यादिना तत्सूच्यते ।

ईदृशानां प्रयोगाणामबहिष्कारसिद्धये ।
बहुधा बहुलादीनामष्टाध्याय्यामुपक्रमः+ ॥ ५३ ॥
नानाव्याकरणाभिज्ञबहुविद्वत्परिग्रहे ।
शब्दासाधुत्वमाहुर्ये शाब्दिकांस्तान्न मन्महे ॥ ५४ ॥
विशिष्टोक्त्यनुसारेण व्युत्पत्तिः स्मर्यते बुधैः ।
अविगीतप्रयोगेषु विगानं नैव सांप्रतम् ॥ ५५ ॥

भङ्गशब्दो नात्यन्तिकलयग्राही, रक्षाशब्देन तदुक्तेः, प्रयोजनस्यापि विषयवत्पृथग्वक्तव्यत्वाच्च । अतः "जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे" इत्यादिष्विव ब्राह्मणपरिव्राड्नीत्यात्र पृथगुक्तिः । विनतेत्यादौ इन्द्रादिशरीरकतया बन्धरूपकाम्यफलप्रदत्वमात्रं वदतामपि स्थेमशब्दे रक्षाशब्दे च संकोचः स्यादेव । अत एव अत्रादिशब्दसमानाधिकरणजन्माद्यन्यपदार्थविशेषतयापि न मोक्षसङ्ग्रह उचित इत्याहुराचार्याः, विशेषस्फौट्याभावात् । अत्रैव पुराणार्थोक्तौ "जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्" इति स्वोक्ते सति परोक्तस्य विप्रकृष्टस्वोक्तस्य स्वप्रबन्धान्तरोक्तस्य वानुरोधायोगाज्जन्मादित्रयोपयुक्ततमतत्सहाम्नातानुप्रवेशादीनामपि तैः संग्रहणौचित्यात्तेषामार्थत्वादपि शाब्दत्वस्य परत्वाच्च । अस्वाधीनसहकारिनैरपेक्ष्यं चानेन भगवतः सिध्यति ।

+ टि—अष्टाध्याय्याम् उणादयो बहुलम् (३-३-१) इत्यादौ
उपक्रम. आरम्भ. , निर्देश इति यावत् ।

स्वकार्यस्थस्य जन्मादेः स्वलीलात्वोक्तिशक्तितः ।
स्यामित्याद्युक्तरीत्यैवोपादानत्वं च सूचितम् ॥ ५६ ॥
नृत्यन्तं पश्यतां नृत्तं न लीला किन्तु तद्दृशिः ।
देहद्वारात्र तन्निष्ठं लीला जन्मादिकं भवेत् ॥ ५७ ॥
अवस्थान्तरयोग्यत्वमुपादानत्वमूचिरे ।
आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ॥ ५८ ॥
अचिज्जीवस्वधीद्वारा स्वरूपेण च सर्वगे ।
अवस्थाः सन्त्यदोषास्ते निर्विकारोक्तिरन्यतः ॥ ५९ ॥

एतदर्थं चात्रान्तःप्रवेशाद्युक्तिः, ततोऽन्यस्य तच्छरीरत्वव्यक्तेः । प्रधानादिक्षेत्रज्ञशरीरकः स एव जन्मादिलील इत्युक्तं भवति ।

सर्गादिकं ततोऽस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ।
इति चैतदभिप्रायमाहुस्त्रय्यन्तपारगाः ॥ ६० ॥

न चात्र विवक्षितनिष्कर्षभुवनशब्दवृत्तिविरोधः, " स्वतन्त्रभूतचेष्टालीलः" इत्यादिवदुपपत्तेः । " भुवनानि विष्णुः" इत्यादिवदनिष्कर्षेण विशेष्यपर्यन्तत्वेऽपि अविरोधः । तथा च विवरणम्—" भुवनशब्दः सजीवात्मकाचिदभिप्रायः, कारणवाक्येषु तथैव कारणत्वप्रतीतेः । ब्रह्म तु पृथङ् निर्दिश्यते । यद्वा विशिष्टं ब्रह्मशब्दार्थः, तत एव " इति । ये चान्येऽप्यर्थाः तात्पर्यतूलिकोक्ताः—"कार्यत्वाज्जन्मादिषु लीलाशब्दोपचारः । जन्मादिकार्यत्वाज्जन्मादिभूता लीला यस्येति वा, भुवनजन्मादिषु लीला यस्येति व्यधिकरणबहुब्रीहिर्वा । जन्मस्थेमभङ्गानामादिभूता लीला यस्येति तत्पुरुषगर्भबहुब्रीहिर्वा " इति, ते तु प्रधानार्थे प्रोक्तेऽप्यविरुद्धतया वैभवादुक्ताः ।

एवं जन्मादिशब्देन तद्धेतुरुपलक्ष्यते ।
यद्वा जन्मादिका लीला यस्येत्यर्थद्वयं मतम् ॥ ६१ ॥

किञ्चिदिष्टमनुद्दिश्य न प्रवर्तेत चेतनः ।
तच्चाप्तार्थस्य नेत्येतल्लीलोक्त्यात्र निवार्यते ॥ ६२ ॥

यद्यदिष्टं तदा तस्य सिद्धिरस्याप्तकामता ।
नातः क्षेप्यो यथालोकं साध्यलीलान्वितः श्रुतः ॥ ६३ ॥

यत्पूर्णमद इत्यादि तदप्युक्तं न बाध्यते ।
प्रत्युतानुगुणं तस्य स्वतोऽनेन च पूर्तितः ॥ ६४ ॥

अस्यापि प्रयोजनान्तरनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यापारव्यक्त्यै "बालः क्रीडनकैरिव" इति दृष्टान्तः । [1]तदभिप्रायं सूत्रम्—"लोकवत्तु लीला" इत्यादिहेतुत्वोक्त्यापि समन्वयलक्षणार्थः सिध्येत् । लीलाशब्दस्तु स्थालीपुलाकन्यायादविरोधलक्षणार्थोपलक्षणः । अनेन स्वबुद्धिपूर्वकस्वप्रीत्यर्थव्यापारवाचिना कर्तृत्वं चोपादानत्वाविरुद्धं व्यञ्जितम् । सूक्ष्मप्रकृतिविशिष्टतयोपादानं सङ्कल्पतः कर्ता च स्यात् । एवं सहकारिकलापान्तर्यामितया सहकारित्वमपीति निर्वाह्यम्; विकाराश्रयत्वव्यतिरिक्ताकारेण कार्योपयुक्तं हि निमित्तम्; न तूपादानादन्यदेव । उभयाभिप्रायेण हि कारणवाक्येष्वेकाद्वितीयशब्दौ । "सोऽभिध्याय" इत्यादिभिश्चैतदुपबृंहितम् । विनतादिव्रातान्तं साधनलक्षणार्थपरम्; ततोऽत्र नतिर्मानसो यथाविधि प्रह्वता गुणोपसंहार[2]पादोक्ततत्तद्विद्यारूपा; विशब्दस्तु नानार्थः, तद्वन्तो विनताः; पूर्वपादद्वयसिद्धवैराग्यादिवैशिष्ट्यपरो वा विशब्दः; विनतानां वैविध्यं विद्याङ्गपादोक्ताश्रमादिभेदात्; "तदुपर्यपि" इत्याद्युक्तदेवादिभेदोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । भूतशब्दस्तापत्रयहतेः तन्निवृत्त्युपायपाटवस्य च हेतुना देहविशेषेण योगमभिप्रयन्नर्थित्वादिकं

१. तदभिप्राय तु पा (सु) २ गुणोपसहारोक्त. पा (सु).

व्यनक्ति । धात्वंशश्च "सन्तमेनं ततो विदुः" इत्याद्युक्तां शुद्धधीवैशिष्ट्यरूपां सत्तामाचष्टे ; "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इत्यधीतां ब्रह्मनिर्वेशात्मिकां वा । भूतसंबन्धी व्रातोऽत्र तानि तदीयानि च, षष्ठ्या संबन्धसामान्योक्तेः ; अन्यथा व्रातशब्दनैरपेक्ष्यात् ; न ह्यत्र सत्रवत्संहतानामेव प्रवृत्तिः फलावाप्तिर्वा । साकेतनिवासिवत्फललाभस्तु न सार्वत्रिकः, तदत्र "नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते", "नास्याब्रह्मवित्कुले भवति", "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा" इत्यादि विख्याप्यम् । राजपरिषदित्यादौ हि राजा चान्ये च विवक्ष्यन्ते । विविधशब्देन पशुपुत्रान्नाद्यस्वर्गस्वाराज्यादितत्तत्फलकामकर्तृवैविध्यं व्रातोक्त्या तत्तदुपायनिष्ठव्यक्तिभूयस्त्वं विवक्षितमिति केचित्* । अयं च वैभववाद इत्यनुमन्यामहे । आहुश्च—

"सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमिष्टं प्रयोजनम् ।
पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा" । इति ।

फलाध्यायक्रमेणात्र परप्राप्तिविरोधिनाम् ।
शमनं निग्रहादीनां रक्षाशब्देन गृह्यते ॥ ६५ ॥

प्रत्यूहात्यन्तभङ्गे तु[१] स्वतः प्राप्तं सुखादिकम् ।
यावत्स्वरूपं तत्प्राप्तं तत्संसिद्धिरिहार्थतः ॥ ६६ ॥

यद्वाऽभीष्टार्थदानं च रक्षेति परिगृह्यते ।
तदलाभनिमित्ताद्धि विषादात्त्रायते यतः ॥ ६७ ॥

प्रयासानतिरेकेण फलाधिकृतिनीतितः ।
चतुर्विधानां भक्तानां रक्षोक्तिश्च न दुष्यति ॥ ६८ ॥

---

* टि—नयप्रकाशिकाकाराः मेघनादारिसूरयः.

१. भङ्गेषु इति पा. (मु).

आनन्दयितृत्वश्रुतिसूत्रे* चात्र भाष्ये । एकशब्द इह प्रधानार्थः । "अप्यहं जीवितं जह्याम्" इत्यादिषु तद्विरोधे तद्विपरीताभीष्टतमकृत्स्नत्यागोक्तेः। अनन्येषु प्रमाद्यत्स्वपि निरयादिप्रापकनिग्रहनिवृत्त्यर्थो वा, तेषां यमविषयगमनादिनिषेधात्; दृश्यते हि—"न खलु भागवता यमविषयं गच्छन्ति" इति । "इहैवेषां[1] केचिदुपप्लवा भवन्ति" इति शिक्षमात्राम्नानाच्च। **दीक्षा** दृढसंकल्पः । "न त्यजेयम्" "एतद्व्रतं मम" इत्याद्युक्तेः। दीक्षोक्त्या स्वार्थत्वं च सूचितम्; राजार्थं खलु रथतुरगगजादिसंरक्षणम् । रक्षायामेका दीक्षा यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः; रक्षायां वा दीक्षाकार्यत्वात्तदुपचारः; रक्षायामेकदीक्ष इति वा योज्यम्।

दृष्टमन्यापराधे हि दण्डनं खण्डनादिकम् ।
राजपुत्रापराधे हि दण्डनं लघु दृश्यते ॥ ६९ ॥

फलसाधनतया चोदितस्याप्यार्थं फलप्रदप्राधान्यं सिद्ध्यति ।

राजानः फलदा राजपरिचर्याविधायिनाम् ।
फलप्रदस्य प्राधान्यं फलात्तदवगम्यते ॥ ७० ॥

विनतरक्षोक्त्या तत्सहगीतदुष्कृन्निग्रहव्यञ्जनान्निवर्त्यो बन्धहेतुः कर्मादिः ख्यापितः; अत एव वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारश्च । श्रुतिशब्दो निरपेक्षसम्प्रतिपत्तिन्यायान्नित्यं श्रूयमाणे वेदे रूढः। "सद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इत्यादौ चैवं प्राहुरित्युक्तम् । तेन वक्तृदोषाभावसिद्धिः; साधितश्च सर्वाद्यपादे वेदानां प्रामाण्यम्; कारणदोषबाधकप्रत्यययोरभावेन, कर्तुश्च तेषामनुमातुमशक्यत्वात्, कल्पादिष्वपि

---

* टि—"एष ह्येवानन्दयाति" इति श्रुति, तद्धेतुव्यपदेशाच्च इति सूत्र च ।

१. इहैव तेषाम्. पा. (ख, ग.)

यथापूर्वं प्रादुष्करणात्, काठकादिसमाख्यानां कर्तृविशेषोपस्थापकत्वाभावाच्च । शिरः ब्रह्मप्रधानतयोत्तमो भागः । दीप्तिः स्फूर्तिः । सा पुनराद्याधिकरणोक्तसिद्धार्थव्युत्पत्तेः । विशब्दोक्तं वैशिष्ट्यं त्वन्यदेवतोक्तिराहित्यम् । "तदेवाग्निः" इत्यादिनाग्न्यादिशब्दानां शरीरिणि पर्यवसानम्, जन्मादिसमन्वयसूत्रोक्तकारणत्वस्वतःपुरुषार्थत्वाभ्यां व्यावृत्तिश्चात्र विवक्ष्यते । मानविशेषोक्त्या विशेषनिषेधन्यायेन तृतीयसूत्रार्थः सिद्ध्यति । एवमिह न्यायसुदर्शने संग्रहः—

"व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन[1]सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।
एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि" ॥ इति ।

न्यायसंग्रहे च [2]तथैव सेनेश्वराचार्याः—

"व्युत्पत्त्यभवात्प्रतिपत्तिदौस्थ्यादन्येन सिद्धेरफलत्वतश्च ।
अमात्वमाशङ्क्य निराचकार न्यायैश्चतुर्भिः प्रतिपाद्य तत्तत् ॥" इति ।

एतेन "को धर्मः" इत्यादिवत् किं ब्रह्मेत्यादिविचारपर्यन्तफलरूपप्रमितिवैशिष्ट्यमुक्तम् । ननु यदि ब्रह्मशब्दोऽत्र सामान्यवाची, तदा श्रीनिवासशब्देन विशेष्येत । नैवमसौ, "तस्मादन्यत्र औपचारिकः" इत्यत्रैव स्थापनात्; जन्मादिसूत्रे "निरतिशयबृहद्बृंहणं च ब्रह्मेति" निर्वचनोक्तेः; कारणत्वाधिकरणे च— "ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगदर्शनात्" इत्यादि; वियदधिकरणे च सूत्रम्—"स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" इति; तत्र च भाष्यम्—"यथा ब्रह्मशब्दः 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्तस्तस्मिन्नेव प्रकरणे 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते' इति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयुज्यते तद्वत्" इति । "परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्" इत्यत्र

१. लभ्यत्व इति पा. (सु). २. संग्रहे च सेनेश्वर. पा. (सु).

चैवं भाष्यम्—"ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात्" इति। नापि परशब्दवदौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थोऽत्र विशेषकः श्रीनिवासशब्दः, परस्मिन्नित्यनेनैव पर्याप्तेः। नाप्येकत्र रूढत्वेऽप्यप्रसिद्धतया पर्यायेण बोधनम्, तदयोगात्; न ह्यत्र कोकिलः पिक इतिवदन्वयः, असामर्थ्याद्वाक्यभेदाच्च; न च तद्युक्तम्, "सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते" इति न्यायात्। श्रीनिवास इति नाम, अन्यस्तु त्यक्तरूढिर्योगतो विशेषक इति चायुक्तम्; अखिलेत्यादिना गतार्थत्वात्। अथ च सामान्यवाची ब्रह्मशब्दः क्वचिद्भाति, समन्वयसूत्रे तावत्सद्ब्रह्मादिशब्दानामुत्तरोत्तरविशेषकत्वाभिप्रायेण समभिव्याहारः। आकाशाधिकरणेऽपि—"सदादिशब्दाः साधारणाकाराः" इत्युक्तम्। आरम्भणाधिकरणेऽपि—"सद्ब्रह्मादिशब्दास्तुल्यप्रकरणस्थास्तत्तुल्यप्रकरणस्थेन नारायणशब्देन विशेषितास्तमेव गमयन्ति" इति। पाशुपताधिकरणेऽपि—"सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव समानप्रकरणस्थाः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिसद्ब्रह्मादिशब्दाः प्रतिपादयन्ति" इति। अतः कथमेतत्? इत्थम्—प्रत्ययितग्रन्थस्थे परस्परविरोधे तात्पर्यतस्तावद्विरोधो निवार्यः। या ब्रह्मशब्दस्य परमात्मन्येव रूढिरादावेव स्थापिता सैव सर्वत्रेष्टा; [1]साधारण्यानूक्तिस्तु बहुश्रुत्यादिप्रयोगदृष्ट्या कुदृष्टिवादिविप्रतिपत्त्या चात्मादिशब्दवज्जातिशब्दत्वं योगमात्रमनेकरूढिं वा पश्यतामाभिमानिकं साधारण्यमन्वारुह्य तदिष्टान्यार्थत्वशङ्कानिरासाय स्यात्। तथाच—"'ब्रह्मणि' इति सामान्यशब्दः 'श्रीनिवासे' इति विशेषशब्दः" इति व्याख्यानेष्वप्येवं गतिः। तथात्र साधारण्यान्वारोहेण श्रीनिवास इति विशेषनिष्कर्षः स्यात्। यद्वा—ब्रह्मशब्दस्यैकरूढिमनुरुध्यैव तदेव श्रीनिवासशब्देन विशेष्यते; या सर्वैराश्रीयते सा च तदाश्रयेति। अत एवात्र छागपशुन्यायोऽभिप्रेतः। अन्यथा चतुर्मुखादित्वमप्याशङ्क्येत। अत एव

१. असाधारण्यानुक्तिस्तु. पा. (सु).

"ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इति परतत्त्वासाधारणपुरुषशब्दार्थोऽपि श्रियः पतित्वेन विशेष्यते। तेन कारणत्वादिभिरिव परस्मिन्ब्रह्मशब्दरूढिः स्थापिता स्यात्। प्रसिद्धतमनामान्तरवाच्यत्वलक्षणान्वयः, श्रीनिवासशब्दार्थे ब्रह्मणीति। श्रीनिवासस्य वा परत्वसिद्ध्यै प्रकृताकारबृहत्त्वनिमित्तब्रह्मशब्दवाच्यत्वं विशेषणीकार्यमिति। सत्यत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्मपञ्चकनिरूपितमपि परं ब्रह्म श्रीनिवासत्वेन विशेषितमेव ब्रह्मविद्यावेद्यमित्युक्तं भवति। श्रीसंश्रयणं नित्यं स्वरूपवन्मूर्त्याऽपि, "श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः" इत्यभिधानात्। अत्र "शान्तानन्त" इत्यादिकमनुसन्धेयम्। एतेन पर्यङ्कविद्यादिप्रसिद्धविभूत्यन्तरवत्त्वं च, भवत्वित्याशिषा प्राप्यान्तरेभ्यः स्वादुतमोऽयमुपाय इति व्यज्यते। यथोक्तम्—

"क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम्।
क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम्॥" इति॥

मम "सोऽहं भगवः शोचामि" इत्याद्युक्तावस्थस्येति भावः। **परस्मिन्** सर्वनियन्तृत्वनिरुपाधिकानन्दयितृत्वाभ्याम्; "सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्याम्नातवशीकार्यत्वप्राप्यत्वकाष्ठाभूते। प्राप्यत्वोक्त्या "रसꣳ ह्येवायम्" इत्यादिसिद्धमुक्तावस्थाशोधनं च; सृष्ट्याद्युपयुक्तसार्वज्ञ्यादिकृत्स्नोत्कर्षपरमसीमत्वं वा परत्वम्। एवं परत्वसौलभ्याभ्यामभिगम्यं[1] सिद्धप्राप्यादिरूपं भजनीयं विशोधितम्।

परत्वं सुलभत्वेन रहितं नोपकारकम्।
सुलभत्वं तथा तेन रहितं नोपकारकम्॥ ७१॥

साध्योपायशोधने तु,

भक्तेः पूजादिमात्रत्वं धियश्चिन्तादिरूपताम्।
व्यवच्छेत्तुमिह न्यस्तं शेमुष्यादिपदद्वयम्॥ ७२॥

---

१. अधिगम्यम् इति पा. (सु).

वेदनादिशब्दानां पश्चादिनीत्या वक्ष्यमाणाया विशेषविश्रान्तेः संग्रहोऽयम्–शेमुषीति ; शमाद्यङ्गिकां बुद्धिं दर्शयति, महनीयविषयप्रीतिः भक्तिः, प्रीतिश्च धीविशेषः ; यादृश्या धिया सा साध्या परेष्टा, तादृश्या एव तत्त्वं युक्तम् ; तदुक्तं भक्तिमेवाधिकृत्य वेदार्थसंग्रहे—"विषयविशेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतम् ; तद्विषयं ज्ञानमेव सुखम्, तदतिरेकि[1] पदार्थान्तरं नोपलभ्यते । तेनैव सुखित्वव्यवहारोपपत्तेश्च" इति । "स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते" इति च ।

आपादचूडं शास्त्रार्थ इत्थमत्रानुवर्णितः ।
प्रसिद्धिरवधित्सायां यथास्थानं भविष्यति ॥ ७३ ॥

एवं शास्त्रार्थोऽनुक्रान्तः । विशेषतश्चोभयलिङ्गपादगत्या ध्येयं शोध्यते—

ध्येयसंशोधनम्(८) पूर्वद्विकसिद्धेऽपि ब्रह्मतत्त्वे पुनः तत्प्रभावविशेषस्थापनातिशयात्पादो ह्ययमुपयुक्ततमः, अनन्योपासिसिषातिशयहेतुत्वात् । अत्रत्यब्रह्मगुणविशेषाकारवादैरनन्तरपादे विद्यानानात्वोक्तेश्च । तदिहाखिलेत्यादिना स्वप्नप्रपञ्चादेरपि जन्मादिहेतुत्वेन परत्वातिशयोक्त्या, सन्ध्याद्यधिकरणचतुष्टयाभिप्रेतं क्षेत्रिणां स्वप्नसुषुप्त्यादेः कारणं परस्याकुण्ठितविचित्रशक्तित्वं व्यञ्जितम् । "विदीसे श्रीनिवासे" इति पदाभ्यां मिथोऽनुपमर्दिव्यावृत्तिविधिरूपविशेषणवर्गोपलक्षणात्, "न स्थानतोऽपि परस्य" इत्युक्तपरशब्दोपादानाच्चोभयलिङ्गाधिक्रियार्थ उदाहृतः । चिदचिदनुप्रवेशादिसंग्रहात् लीलाशब्दसामर्थ्याच्चांशतोऽपि स्वस्य स्वयमेवाज्ञत्वापादनशङ्काप्रतिक्षेपादहिकुण्डलाधिकरणोक्तं स्मारितम् । परस्मिन्निति कारणस्यैवात्र परत्वोक्त्या "परमतः" इत्यधिकरणार्थोऽपि ख्यापितः । विनतेत्यादिना "फलमतः" इत्युक्तं दर्शितम् । शेषेणार्थसिद्धोपासिसिषासूचनमिति ।

---

१. तदतिरिक्तम् पा. (सु)

प्रकारान्तरेणापि ध्येयमिह शोध्यते—

प्रकारान्तरेण ध्येय-सशोधनम् (7) पूर्वं द्विलिङ्गपादस्य प्रक्रिया परिशोधिता ।
नारायणानुवाकादिनिर्णीतार्थस्त्विहोच्यते ॥ ७४ ॥

अत्र ह्यखिलेत्यादिना सर्वकारणत्वं, विनतेत्यादिना मोक्षार्थसर्वविद्यावेद्यत्वं, "श्रुतिशिरसि विदीप्ते" इत्यनेन सर्वोपनिषदेकप्रतिपाद्यत्वं च परस्य ब्रह्मण उक्त्वा तस्य श्रीनिवासत्वं च वदतोऽयं भावः—"कारणं तु ध्येयः" इत्यादिषु सर्वकारणमेव मुमुक्षोर्ध्येयं श्रुतम्, तदेव सद्ब्रह्मादिशब्दैरुक्तम्; ते च न भिन्नविषयाः, सर्वत्र जगत्कारणस्यैकत्वोक्त्या विकल्पसमुच्चयायोगात्, कृत्स्नवेद-प्रामाण्ये निश्चिते सर्वेषामन्यतमस्य त्यागायोगाच्च; अन्यथा विवधघटन्यायेन इतरप्रहाणायोगाच्च; अत एकविषयत्वे सिद्धे ब्रह्मेशानादिनिषेधयुक्तभूयिष्ठा-बाधितार्थसात्त्विकबहूपबृंहणानुगुणमहोपनिषत्पठितानन्यसाधारणरूढ्यास्पदनाराय-णशब्दोक्तश्रीपतिरेव सदादिशब्दार्थः; कारणविषयपरविद्योपास्यनिर्धारणं च नारायणानुवाकविषयलिङ्गभूयस्त्वाधिकरणसिद्धम्; सर्वेषां च कारणवाक्यानां सर्ववेदपठितपुंसूक्तैकार्थ्यं युक्तम्; तत्प्रतिपाद्यश्च श्रीपतिरित्युत्तरानुवाकसिद्धम्; कारणविषयहिरण्यगर्भशब्दस्य "अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ" इति श्रुत्यैव श्रीपतिविषयत्वं दर्शितम्। एवं पुंसूक्तशब्दार्थप्रत्यभिज्ञया श्वेताश्वतरोपनिषदाद-योऽपि व्याख्याताः। अतः "सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति," "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिसिद्धमिह स्थापितम्। अत एव पुरुषनारायणोत्तरनारायण-नारायणानुवाकानामैककण्ठ्येन श्रीनिवासे ब्रह्मणीति श्रीनिवास एव ब्रह्मशब्दार्थः।

आद्यपद्ये पदशः परपक्षनिरास. (8)

परपक्षनिरासश्च कृतश्शास्त्रैकदेशतः ।
व्यज्यतेऽस्मिन्पदैस्तैस्तैः पद्ये शास्त्रार्थसंग्रहे ॥ ७५ ॥

व्यनक्त्यखिलशब्दोऽत्र चिदचिद्भेदसत्यताम् ।
एकस्मिन्नपि तद्व्यक्तिभागभेदव्यपेक्षया ॥ ७६ ॥

अर्थेन्द्रियगतैस्तद्वदुभयानुभयाश्रितैः ।
विना दोषैरिहाध्यक्षं बाध्यमिच्छन्स्वधीहतः ॥ ७७ ॥

भेदसत्यत्वपक्षस्य भेदमिथ्यात्वपक्षतः ।
विभागो [1]यदि मिथ्या स्याद्व्याहतिस्सर्वतोमुखी ॥ ७८ ॥

अनन्यपरवाक्योक्तविभूतिगुणविग्रहान् ।
अबाधित्वैव नेतव्या नेतिनेत्यादयः प्रभौ ॥ ७९ ॥

श्रुतिस्तु नित्यनिर्दोषा स्वतःप्रामाण्यशालिनी ।
अलौकिकेऽर्थे न क्षेप्या स्वेष्टदूराद्भुतोक्तिवत् ॥ ८० ॥

मिथोऽशानां सशेषैश्च शेषस्यैक्यं निगृह्णती ।
अखिलोक्तिरनेकान्तवादानपि विलुम्पति ॥ ८१ ॥

विश्वमेतदनेकान्तं वदतो विहतित्यजः ।
न साध्यदूष्यसिद्धान्तरागद्वेषादिसम्भवः ॥ ८२ ॥

नञ्प्रयोगश्च सार्थोऽसौ यथाव्युत्पत्तिबोधकः ।
अभावस्यानुपाख्यत्वं हन्ति निर्बाधबोधतः ॥ ८३ ॥

---

१. यदमिथ्या पा. (ख, घ)

4

भावान्तरमभावोऽसौ पदार्थान्तरमेव वा ।
द्विधापि निःस्वभावत्वं तत्स्वभावे कथं भवेत् ॥ ८४ ॥

चतुर्विधाणुमनसामाकाशादेश्च नित्यताम् ।
अस्यत्यखिलजन्मोक्त्या नित्यमन्यत्तु शास्त्रतः ॥ ८५ ॥

सज्जायेतेति कण्ठोक्तकार्यसत्त्वापलापिनः ।
सत्तार्थधातुनिष्पन्नभुवनोक्त्या निराकृताः ॥ ८६ ॥

सदसत्कोटिनिर्मुक्तकल्पना हि निरर्थिका ।
सदसद्रूपपक्षोक्तविरोधस्याविशेषतः ॥ ८७ ॥

भावाभावविकल्पे तु कोट्यन्तरमसंभवि ।
व्यक्त्यध्यासविसृष्ट्यादिविकारेषु विवक्षताम् ॥ ८८ ॥

जन्मव्याहरणाद्बाधः कृतश्श्रुत्यादिदर्शितात् ।
अभिव्यक्तेरनादित्वे कारकाणामनर्थता ॥ ८९ ॥

तदागन्तुकतामिच्छन् किं नान्यत्रैवमिच्छति ।
विसृष्टिः क्वचिदिष्टैव विकासोऽपि दशान्तरम् ॥ ९० ॥

विकासतद्वतोरैक्ये व्याघातस्सांख्यपक्षवत् ।
एक एव निमित्तं चोपादानं चेति सूचनात् ॥ ९१ ॥

योगवैशेषिकाद्युक्तं युक्त्याभासमभाषत ।
कर्ता स्वपरसंयोगे समवायी च विश्वकृत् ॥ ९२ ॥

न च कम्प्रेषु संयोगं नित्यं भौतेषु भावयेत् ।
जनयन्स्वसुखादीनि दृष्टो जीवोऽपि तत्र च ॥ ९३ ॥

कर्तृत्वसमवायित्वे काणादैरपि दुस्त्यजे ।
बहु स्यामिति मन्तुश्च विकारः परिकल्पितः ।
शरीरद्वारतस्सृष्टेस्सूचनात्प्रत्यरुध्यत ॥ ९४ ॥

क्रमाज्जन्मादि सर्वेषामेकतस्तदितीरणात् ।
क्षणभङ्गप्रवाहेशपक्षश्चात्र पराकृतः ॥ ९५ ॥

स्थिरापेक्षा ह्यनुमितिस्स्थिराभावं न साधयेत् ।
न च प्रत्यक्षमक्षोभ्यप्रत्यक्षान्तरबाधतः ॥ ९६ ॥

सर्गप्रलयवादानामान्यपर्यान्मृषार्थता ।
अर्धलोकायतारूढैरुक्ताप्यत्र बहिष्कृता ॥ ९७ ॥

अनुप्रवेशादि वदन्निराचक्रे यथाश्रुति ।
सामानाधिकरण्यस्य बाधैक्यादिप्रयुक्तताम् ॥ ९८ ॥

विशिष्टविषयानेकसामानाधिकरण्यतः ।
निर्भेदैकार्थतां तस्य वदन्त इह वारिताः ॥ ९९ ॥

चार्वाकादिमतं चात्र हेत्वाद्युक्त्या निवर्तितम् ।
निरानन्दोक्तिपक्षश्च सलीलत्वेन खण्डितः ॥ १०० ॥

निरीश्वरजगत्सर्गश्शब्दादेश्च तदुद्भवः ।
निर्व्यापारेशपक्षश्च तत एव न्यषिध्यत ॥ १०१ ॥

ब्रह्मश्रुत्यादिसिद्धत्वाद्बाधलेशविमुक्तया ।
लीलोक्त्यैवैक्यपक्षेषु स्रष्टृत्वायोग उच्यते ॥ १०२ ॥

सङ्कल्पाध्यसनं तावन्न विकल्पं सहेदिह ।
अचेतनतया नित्यमविद्यावृत्तिमात्रयोः ॥ १०३ ॥

त्र्यंशसद्ब्रह्मवादे च सुषुप्तस्येशितुस्तदा ।
अचिज्जीवसमानस्य न लीलोद्यमसंभ्रमः ॥ १०४ ॥

नित्यसर्वज्ञताश्रुत्या सुषुप्तिश्चास्य बाधिता ।
कालाधीनप्रबोधादेरनैश्वर्यं च दुस्त्यजम् ॥ १०५ ॥

सुषुप्तिश्च प्रबोधश्च प्राक्सङ्कल्पादिति त्वसत् ।
अनन्तानुभवानन्दजिहासानुपपत्तितः ॥ १०६ ॥

नाचित्सङ्कल्पयेन्नापि जीवोऽसिद्धेन्द्रियादिकः ।
ईश्वरश्शान्तनिद्रोऽपि कुर्याज्ज्ञानर्थमात्मनः ॥ १०७ ॥

नित्यप्रबुद्ध ईशांशोऽप्यतो नेदृग्विहारवान् ।
भोक्तृणां स्वात्मतादात्म्यं न वेत्ति न हि सर्ववित् ॥ १०८ ॥

विनतादिपदैरत्र जीवानामितरेतरम् ।
ईशित्रा च स्वरूपैक्यं तत्तन्मानैः परास्यते ॥ १०९ ॥

असर्वज्ञोऽहमित्यात्मा येनाध्यक्षेण [1]गृह्यते ।
सर्वज्ञैक्यमतिस्तस्य न तच्छक्त्यापि सम्भवेत् ॥ ११० ॥

---

१. दृश्यते—पा. (सु).

नानात्मानो व्यवस्थात इत्यन्यैरपि सूत्रितम् ।
विरुद्धधर्मसंसर्गं व्यनक्ति विविधोक्तितः ॥ १११ ॥

वर्णाद्यैर्नन्तृवैविध्यादलेपकमतं हृतम् ।
यावज्जीवं मुमुक्षोश्च तद्धर्मो निश्चलीकृतः ॥ ११२ ॥

[1]अन्त्याश्रमिभ्य इत्येतत्प्रशस्ताश्रमयोगतः ।
अलेपश्च श्रुतः पापैः प्रमादात्तैरिति स्थितिः ॥ ११३ ॥

तदुपर्यादिसूत्रोक्ता सर्वदेवैकसेव्यता ।
व्यञ्जिता विविधोक्त्यैव तत्तत्पारम्यनुत्तये ॥ ११४ ॥

व्रातशब्देन जीवानामानन्त्यमपि सूचयन् ।
इतः प्राक्सर्वमुक्तिः स्यादिति चोद्यमवारयत् । ११५ ॥

आत्मानन्त्यादमुक्तानां मुक्तानामप्यनन्तता ।
आनन्त्यतारतम्येन *सद्द्रव्यादिनयाद्भवेत् ॥ ११६ ॥

एको जीव इतः पूर्वममुक्तो हेत्वनागमात् ।
इति पश्यन्ननेकेषु तथात्वं किं न पश्यति ॥ ११७ ॥

---

१. अत्या—पा. (क)

* टि—यथा सता द्रव्याणां चानन्त्येऽपि द्रव्यानन्त्यापेक्षया सदानन्त्याधिक्यं तद्वदिति भाव्यम् । आनन्त्याविशेषेऽपि घटापेक्षया पार्थिवाना, पार्थिवापेक्षया द्रव्याणा, द्रव्यापेक्षया सतां चाधिक्यमुपपद्यते इति सद्द्रव्यादिन्यायः । श्रीन्यायसिद्धाञ्जने जीवपरिच्छेदे " अनन्तेष्वपीत्या "रभ्य सद्द्रव्यपार्थिवघटादिषु च द्रष्टमेव इत्येवमन्तेनायं न्यायस्समुपन्यस्त', तद्व्याख्ये चात्र द्रष्टव्ये ।

मुक्तेर्नतिभवत्वोक्त्या नित्यमुक्तिर्निराकृता ।
स्वरूपस्य न मुक्तित्वं सिद्धसाध्यविरोधतः ॥ ११८ ॥

क्रियातच्छक्त्यपूर्वाद्यैः स्वर्गादीति परोदितम् ।
[1]नन्तृरक्षणदीक्षोक्त्या निरस्तं निगमाप्तया ॥ ११९ ॥

विध्यपेक्षे तु वैधार्थद्वारे श्रुत्यैव दर्शिते ।
श्रुतहानादिरन्याय्यो रात्रिसत्रादिनीतितः ॥ १२० ॥

नतिरक्षादिजीवेशव्यापारप्रतिपादनात् ।
साक्षिमात्रत्वमनयोस्तत्तदुक्तमपास्यत ॥ १२१ ॥

वेदानित्यत्ववादश्च वेदोज्झितपथस्तथा ।
अनुमेयेशपक्षश्च श्रुत्याद्युक्त्या निवारितः ॥ १२२ ॥

ईशितुः सगुणत्वेन भङ्गुरत्वादि साधयन् ।
धर्मिग्राहकवेदान्तविदीप्तिध्वस्तदृष्टिकः ॥ १२३ ॥

अवेद्यत्वमवाच्यत्वमपि प्रोक्तं कुदृष्टिभिः ।
निगमान्तावदीप्तत्वनिर्देशेन [2]निर्वर्तितम् ॥ १२४ ॥

उपासनाद्यनर्हं यत्तद्ब्रह्म श्रुतमित्युशन् ।
परस्य विद्युपास्यादिविषयत्वोक्तितो हतः ॥ १२५ ॥

न विश्वस्तीति वदतां तत्तन्मानैः प्रणुत्तये ।
बृहत्त्वमपरिच्छेद्यं ब्रह्मशब्देन दर्शितम् ॥ १२६ ॥

---

१. नन्तृरक्षक. पा. (क, ख). २. निवारितम्. पा. (ख).

भागभेदाद्ययोगेन विभुतत्त्वस्य निह्नवे ।
अणुष्वपि सुदुर्वारः सर्वासत्त्वे स्ववाग्घतिः ॥ १२७ ॥

व्यतिरेकग्रहायोगाद्विभुकारणमुज्झतः ।
अबाध्यश्रुतिसिद्ध्यैव तत्सिद्धिं समदर्शयत् ॥ १२८ ॥

कारणत्वादिधर्माणां प्रतियोगिमतामपि ।
अकाल्पनिकतां प्राह तथा तन्मानबोधनात् ॥ १२९ ॥

स्वेष्टस्वपरनिर्वाहन्यायात्सम्बन्ध आश्रितः ।
नानवस्थितये नातिप्रसक्त्यै चेति भाव्यताम् ॥ १३० ॥

श्रीनिवासपदेनात्र निर्विशङ्कार्थवाचिना ।
त्रिमूर्तिसाम्यतादात्म्यव्यक्त्यन्तरजुषः क्षताः ॥ १३१ ॥

अन्योक्तिः परविद्यासु [1]निरुक्त्यादेः पराश्रया ।
तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥ १३२ ॥

बाह्यैः कुदृष्टिभिश्चोक्तास्त्रिमूर्त्युत्तीर्णकल्पनाः ।
ब्रह्मणः श्रीनिवासस्य परत्वोक्त्या पराहताः ॥ १३३ ॥

आप्नोति परमित्येतत्सूचयन् परशब्दतः ।
स्वात्मप्राप्त्यादिमात्रस्य निराचक्रेऽपवर्गताम् ॥ १३४ ॥

परानुभूतेर्नाभावो न च ह्रासो निरंहसः ।
अनिश्शेषितकर्मा तु मुक्त इत्युपचर्यताम् ॥ १३५ ॥

---

१. निरुक्तादेः पा. (क, ख, घ.).

परत्वमनवच्छिन्नं मुक्तादिभ्योऽपि हि श्रुतम् ।
ततः सर्वगुणात्यन्तसाम्यवादोऽप्यपोदितः ॥ १३६ ॥

एकीभावश्रुतिश्चात्र प्रकारैक्यविवक्षया ।
शुद्धाशुद्धाम्बुयोगे हि तादृक्त्वं श्रुतिदर्शितम् ॥ १३७ ॥

अत्यन्तदीसतामुक्त्वा भक्तेराशासनात्पुनः ।
शब्दतोऽध्यक्ष [1]संवित्तेरसम्भव उदाहृतः ॥ १३८ ॥

आत्मनोऽनहमर्थत्वं वदतामपनुत्तये ।
ममेतीरितमात्मानमहमर्थं न्यदर्शयत् ॥ १३९ ॥

शेमुष्यादिपदाभ्यां तु कर्मधीतद्विकल्पयोः ।
वाक्यार्थैक्य [2]मतेश्चात्रानुपायत्वं प्रदर्शितम् ॥ १४० ॥

बोद्धृबुद्धिभिदामत्र ममकारेण दर्शयन् ।
विषयाग्राहिणी बुद्धिरात्मेति मतमच्छिनत् ॥ १४१ ॥

मम स्वरूपमितिवद्भेदोक्तिरुपचारतः ।
इत्यसद् बाध [3]विरहान्न चेद्देहेऽपि का गतिः ॥ १४२ ॥

बाधः स्वारसिको नास्ति संविदां बोद्धृबोध्ययोः ।
कुतर्कैर्यदि शेमुष्या प्रतिबन्दीमसूचयत् ॥ १४३ ॥

---

१. सम्पत्तेः पा. (मु)

२. मतिश्चात्र नोपाय इति दर्शितम् पा (क, ख, ग, घ)

३. विरहादन्यथातिप्रसङ्गात पा (क, ख, ग, घ)

विषयेणाश्रयेणापि स्वधर्मेणापि शेमुषीम् ।
विशिंषंस्तन्निराकर्तृन्निरास्थदिति मन्महे ॥ १४४ ॥

परेषां शास्त्रारम्भनिवारणम् (9)

एवं तु जीवपरयोः स्वरूपैक्याभिमानिनाम् ।
अत्र शारीरकारम्भस्त्रयाणामुपरुध्यते ॥ १४५ ॥

मिथ्याभूतस्य बन्धस्य तत्त्वबुद्ध्यैव बाधनात् ।
तत्प्रधानमिदं शास्त्रमारभ्यमिति दुर्भणम् ॥ १४६ ॥

प्रमितस्यास्य सत्यस्य परभक्त्या विनाशनम् ।
प्रतिपादयतानेन परारम्भो निवारितः ॥ १४७ ॥

न जिज्ञासेत धीरत्र ज्ञातृत्वादिप्रहाणतः ।
ज्ञातृभूतोऽहमर्थश्चेन्नारभेत स्वनाशनम् ॥ १४८ ॥

स्वदुःखशान्तये कश्चित्स्वनाशं मूढ इच्छति ।
न तथात्र गतक्लेशः स्वात्मस्थितिसमर्थनात् ॥ १४९ ॥

इत्थं ब्रह्मप्रतिच्छन्दजीवपक्षेऽपि दूषणम् ।
ईश्वरोऽपि न जिज्ञासुः सार्वज्ञ्याध्याससंमतेः ॥ १५० ॥

भावाभावात्मकाशेषविशेषोज्झितवर्ष्मणः ।
जिज्ञासाकर्मताप्यत्र विशिष्टोक्त्यैव बाधिता ॥ १५१ ॥

विषयत्वप्रहाणाच्च जिज्ञास्यत्वं विहन्यते ।
न ह्यत्रोपहिते चिन्ता न च सा [1]भ्रान्तिशान्तिकृत् । १५२ ॥

---

१ भ्रमशान्ति पा. (क, ख, घ).

अवेद्ये हि न जिज्ञासा सा चेत्कथमवेद्यता ।
न च कोटिद्वयोन्मुक्तं किञ्चित्स्याद्व्याहतत्वतः ॥ १५३ ॥

ज्ञेयत्वे चात्मता न स्याद्घटादिवदिति त्वसत् ।
सह दृष्टेर्द्वयोर्वह्नेर्वस्तुत्वोष्णत्वयोरिव ॥ १५४ ॥

कर्मकर्तृविरोधश्च स्वदृष्टौ भङ्गगुम्भितः ।
न हि दृष्टे विरुद्धत्वं न दृष्टिश्शक्यनिह्नवा ॥ १५५ ॥

अवेद्यमिति वेद्यत्वे वेद्यत्वं स्वीकृतं भवेत् ।
अवेद्यमित्यवेद्यत्वे वेद्यत्वमनपोदितम् ॥ १५६ ॥

अवाच्यमित्यवाच्यत्वे वाच्यत्वेऽपि च वस्तुनः ।
वाच्यतैव भवेत्तस्य वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥ १५७ ॥

*प्रोवाचावचनेत्याद्या उक्तयश्च परात्मनः ।
अपरिच्छेद्यतार्थास्स्युर्न चेत्स्वोक्त्यादिभिः क्षतिः ॥ १५८ ॥

ज्ञानत्वाज्ज्ञेयता नास्ति ज्ञातृताप्यात्मनस्त्विति ।
दृष्टश्रुतिविनिर्धूतं ज्ञानत्वं तु स्वभासनात् ॥ १५९ ॥

किंच श्रुतिशिरस्येव विदीप्तिं वदता विभोः ।
परेषां व्यज्यतेऽर्थेषु त्र्यन्तनिरपेक्षता ॥ १६० ॥

स्वप्रकाशा मतिर्धीत्वाद्दृश्यत्वाद्विमतं मृषा ।
इत्याद्यैरेव सिद्धेऽर्थे कृतं त्र्यन्तचिन्तया ॥ १६१ ॥

---

* टि—भृगुवल्ल्यां ‘ तस्मा एतत्प्रोवाच ’ इति, नृसिहोत्तरतापनीये “ कैषेतीयमियं नेत्यवचनेनैवानुभवन् ” इत्याद्याश्च.

सगुणोपासनादीनां सिद्ध्यै तच्चिन्तनं यदि ।
तच्चेदद्वैतधीसिद्ध्यै तद्वृथा तद्विरोधतः ॥ १६२ ॥

फलान्तरार्थं तच्चिन्ता यदीष्येत तथा सति ।
मोक्षप्रधानशास्त्रत्वं गतं शारीरकस्य ते ॥ १६३ ॥

श्रुतिवाक्यप्रसूता धीर्बाधिका नानुमानिकी ।
इति वक्तुं न ते शक्यमदृष्टस्यानपेक्षणात् ॥ १६४ ॥

अनुमानाच्च वाक्याच्च रज्जुसर्पादिविभ्रमे ।
अविशेषेण बाधो हि दृष्टस्तद्वदिहास्तु ते ॥ १६५ ॥

प्रत्यक्षं शब्दजन्यं च दुस्साधं निष्फलं च ते ।
परोक्षादपि शब्दार्थात् क्वचिद्[1]बाधस्य सम्मतेः ॥ १६६ ॥

न चानुमानाशक्तस्य वाक्यमित्यपि युज्यते ।
सर्वमानान्तरानर्हे शास्त्रमानत्वसाधनात् ॥ १६७ ॥

अनेकनियमोपेतवाक्यचिन्ताविधेर्वरम् ।
लोकदृष्ट्यनुसारेण श्रुतादेश्च क्षमानुमा ॥ १६८ ॥

ज्ञातेदृशानुमानानां भ्रान्तिर्न भ्रश्यतीति चेत् ।
ज्ञाततादृशवाक्यानां समं तत्संभ्रमादृते ॥ १६९ ॥

द्वैताद्वैतमतेऽप्येवमारम्भोऽनुपपत्तिमान् ।
नहि सर्वविदश्चिन्त्यं जीवस्य न तदैक्यतः ॥ १७० ॥

उपाधितः स्वतो वात्र भेदे सत्यपि किं भवेत् ।
रामादिभेदाद्वैषम्यं सर्वज्ञैक्यसमत्वतः ॥ १७१ ॥

---

१. बाधस्व. पा. (घ, सु, क.)

सर्वेषु चावतारेषु नित्यं सर्वार्थवेदिनः ।
सुषुप्तिभ्रमदुःखाद्यं प्राहुश्शैलूष[१]नीतितः ॥ १७२ ॥

इच्छया संसृतिश्चापि न शक्यमिति [२]भावितुम् ।
परेच्छा तव जीवेच्छा तन्मूलश्च भवो यतः ॥ १७३ ॥

ज्ञातस्व [३]जीवतादात्म्यः शक्तश्चेत्प्रसहेद्भवम् ।
अशक्तो यदि मोक्षार्थं जिज्ञासेत्तत्कथं परम् ॥ १७४ ॥

अतो जीवेशयोर्भेदमभेदस्पर्शवर्जितम् ।
बभाषे नन्तृनन्तव्यरक्ष्यरक्षकतादिभिः ॥ १७५ ॥

इत्थं निवारितो भेदाभेदवादविधायिनोः ।
द्वयोरपि च शास्त्रस्य प्रारम्भः प्रातिकूल्यतः ॥ १७६ ॥

स्वमतरीत्या शास्त्रानारम्भहेतुनिरास (10)

स्वमते तु स्वरक्षार्थविशिष्टविषयोत्थिताः ।
निश्शेषमिह निर्धूताः शास्त्रानारम्भहेतवः ॥ १७७ ॥

ज्ञातमज्ञातमपि वा न जिज्ञास्यमिति त्वसत् ।
विदिताविदिताकारभेदेनैवोपवर्णनात् ॥ १७८ ॥

सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मविधानतः ।
इत्थमेवानुमानेऽपि वादिनोऽप्यनुमेनिरे १७९ ॥

---

१ रीतितः (क, ख, घ.)

२ भाषितुम् पा (क.)

३. जीवतादात्म्यम् पा. (क, ख, घ.)

व्युत्पत्तिद्वारसिद्धेऽपि तद्विशेषेऽपि शास्त्रतः ।
अलौकिकेऽर्थे समभिव्याहारात्सा हि सम्मता ॥ १८० ॥

नेदं शास्त्रं निर्विषयम्; "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रुत्यनूदितविषयोक्तेः । नाप्यसौ भ्रान्त्या मानान्तरेण वा सिद्धः; निर्बाधे श्रुतिशिरस्येव विदीप्तत्वात् । न च निरूपितः, पूर्वकाण्डयोरान्यपर्यात् ; शास्त्रान्तरे तु प्रसङ्गाभावाद्विरुद्धोक्तेश्च । न च ध्वाङ्क्षदन्तसंख्यावदनिरूप्यः, स्वगृहविनिक्षिप्तबृहन्निधिसाम्यात् तदधीनबृंहणत्वरूपरक्षोक्तेश्च । न च मुक्तिः सिद्धा, प्रत्यक्षादिविरोधात् । नाप्यन्येन साध्या; देहादिसृष्ट्या बन्धकस्यैव पुरुषस्य स्वनन्तमुक्तिहेतुत्वात् । नाप्यन्येन निरोध्या ; एतस्य स्वायत्ताखिलसत्ताकतया निस्समाभ्यधिकत्वात् । न ततोऽपि सा दुष्प्रापा; तस्य तदेकदीक्षितत्वात् । न स्वर्गादिवत्पुनरावृत्त्यादिभिर्दुरन्ता ; निग्रहादेर्निश्शेषनिवृत्तत्वात् । न च समव्यत्ययफला ; सुखोपायेन निरवधिकसुखलब्धेः । नाप्यत्राधिकार्यभावः ; यथाश्रुति 'विनतविविधभूत' इति सामान्यतः, 'मम' इति विशेषतश्च व्यञ्जनादिति ।

प्रतितन्त्रविहीनत्वादनारभ्यत्वमित्यपि ।
असाधारणरूपेण भाषणेन निराकृतम् ॥ १८१ ॥

श्रूयते हि सर्वशरीरत्वं सर्वान्तर्यामित्वमित्याद्यर्थजातमत्रैव । अथवा

सर्वानिष्टमिहा[1]नुक्तं तावतापि किमागतम् ।
तस्मात्प्रामाणिकं चिन्त्यं परेष्टमथवान्यथा ॥ १८२ ॥

---

१. नूक्तम्. पा. (सु, ख.)

आभिमानिकमानैश्च सिद्धान्ताः स्थापिताः परैः ।
साधारण्यं क्व वा न स्याद्वैपुल्याद्देशकालयोः ॥ १८३ ॥

प्रतिपदमिह युक्तिं भाष्यकाराशयस्थां
कथयितुमुत मन्तुं कः प्रभुस्तां प्रभूताम् ।
तदपि कतिचिदस्मद्दर्शितं किंचिदेत-
च्छ्रुतफलमवयन्तः स्वादयिष्यन्ति सन्तः ॥ १८४ ॥

अत्रैवं परगुरुस्तुत्यादिविशिष्टमङ्गलान्तर्नीतपरमविषयाद्युक्त्यास्य शास्त्रस्यानारभ्यत्वमप्यपास्तम् ॥

पाराशर्यवचस्सुधामुपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृतां
संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्म[१]सञ्जीवनीम् ।
पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्याघातदूरस्थिता-
मानीतां तु निजाक्षरैः सुमनसो भौमाः पिबन्त्वन्वहम् ॥

ग्रन्थस्य साम्प्रदायिकत्वम्

अथ " नमस्कृत्य हृषीकेशम् ", " नमो भगवते तस्मै व्यासाय " इत्याद्याचारक्रमेणावरगुरुकीर्तनादिरूपमङ्गलगर्भावान्तरविषयाद्युक्त्या विधित्सितस्य स्वप्रबन्धस्यानारभ्यतां निरस्यति—पाराशर्य इत्यादिना व्याख्यास्यन्ते इत्यन्तेन ।

कुहकोक्तं भ्रमोक्तं वा निष्फलं निष्परिग्रहम् ।
स्पष्टं दुर्निर्वहं बोद्धृहीनमन्योज्ज्वलं न हि ॥ १८५ ॥

---

१. सञ्जीविनीम् पा. (न्यायसुदर्शनस्थपाठः)

यद्येतच्छास्त्रं लोकायतादिवत्प्रतारकप्रोक्तं भ्रान्तिमूलं निष्प्रयोजनमपरिगृहीतं स्पष्टार्थं विवक्षिते नेतुमशक्यमनधिकारिकमन्यतश्चरितार्थं वा स्यात्, न तर्हि व्याख्येयमिति शङ्कात्र क्षिप्यते। पराशरः—परान्बाह्यकुदृष्टीन्प्रमाणतर्कशरैराश्रृणातीति पराशरस्तस्यापत्यं पाराशर्यः; न तादृशापत्यमतादृक्स्यादिति व्यक्त्यै पाराशर्योक्तिः। श्रुतिश्च—"स होवाच व्यासः पाराशर्यः" इति। अत्र स्वगुणः पितृगुणेन ख्याप्यते। नात्र सूत्रकृद्बादरायणनामान्य इति मन्तव्यम्;

"द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम्।
पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परन्तपम्"॥

इत्यादिप्रसिद्धेः।

तस्य च ब्रह्मसूत्रकृत्त्वं च स्कान्दोक्तम्—

"अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्।
उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयम्॥

चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः।
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा॥

कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये।
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा"॥ इति।

"ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव" इति भाविदर्शिभगवद्वाक्यं सूत्रपश्चाद्भावि वा स्वयमेव भारते न्यबध्नात्। सूत्रविषयतया च तद्वाक्यरूपा प्राक्तनी भाविनी वा कृतिरुदाह्रियत इति न [१]पौर्वापर्यविरोधः।

१. परस्पर. पा (सु).

अथ वानादिसिद्धत्वात्स्मृतिसूत्रप्रवाहयोः ।
परस्परगृहीतिस्तु न विरोधाय कल्पते ॥ १८६ ॥

आह च *परभाष्यव्याख्याता—

"ब्रह्मसूत्रकृते वेदव्यासायापरवेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो [1]भगवतो हरेः ॥" इति ।

सुधाशब्देनास्यार्थस्य भोग्यत्वं दर्शयतीति विवरणम् । अत्र च—वचसः सुधेति विग्रहे सुधाशब्दस्य गौणी वृत्तिः । रूपक [2]प्रकरणानुरूप्येण वा वचश्शब्दलक्षितस्तदर्थस्सुधात्वेन रूप्यते । यद्वा—सूत्रमेव वा सुधेति रूपितम् । उपनिषद्विमर्शोत्थन्यायरूपार्थद्वारा तूद्धृतत्वाद्युक्तिः ।

वचस्सुधाशब्दस्य समासनिषेधशङ्कानिरासः

ननु श्लेषोपस्कृतनिजाक्षरानीतत्वादिसामान्यप्रयोगे कथमिह "उपमितम्" इत्यादिना समासः ; इत्थम्—समाससूच्यं स्वादुत्वसामान्यमिहाप्रयुक्तम् ; तदन्यस्य प्रयोगेऽपि न दोषः ; "भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः" इत्यादिवत् । वैधर्म्यरूपत्वं वा विशेषणेष्विह सर्वेषु योज्यम् । सुधा हि अमृताक्षरोपचरितैरन्यस्य छन्दसोऽक्षरैरानीता ; इयं तु स्वाक्षरैरेव । सुधा किल केवलदुग्धाब्धिमध्योद्धृता, इयं तु उपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृता । इत्थं शेषमपि योज्यम् ।

साधर्म्यात्स्वादुतासिद्धिस्तथा स्वादुतमत्वधीः ।
वैधर्म्यादिति वैषम्यं भाव्यमत्र मनीषिभिः ॥ १८७ ॥

---

* टि—वाचस्पतिमिश्र भामत्याम् ।

१. भगवते पा. (ख, घ)

२. प्रकरणानुरोधेन पा. (सु).

यद् विवक्षितसामान्यं तत्प्रयोगो निषिध्यते ।
उक्तिस्तदन्यसामान्यविषया न विरुध्यते ॥ १८८ ॥

विवक्षितं तु सामान्यं स्वादुत्वादिकमिष्यते ।
तत्पुनर्नोच्यते साक्षात्समासस्तेन सिध्यति ॥ १८९ ॥

अविवक्षितसामान्यप्रयोगः काव्यशास्त्रयोः ।
दृश्यते बहुशस्तस्मान्न समासोऽत्र दुष्यति ॥ १९० ॥

"ओषधीभ्यो यथामृतम्" इतिवच्छिरश्शब्दाभिप्रायव्यक्त्यर्थं उपनिषच्छब्दः । उप निषीदति अव्यवधानेन नित्यं समन्वेति इत्यनन्यपरांशोक्तिः ; तथा च वाक्यम्—"उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषद्" इति । तत्र द्रमिडभाष्यम्—"गहने हीयं विद्या सन्निविष्टा" इति । तस्य च वामनटीका—"गहने ब्रह्मणि उपनिषण्णा" इति । भाष्यस्य सूत्राणि, तेषामुपनिषदः, तासां ब्रह्मेति विषयक्रमः । प्रयोजनानि च यथार्हाणि । "आरण्यकं च वेदेभ्यः" इति श्रुतिधेनुसारभूतस्वादुतमरसतया आनन्त्यगाम्भीर्यादिभिश्च दुग्धाब्धित्वोक्तिः । मध्यस्य अशेषपर्यन्तासत्तिसाम्यात्तदुक्त्या सर्वश्रुत्यानुगुण्यवृत्तिः । उद्धृतत्वोक्त्यार्थस्याकल्पितत्वमामूलं ग्रहणं च ख्याप्यम् । संसारेत्यादिकमपेक्षिततमावान्तरप्रयोजनकथनम्, "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्यादिश्रुतेः । वाक्यार्थनिर्धारणे च सूत्राणां विश्रमात् । अचिद्भिरेकीकृत्य जन्मादिप्रवाहप्राप्तिः संसारः । यद्वा संसरत्यनेनेति संसारः कर्म ; स तु स्वर्गादेरपि तापत्रयमयत्वादग्नितयोक्तः । दीपनं क्लेशकर्मादिज्वालोद्गतिः ; सा चापवर्गप्रतिकूलतया स्वसंसृष्टनाशकावस्था ; तद्द्वैविध्यमविद्यादिभेदात्पञ्चधा त्रिधा द्विधेत्यादि तत्र तत्र कथ्यते । अत्र शारीरादिविविधदुःखावहतया च वैशिष्ट्यं विशब्दार्थः । अत्र प्राणः प्राणिनां प्राणनहेतुः परमात्मा,

"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥"

"प्राणस्य प्राणम्," "प्राणमेवाभिसंविशन्ति" इत्यादिश्रुतेः । "प्राणस्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि" इति च पठ्यते । अपगतः अतिदूरस्थः शास्त्रेषु दर्शयत्स्वपि कुदृष्टयुक्त्यादिभिरद्य यावदसद्ब्रह्मेति वेद्यतां प्राप्तः । विशब्दः श्रवणाद्यन्यतमेनाप्यनाघ्रातत्वपरः । विशेषनो वापगतः—स्वयमवतीर्य स्वात्मानं दर्शयत्यपि व्यावृत्ततया दुर्दर्शः । अत्र "प्राणो ज्ञानम्" इति न्यायसुदर्शनम् । आत्मनां तद्गुणसारतया तदंशोक्तिः । तदा व्यपगतिरतिसङ्कोचः ; व्यपगतप्राणानां सञ्जीवनं नाम बाह्यकुदृष्टयनपहार्यप्राणस्थापनम् ; तन्मुखेन रक्षोक्तिसंक्षिप्तपरमप्रयोजनविवरणं वैतत् । तदा तूपसर्गेण स्वात्मप्रापणादिमात्रव्युदासः । पूर्वाचार्याः बौद्धजैनगन्धिभ्योऽन्ये । औपदेशिकी रक्षा तदैव तत्रैव ; ग्रान्थिकी तु कालान्तराद्यनुच्छेदात् सुरक्षोक्ता ।

रक्षितत्वं तु *रामार्यैस्त्रय्यन्तार्थे हि सूचितम् ।
आत्मसिद्ध्यादिभिः प्रोक्तं यामुनार्यनिबन्धनैः ॥ १९१ ॥

सुधासुरक्षितशब्दाभ्यां वक्तृस्तुतिरार्थी । सुधा तु सुरगुरुचक्रयन्त्रादिभिर्दृढगुप्ता । सुरक्षितत्वेऽपि त्यक्तसंप्रदायैः कुदृग्भिः क्षोभितत्वमाह—बहु इति । बह्वयः मिथो विरुद्धाः बहूनां वा मतयः, ताभिर्व्याघातः—विविधा अभिव्याप्ता पीडा ; स्वारसिकधीविरोध इत्यर्थः । तेन दूरस्थितां बोद्धृणां रजस्तमस्तारतम्यादि[1]बोधासमग्र (बाधसामग्र्या) अबोधान्यथाबोधार्हामित्यर्थः ।

---

* टि—रामार्याः यामुनाचार्यगुरवः पुण्डरीकाक्षार्यशिष्याः.

१. तम्यादबोधासमग्रबोध इति पा (सु). उपलभ्यमानकोशेषु 'बोधासमग्रा' इत्येव पाठ उपलभ्यते । परं तु 'बाधसामग्र्या' इति पाठेन भाव्यमिति भाति ।

*अबोधश्चायथाबोधस्तत्त्वबोधविरोधिनौ ।
अनिश्चितावबोधेऽपि तथाबोधकता स्थिता ॥ १९२ ॥

सद्भिर्यदि विगीयेत न संगृह्येत पश्चिमैः ।
न तन्मतानुसारश्च सत्यः स्याद्व्याजिहीर्षतः ॥ १९३ ॥

कुदृष्टिभिश्च बाह्यैश्च यदि वाभ्युपगम्यते ।
कः स्वपक्षतया रक्ष्यः परपक्षश्च को भवेत् ॥ १९४ ॥

तदत्र चतुरध्याय्यां साधनाक्षेपभागयोः ।
निदानमभिसन्धाय निर्दिष्टं भेदतो द्वयम् ॥ १९५ ॥

सुधा तु विरुद्धमतिदैत्यादिव्याघातभयात् दूरस्थिता ; यद्वा कद्रूविजितायाः सुपर्ण्यास्तथा बहुमतिव्याघातदशायामात्मनिष्क्रयणार्थमाहर्तव्यतया दूरे तृतीयस्यां दिवि स्थिता । स्वव्याख्यानस्याप्यन्यैर्व्याघातादसामर्थ्यापरिहार इत्यत्राह— **आनीताम्** इति । बुद्ध्यासन्ने स्वार्थे स्थापिताम् । एतेन व्याख्यातद्वतोस्सम्बन्धश्शोधितः । परेष्टव्यावहारिकसाधकव्यावृत्त्यै तद्व्यनक्ति—**निजाक्षरैः** इति । वचःप्रस्तावात्तदक्षराणि निजाक्षराणि, सूत्राक्षराणीति वक्ष्यमाणत्वात् । यथा विवरणम्—"सूत्राक्षराणि यमर्थं स्वरसतो बोधयन्ति स एव साम्प्रदायिकः ; वक्तुः स्वसमीहितार्थवाचकशब्दप्रयोगव्युत्पत्तेः, स्वरसतः परप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य" इति । बहूनां व्याख्यानानां मिथो व्याघाते व्याख्येयस्वारस्यं सम्प्रदायव्यवस्थापकमिति भावः । सुधा तु सोमाख्या सौपर्णाख्यानप्रसिद्धैर्गायत्र्यवयवैरमृताक्षरैस्सहानीता । मदुक्तिभिरिति वार्थः । तन्त्रतस्सुधासमा-

---

* टि—अबोध.—यथावदबोध .

धिसिद्धैश्च तथानुक्तिः। सुधायाः सुमनसो देवा भोक्तारः। यद्वा गायत्र्यभिमानिसुपर्णानीतायास्सोमलतारूपेण परिणताया एकाहाद्युपयुक्ताया भौमास्सुमनसः प्रतिसमयं भोक्तारः। वचोरूपायास्तु "ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इतिवत् चोदनानर्हव्यावृत्ताः "सारासारविवेकज्ञाः" इत्यादिना स्वेनैवान्यत्रोक्ताः। एतेन ब्रह्मविद्यासम्प्रदानमपि शिक्ष्यते। श्रुतं ह्येतच्छान्दोग्ये—"इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वान्तेवासिने। नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूयः" इति। प्रणाय्यः प्रश्रितत्व [1]अनसूयत्वऋजुत्वादिभिर्योग्यः। नहि भौमास्सुमनस इति भूसुरमात्रोक्तिर्युक्ता, अधीतवेदवर्णत्रयार्हत्वान्मीमांसायाः; स्वतो विदुषां स्वर्गादिभुवां प्रायो न सूत्रव्याख्यानापेक्षा, सत्यामपि तस्यां विशालधीयोग्यैर्वृत्त्यादिभिस्ते चरितार्थाः, अतो न वृथात्र भौमत्वोक्तिः। पिबन्तु अयत्नं सुखमनुभवन्तु। यत्नो हि सुधाया मन्थनतः [2]तदानयनतश्च। अन्वहम् अतिगम्भीरत्वादत्यन्तहृद्यत्वाच्च।

> सुधेयं सूत्रकारेण हरिणेव समुद्धृता।
> आनीता भाष्यकारेण द्विजेन्द्रेणेति चाशयः॥ १९६॥

भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः सञ्चिक्षिपुः; तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते।

तथापि किमहर्दीपवदनुपकारकृतकरनिर्माणगौरवेण, अनुच्छिन्नाश्शुद्धाः प्राचीनव्याख्याः प्रवर्त्यन्तां तत्राह—**भगवत्** इति। "उत्पत्तिं प्रलयं चैव"इत्याद्युक्ता-

---

१ अनसूयुत्व. पा (सु, ख)

२ आनयनत पा. (सु, घ.)

स्वग्रन्थस्य पूर्वाचार्यग्रन्थैरचरितार्थत्वं तन्मतानुसारित्वं च

ध्यात्मबोधातिशयपरोऽत्र भगवच्छब्दः ; तेन शबरशङ्करादिव्यावृत्तिः। विस्तीर्णत्वोक्तिरयतनैः दुस्तरत्वमभिप्रैति। अत्र पूर्वाचार्या ब्रह्मनन्द्यादयः। तन्निबन्धनानामतिसङ्क्षेपाद्गहनत्वं सूचयति—**सञ्चिक्षिपुः** इति ; सूत्रस्थापितार्थपरैः ग्रन्थैरित्याशयः। परोक्तेरनाप्तसम्प्रदायत्वं [१]व्यञ्जयितुमाह—**तन्मतानुसारेण** इति। "अल्पाक्षरमनल्पार्थम्", "लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च"। इति सूत्राणां बह्वर्थसूचकाल्पाक्षरतया व्याख्यापेक्षत्वायाह—**सूत्राक्षराणि** इति। प्रकृतिप्रत्यययोरक्लेशमभिप्रेत्याक्षरशब्दः। तेन "सूत्राणि यथासम्भवं द्रष्टव्यानि" इति परोक्तिरनास्थेया। उक्तं च भास्करैः—

"सूत्राभिप्रायसंवृत्त्या स्वाभिप्रायनिवेशनात्।
व्याख्यातं यैरिदं सूत्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये॥" इति।

अक्षरार्थमात्रं ब्रूमः, सूच्यं तु निश्शेषदुर्वचम्। अक्षरशक्त्यतिरिक्तः स्फोटो न [२]कल्प्यः इत्यपि व्यङ्ग्यम्। व्याख्यास्यन्त इत्यत्रोपसर्गाभ्यां धातुना चाद्यतनबुद्ध्यनुगुणमनतिसङ्कोचविस्तरत्वं स्पष्टोक्तिश्च व्यज्यते। यद्वा वैशिष्ट्यं प्राबल्यं च निपातद्वयार्थः। "पदच्छेदः पदार्थोक्तिः" इत्यादि च भाव्यम्। अखिलेत्यादेरेतदन्तस्य "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र" इत्याद्युक्तं भाष्यलक्षणं तदर्थसंग्रहात्तादर्थ्याच्च सिद्धम्।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा।

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवति। अतश्शब्दो वृत्तस्य हेतुभावे।

---

१ वक्तुमाह पा (सु), व्यङ्क्तुमाह पा (घ)

२. कल्प्यते. पा. (सु.)

व्याख्यापेक्षत्वव्यक्त्यै सूत्रमुद्गृह्णाति—अथ इति। अत्र "अथातः" इति पिण्डितं रूपमव्युत्पत्तेः पृथगर्थसम्भवादंशान्तरनैरर्थक्याच्च न युक्तम्? क्लिष्टगतिस्तु न गतिसद्भावे। अथशब्दस्यानन्तर्ये प्रसिद्धिः प्रकृष्टापि सोपयोगासाधारणवृत्तविशेषादृष्ट्यापोदिता। अत एव न प्रकृतादर्थान्तरपरत्वं, कल्पद्वयादृष्टेश्च। प्रश्नस्त्वनर्थकोऽनुत्तरश्च। कात्स्न्र्यमनपेक्षितवचनम्; एकदेशचिन्ता हि न शङ्कारूढा। तस्मादारम्भार्थकत्वं स्यात्; आरभते ह्यत्र सूत्रकारः। मङ्गलार्थकत्वं वा; स्मर्यते हि—

अथशब्दस्यानन्तर्यपरत्वम्

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ" ॥ इति।

तत्राह–अत्र इति। भवतिना अथशब्दस्य स्वारस्यानूक्तिः। अत्रायंपदाभ्यामपवादापोहः। अत्र वेदोत्तरांशविचार्यत्वार्थे सूत्रे। तेन यतः कुतश्चिद्वा भागान्तरसाधारणाद्वा कुतश्चिदानन्तर्योक्तेरानर्थक्यात् कर्मविचाररूपं वृत्तं विविनक्ति। अयम्—"अथातो धर्मजिज्ञासा" "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा" इत्यादिष्विवातश्शब्दोपेतः; एतच्छब्दो हि प्रस्तुते स्वरसः; विभक्तिश्चासौ हेतुत्वे, एवं सामान्यतः अत इत्यभिहिते ब्रह्मजिज्ञासया विशेषत आक्षिप्ते वृत्ते सत्यानन्तर्यस्वारस्यं नापोद्यते। "अथातः" इति समुदितप्रयोगनिरपेक्षसामर्थ्यव्यक्त्यर्थः "अत्रायंशब्द" इति केचित्। अत्रेत्यादिनैवार्थान्तराणामिहानन्वयः सूच्यते। तथाहि—मङ्गलार्थत्वं तावत्प्रतिक्षिपामः। तत् किमस्याविवक्षितार्थस्य सन्निधिमात्रेण, तद्वाचकतया वा नाद्यः—अबोधकस्य वाक्ये निबन्धायोगात् [1]श्रुतिप्रयोजनमात्रस्य मङ्गलस्य पदान्तरार्थेऽन-

अथशब्दस्य मङ्गलवाचकत्वनिरासः

1. श्रुत पा. (ख, घ).

न्वयाच्च, विवक्षितार्थान्तरस्यापि सन्निध्युपजीवनोपपत्तेश्च । न द्वितीयः— द्योतकमात्रत्वात् "अथ शब्दानुशासनम्" इत्यादावर्थं वदद्भिरप्यधिकृतमित्यादिपदमध्याहारेणोक्तम्; न त्वथशब्दवाच्यत्वमभिसन्धाय ; वाच्यत्वेऽप्यत्र मङ्गलस्य वक्तव्या सङ्गतिः । मङ्गलोक्तेः प्रकृतौपयिकमङ्गलत्वेऽप्यनुनिष्पत्त्यैव तत्सिद्धिर्युक्तेत्युक्तम् ।

मृदङ्गध्वनिनोतिं तु वक्ति माङ्गलिकस्मृतिः ।
प्रयोक्तुश्श्रोतुरप्येतौ मङ्गलप्रापकाविति ॥ १९७ ॥

अन्यथा ब्रह्मशब्देनान्यपरत्वं, भिन्नत्वं वाक्यस्य, भवत्वित्यध्याहारश्च स्युः । अकृतकसर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्ववाचकत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य । नचात्र हेतोस्साध्यस्य वा मङ्गलत्वमनूद्यते, विधीयते वा, नैरर्थक्यात् ; न ह्यत्र तद्विरुद्धत्वाशङ्का, अनिषेधात् । न्यायसूत्राणि संशयनिरासार्थानि ।

ननु मङ्गलत्वं विचारस्य ख्याप्यताम्, अत एव तद्विधिरिति तत्सार्थता। तदपि मन्दम् ; अत इति हेतुनैव नैराकाङ्क्ष्यात्, अधिकोक्तेरनुपयोगाच्च । आरम्भार्थत्वमप्ययुक्तम् ; नारभ्यत इति शङ्कानुत्थानात्, साध्यतया बुद्धस्यारम्भस्य कथनानर्थक्याच्च ; न च जिज्ञासाया आरम्भयोग्यत्वमथशब्दो वक्ति, द्योतयति वा, अव्युत्पत्तेः ; आरब्धुमिति क्रियान्तरार्थक्रियानुपस्थानात् ; अन्यथा समुच्चयादिद्योतकेष्वपि समुच्चेतुमित्यादिविवक्षया योग्यपदान्वयप्रसङ्गात् । आरब्धव्येत्येव च पदमध्याहार्यम्; तदा किं तदर्थेनाथशब्देन ? नचात्राध्याहारार्थद्योतनम्; साकाङ्क्षतयैव तत्सिद्धेः, प्रसिद्धप्रहाणेन क्लिष्टग्रहणायोगाच्च । योगशब्दानुशासनयोरानन्तर्यमगत्या त्यक्तम् । अत्र तु न शास्त्रारम्भार्थतापि । अन्यो हि

विचारः, अन्यदनुशासनम् ; न च तस्यात्रोपादानम् । ननु ज्ञाप्यतया ब्रह्माधिक्रियताम् ; मैवम्—उपसर्जनश्रवणविलम्बात् । व्याख्यानानुशासनशब्दाभावादेव जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसापर्यायत्वाभावेन ज्ञाप्यतानुपस्थापनाच्च । अत एव विचारः कर्तव्यत्वेन बोध्यतयाधिक्रियत इत्यपि न वाच्यम् ; विचारारम्भणीयत्वस्थापनेनैव सिद्धे पदान्तरवैयर्थ्यात् ; अपेक्षिते सत्यनपेक्षितायोगात् ; उभयोक्त्या गौरवाच्च । तस्मात्स्वारसिकमनपोदितमानन्तर्यमेवात्र स्थापितम् । अतश्शब्दस्य प्रकृतिर्धीस्थे वर्तिष्यमाणेऽपि स्यात् ; प्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकः । *"अतोऽथ मौनम्" इत्यादिष्वन्यार्थः ; पञ्चम्यर्थोऽप्यनेकः । अतो नार्थविशेषसिद्धिरित्यात्राह—अतश्शब्द इति । इहाप्यत्रायंभवतीनामनुषङ्गः, स्वारस्यात्, उत्तरपदसमभिव्याहारश्च प्राग्वत् । विचारितकर्मणां

अतश्शब्दस्य वृत्तविशेषविषयत्वम्

ब्रह्मविचारहेतुतया वक्ष्यमाणहेतुरनुपलम्भनिरस्तः । ब्रह्मविचारापेक्षया वर्तिष्यमाणस्य तु न तद्धेतुत्वम् ; प्रयोजनमपि न स्वरूपेण हेतुः, मिथस्संश्रयात् । तदिच्छा तु वृत्तैव । प्रत्ययस्य च विभक्त्यन्तरार्थकत्वमपादानत्वादि च प्रकृतानुपयुक्तम् । अयमिति पदस्य स्वरूपमात्रमनुषज्यते । तेनाथशब्दयुक्तत्वमिह विवक्षितम् ; नचैवं मिथस्संश्रयः ; शब्दस्वारस्ययोः स्वतस्सिद्धतया स्वरूपसिद्धौ मिथोऽनपेक्षणात्, सहकारित्वमात्रस्यैव मिथोऽपेक्ष्यत्वाच्च । अयमिति पदं वा नानुषञ्जनीयम् ।

---

* टि—'ततोऽथ' इत्येव सर्वासु मातृकासूपलभ्यते, प्रकरणानुरोधेन श्रुतप्रदीपिकास्थः 'अतोऽथ' इति पाठ आहृतः ।

नन्वथातःपदयोरन्यतरेणालम्; सूत्रं ह्येतत्; मैवम्—प्रयोजनाधिक्यात्; कर्मविचारव्यवधायकशास्त्रान्तरनैरपेक्ष्यद्योतनार्थत्वादथशब्दस्य। ब्रह्मविचार्यत्वहेतोरनन्यलभ्यप्रयोजनवत्त्वेनापातधीस्थस्य विशेषणविशेष्यांशासिद्धि [1]व्युदासार्थत्वादतश्शब्दस्य।

अथातःपदयोरावश्यकत्वस्य समर्थनम्

आनन्तर्येऽप्यहेतुत्वं हेतुत्वेऽपि विलम्बनम्।
दृष्टमिष्टं च तत्सार्थं द्वयं काण्डान्तरे यथा ॥ १९८ ॥

एकं जिहासतस्त्वत्र द्वितयं हेयमापतेत्।
स्वाधिकारं स्वहेतुं च विचारः स्वयमाक्षिपेत् ॥ १९९ ॥

तस्मादारम्भसूत्रेऽस्मिन् धर्मचिन्तादिसूत्रवत्।
[2]प्रायुङ्क्त प्रातिलोम्येन प्रतिज्ञादि त्रिकं पृथक् ॥ २०० ॥

अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषस्य अनन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी।

अत्र कीदृग्वृत्तम्, यन्नियमेना [3]पेक्ष्यम्; कीदृक् च वर्तिष्यमाणम्, येन वृत्तविशेषाक्षेपः; तयोश्च पौर्वापर्येऽपि कथं कार्यकारणभावः, तत्सिद्धौ च तृणारणिमणिन्यायः स्यात्। नियमेऽपि तत्त्वधीमुक्त्योरिव मा भूदानन्तर्यमित्यत्राह—**अधीत** इति। कर्मब्रह्मविचारौ वृत्तवर्तिष्यमाणौ। तयोरल्पास्थिरफलानन्तस्थिरफलशब्दाभ्यां सञ्जातेत्यादिना च हेतुहेतुमद्भावव्यञ्जनम्। स्थिरास्थिरशब्दाविह

१. निरासा पा. (सु)
२. प्रायुक्त. पा (ङ, घ)
३. प्यपेक्ष्यम् पा. (क).

नाशराहित्यतद्भूत्त्वपरौ। कर्मज्ञानमिह निर्णयरूपम्। तस्याधिगतिः प्राप्तिः; "परीक्ष्य लोकान्" इत्यादिभिरल्पास्थिरफलतयावगमो वा। अनुष्ठानद्वारा कर्मज्ञानस्य फलसम्बन्धः। अल्पास्थिरफलत्वं कर्मविशेषणं वा। मोक्षविश्रान्त-विद्याङ्गकर्मव्यावृत्त्यै केवलशब्दः। अनन्तस्थिरफलशब्दः कर्मधारयवृत्त्या ब्रह्म-

वृत्तकर्मविचारस्य ब्रह्मजिज्ञासा-हेतुत्वम्

विशेषणम्। बहुव्रीहितया वा परम्परया मोक्षहेतुभूतां जिज्ञासां विशिनष्टि। समित्युपसर्गेण हेतुनिरपेक्षमानन्तर्यं च सूच्यते। सांख्यादिशीलनजन्या दुःखदृष्टिमात्रजन्या वा मुमुक्षा हि समीचीं ब्रह्मचिन्तां न सूते। कर्ममात्रेऽनन्तफलदुराशायां निरस्तायां निवृत्ततत्प्रतिबन्ध-तया व्युत्पत्तिभूयस्त्वोपनिपतितधीवृद्धया च तीव्रतमे मोक्षाभिलाषे सामग्री-दशापन्ने ब्रह्मविचारविलम्बो न स्यादित्याशयः।

विघ्नान्तरविहीने तु स्यादानन्तर्यमत्र नः।
अतो नातिप्रसक्तिः स्यात्तथान्यैरपि सम्मतः॥ २०१॥

अधीतेत्यादिना मुमुक्षोत्स्तम्भकमतान्तरशीलनानवसरज्ञापनम्। जिज्ञा-सोत्पादकफलापातधीवृद्ध्यै वेदमात्रनियतव्युत्पत्तिविशेष [1]सिद्ध्यै वा "निष्कारणः

ब्रह्मजिज्ञासाधि-कारिनिष्कर्षः

षडङ्गो वेदोऽध्येयः" इत्यादिसिद्धसाङ्गत्वोक्तिः। "[2]अङ्गग्रहणं विचारप्रयोजकस्य प्रयोजनालोचनस्य सिद्ध्यर्थम्" इति तूलिका। फलाधिक्याद्विशेषं गृह्णता सशिरस्क शब्देनाध्ययनविधौ स्वाध्यायशब्दस्य नियतक्रमभागद्वय [3]विषयत्वं, तद्विचारार्थायास्त्रिकाण्ड्या ऐकशास्त्र्यं, क्रमश्च

---

१ सिद्ध्यैव पा (क, ख, घ).
२. अङ्गविचारणं पा. (ख, घ)
३. विषयत्वात् पा. (सु)

सूच्यते। न ह्यध्ययनविध्यनालीढं शिरः, येन न विचार्यं स्यादिति भावः। वेदशब्द इह पुरुषार्थतदुपायादिबोधनार्हत्वं व्यनक्ति। तत एव विचारेच्छाजनकापातधीसिद्धिः। षष्ठयन्तपदाभ्यामधिकारिनिष्कर्षः।

यदुक्तं कैश्चित् कर्मसूत्रव्याख्यारम्भे—

"प्रसिद्धोऽप्यथशब्दादेः [1]किं पदार्थोऽत्र वर्णितः।
प्रदर्शनार्थमित्येके केचिन्नानार्थ [2]वाचिनः॥

समुदायादवच्छिद्य भवदासेन कल्पितात्।
शक्तितोऽवयवस्यैव वर्णयन्त्यष्टमादिवत्" ॥ इति।

तदिह नातीव पेशलम्; प्रसिद्ध्यपवादशङ्कायां पदद्वयव्याख्यानस्यावतारितत्वात्॥

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी; "कर्तृकर्मणोः कृति" इति विशेषविधानात्। यद्यपि सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः; तथाप्याक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात् कर्मणि षष्ठी गृह्यते॥

तृतीयपदेऽपि वृत्तेरनेकधा [3]सम्भवे विशेषव्यक्त्यै विगृह्णाति—**ब्रह्मणो जिज्ञासा** इति। अत्र हि व्यासस्तावत् न घटते, जिज्ञासानन्वयात्; अत एव

---

१. किं=किमर्थम्.

२. टि—'नानार्थमपि पदद्वयमेकीकृत्य आनन्तर्यमात्रार्थतया भवदासेन कल्पितं पृथक्कृत्य अवयवस्यैव 'अथ' शब्दस्य अष्टमाद्याथशब्दवत् आनन्तर्यार्थत्व वर्णयितु शबरभाष्ये पदार्थकथनम् इतिभाव' इति न्यायरत्नाकरव्याख्या.

३. सम्भवेन. पा. (सु).

न कर्मधारयः; [1]सामानाधिकरण्यार्हत्वेऽपि विशेषणविशेष्यव्यत्यासात्, विवक्षितानुपयोगाच्च। द्वितीया तु कृद्योगापोदिता। ब्रह्मणस्सर्वहेतुतया तृतीयासमाससम्भवेऽपि विषयाद्युक्तिर्वृत्तविशेषाक्षेपश्च न स्यात्। [2]तादर्थ्ये चतुर्थ्यास्त्विह समासः प्रतिषिद्धः; "तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यम्" इति कात्यायनोक्तेः। आहुश्च—

'ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र व्यासस-मासान्तरनिषेध-पूर्वकं षष्ठीतत्पुरु-षत्वसमर्थनम्

"प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्ता समस्यते।
तादर्थ्ये यूपदार्वादौ तेनास्मिन्न समासता॥" इति।

तथा न सम्प्रदानत्वमपि, ब्रह्मणः सम्प्रदानत्वाभावात्। सप्तमीसमासेऽपि विषयत्वमात्रं सिध्येदिति भावः। तदिह पञ्चमीम् [3]अर्थान्तरशङ्कां च वारयति—**ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी** इति। उक्तं ह्याचार्यैः—

"असूत्रस्थापि षष्ठीयं समासग्राह्यभावतः।
विभक्त्यर्थस्य सान्निध्याद्व्याख्यातुमिह युज्यते"॥ इति।

अपादानादिः पञ्चम्यर्थो वाक्यानन्वितः, अध्याहारसापेक्षश्च। प्राधान्येन कर्तृत्वानुपपत्तिः 'तद्विजिज्ञासस्व' इत्यादिकमनुसरता **ब्रह्मण** इत्यनेनैव सूचिता। न हि मुख्यं ब्रह्म स्वमन्यद्वा जिज्ञासेत, स्वतस्सर्वदर्शित्वात्। उक्तं च न्यायतत्त्वे—"यो वेत्ति युगपत् सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः"। इति। किञ्चिज्ज्ञस्तु कर्ता न वक्तव्यः; अधीतवेदस्य तदर्थं निर्णिनीषोरादितः

---

१ टि—'जिज्ञासा' इत्यत्र 'अ प्रत्ययात्' इति अप्रत्ययस्य कथंचित् कर्मार्थकता संभवेदिति भाव।

२. तादर्थ्य पा. (सु).   ३. अर्थान्तरत्वशङ्काम् पा. (सु)

प्रभृत्यनुवृत्तेः। कर्मत्वोक्तावीप्सिततमतया प्राधान्येन विषयत्वं प्रयोजनत्वं च सिध्येत्। अतः सदपि स्वस्वामिभावादि अत्र न वक्तव्यमिति भावः। तथाप्यस्तु सामान्यतः प्राप्ता शैषिकी षष्ठी; विशेषस्त्वौचित्यलब्धेरवाच्य इत्यत्राह– **कर्तृकर्मणोः** इति। सम्बन्धविशेषेऽपि षष्ठीविधौ सिद्धे, साकाङ्क्षसूत्रोक्तात् [1]निराकाङ्क्षसूत्रोक्तं युक्तम्। तत्र विशेषयोर्विधिसाम्येऽपि कर्तुः सकर्मकाकर्मकसाधारण्यात्, इह च कर्त्रर्थत्वायोगात् असाधारणाकाङ्क्षिततमकर्मोपस्थापनमुचितमिति भावः।

ननु किम् अर्थलभ्ये शब्दव्यापारेण? नचैवं प्रतिपदानुशासनवैयर्थ्यम्, तस्य कर्मादिविवक्षायामपि द्वितीयानिषेधेन षष्ठीसाधुत्वे तात्पर्यात्। अतो विशेषविधिर्न शैषिकषष्ठीमपवदेत्; तद्ग्रहे च व्यवहितसम्बन्धस्यापि तदन्तःस्थितेर्ब्रह्मानुबन्धिनामुपायादीनामपि जिज्ञासासम्बन्धात् तत्कर्मत्वस्य चार्थसिद्धेः कृत्स्नशारीरकार्थविचार्यत्वसूचनमधिकं प्रयोजनमित्यत्राह–**यद्यपि** इति। **परिग्रहः**—परितो ग्रहः, सानुबन्धग्रहणम्; उत्तरग्रन्थे तु **गृह्यते** इत्युक्त्या [2]अनुबन्धिसम्बन्धस्याशाब्दत्वमात्रमभिप्रेतम्। **कर्मापेक्षत्वेन**— सकर्मकतया प्रथमं कर्माकाङ्क्षाजननस्वाभाव्यात्। कर्मार्थत्वसिद्धिर्नाम कर्तृत्वव्युदासेन षष्ठ्याः कर्माख्यविशेषेऽर्थतः पर्यवसानम्। परप्रत्यायनार्थे प्रयोगे विलम्बितधीहेतुर्न ग्राह्य इत्यभिप्रायेणाह—**तथापि** इति। न ह्यत्र अर्थलभ्ये शक्तिकॢप्तिः, किं तु आक्षेप्याद्दूरं कॢप्तशक्तिकशब्दोक्तमित्युच्यते। ननु 'आक्षेपतः'—[3]इत्युक्तमयुक्तम्; आकृत्यधिकरणनीत्या सामान्यशक्तेः विशेषपर्यन्त-

---

१ निराकाङ्क्षोक्तम् पा (मु, क, घ, च).

२ (मु) कोशे 'अनुबन्धि' इति नोपलभ्यते

३. इत्ययुक्तम्—पा (क. घ. मु).

त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । मैवम्—सा हि विशेषमात्रमुपादत्ते, न कर्मत्वादिकम् ; न हि गोशब्दशक्तिर्विशेषतः खण्डत्वादि[1] गृह्णाति ; न चात्र आभिधानिकग्रहेऽपि अनुबन्धित्याग इति भ्रमितव्यम् ; सामान्यतो धीस्थानुबन्धविषयत्वात् सर्वत्र जिज्ञासायाः । एवमपि आक्षेपः स्वीकृत इति चेत्, सत्यम्—अन्यतरकर्मत्वस्यापि शाब्दत्वमुभयकर्मत्वाक्षेपाद् वरम्, किमुत प्रधानांशकर्मत्वस्याक्षेपात् ; एवकारः शीघ्रधीहेतोर्बलीयस्त्वं व्यनक्ति । कथं ब्रह्मणः कर्मत्वं शाब्दम्, 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति ज्ञानस्यैव कर्मत्वात् ; मैवम्—सन्नन्तत्वेऽपि प्रकृत्यनुसारेण सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागः । अत एव हि प्रकृत्यर्थकर्मापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः' इत्यनुशिष्टिः ; "धर्मो जिज्ञासितव्यः" इत्यादौ च धर्मादेरभिहितकर्मत्वम् ।

कर्मत्वस्य आभिधानिकत्वम्

ननु तथापि नाभिधानिकत्वम्—उपपदविभक्तेरर्थाभावात् ; प्रयोगमात्रात् तस्याः सार्थत्वे गाव्यादावपि प्रसक्तेः । न च तत्र शक्तिरस्ति ।

न शब्दशक्तिर्गाव्यादौ गोपदं स्मार्यते ततः ।
बुद्धिस्थेनैव [2]तेनाथ गोजातिः प्रतिबुध्यते ॥ २०२ ॥

आप्तप्रयोगस्तु अनर्थकत्वेऽपि साधुत्वात् स्यात् ; अन्यत्रापि तथा दृष्टेः, सम्मतेश्च । अनुशिष्टिश्च तावद्विशेषव्यक्त्यर्था ; तत्तदर्थधियस्त्वन्यथा सिद्धेः, अन्यलभ्ये शक्तेरकल्प्यत्वात्, गत्यन्तराच्च बहुशक्तिकल्पनायोगात्, न शक्तिरौपयिकी ; तन्न—यथा 'कर्तृकरणयोः' इत्यादिवशात्

---

१. ग्राहिणी पा. (ख घ. सु)

२. तेनापि पा. (सु, घ, च)

कारकविभक्तिः सार्था अनेकार्था च, तथा 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यादिबलात् उपपदविभक्तिरपि ; अन्यथातिप्रसङ्गात् ; कारकविभक्तेरुपपदविभक्तिदौर्बल्यं तु पदान्तरविमर्शसापेक्षतामात्रात् । तथापि न शक्तिभङ्गः । पदान्तरसंनिधिरत्र शक्तिं व्यनक्ति, न त्वाधत्ते; यथा नानार्थगवादिशब्देषु । यद्वा अत्र अनाभिधानिकत्वेऽपि विशेषानुशासनानुमतवृत्तिविशेषवद्विभक्तिसिद्धस्य शाब्दसमत्वं व्यञ्जयितुम् आभिधानिकत्वोक्तिः । कर्मत्वस्य सूत्राभिधानसिद्धत्वमाभिधानिक[1]शब्देन प्रतीयते; उपपदस्वरूपविमर्शस्य पदबोध्यविमर्शात् अविलम्बितत्वाच्च ।

ननु न विग्रहवदिह समस्ते विभक्तिरस्ति, येनाभिदध्याल्लक्षयेद्वा । न चाप्रयुक्तापि स्मृताभिधत्ताम्, प्रयोगस्यापि तद्धीमात्रार्थत्वादिति वाच्यम्; समासतोऽर्थबुद्धौ विभक्तिस्मरणनियमे मानाभावात्, सर्वत्र च लक्षणाद्युच्छेदप्रसङ्गात् । *षष्ठ्या चाभिधानमिति तद्विदा । तदेवमभिधायकाभावे कर्मत्वस्य कथमाभिधानिकत्वं तत्समत्वं वा ।

मैवं सम्बन्धसामान्ये कर्मत्वे वा समीहिते ।
विभक्तिलोपात्सोढव्या प्रकृत्यैव हि लक्षणा ॥ २०३ ॥

अथानुशासनाधीननिरूढलक्षणाया अभिधानसमत्वाच्छाब्दत्वमिति मतम्; कर्मार्थत्वेऽपि समम् । एवं तु केचित्—व्यासे समासे च सविभक्तिकाविभक्तिकशब्दयोः [2]दधिदध्यशब्दन्यायेन ×सैव शक्तिः ; अतो लुप्तविभक्तिकयापि

---

१. शब्दद्वयेनात्र पा. (सु) शब्देन द्वयमत्र पा. (ख), शब्देन द्वय तु पा. (घ).

* टि—व्यासे तु श्रुतत्वात् षष्ठ्या कर्मत्वाभिधानमिति तद्विदा समासात् व्यासस्य भेद..

२. दधिदध्य पा. (क, ख, घ), दधिदुग्ध. पा (च)

× टि—सैव अभिधारूपैव.

प्रकृत्या सम्बन्धो न लक्ष्यः ; वाच्यसम्बन्धिनि वस्त्वन्तरे वृत्तिर्हि लक्षणा ; न च सम्बन्धस्सम्बन्धी । कर्मत्वादिश्च [1]सम्बन्धरूपः । एवं स्वपरनिर्वाहकतया सम्बन्धफलसिद्धावपि तथा विवेकरहितानामप्यत्र प्रकृत्या विभक्त्यर्थधीर्दृष्टा ; सन्नपि चाजानतः [2]सम्बन्धो न लक्षणाहेतुः, अतिप्रसङ्गात् , अतः प्रयोगस्यानन्यथासिद्धेरन्यथासिद्धिशङ्कायाश्चानुशासनेनोपरोधाद्विभक्त्यर्थः समासेऽप्यभिधेयः । एवं [टि]विभक्तिव्यतिरिक्तलोपेष्वपि नीतिः । ननु निषादस्थपतिशब्दे विभक्त्यर्थलक्षणादोषापनुत्त्यै षष्ठीसमासस्त्यज्यते ; तत्कथमाभिधानिकत्वम् । तन्मुख्यत्वे तु क्लृप्तकल्प्यविरोधे क्लृप्तस्यैव ग्राह्यत्वान्नान्यत्राधिकारक्लृप्तिः ; मैवम्—

"सामानाधिकरण्यस्य प्राग्वैयधिकरण्यतः ।
अविलम्बितधीयोगात् प्राबल्यं प्रतिपादितम्" ॥

इति न्यायेन शैघ्र्याच्छाब्दव्यवहारः । अथानुशासनस्वारस्यादर्थः ; तर्हि यथानिर्णये तु नादरः, अर्थाविरोधात् इति । उपपदविभक्तावुक्तमिदं समासेऽपि भाव्यम् ।

सोऽयं वैभववादो वा परमार्थोक्तिरेव वा ।
आभिधानिकतोक्तिस्तु युक्ता धीशैघ्र्यबोधनात् ॥ २०४ ॥

---

१. सम्बन्ध.. पा. (क, ख, घ, च).

२. सम्बन्धे. पा. (क, घ).

टि—इयत् , शाकपार्थिव इत्यादिस्थलेषु.

“न च प्रतिपदविधाना *च षष्ठी न समस्यते” इति कर्मणि षष्ठ्याः समासनिषेधः शङ्कनीयः, “कृद्योगा च षष्ठी समस्यते” इति प्रतिप्रसवसम्भवात् ।

एवं कर्मणि षष्ठ्यामनौचित्यं निरस्तम् । तत्र समासनिषेधशङ्कामपि निरस्यति—नच इति । कर्मणि षष्ठ्या इत्यनेन साधारणः प्रतिपदविधानाशब्दस्सङ्कोचार्ह इति सूच्यते । +“ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” [1]इत्यनुशिष्टायामेव समासापवादः ; अवेदनार्थस्य जानातेः कृद्योगः क्वचित्सन्नपि तत्र करणषष्ठ्या [2]अनपेक्ष्यः ; ‡“सर्पिषो जानीते” [3]इत्युदाहरणात् । निषेधस्य सङ्कोचमाह—कृद्योगा इति । प्रतिप्रसवोऽपवादनिरासः, तस्य सद्भावात् । न केवलं प्रयोगदृष्ट्येति भावः । एवमैकपद्यहेतुस्समासः प्रथमं व्याख्यातः ।

ब्रह्मजिज्ञासापदे कर्मणि षष्ठ्याः समासनिषेधशङ्काया निरासः

ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते ।

तत्राद्यप्रकृत्यंशस्य यौगिकार्थनिमित्तत्वश्रुतेः अन्यत्रापि यथादृष्टि मुख्यत्वशङ्कां, निर्विशेषचिन्मात्रभोक्तृभोग्यनियन्तृसमष्टितदंशिसन्मात्रादिपरे -

---

* टि—‘प्रतिपदविधाना च षष्ठी’ अयमेव पाठः महाभाष्यारूढः साम्प्रदायिकश्च, अर्वाचीनानां ‘प्रतिपदविधाना षष्ठी’ इति पाठः. शैषिकीं षष्ठीं वर्जयित्वा सर्वापि षष्ठी प्रतिपदविधाना भवति इत्यर्थः महाभाष्यकृदभिमतः.

+ टि—‘ज्ञोऽविदर्थस्य करणे’ इत्यत्र न शेषत्वविवक्षा, किं तु करणत्वविवक्षेति इयं षष्ठी कारकषष्ठ्येव । अत एव समासनिषेधार्हा.

१. इत्याद्य. पा. (क, ख, घ, च.)

२. नापेक्ष्यः पा. (ख)

‡ टि—काशिकायाम्.

३. इत्याद्युदा. पा, (क. ख.)

परमतनिरसनपूर्वक ब्रह्मशब्दमुख्यार्थकथनम्

ष्टार्थं, स्वेष्टे चोपचारवृत्तिं क्षिपन् सर्वतः परिबृढत्वाय बृहत्त्वबृंहणत्वे चानवच्छिन्ने विवृणोति—ब्रह्मशब्देन च इति। चस्त्वर्थः शङ्कानिरासे। 'स्वभावत' इत्यादिना [1]परकल्पितैः सदोषत्वनिर्गुणत्वावाच्यत्वावेद्यत्वैरजिज्ञास्यत्वप्रसङ्गोऽपास्तः। निरस्तनिखिलदोषत्वं च बृंहणत्वोपयुक्तो बृहत्त्वविशेषः। गुणादिविधिनिषेधयोरुत्सर्गापवादादिनीतिविषयत्वं विशेषणद्वयेन व्यञ्जितम्।

विशेषविधिबाधेन तदन्यार्थत्वकल्पनात्।
सामान्यवृत्तिसङ्कोचं वरं नीतिविदो विदुः॥ २०५॥

परपक्षे तु मिथ्यात्वसत्यत्वविवादेऽपि निरस्यत्वेनाभिमतानां दोषाणामारोपतः उपाध्यवच्छेदतः स्वाभाविकांशतो वा परब्रह्मा [2]श्रयत्वात् तत एव सार्वज्ञ्यादिभङ्गाच्च जिज्ञास्यत्वायोगः श्रुत्यादिकोपश्च स्यादिति भावः। स्वरूपतो नामान्तरभजनार्हावस्थावन्तोऽचित्पदार्थाः; तदभावेऽपि क्लेशादिमन्तो बद्धाः; कतिपयक्लेशादिरहिता मुमुक्षवः; तदत्यन्तोच्छेदवन्तो मुक्ताः; तदत्यन्ताभाववत्त्वेऽपि पराधीनतथात्वा नित्याश्च बुद्ध्यवतार[3]क्रमेण निरस्तनिखिलदोष इत्यादिमुखेन [4]प्रथमे विशेषणे व्यवच्छेद्याः। तत्र स्वभावत इति पदेनानादित्वविवक्षायां मुक्ताः, अनन्याधीनत्वविवक्षायां नित्याश्च व्यावर्त्यन्ते। द्वितीयेऽपि ते सर्वे। अन्यासम्भाव्यगुणविधेः नित्या एव वा; तेषां ज्ञानादेर्ब्रह्मसाम्येऽपि हि पराधीनत्वं सिद्धम्; शक्तिस्तु ततो न्यूना। वक्ष्यति च सत्यादिवाक्ये अनन्तपदव्याख्याने—"सातिशयस्व-

---

१. परि. पा. (क, च).
२. श्रितत्वात् पा. (छ).
३. क्रमादस्तदोष पा. (ख, घ, च.), क्रमान्निरस्तदोष. पा. (क).
४. प्रथम पा. (छ).

रूपगुणा नित्या व्यावृत्ताः" इति। न हि ते विश्वव्यापिनः; नापि सर्वशरीरिणः, अतिशयशब्देन धातूक्ता वृद्धिरतिशायनमिति व्यञ्जितम्। अनवधिकविशेषणेन शतगुणितोत्तरक्रमप्रदर्शितनिरतिशयदशाशिरस्कत्वोक्तिः, 'ईश्वरस्य ज्ञानानन्दादिगुणयोगः कादाचित्कः, तच्छक्तिस्तु नित्या' इति पक्षः स्वभावत इति पदानुषङ्गात् प्रतिक्षिप्तः। ज्ञानाद्येकैकगुणविततिरूपावान्तरगुण-वर्गख्यापनाय गणशब्दः। उक्तं च षाड्गुण्यविवेके—

"तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः।
यैस्त्वयैव जगत्कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः" ॥ इति।

अनवधिकातिशयशब्दोऽत्र गणं विशिंषन् प्रत्येकमतिशयपरश्रुत्या 'विदुषी परिषद्' इति न्यायाच्चार्थतो गुणान् विशिनष्टि। अन्यथान्यपदार्थासिद्धिः; सत्यां गतौ व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगः। 'शैलजन्मा' इत्यादिषु अगत्या तत्स्वीकारः। एतत्सूत्रसंवादिन्या "परीक्ष्य" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मपुरुषशब्दोक्तजिज्ञास्यनिष्कर्षं, सर्वोपनिषदां पुंसूक्तैकार्थ्यम्, ईश्वरस्याध्यस्ततत्त्वब्रह्मांशत्वासम्भवम्, ईदृशस्य गीतानिरुक्त्या प्रकृत्यादेर्देवतान्तरेभ्योऽपि विशेषव्यक्तिं चाभिप्रेत्याह—पुरुषोत्तम इति। अवधारणमिह ग्राह्यम्।

यद्यप्यत्र समानाधिकरणसमासे पौर्वापर्यव्यत्ययः; निर्धारणे तु षष्ठ्या न समासः, तथापि "द्वाविमौ पुरुषौ" इत्यारभ्य "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" इत्यधमप्रतियोगित्वोक्त्या सम्बन्धिशब्दतया समासः स्यात्; "अक्षरादपि चोत्तमः" इत्यनेन पञ्चमीसमासो वा सूच्यते। योग-विभागस्तु यथाप्रयोगमिष्टः; अत एव सप्तमी निर्धारणेऽपि समस्यते। नागोत्त-

ब्रह्मशब्दस्य पुरुषोत्तमे मुख्यवृत्तत्वम्

मादिशब्दाश्चैवं शाब्दैः [1]निर्व्यूढाः । "रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्तु" इति वदन् श्रुत्यादिबाध्यः, "अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इति सर्वविदुक्तेः। अभिधीयते—मुख्यवृत्त्या विषयीक्रियते । एतेन तदेकनाम्नो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव लक्षणामिच्छन्तो निरस्ताः, [2]रूढिविषये क्वचिल्लक्षणां वदन्तश्च निरस्ताः ।

सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः । बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य [3]मुख्योऽर्थः । स च सर्वेश्वर एव । अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः । तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः, अनेकार्थकल्पनायोगात् भगवच्छब्दवत् ।

ननु गवादिशब्दवज्जातिद्वारा, पाचकादिशब्दवत्क्रियाद्वारा, डित्थादिवद्यदृच्छया वान्यत्रापि मुख्यता स्यादित्यत्राह—सर्वत्र इति । प्रकृत्यादिष्विव ब्रह्मशब्दस्थलेष्वित्यर्थः । तेषु मिथो विषमेषु तदन्यव्यावृत्ता जातिः क्रिया वा न दृष्टा । बृंहणत्वं तु बृहत्त्वापेक्षम्; अतस्तन्निमित्तत्वे गौरवम् । बृहत्त्वं च किञ्चित्तत्र तत्र प्रकृतं विवक्षितं च । ब्रह्मशब्दवृत्तिद्वारा तन्निरुपाधिकवृद्धिरूपधात्वर्थप्रसिद्धिश्च नोपेक्ष्या; अतस्सम्भवद्वृत्त्यन्तरे न यदृच्छापीति भावः । हिः प्रसिद्धौ हेतौ वा । तर्हि बृहच्छब्दवदसौ बृहत्त्वमात्रनिमित्तः स्यात्, नेत्याह—बृहत्त्वम् इति । सर्वतः *प्रभुत्व(बृहत्त्व)मसङ्कोचात् स्वरूपतो गुणतश्चेत्युच्यते । तेन परिच्छिन्नस्वरूपाणां गुणबृहत्त्वरहितस्य गुणादेश्च व्यवच्छेदः । अस्येत्यनेन बृहच्छब्दाद्यावृत्तिर्दर्शिता । न ह्यसौ 'इत[1] इदं ब्रह्म' इत्यवधि-

---

१. निरूढाः पा. (सु, घ)

२ रूढ. पा. (सु, घ)

३ मुख्यार्थ. पा.

* टि—'बृहत्त्व' इति पाठः प्रकरणात् उचित इति भाति.

निर्देशं तरतमप्प्रयोगं च सहते। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्"। "अयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्" इत्यादिष्वन्येषां तच्छरीरतया देवोऽहमित्यादिवत् सामानाधिकरण्यम्; न तु तत्तद्वस्तुषु ब्रह्मशब्दप्रयोगः। त्रैविध्योक्तिश्च प्रेरितृत्ववैशिष्ट्यं भोक्तृभोग्यवैशिष्ट्यं चापेक्ष्य। नारायण परं ब्रह्मेत्यत्र परमिति विशेषणं त्वौपचारिकव्यावृत्त्यर्थम्; अतो बृहत्त्वमात्रं नास्य निमित्तमिति भावः। प्रयोगनियत्या तत्र तत्र काष्ठाप्राप्तबृहत्त्वं स्यादित्यत्राह—स च इति। अपरिच्छिन्नबृहत्त्वाश्रय इति यावत्। सर्वेश्वर इति समाधिकदरिद्रत्वादिश्रुतिव्यञ्जनी समाख्या; "अजस्सर्वेश्वर" इति तन्नामपाठात्। एकस्यैव सर्वनियमनादिरूपं निरतिशयबृहत्त्वं शास्त्रोक्तम्; तदन्येषां तु तादधीन्यात्तत्त्वं तादृक्त्वमपि नास्तीत्यवधारणाभिप्रायः। अन्यत्र निमित्तासम्भवान्नैमित्तिकासम्भवस्य फलितत्वमाह—अत इति। कथं [1]तत्तद्वाचकत्वाभावे सम्बन्धगुणयोगयोश्च सर्वत्र सम्भवे क्वचित्प्रकृत्यादिषु नियतप्रयोग इत्याह—तस्मात् इति। अयं भावः—न ह्यत्र सम्बन्धमात्राल्लक्षणा; न च किञ्चित्साम्याद्गौणी वृत्तिः; किं तु तद्गुणो निरतिशयबृहत्त्वं, तल्लेशोऽपि लोकोत्तरबृहत्त्वं तन्निबन्धनोपचारनियमान्नातिप्रसङ्गः। प्रयुञ्जते च यथेष्टं स्तुतिनिन्दाभिप्रायेण मुख्यासन्ने तद्गुणप्रकर्षयोगिनि च तच्छब्दं नामतयेति। ननु मुख्ये लभ्ये नोपचारः। न चावयवशक्तित्वाद्ब्रह्मशब्दस्यैकत्राप्यन्या शक्तिर्न कल्प्या, किमुतानेकत्रेति वाच्यम्; तादृशस्यापि प्रयोगनियत्यै रूढेः कल्प्यत्वात्। पङ्कजादिषु पद्मत्वादिवच्चैकं नियामकं न दृष्टम्; अतो यावत्प्रयोगं शक्तिर्भेदेत्यत्राह—अनेक इति। क्लृप्तशक्तेश्शब्दस्य प्रयोगविमर्शे हि प्रथमं मुख्यानुसारः। शक्तिपरीक्षायां त्वेकविषये शक्त्या प्रयोगान्तरान्यथासिद्धौ न शक्त्यन्तरं कल्प्यम्;

प्रकृत्यादौ ब्रह्मशब्दप्रयोगनिर्वाहः

---

१. तद्वाचक. पा (सु).

गौरवात्; अन्यथोपचार एव[1]लुप्येत। अस्ति चासाविति गौणमुख्याधिकरणे स्थापितम्। क्वचित्तु अगत्या अनेकशक्तिक्लृप्तिरित्याशयः।

नैघण्टुकैस्त्वनादृत्य शब्दनिष्कर्षणं गिराम्।
प्रयोगप्रौढिशिक्षार्थं पठ्यतेऽनेकनामता ॥ २०६ ॥

यदत्र नियामकतयोक्तं लोकोत्तरबृहत्त्वं, तेनैवैकेन निमित्तेनान्येष्वपि मुख्यत्वं स्यात्; अन्यथा विपरि[2]वर्तः किं न स्यादित्यत्र दत्तोत्तरत्वमभिप्रयन्,

ब्रह्मशब्दस्य सर्वेश्वरपरत्वनिर्वाहः

"प्रत्यक्षेऽपि विसंवादो येषां[3]कस्स्वयमुत्तरम्।
तेभ्यो दद्यादिति ज्ञात्वा वृद्धानां मतमब्रवीत्" ॥

इति न्यायात्[4] पुराणोक्तीः निदर्शयति—भगवच्छब्दवत् इति। तत्र "शुद्धे महाविभूत्याख्ये" इत्यादिना, "अन्यत्र ह्युपचारतः" इत्यन्तेन यौगिकार्थपौष्कल्यवत्येव मुख्यत्वमुक्तम्।

पुराणान्तरेऽपि—

"भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि।
निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने" ॥ इति।

दार्ष्टान्तिकमपि गारुडे स्थापितम्—

---

१. न कल्प्येत पा. (ख.)
२. वृत्ति. पा. (च).
३. कस्त्वयम् पा. (सु, घ)
४. पुराणोक्तिम् पा. (सु, ख)

"वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च[1]शार्ङ्गिणि ।
तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने" ॥ इत्यारभ्य,

"यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगस्सुपुष्कलः ।
तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः" ॥ इति ।

तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः । अतस्सर्वेश्वर एव जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्म । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधीयते ।

अस्त्वेकत्रैवास्य शक्तिः ; अस्मिन् सूत्रे भेदकाभावादमुख्यत्वं किं न स्यादित्यत्र,

"नास्ति भेषजमन्यत्र नारायणरसायनात् ।"

"वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते ।
तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः" ॥

इत्यादिप्रमाणगत्या प्रत्याह–ताप इति । नह्यत्र मुख्यस्य बाधः ; भगवतः स्वतन्त्रस्वामित्वात् । अस्वतन्त्रस्यान्यस्य [2]वायम् अर्थसिद्धः ; "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्" इत्यादिभिस्सोपबृंहणैः परोपास्तेरेव तापत्रयनिवर्तकत्वोक्तेः । स एव "मन्तव्योऽन्वेष्टव्य" इति विचार्यत्वेन श्रुत इति भावः । "अनेकार्थत्वेऽपि ब्रह्मशब्दस्यास्मिन् प्रयोगे [3]असावेवार्थ इत्याह" इति

---

१. शार्ङ्गिणः पा. (सु).

२. वायमर्थः सिद्धः पा. (क, ख, च).

३. स एवार्थः पा. (छ).

विवरणं त्वन्वारोहेऽपि विशेषदार्ढ्यपरम्; जातिगुणादिनिमित्तत्वबहुरूढत्वपक्षेष्वपि हि समभिव्याहृतपदान्तरादेरर्थविशेषस्सिध्येत्। यद्वा मुख्यामुख्ययोस्तन्त्रेणानेकार्थत्वानूक्तिः। अमृतशब्देनैवकारेण च "तमेवं विद्वानमृतः" इति, "तमेव विदित्वा" इति च वाक्यद्वयसूचनात् द्वयोरविरोधः ख्यापितः। ननु प्रत्यगात्मन्यपि "सोऽन्वेष्टव्यः" इत्यादिदर्शनात्, "नात्मा श्रुतेः" इत्यादौ तस्यापि निरूपयिष्यमाणत्वाच्च स एवेत्यवधारणमिहाशक्यम्; तदिदं निगमनमुखेन व्युदस्यति—अत इति। शब्दशक्त्या [1]प्रस्तुतार्थस्वाभाव्याच्चेत्यर्थः। तदुभयं सर्वेश्वर इत्यादिपदद्वयाभिप्रेतम्। जिज्ञासाकर्मभूतं जिज्ञासया प्राप्तुमिष्टतममित्यर्थः। प्रधानतया ह्यत्र जिज्ञास्यः परः। तद्भक्त्यारोहायाहंग्रहोपास्तौ विशेषणतया बोद्धुं च स्वात्मापि चिन्त्यः। प्रजापतिवाक्यादिषु च प्रत्यगात्मज्ञानं प्रकृतपरविद्यार्थतयैवोच्यत इति वक्ष्यते।

जिज्ञासापदस्थसनः अर्थविचारः सन् इहानिच्छार्थः इच्छार्थो वा? नाद्यः—"गुप्तिजिकिद्भ्यस्सन्" इत्यादावपाठात्। न द्वितीयः—विचारे विवक्षिते तदिच्छाभिधानविरोधात् सूत्रलक्षणविरोधात् उपचारायोगाच्च इति अत्राद्यमनभ्युगत्यान्त्यं समर्थयितुं विगृह्णाति—ज्ञातुमिति। ननु प्रत्ययार्थप्रधाने जिज्ञासापदे ज्ञानस्य निमग्नत्वान्न विधेयत्वम्; इच्छा तु न पुरुषतन्त्रा; न च सा स्वज्ञानजन्या, विषयानुकूल्यधीनिघ्नतया तदभावे तदनुपपत्तेरप्रतीयमानत्वाच्चेत्यत्राह—इच्छाया इति। स्वविषयसिद्ध्यर्थतया इच्छारूपक्रियायाः प्रोक्षणादेरिव स्वकर्मप्रधानत्वं सिद्धम्। "धातोः कर्मणः" इत्यत्र च धात्वर्थस्य प्राधान्यमार्थं ग्राह्यम्; अप्राप्तमेव विधेयम्; अत इच्छावाचिना तत्सम्बन्धिविवक्षात्र न

---

१. प्रकृतार्थं पा. (सु).

युक्तेति भावः । तर्हि ज्ञानमात्रं वाच्यम्; किमजागलस्तनकल्पेन प्रत्ययेनेत्यत्र 'अधिकमधिकमर्थं सूचयति' इति नीत्या प्रत्युक्तिः—**इष्यमाणम्** इति । सन्दिग्धसप्रयोजनविषयतया रागप्राप्तं विचाररूपं ज्ञानं नोपासनादिवद्वैधमिति सूचनात्सार्थकः सन् इत्याशयः । ज्ञानशब्दश्चात्रौचित्यात् उक्तविशेषपरः । रागविषयफलरूपज्ञानमुखेन विचाराक्षेपक्लृप्तिस्तु न युक्ता, धीविलम्बात्, विवक्षितस्य च साक्षाद्वक्तुं शक्यत्वात् ।

इह मीमांसाख्यशास्त्रोत्तरभागारम्भे । एवमेव हि "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यादिष्वपीति भावः । ननु राग [1]प्राप्ते विचारे 'कथं विधीयते' इत्युक्तिः, नाप्यत्र गुर्वभिगमनादिनियमांशापेक्षया विध्युक्तिः; न्यायानुपयोगात्, तादृशनियमनिषेधेन पूर्वपक्षानुत्थानाच्च । मैवम्—[2]रागप्राप्तस्याप्यनारभ्यत्वभ्रमे तन्निषेधपरत्वादत्र विधिशब्दस्य,

जातापि हि विचारेच्छा पूर्वपक्षोक्तयुक्तितः ।
[3]सीदन्त्युत्तभ्यते युक्त्या सिद्धे व्युत्पत्तिपूर्वया ॥ २०७ ॥

मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणः अल्पास्थिरफलत्वात्, उपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति । तदाह वृत्तिकारः—"वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषा" इति, वक्ष्यति च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यम्—"संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः" इति ।

---

१. प्राप्तविचारे. पा. (सु).
२. न्यायप्राप्त. पा (सु).
३. सीदत्यु. पा. (सु, ख, घ).

अत्र 'तापत्रय' इति ग्रन्थे यादवप्रकाशोक्तं पूर्ववृत्तान्तरं साङ्ख्यादि-

मीमांसापदव्युत्पत्तिप्रदर्शनम्

विचारस्यानारभ्यतास्थापनं च विवक्षितमिव [1]प्रतिभाति; तद्व्युदस्यन् वाक्यार्थमाह—मीमांसा इति। 'माङ् माने' इत्यत्र सन्नन्तत्वं निपात्य वा, 'मान पूजायाम्' इत्यत्र वा 'मान्बध' इत्यादिना अनिच्छासन्नन्तोऽयं शब्दः। "मानेर्जिज्ञासायाम्" इति वैयाकरणोक्तिस्त्वदूरविप्रकर्षात्; जिज्ञासाविशेषोत्थाप्ये हि पूजितविचारे तदनुबन्धिनि प्रशस्तन्याये वा वृद्धप्रयोगादस्य शक्तिनिष्कर्षः। आहुश्च—"मीमांसासंज्ञितस्तर्कस्सर्वो वेदसमुद्भवः" इत्यादि। तादृशन्यायनिबन्धात्मनि तु शास्त्रे भाक्तो मीमांसाशब्दः।

अतः पूर्वापरभागविभागेन ज्ञातत्वावसेयत्वोक्तिरविरुद्धा। अत्र पूर्ववृत्तादित्यादिना वाक्ययोजना। शिष्टं तत्रत्यहेत्वंशसमर्थनम्।

विचारक्रमनिर्देशः सौत्रस्तद्व्यक्तये त्विह।
शास्त्रैक्यतत्क्रमौ प्रोक्तौ सूत्रकाराभिसंहितौ ॥ २०८ ॥

पूर्वभागोपरितनभागशब्दाभ्यां नियतक्रमव्याख्यानरूपप्रबन्धैक्यं व्यज्यते। तन्निदानं व्याख्येयस्य वेदस्य क्रमवत्त्वं पदयोजनायां सशिरस्कशब्देन दर्शितम्। पदवाक्यनिर्वाहयोस्तात्पर्यभेदादपुनरुक्तिः। ज्ञातस्य निर्णीतस्य। अवसेयस्य अबाधितापातधीस्थतया निर्णेतव्यस्य। ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मोपासनस्य। ब्रह्मस्वरूपमात्रविवक्षायामत्र ज्ञानशब्दाधिक्यात्, 'ज्ञातस्य कर्मणः' इत्येतत्समशीर्षतया साध्यविशेषग्रहणौचित्यात्, विचाररूपस्य निर्णयरूपस्य वा ज्ञानस्य अवसेयत्वोक्त्ययोगात्, निर्दिश्यमानफलं प्रत्यचोदितत्वाच्च; तदिह समन्वयनीत्या स्वयमनन्ता-

---

१. भाति पा. (क, ख, च).

क्षयफलत्वेन प्रधानतया ज्ञातव्यमपि ब्रह्म स्वोपासनस्यानन्ताक्षयफलसाधनत्वेन तद्विषयतयापि ज्ञातव्यमिति तदुपसर्जनतयोक्तिरपि सुसङ्गता। ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यनेन तु तत्प्राधान्यं व्यज्यते। अत्र प्रयोजनवत्तयापातधीस्थत्वं विचार्यत्वे हेतुः। कर्मविचारात् पश्चाद्भावितस्य तु प्रतिबन्धशान्तौ तत्सापेक्षत्वमानन्तर्यस्य च तादृशापेक्षणीयान्तराभावः। [1]अतः श्रुत्युक्तनिर्वेदपूर्तिपर्यन्तविचारविशेषाभिप्रायेण **तत एव** इत्युक्तम्। अवधारणमिह हेतुवैकल्प्यनिवृत्त्यर्थम्, [2]सावधारणहेतुनिषेधायोगात्। केचित्तु "हेत्वन्तराद्ब्रह्मविचारेऽनावश्यकत्वशूद्राधिकारत्वयोः प्रसङ्गात् कर्मधीव्यतिरिक्तहेत्वनादरोपदेशोऽयम्" इत्याहुः। अत्र प्रधान [3]प्रतिज्ञा तद्धेतुः प्रतिज्ञान्तरहेतुश्च नोक्तः स्यादिति बह्वनौचित्यम्। आकाङ्क्षितहेतुपूर्वकसाध्यविशेषायोगव्यवच्छित्त्यैवार्थतः हेत्वन्तरादिनिरासस्तु युक्तः। **ज्ञातव्यम्** विचार्यमित्यर्थः। 'विचारः कर्तव्यः' इति भाषिष्यते। अत्राहर्थे कृत्यप्रत्ययः। कर्मज्ञानादित्यत्रापि ज्ञानं विचारः।

यादवप्रकाशीय-सौत्रयोजना-निरासः

ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवतीत्यनेन स्वारस्यं युक्तिं च सूचयता ब्रह्मैव ज्ञातव्यमिति वाक्यार्थं वदन्तः प्रत्युक्ताः। इदं हि सूत्रमविचार्यत्वनिरासार्थम्। ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वस्य इतः पूर्वमसिद्धतया तदेव ज्ञातव्यमिति नियमो नोदेति। कथं च शब्दानां सिद्धपरत्वसम्भवमसाधयित्वा सिद्धविशेषस्य विचार्यत्वोक्तिः; समन्वय [4]सूत्रात् तत्साधनम्। साकाङ्क्षयो-

---

१. अत्र. पा. (सु).

२. साधारण पा. (सु, क, घ).

३. प्रतिज्ञानम् पा (सु)

४. सूत्रे पा. (क, ख, घ).

जना च न युक्ता । अत्र चोदनासूत्रवच्छब्दतोऽर्थतश्चायोगान्ययोगव्यवच्छेदौ वाक्यभेदाभावश्चेत्यप्ययुक्तम्, अनुपयुक्तप्रतिज्ञामात्रानुपपत्तेः; ब्रह्मश्रद्धावर्धकतया अन्यनिषेधः प्रस्तुतोपयोगी इति च मन्दम्; तत्प्रतिज्ञानेऽपि हेतुश्चात्रोह्यः; तदूहे तु ईक्षित्यधिकरणाद्यैस्तर्कपादान्तैस्साधनप्राप्तैः कृतकरत्वं च स्यात् । किं च शारीरकेऽनुक्तांशस्य साङ्ख्ययोगावगम्यत्वं वदद्भिः कथमिह तन्निषेधः प्रतिज्ञायते; वेदविरुद्धांशानादरणीयत्वं तु विरोधाधिकरणतः प्रागेव सिद्धम्; [१]अतो "ब्रह्म ज्ञातव्यमेवेति योजना युक्ता" इति वृद्धाः । अनेन श्रोतव्यादिश्रुतिरनुसृता भवति । अत्र स्वोक्तौ पदार्थवाक्यर्थौ वृत्त्यापि द्रढयन् तन्मतानुसारे तत्कृतिसंवादं दर्शयति—**तदाह** इति । अनन्यथासिद्धपूर्वत्वविवक्षया कर्मविचारस्य हेतुत्वमपि वृत्त्यभिप्रेतम् । अधिगम्यतेऽनेनेति अधिगमोऽत्र विचारः । विविदिषोक्तिः जिज्ञासोक्तिवन्नेया ।

स्वोक्तसूत्रार्थसिद्ध्यै सूचितं शास्त्रैक्यमपि संवादयति—**वक्ष्याति** इति ।

शास्त्रैक्यसमर्थनम्

व्याख्यास्यमानप्रदेशान्तरविषयतया भविष्यन्निर्देशः । ऐकशास्त्र्यमिह न केवलमेकविद्यास्थानत्वम्; किन्तु ऐकप्रबन्ध्यमपीत्यभिप्रायेण संहितत्वोक्तिः । अधीतकृत्स्नवेदार्थरूपविचार्यैक्यसिद्धौ कर्मब्रह्मकाण्डयोः प्रत्येकमपूर्णार्थत्वेन परस्परसाकाङ्क्षत्वात् नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन सङ्घटितमित्यर्थः । इयं च वृत्तिः शास्त्रभेदभ्रमहेतून् तत्परिहारांश्च सूचयति; सर्वशरीरिगोचरत्वं दर्शयता शारीरकशब्देन विषयभेदज्ञापनात् । 'एतत्' इति प्रयोजनाधिकारिभेदयोरर्थविरोधस्फुरणस्य चाङ्गुल्यैव निर्देशात् । 'जैमिनीयेन' इति भेदशङ्काद्योतनम्; [२]परिहारस्तु 'षोडशलक्षणेन' इति द्वादशाध्यायीचतुरध्यायीरूपकाण्डद्वयेन । अत्र

१. अतोऽत्र. पा. (मु).
२. तत्परिहारस्तु. पा. (मु).

"कर्मदेवताब्रह्मगोचरा सा त्रिधोद्भवौ सूत्रकारतः ।
जैमिनेर्मुनेः काशकृत्स्नतो बादरायणादित्यतः क्रमात् ॥"

इति तत्त्वरत्नाकरोक्तेश्च वृत्तेश्च क्वचिदुपचारेणाविरोधो ग्राह्यः । षोडशलक्षणेनेति प्रतिबन्दीमभिप्रयतावान्तरविषयादिभेदानां न प्रबन्धैक्यविरोधित्वमिति दर्शितम् । 'जैमिनीयेन' इत्यनेनैवार्थविरोधशङ्का सूत्रतात्पर्यानभिज्ञतयेति सूच्यते । सूचयिष्यति हि शारीरकार्थेषु बहुषु जैमिनेस्संवादं व्यामोहशान्त्यै "धर्मं जैमिनिरत एव" इत्यादिषु [1]क्वचिद्विसंवादोक्तितन्निरासौ । 'परामर्शं जैमिनिः' इत्यादौ नैष्ठिकाद्याश्रमाभावो जैमिन्यसूत्रितोऽपि नूनं सकामानां गृहस्थधर्मवैमुख्य-

जैमिनेश्शारीरकार्थ-विरुद्धशङ्काया निरासः

निवारणार्थं कदाचिदुक्तोऽनूद्यापास्तः । अन्यथा "तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि" इत्यादौ नैष्ठिकाद्याश्रमप्रच्युतिनिषेधस्य जैमिनिसंवादोक्त्ययोगात् । "मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः" "भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्" इत्यादिष्वपि न शास्त्रैक्यविरुद्धानूक्तिः । स्वोक्तव्याख्याभेदवत्स्वल्पान्यथोक्तेस्तदविरोधात् । संहितत्वोक्त्या तु कर्तृभेदाभेदयोः यथादृष्टि प्रबन्धभेदाभेदानापादकत्वं ख्यापितम्; अर्थसङ्गतौ सत्यां ह्यन्यतराभिसन्धेरुभयाभिसन्धेर्वा सन्धायकत्वं युक्तम् ।

ब्रह्मसंवाददार्ढ्येन प्रधानार्थाविरोधतः ।
अप्रधानविरोधस्तु तात्पर्यादपनोद्यते ॥ २०९ ॥

[2]परकल्पितसूत्रार्थविरुद्धांशव्यपोहतः ।
शेषपूरणवद्वात्र संहितत्वोक्तिसम्भवः ॥ २१० ॥

---

१. तत्संवादोक्ति पा (सु).
२ परि. पा. (सु)

अतः प्रतिपिपादयिषितार्थभेदेन षट्कभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदः । मीमांसाशास्त्रम् "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य "अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्" इत्येवमन्तं सङ्गतिविशेषेण विशिष्टक्रमम् ।

कुतस्तर्हि तद्भेदप्रथा, सति वा भेदे कथं च प्रबन्धैक्यम् इत्यनवहितानुयोगे द्वितीयवृत्त्यभिप्रेतं व्यनक्ति—अत इति । सयुक्तिकसम्प्रदायादित्यर्थः । प्रतिपिपादयिषितत्वोक्त्या कर्मकाण्डदेवताधिकरणादेर्दैवतातत्त्वनिश्चयरहितानामपि [1]कर्मप्राशस्त्यादिप्रतिपादनपरत्वेन विग्रहादिनिराकरणादौ तात्पर्याभावस्सूच्यते । उक्तं ह्यागमप्रामाण्ये—"यथैव हि भगवतो जैमिनेः कर्मणः फलोपन्यासः कर्मश्रद्धासंवर्धनाय" इति । विवृतं चैतद्वेदार्थसङ्ग्रहे—"अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा मा भूदिति देवताधिकरणेऽतिवादाः कृताः" इति । अतिवादा अन्यपरोक्तयः । तावतापि बाह्योक्तानित्यसंयोगादिनिमित्तश्रुत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासात् तत एव स्वाभीष्टसिद्धेः [1]इत्याशयः ।

अपि चैवं नवमाद्यपादे—"फलदेवतयोश्च", "न चोदनातो हि ताद्गुण्यम्" इति प्रसक्तयोः फलदेवतयोर्मध्ये देवताविषयाणि "देवता वा प्रयोजयेत्" इत्यादीनि सूत्राणि यानि, तानि व्याकुर्मः—देवतोद्देशेन देयं द्रव्यं देवता न प्रयोजयेत्; कुतः, कृष्यादिवत् फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकत्वोपपत्तेः । तत्राह—"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्" इति । वाशब्दश्शङ्कानिवर्तकः;

---

१. कर्मप्राशस्त्यप्रति. पा. (ख, घ).

१. इत्यादयः पा (क, घ). इत्येवमादयः पा. (ख)

हविरुद्देश्या देवता फलार्थिनं स्वाराधने प्रयोजयेत् । कुतः, भोजनस्य तदर्थत्वात् ; भोजनस्य हविषः तत्समर्पणस्य च तदर्थत्वात् तच्छेषत्वात् । सम्प्रदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थे द्रव्यतत्समर्पणे प्रयुङ्क्ते ।

क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्भूतापि हि देवता ।
तत्तन्मन्त्रादिसामर्थ्यादार्थप्राधान्यशालिनी ॥ २११ ॥

न च वाच्यं *विग्रहादिपञ्चकायोगात् न प्रयोक्त्री देवतेति ; स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैरबाधितैस्तत्सिद्धेः । अतो यथा विग्रहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थं स्वाभीष्टमुपचरणं प्रयुङ्क्ते ; तथा देवतापीति । †"आर्थपत्याच्च"—अर्थ्यते प्राप्यत इत्यर्थः विभूतिः, अर्थ्यत इति वा ; अतस्तदभावादनाराध्या अनीप्सितप्रदत्वादप्रयोजिकेति न [1]शङ्कनीयम् ; परा खलु देवता सर्वस्येष्टे ; तन्नियुक्ता चापरा यथाधिकारं तत्तद्विभूतीनाम् । तथापि निरपेक्षा देवता न कुतश्चित् प्रीयेत, न कञ्चन प्रीणाति ; [2]अतः कथं प्रयोजिकेत्यत्राह—"ततश्च तेन सम्बन्धः" ततः नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या । दयौदार्यशालिन्याः परिचर्यमाणायाः प्रसेदुष्या देवताया एव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टफलेन सम्बन्धः स्मृत्युपचारादिभिरेवं सिद्ध इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु—"अपि वा शब्द [3]पूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्" । अत्र 'अपि वा' इति साधाङ्गीकारे

---

* टि—विग्रहो हविरादानं युगपत् कर्मसंनिधिः । प्रीतिः फलप्रदत्वं चेत्येतत्पञ्चकमुच्यते ॥

† टि—"अर्थवत्त्वाच्च" इत्येव सर्वत्र मातृकासु उपलभ्यते, अयं तु पाठः परा खलु देवता सर्वस्य ईष्टे इत्युपरितनवाक्यार्थस्वारस्यानुगुण्येन मीमांसाभाष्यारूढत्वेन च आदृतः ।

१. शङ्क्यम् पा. (सु).

२. तत पा (सु).

३. पूर्वकत्वात् पा. (ख, घ).

पक्षव्यावर्तनम् । यद्यपि देवताया विग्रहादिपञ्चकं दुर्निषेधम्, द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यं, यजेश्च देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यं, सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयोः स्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः ; तथापि कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं कर्म स्वर्गादिफलसाधनतया चोदितत्वात् प्रधानं सत् साध्यतया बुद्ध्यारोहेण पुरुषं प्रवर्तयति, कृत्स्नं च देवतादि क्रियाशेषभूतम् ।

ननु फलप्रदाया देवताया आराध्यत्वेन प्राधान्यमनुशोश्रूयामहे, अत्राह—‡"गुणत्वे देवताश्रुतिः"। हविष्प्रदानं प्रति गुणीभूतां हि देवतामनुश्रृणुमः ; मन्त्रार्थवादोपस्थापितं देवताप्रीतिरूपमपूर्वं [1]चोदितस्य कर्मणः क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलद्वारतया उपादीयेत ; अतो वास्तवप्राधान्यशालिन्यपि देवता फलकामप्रवर्तकशाब्दप्राधान्यक्रियागुणीभूता न प्राधान्येन प्रयोजिकेति । अतिथेस्तर्हि कथं प्रयोजकत्वम् इत्थमित्याह—"अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्"। आतिथ्यं प्रत्यतिथेः प्रधानत्वं प्राप्तम् ; अन्यथा हि तदर्थे कर्मणि प्रयोजकाभावात् तदभावः स्यात्। तत्सपर्याविधिरेव तत्प्रयोजक इति चेत् तत्र प्रत्याह—* "तस्य प्रतिविधानत्वात्"। आतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतयैव चोदना ।

क्रिया [2]प्रवृत्तपुरुषसमाहूता तु देवता ।
संनिधत्ते तदिष्टार्थं न ततस्तत्प्रयुक्तता ॥ २१२ ॥

---

‡ टि—इद "अपि वाशब्द" इत्यादिसूत्रशेषमखण्डतया पूर्वमीमासायाम् उपलभ्यते, आचार्यचरणाना तु भिन्नसूत्रतया पाठ इति हृदयम् ।

१. चोदितस्य क्षणिकस्य. पा. (क, ख, घ, च).

* इदं पूर्वसूत्रशेषभूतम् अखण्डम्, "प्रीतिप्रधानत्वात्" इति पाठभेदो मीमांसाभाष्यादावुपलभ्यते

२. प्रयुक्त पा. (ङ, ख, घ, च).

अतिथिस्तु स्वयं प्राप्तः स्वाभीष्टं च प्रयोजयेत् ।
तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यार्थिचोदना ॥ २१३ ॥

अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकादतिथिप्राधान्योक्तिरिति । यथा चातिथेर्विग्रहादिमत्त्वे तदुपचरणानुष्ठानस्य न कदाचित् क्षतिः प्रत्युत स्वरूपलाभ एव; एवं देवतायास्तद्वत्त्वेऽपि । न चात्र तत्प्रतिक्षेपसाफल्यं पश्यामः। गुणीभावसाधनेऽपि किं फलमिति चेत्, अनिर्धारितवास्तवप्राधान्यानामपि कर्मश्रद्धासंवर्धनमिति ।

सूत्रेषु तावदेतेषु पूर्वपश्चिमपक्षयोः ।
देवताविग्रहादेर्न प्रतिक्षेप्यत्वसूचनम् ॥ २१४ ॥

देवताना विग्रहादिनिरासकयुक्तेः प्रतिक्षेपः

शाबरे पूर्वपक्षोक्तदेवताविग्रहादिषु ।
स्वतः प्रामाण्यवेदिभ्यः स्वदते न निराकृतिः ॥ २१५ ॥

स्मृत्योपचारादन्यार्थदर्शनैश्च स्वभाषितम् ।
न वाङ्मात्रेण निह्नोतुं शक्यते नास्तिकेतरैः ॥ २१६ ॥

अदर्शनकुतर्काभ्यां श्रुतार्थानामपह्नवे ।
चार्वाकादिमतापत्त्या सर्वोपप्लवसम्भवः ॥ २१७ ॥

श्रुतानां विग्रहादीनां [1]कल्प्यतोक्तिश्च मोहजा ।
श्रुतशक्त्याद्यभावस्य कल्पने गौरवं तु वः ॥ २१८ ॥

क्षणिकस्य फलद्वारं किं भवेदिति चिन्तने ।
द्वारक्लृप्तेर्वरं [2]ह्यत्र श्रुतद्वारपरिग्रहः ॥ २१९ ॥

---

१. कल्प्यत्वो. पा (सु).
२. तत्र. पा (सु).

देवतानां क्रियार्थत्वं कर्मणां च तदर्थता ।
मुखभेदेन सिद्धत्वान्न मिथो बाधमर्हतः ॥ २२० ॥

आदित्यादिमतीरङ्गे स्थापयन्बादरायणः ।
देवतानां प्रधानत्वमर्थसिद्धमसूत्रयत् ॥ २२१ ॥

नासिद्धदेवतारूपदृष्टिश्चान्यत्र युज्यते ।
न च सर्वत्र निर्बाधे कल्प्यो दृष्टिविधिक्रमः ॥ २२२ ॥

देवतानां तपश्चर्याद्युक्तिश्च न विरुध्यते ।
स्वाधिकेश्वरतोषार्थप्रवृत्तेरुपपत्तितः ॥ २२३ ॥

प्रशासितुश्च घृणया धर्मसंस्थापनार्थिनः ।
तत्त [1]द्धर्मप्रवृत्तिस्स्यात्कर्मवश्यानु [2]सारिणः ॥ २२४ ॥

तिर्यक्स्थावरनिर्जीवतत्प्रतीकगुणक्रियाः ।
अभिमत्यनुबन्धेन देवतास्तदपि श्रुतम् ॥ २२५ ॥

हविर्भेदानुसारेण फलभेदप्रदायिता ।
प्रतिषिद्धैः प्रकोपश्च राजादिन्यायतो भवेत् ॥ २२६ ॥

यदि श्रुत्यनुसारेण स्वभावो हविरादिषु ।
तेनैव तत्तदाराध्यस्वभावस्वीक्रियोचिता ॥ २२७ ॥

---

१. त्कर्म. पा. (सु).
२. कारिणः. पा. (क, ख, च)

मन्त्रार्थवादसिद्धेऽपि यत्र बाधा न दृश्यते ।
तन्मूला स्मृतिरप्यत्र न बाधार्हा स्वमूलवत् ॥ २२८ ॥

पर्याये च विशिष्टे च देवताभेदकल्पनम् ।
तत्तच्छब्दोपधानेन तदुद्देश्यत्वसिद्धये ॥ २२९ ॥

अविदित्वा स्वमन्दत्वं नास्तिकैरास्तिकेष्विह ।
यैरजल्प्यत मन्दत्वं शोच्यास्ते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ २३० ॥

द्रव्यदैवतसामान्ये बलीयो द्रव्यमित्यपि ।
प्रत्यक्षे च परोक्षे च प्रमाणप्रस्थितेर्वशात् ॥ २३१ ॥

द्रव्यस्याध्यक्षसिद्धस्य हविष्ट्वं शास्त्रगोचरः ।
देवतायास्स्वरूपं च धर्मत्वं चेति भेदतः ॥ २३२ ॥

प्रत्यक्षाद्युपजीवित्वाच्छास्त्रतो धीर्विलम्बिता ।
ततो हि परदौर्बल्यं श्रुतिलिङ्गादिकेष्वपि ॥ २३३ ॥

द्रव्यदैवतवैषम्यं न सत्यासत्यभावतः ।
दैवतं यदि मिथ्या स्यात्कथं भेदादिधर्मभाक् ॥ २३४ ॥

अर्थोपश्लिष्टशब्दात्मा शब्दमात्रात्मिकापि वा ।
यथाश्रुतगृहीता वा सत्यैव खलु देवता ॥ २३५ ॥

मणिमन्त्रौषधाद्यैश्च सिद्धिरुक्ताभ्युपेयते ।
जन्मसिद्धापि साधीता किं न देवेषु गृह्यते ॥ २३६ ॥

न वस्तुदेशान्तरयोर्देवदृष्टिविधानवत् ।
इह कल्पयितुं युक्तं स्वरूपविधिसौस्थ्यतः ॥ २३७ ॥

रात्रिसत्रादिनीत्या च विध्यपेक्षानुसारतः ।
फलदाः फलभूतत्वादपि सिध्यन्ति देवताः ॥ २३८ ॥

इत्थं प्राचीनया गत्या क्षिप्तं निर्दैवतं मतम् ।
शेषं तदुपरीत्यादिसूत्रभाष्ये भविष्यति ॥ २३९ ॥

द्रमिडभाष्यकारैरप्युक्तम्—"[1]अञ्जसैव विश्वसृजो रूपम्" इत्यारभ्य, "न ह्यरूपाया देवताया रूपम्[2]उपदिश्यते, यथाभूतवादि हि शास्त्रम्" इति। नन्वर्थवादानां विधिशेषत्वं पूर्वत्रोक्तम्; समन्वयाधिकरणे त्वन्यथा; तत्कथमविरोधः; इत्थम्—उत्सर्गापवादतः प्रवृत्तेः । दृष्टं चैतच्छास्त्रान्तरे काण्डान्तरे च। एवमन्यत्रापि कुदृष्टिकल्पितो विरोधश्शमयितव्यः । **षट्कभेदवत्** इति कर्मकाण्डे प्रतिबन्दी, **अध्यायभेदवत्** [3]इति तु काण्डत्रयेऽपि; चकारोऽत्रानुक्तपादादिभेदसमुच्चये । देवताकाण्डाच्छारीरकस्य पृथक्करणं च तत्पृथक्करणप्रतिबन्द्या [4]निरूढम् । अथ भिन्नक्रमत्वभिन्नप्रबन्धत्वव्युदासं वृत्तिसिद्धं व्यनक्ति—**मीमांसाशास्त्रम्** इति। **सङ्गतिविशेषेण** हेतुहेतुमद्भावादिना सम्बन्धेनेत्यर्थः । "स च विंशतिलक्षण्यामेकप्रयोजनसाधनत्वेनैकप्रयत्नसाध्यत्वम्" इति विवरणम्।

---

१. अञ्जसेव पा (क, सु, घ) अन्नस्यैव पा. (च)
२. उद्दिश्यते पा (क, ख, घ)
३. इति काण्ड पा. (सु).
४. निरूढम् पा (सु)

इदं च [1] ऐकप्रबन्ध्यव्यक्त्यर्थम् । विशिष्टक्रमम्—नियतक्रमम्; न हि शास्त्रान्तरवदवसरमात्रादिह क्वापि क्रम इत्याशयः । तत्र विशेषः—

विचारात्पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः ।
अतोऽनधीतवेदस्य विचारश्श्रुतिवारितः ॥ २४० ॥

क्रमो विंशतिलक्षण्या न वैधः किं तु यौक्तिकः ।
अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रकाश्यते ॥ २४१ ॥

'आरभ्य' इत्यनेन धर्मजिज्ञासासूत्रे कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञा सूच्यते, धर्मशब्देन सिद्धसाध्यपरावरकृत्स्नधृतिहेतुसङ्ग्रहात् । कर्मभागमात्रप्रतिज्ञापि तत्रैव तन्त्रतः आवृत्त्या वा सिध्येत् । तावतैव सारे कर्मविचारार्थत्वोक्तिः, भागद्वयप्रतिज्ञाभ्यां सामान्यप्रतिज्ञा गम्या ; न्यायसूत्रे साधर्म्यवैधर्म्यसमोक्त्या प्रतिधर्मसमोन्नीतिवत् । तदेतत्सर्वं सङ्गतिमालायामुक्तम् । न च वाच्यम् आद्यप्रतिज्ञयैव [2]कृत्स्नसिद्धौ किं भूयो विशेषप्रतिज्ञयेति ; शङ्काविशेषोद्धारादिप्रयोजनवशात् प्राचीनाध्यायेष्विवात्रापि तदुपपत्तेः । नचायम् "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यादिरप्रस्तुतार्थः ; यथान्यत्र सङ्गत्या क्रमनियतिस्तथात्रेति तात्पर्यात् । अत्र ह्यमानकस्यानिरूप्यतया प्रमाणलक्षणेन प्रथमेनाभावि । कार्त्स्न्येन वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे तदर्थेषु भेदाभावेऽङ्गत्वादेरसर्वस्यायोगात् मानचिन्तानन्तरं शास्त्रार्थभेदचिन्ता प्रावर्तिष्ट ; शास्त्रभेदचिन्तेत्येके । तत्र शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयैः सिद्धे भेदे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः शेषलक्षणं

---

१ एकप्रबन्ध पा (सु, क, घ, च).

२ तु कृत्स्न. पा (सु)

प्रवृत्तम्। शेषाणामेव शेषिभिः प्रयोज्यत्वाय चतुर्थे क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा, [1]विध्यपेक्षारूपोपादानचिन्तेति केचित्। प्रयुक्तेषु श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिमुख्यकाण्डैः पञ्चमे क्रमोऽनुक्रान्तः। सक्रमे शास्त्रार्थे स्थापिते तत्प्रयोक्ता षष्ठे प्रोक्तः। एवमुपदिष्टप्रकृतिनिश्चये विकृतावतिदेशस्सामान्यतः सप्तमे स्थापितः। अष्टमेऽपि तदनुबन्धिविशेषः। अतिदिष्टमन्त्रादीनां नवमे बहुविध ऊहः। अतिदेशप्राप्तेषु क्वचित्प्रयोजनाभावादन्यतो वा तल्लाभात्प्रतिषेधतो वा दशमे बाधः। उक्तेषु पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभयगोचरत्वे देशकालाद्यैक्ये चैकादशे तन्त्रम्। द्वादशेऽपि कस्मिंश्चित्प्रयोगमध्यपातिन्यन्यस्मिंस्तत्प्रयोगोपजीविनि प्रसङ्ग इति। तदिदं सञ्जगृहुः—

" धर्मधीमानभेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः।
सातिदेशविशेषोहबाधतन्त्रप्रसक्तिभिः॥ " इति।

एवं तर्किते कर्मणि [2]सङ्कर्षकाण्डे चतुर्लक्षण्या तत्तत्कर्माराध्यदेवतैव स्वरूपभेदगुणप्रकर्षैः [3]निरकृष्यत। तत्समाप्तौ च " अन्ते हरौ तद्दर्शनात् " " स विष्णुराह हि " " तं ब्रह्मेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते " इति विचारयिष्यमाणमुप [4]चिक्षिपे इति तत्त्ववृद्धाः। ततोऽन्तिमे काण्डे सद्वारकमद्वारकं च यथार्हं द्वादशलक्षण्युक्तसर्वधर्मसमाराध्यमनन्तरचतुर्लक्षण्यवधारितसर्वदैवतशरीरकं परं

---

१. विध्याक्षेप पा. (च).
२ सङ्कर्षण. पा (सु, क)
३ निराकृष्यत. पा (सु, क).
४, क्षिप्यते पा. (सु).

दैवतं परीचिक्षिषितम्। तत्र सर्वेषां कारणवाक्यानामयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन ब्रह्मणि समन्वयः [1]प्रथमेऽध्याये प्रतिपाद्यते ; तदुक्तं न्यायसुदर्शने—

"व्युदस्याविषयत्वान्यविषयत्वे समन्वय।
वाक्यानां ब्रह्मणि [*]प्राच्याध्यायेनेह [2]प्रदर्श्यते ॥ इति"।

तत्र शङ्कितविरोधोद्धूननं [3]द्वितीयेऽध्याये ; ताभ्यां स्थापिते ब्रह्मण्युत्पत्तिक्रमात्तृतीयचतुर्थाभ्यां साधनफलशोधनमिति विंशत्यध्याय्या विशिष्ट [4]क्रमत्वं दिङ्मात्रम्। हन्तैवमत्र कथं षोडशकचतुष्कपौर्वापर्यम् ; व्युत्क्रमेऽपि हि न विरोधः, वेदप्रामाण्यादिकं तूपजीव्यमपि यथास्थानं शारीरके निबन्द्धुं शक्यम्, तावन्मात्रं वा संश्रुत्य ब्रह्मचिन्ता स्यात् ; मैवम्—अस्ति ह्यनाद्यभ्यस्ते त्रिवर्गे कर्मकृत् प्रथममादोषदर्शनादभिनिविशत इत्यर्थक्रमः। उभयत्र परिमितापरिमितफलापातप्रतीत्यविशेषेऽपि "अत्के चेन्मधु विन्देत" इति न्यायात् कर्मसापेक्षविद्याप्रयासतो वरं तन्नैरपेक्ष्यनिर्धूतविकल्पतत्समफलकर्मचिन्ता प्रथममिति च यज्ञादिपदार्थसापेक्षश्च तदङ्गकवाक्यार्थधीबोधः। विद्याभेदेषु तत्र तत्र यज्ञतदवयवदृष्टिविधिविमर्शश्च दृष्टिविशेषणनिर्धारणापेक्षः। इष्टकचितादिदृष्टान्तधियश्च दार्ष्टान्तिकोपजीव्याः। कर्मब्रह्मप्रचुरस्वाध्यायभागस्यानादिसम्प्रदायनियताध्य-

(कर्मब्रह्मविचारयोः पौर्वापर्यनियमः)

---

१. प्रथमा पा. (सु).
* टि—'प्राच्या' इति न्यायसुदर्शनस्थः पाठ आदृत., मातृकासु च 'प्राचा' इत्येव।
२. प्रदर्शितः पा. (सु).
३. द्वितीया. पा. (सु).
४. क्रमत्वे. पा. (क, ख, घ, च)

यनसंस्कारक्रमेण तद्विचारक्रमोऽपि युक्तः। स चात्र मुख्यक्रम एव, कर्मोपासना-रूपाङ्गाङ्ग्युत्पत्तिक्रमाच्च। तथा चोक्तं न्यायसुदर्शने—

" कर्मविज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावसंमतेः।
प्राग्भावः कर्मणः सिध्येत् पश्चाद्भावोऽपरस्य च॥

तयोश्च क्रमवत्त्वेन तद्विचारौ च तादृशौ।
मुख्यक्रमनयादेव स्यातां सारस्वताङ्गवत्॥

यथा 'सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम्' इत्यत्र युगलोत्पन्ने यागद्वये कस्याङ्गानां प्राथम्यमित्यनिर्णये सरस्वतीयागस्य याज्यानुवाक्याभ्यां प्राथम्ये सिद्धे [1]तत्क्रमेण [2]तदङ्गानामेव प्राथम्यमुक्तम्—'मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात्' इति"।

पूर्वकाण्डप्रसिद्धानां न्यायानामिह सङ्ग्रहात्।
ब्रह्मकाण्डो वृथेत्येतत्प्राच्याध्यायेष्वपि स्मर॥ २४२॥

शारीरकशास्त्रस्य सार्थत्वम्

व्युत्पादनमपूर्वाणामाक्षिप्य स्थापनं तथा।
अपवादः क्वचिच्चेति सार्थत्वमिह च स्थितम्॥ २४३॥

ननु यदि "अनावृत्तिश्शब्दात् अनावृत्तिश्शब्दात्" इत्यन्ता मीमांसा; तदा शारीरकस्य विरक्ताधिकारत्वस्वीकारात्, तत्र निर्दोषानन्तफलनिश्चयाच्च न [3]स्वर्गादिफलसाधनानुष्ठाता कश्चित्सिध्येत्, ततश्च काम्यविधीनामननुष्ठानलक्षणम-

१. तत्क्रमेणैव. पा. (सु).
२. तदङ्गानाम् पा. (सु)
३. स्वर्गादिसाधन. पा. (क, ख, च).

प्रामाण्यं स्यात्; मैवम्—मोहाद्विघ्नाद्वा यः कर्ममात्रं विचार्य विश्रान्तः, यश्च ख्यातिलाभपूजाप्रवचनादिमात्रकामस्त्रय्यन्तार्थं चिन्तयेत्, यो वा पश्चान्नियतिवशान्निवृत्तवैराग्यः, ते श्रुतशारीरका अपि प्रवृत्तिधर्मं न जह्युः।

पण्डितोऽप्यातुरः कश्चिदपथ्येषु प्रवर्तते।
निषिद्धेष्वपि किं नैवं काम्यं प्राज्ञेऽपि सम्भवेत्॥ २४४॥

कथ्यन्ते च महान्तोऽपि कामादुभयभावनाः।
क्रममुक्तिश्च केषांचित् तत एवाभिधीयते॥ २४५॥

तथाहि—प्रथमं तावत् "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते।

अध्ययनविधिः

प्रकृतस्यैकशास्त्र्यस्य ब्रह्मचिन्तोद्यमस्य च।
क्रमादेश्चोपपत्त्यर्थं तथाहीत्यादि भाष्यते॥ २४६॥

अत्र कर्मविचारात्प्रागपि ब्रह्मविचारस्स्यादिति पश्यन् किमध्ययनादपि तस्य पूर्वत्वमिच्छति, उताधीतवेदस्य कर्मनिरूपणात् प्राच्यत्वमिति विकल्पं हृदि निधाय आद्यं दूषयति—प्रथमम् इति। "तावच्छब्दोऽध्ययनानन्तर्यस्य सर्वसम्मतिं दर्शयति" इति विवरणम्। एतेन विचारस्याध्ययनानन्तरभावित्ववद्व्याख्येयस्यैकविधिसिद्धाध्ययनसंस्कारगोचरनियतक्रमैकप्रबन्धत्वम्, अध्ययनस्य विधिबलात्कृत्स्नस्वाध्यायविषयत्वं, तत एव तद्विचारस्य तथात्वं च यथावत्कर्मब्रह्मचिन्तकैस्सर्वैः दुस्त्यजमिति व्यज्यते। अवधारणार्थो वा तावच्छब्दः। तेन चाष्टवर्षाद्युपनीतस्यानन्तरं शौचाचारशिक्षणपूर्वकेण नियतेनाध्ययनेन शास्त्रान्तरावसरनिरोधात् तन्मूलत्वेन सम्भावनीयसाधनचतुष्टयादिपूर्ववृत्तान्तरनिरासः।

"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति स्वविधिं गृह्णता तत्प्रयुक्ति[१]रभिप्रेता। अध्ययनेनाक्षरराशिग्रहणम् इत्यनेन संस्कारलाभस्सूचितः। एवकार इह नियमस्य फलितत्वं द्योतयति। यद्यप्यकरणे प्रत्यवायान्निमित्ताद्दृष्टेश्च नित्योऽयमध्ययनविधिः, तथापि दृष्टस्य फलस्यापरित्याज्यतया तत्स्वीकारार्थादध्ययनादक्षरराशिग्रहणे सत्यन्यस्य ग्रहणहेतोर्नात्रावकाशः। अध्ययनस्य नियोगार्थत्वं वदतापि ह्यर्थात्पुस्तकपाठादि प्रतिषेध्यम्; अत एव हि लिखितपाठकनिन्दापि। स्वाध्यायशब्दवाच्य इत्यादिभिस्त्रिभिः स्वशाखैकदेशमात्रं वा शास्त्रान्तरं वा विचार्यो वेदार्थो वा न स्वाध्यायशब्दवाच्य इति व्यज्यते; यथाक्रमाध्ययनं परम्पराप्राप्तं विध्यनुमतमिति च भावः। ग्रहणं विधीयते फलत्वेन बोध्यते सम्भवदुपायान्तरं फलमिदमुपायविशेषतो नियम्यत इत्यर्थः; यत एवकारस्ततोऽन्यत्र हि नियमः। यद्यप्यक्षरग्रहणस्यान्यतोऽपि शक्यत्वान्न स्वरूपतो नियमः, तथापि जपाद्युपयोगोऽध्ययनगृहीतेनैवेति नियमोपपत्तिः। अर्थज्ञाने नियमं वदतामप्येवमेव निस्तारः।

तच्चाध्ययनं किंरूपम् कथं च कर्तव्यमित्यपेक्षायाम् "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयेत्" इत्यनेन,

"श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान्"॥

इत्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशैश्चापेक्षितानि विधीयन्ते।

---

१ रध्यभिप्रेता पा. (च), रित्य. पा. (क, घ)

नन्वध्ययनविधिना स्वाध्यायस्याध्येतव्यत्वमात्रं प्रतीयते। न तावता साधन[1]चतुष्टयसंपत्त्यादिहेतुभूतशास्त्रान्तरावसरनिरोधः; ततः पश्चादप्यध्ययनोपपत्तेः। निरङ्गं वा सकृदधीत्य वा शास्त्रान्तरमभ्यस्यतामित्यत्राध्ययनस्वरूपकालाधिकार्यादिकं व्यनक्ति—**तदिति**; सर्वसंमतनित्यविधिसिद्धमाद्याध्ययनमित्यर्थः। **किंरूपं**—किं जपादिवत्स्वतन्त्रोच्चारणम्, उतानूच्चारणम्, किं वापन्यायमूलं गौडाध्ययनवत्, पारायणवच्चानावृत्तम्, उतावघातवच्चावृत्तमित्यर्थः। "रूपशब्देन फलग्रहणम्" इति तूलिकाया अपि यावद्ग्रहणमावृत्त[2]रूपत्वे तात्पर्यम्। **कथम्** इति इतिकर्तव्यतापरम्। अध्यापनार्थशङ्कार्हस्योपबृंहणीयस्य अध्ययनार्थतया सम्प्रतिपन्नानामुपबृंहणानां च [3]विशेषमैकरस्यावश्यम्भावं चाभिप्रेत्य "**अनेनोपदेशैश्च**" इति विभज्य निर्देशः। 'उपाकृत्याधीयीत' इत्येतत्, 'उपनीतोऽधीयीत' इति श्रुतितात्पर्यकृतेः स्थापकम्। उपनीतस्य ह्यध्ययनार्थतयोपाकर्मादि निर्दिश्यते। **युक्तः**—[4]अवहितः, व्रतादियुक्तो वा, अर्धं पञ्चमं येषां ते **अर्धपञ्चमाः**। आदिशब्देन

"अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत्॥"

इत्यादीनि प्रागुक्तसाङ्गाध्ययनानुगुणवचनानि गृह्यन्ते। व्रतविशेषाः सोपाकृतयः प्राजापत्यसौम्यादयः। नियमविशेषाः शुक्लकृष्णपक्षार्धपञ्चम-

---

१ चतुष्टयादिहेतु पा. (सु).

२. रूपवत्त्वात् पा (क, घ, सु)

३. विषमैकरस्य पा. (सु).

४. स्थितः पा. (सु, ख, घ).

मासादिविभक्ताङ्गाङ्ग्यध्ययनकालभेदविषयाः, शूद्रसमीपे नाध्येतव्यमित्याद्युक्तदेशादिविषयाश्च ।

एवं सत्सन्तानप्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्य आचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्यवगम्यते ॥

ननु "[1]उपनयीत तमध्यापयेत्" इति श्रुत्या आचार्यकर्तव्यताश्रुतौ कथमध्ययनापेक्षितविधिः, कथं चात्रोपात्तश्रुत्यादेरपि शास्त्रान्तरावसरनिरोधादिसिद्धिरित्यत्राह—**एवम्** इति । प्रदर्शितश्रुतिस्मृतिसहकृतस्वविधिसिद्धसाङ्गाध्ययनविधानप्रकारेणेत्यर्थः । " अभिजनविद्यासमुदेतम् " इत्यादिभिराचार्यगुणग्रहणान्नाध्यापनविधिपरत्वं शङ्क्यम्, ऋत्विग्गुणोक्तिन्यायादित्यभिप्रायेण **सत्सन्तान** इत्याद्युक्तिः । अत्र आचारात्मगुणौ *समाहितशब्दाभिप्रेतौ । **वेदवित्** इति विद्यासमुदेतत्वविशदीकरणम् । निषिध्यते च [2]अयोग्यादध्ययनम्; तद्गुणहानौ प्रतिसमाधीयते च । तथा च "तमसो वा एष तमः प्रविशति" इत्यादिभिः शिष्यस्य हानिरुक्ता । "संस्कर्तारमीप्सेत्, तस्मिंश्चैव विद्याकर्मान्तम्" [3]इत्यादिना च तद्गुणानां माणवकार्थत्वं व्यक्तम् । यथा अध्यापनविधिवादिनामष्टवर्षत्वादिमाणवकविशेषणमाचार्यार्थम्, तद्वत्

---

१. उपनीय तम्. पा. (सु) उपनयीत अध्या. पा. (क, ख, घ, च).

* टि—" विद्यासमुदेत समाहितम् " इति सूत्र इति भावः ।

२ अयोग्याध्य (सु).

३. इत्यादिना तद्गु पा. (क, ख, घ, सु).

आचार्यविशेषणं माणवकार्थमिति प्रतिबन्दीसूचनाय **व्रतनियमविशेषयुक्तस्य** इत्याद्युदाहृतम् ; षष्ठ्यन्तपदाभ्यामधिकारिस्वरूपेतिकर्तव्यतयोः सिद्धिः । तेन अध्ययनस्याङ्गाध्ययनसाहित्यं शास्त्रान्तरावसरनिरोधकत्वञ्च सिद्धम् ; अङ्गाध्ययनस्यापि नियमविशेषत्वादष्टवर्षाद्युपनीतस्याध्ययन [1]विध्यवरुद्धत्वाच्च । **आचार्योच्चारणानूच्चारणम्** इत्यनेन स्वतन्त्रोच्चारणं विचारस्याध्ययनशास्त्रार्थानुप्रवेशशङ्का चापास्यते ; उपनयनस्य यथा—अध्यापनानुगुण [2]शिष्यासत्तिर्दृष्टफलतयोपकारिका मतान्तरे, तथा अनूच्चारणानुगुणप्रत्यासत्तिरस्मिन्मते स्यादिति च भावः । अस्मिन्प्रथमाध्ययने अवघातन्यायात्सकृदसकृद्द्विस्त्रिरित्यादिविशेषानादरेण यावत्फलमावृत्तेरर्थसिद्धिमभिप्रेत्याह—**अक्षरराशिग्रहणफलम्** इति । अनेन अक्षरग्रहणकामत्वमधिकारिविशेषणमित्यपि व्यञ्जितम् ।

फलत्वेनाश्रितस्यापि तथात्वं वितुषत्ववत् ।
उपयोगश्च यागादौ ग्रहणस्यापि दुस्त्यजः ॥ २४७ ॥

विधितोऽनुज्ञया वार्थज्ञानं फलमिहेच्छता ।
फलानुबन्धान्नित्यत्वं प्रहीयेतेति दुर्वचम् ॥ २४८ ॥

ये तु पूर्वपक्षे नित्याध्ययनविधौ विश्वजिन्न्यायात्सर्वाविशिष्टं स्वर्गं फलमिति कल्पयन्ति, सिद्धान्ते चार्थज्ञानम् ; तेऽप्यनेन प्रतिचिक्षिपिरे । अक्षर-

---

१. विध्यवि पा. (च, क). विध्यनि. पा. (घ).
२. शिष्यासक्ति. पा. (क, ख, घ, च).

ग्रहणस्य हि दृष्टस्य [1]सुखादन्यस्याप्यर्थज्ञानादेरिव सुखादिपर्यवसानात्फलत्वं युक्तम् । तदेवम् 'अनूच्चारणम्, अक्षरराशिग्रहणफलम्' इत्युभाभ्यां किंरूपमिति बुभुत्सितमाद्याध्ययनभावार्थस्वरूपं प्रदर्शितम् । तथाच विवरणम्— "एकफलावच्छिन्नक्रियाक्षणनिचये हि धातोर्वृत्तिः, यथा ओदनं पचतीति ; इतरथा वर्तमाननिर्देशभङ्गप्रसङ्गात् ; प्रारब्धोऽपरिसमाप्तो हि वर्तमानशब्दार्थः । क्षणभङ्गिन्यास्तु क्रियाया धात्वर्थत्वे शब्दप्रयोगात्पूर्वमेव ज्ञातस्य क्रियाक्षणस्य नष्टत्वादुत्तरस्य च भविष्यत्त्वात्समकालस्याज्ञाततया शब्दाविषयत्वाच्चाक्षुषत्वेऽपि क्षणध्वंसादादिमध्यान्तानिरूपणाच्च न प्रारम्भापरिसमाप्त्योः सिद्धिरित्यतो ग्रहणफलावच्छिन्नक्रियाक्षणनिचयेऽध्ययनशब्दस्य वृत्तिरित्याह" इति । अध्ययनस्याचार्योपनीत[2]कर्तृकानूच्चारणत्वोक्तिः "उपनयीत, तमध्यापयेत्" इत्युभाभ्यामाचार्यकर्तृकोपनयनादिपूर्वकत्वं विधीयत इति व्यनक्ति ।

उपनयनस्य अध्ययनाङ्गत्वम् ।

ननु "अध्यापयेत्" इति वृत्त्युपाय[3]नियमार्थत्वं स्यात् । मैवम्— अनुपनेतुरपि तदर्थाध्यापनदृष्टेरुपनयनविधाननैरर्थक्यात् । नाप्युपनीतमेवाध्यापयेदिति [4]क्रमनियमोऽपि, तथाप्यष्टवर्षं ब्राह्मणमित्यादेरनपेक्षितवचनत्वप्रसङ्गात् । अन्यार्थमिह तदुपदेशस्त्वसङ्गत एव । न चात्र उपनीतौ नियमः शङ्क्यः, [5]तत्प्रापकान्तरादृष्टेः । स्मृतिर्दृश्यत इति चेन्न, अष्टवर्षाद्युक्तेरनुपयोगादेव । न चात्र वृत्त्युपायद्वयोक्तिः ; उपनयनस्य तदुपायत्वेनापरिसं-

---

१. सुखाद्य पा (क, ख, च).
२. कर्तृकानूच्चारणोक्तिः पा. (सु).
३. नियमार्थं पा. (सु).
४. कर्म. पा. (सु, क, च).
५. प्रापक. पा. (सु).

ख्यानात्। तथात्वेऽपि प्रापकाभावेन नियमानुपपत्तिरुक्तैव ; [१]दत्तोत्तरत्वाच्च। अतो-ऽध्ययनापेक्षितविधिरेवायम् । प्रयोजके चात्र विधिः "याजयेत्" इतिवत्स्यात् ; अध्यापनमपि हि याजनवद्वृत्त्यर्थतया प्राप्तत्वान्न विधेयम्। तदत्र 'अष्टवर्षो ब्राह्मणः स्वाध्यायग्रहणकाम उक्तप्रकाराचार्योपनीतस्तदुपगत्या यथोक्तव्रतनियमवानधीयीत' इति सोपबृंहणाद्याध्ययनशास्त्रार्थस्थापना। अत्र एव अध्ययनविधौ नियोज्याश्रवणादन्यप्रयुक्तानुष्ठानत्वक्लृप्तिरयुक्ता ; अध्यापनविधावप्यश्रवणाच्च । क्लृप्तेश्चोभयत्राविशेषात्। न चेह तत्क्लृप्तिः ; ब्राह्मणमित्यादेः प्रजाकामादिवद्विभक्तिविपरिणाममात्रेण तत्सिद्धेः।* 'विप्रोऽधीयीत' इति स्मृत्यनुग्रहाच्च। बालस्य स्वाधिकाराज्ञानान्न स्वविधिप्रयुक्तिरिति चेन्न, निषादस्थपतिन्यायादन्यैस्तदभिज्ञैरनुष्ठानोपपत्तेः ; हितैषिण एव हि बालादीनामविदितस्वाधिकाराणां जातकर्मादिसंस्कारानपि स्वयंविदितोपयोगाः कुर्वन्ति। अध्ययने तु बालस्याप्याप्तप्रेरणादिभिः साफल्यानुमानात्प्रवृत्तिर्युक्ता।

नित्यमध्ययनं काम्यप्रयुक्तमितिवादिनाम्।
कथं तत्र नियोगस्य कृत्युद्देश्यत्वलक्षणम् ॥ २४९ ॥

प्रबुद्धानां स्वविधिनाऽबुद्धानामन्यतस्त्विति।
प्रयुक्तिभेदक्लृप्तौ च स्यादर्धजरतीयता ॥ २५० ॥

---

१. 'दत्तोत्तरत्वाच्च' इति पाठ. (सु) कोशे नदृश्यते

* टि—अत्र, 'अत पर प्रबुद्धम् इत्यारभ्य भगवन्तम् इत्यन्तम्' इति (घ) कोशे, 'अतः पर लक्षण प्रबुद्धम् इत्यारभ्य भगवन्तम् इत्यन्तम्' इति (सु, ख) कोशयोश्चोपलभ्यते। इतरकोशेषु इय पङ्क्ति नोपलभ्यते।

यच्च "निस्तीर्णाध्ययनदुःखे माणवके विचारात्पूर्वमध्ययनविधेरधिकारपर्यवसानाय दृष्टमर्थज्ञानं विषयसाध्यप्रयोजनतया स्वीक्रियते" इति, तदपि मन्दम्; अध्ययनस्यान्यतः सिद्धौ तदप्रयोजकेन सिध्यता कार्येण तस्य प्रयोजनान्तरक्लृप्तेरयोगात्। नित्यान्तरवदस्यापि ते नियोगमात्रप्रयोजनत्वोपपत्तेः। दृष्टत्वादन्यदप्यनुज्ञातमितिचेन्न, आनुषङ्गिकस्य लाभपूजादेरत्र विध्यनुज्ञातत्वेन स्वीकारप्रसङ्गात्। न च धर्मानुष्ठानोपयुक्ततयार्थज्ञानमेव विधिरनुजानाति, नान्यदितिवाच्यम्; धनादेरपि तदुपयुक्तत्वेन तस्याप्यनुमतिप्राप्तेः।

सर्वविध्युपकारित्वम् [1]अर्थज्ञानस्य संभवेत्।
नैतावता विशेषेण दृष्टमन्यदुपेक्ष्यते॥ २५१॥

धनादेरुपकर्तृत्वं स्वशक्त्यैवेति चेन्मतम्।
अर्थज्ञानं च तद्वत्स्यान्न [2]विधिभ्रूवशंवदम्॥ २५२॥

[3]अर्थतस्तदनुज्ञातं शब्दशक्त्यैव भावितम्।
सापेक्षैर्यागदानादिनियोगैरुपजीव्यताम्॥ २५३॥

अपि चैकस्य वैरूप्यं विध्यनुज्ञात्मकत्वतः।
प्रधानगुणकर्मत्वविषये च प्रसज्यते॥ २५४॥

तस्मादध्ययनारम्भवेलायामेव माणवकस्य हितमाचार्यादयोऽभिसन्धाय परबुद्धैरुपदिश्य वा तत्र प्रवर्तका इति युष्मद्ग्रामेष्वपि वृत्तान्तः। न पुनरन्यस्या-

---

१. धर्म. पा. (घ)
२. विधिष्वीदृशं पदम्. (ख).
३. अतस्तदननु पा. (क, ख, च).

चार्यकं मया भावनीयमिति बुद्ध्या कश्चित्प्रवर्तमानो दृश्यते; शिक्षयन्तश्च हितैषिणो बालस्यैवागामि फलं व्यपदिशन्ति । छान्दोग्ये च–"ब्रह्मचर्यं भगवति [1]वत्स्याम्युपेयां भगवन्तम्" इति जाबालो गौतममाह; तेन च प्रत्युक्तम्—"समिधं सोम्याहर । उप त्वा नेष्ये" इत्यादि; अतः शिष्यार्थमेवाचार्यः प्रवर्तते; ततस्तु वरादिकं तेन प्राप्यमिति सिद्धम् । अत एव द्रव्यार्जनादिलुब्धाचार्यरागप्रयुक्तमध्ययनमिति यत्कैश्चिदुक्तं तत्स्वविधिप्रयुक्त्यसम्भवेऽप्यध्यापनविधिप्रयुक्तिस्तावदयुक्तेति स्थापयितुम् । नहि माणवकस्य प्रयोजनमबोधयित्वा तत्प्रवर्तनतन्मूलद्रव्यार्जनादिसम्भवः; अन्यथा हठात्प्रवृत्तिराचार्यस्य स्यात् । अतः साङ्गाध्ययनविधौ कण्ठोक्तो विप्रादिः [2]स्वहिताभिसन्धिकर्तेति नान्यतः प्रयुक्तिः । एतेन आचार्यकरणविधिप्रयुक्त्यनङ्गीकारे क्रतुविधिप्रयुक्तेः [3]अवश्याश्रयणीयतया तत्तत्फलकामशूद्रादेरप्यध्ययनाधिकारः स्यादिति कैश्चिदुक्तं निरस्तम् । आधानवन्नियतकर्तृकेण स्वविधिनैव अध्ययनस्य प्रयुक्तेः; अध्ययनविधावधिकाराश्रवणचोद्यमपि वैतुष्यवदृष्टस्याक्षरग्रहणस्य फलत्वोक्त्या प्रत्युक्तम् । उपनीयेत्यादि[4]स्मृतिरपि नाध्यापनं विधत्ते, नाप्याचार्यकं तत्फलत्वेनोपादत्ते; अन्यतः प्राप्तविशिष्टाध्यापनानुवादेनाचार्यशब्दव्युत्पादनपरत्वात् उपाध्यायादिशब्दव्युत्पादनवत्; न ह्यत्र तदतिरिक्ततात्पर्यक्लृप्तिहेतुः । नच आचार्यकमेकमन्यादृशम्, मानाभावात्; निमित्तान्तरादृष्ट्या तत्क्लृप्तिरिति चेन्न—[5]सनियमकोपनयनाध्यापनात्यन्तायोगव्यवच्छेदमेलकस्य निमित्तस्य दृष्टेः ।

---

१. विवत्स्याम्यभ्युपेयाम् पा. (क, ख, घ)

२. स्वविहिताभि. पा (सु, ख, घ, च)

३. अप्यव. पा. (सु).

४. श्रुति. पा. (सु).

५. सम पा. (सु),

अत एव उपनयनादेरुत्तरकालेऽप्युपाध्यायादिनयादाचार्यशब्दप्रयोगोपपत्तिः । पूर्वं त्वनागतावेक्षणस्य दुश्शकतया निमित्तज्ञानसन्देहाभ्यामप्रयोगः। अपि च स्मृतेरत्र शब्दव्युत्पादनमात्रपरत्वे वृद्धव्यवहार एव मूलं दृष्टम्; आचार्यकरण-विध्यर्थत्वे तु अलौकिकार्थश्रुतिमूलत्वं कल्प्यम्; कॢप्त[१]कल्प्ययोश्च विरोधे कॢप्तमेव ग्राह्यम्। त्वादिश्रुतिश्चात्र "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा" [२]इत्यादिवदनङ्गत्वेऽपि सूत्रोक्त-समानकर्तृकत्वादिसाधर्म्यमात्रेण घटते।

ननु समानकर्तृकत्वस्वारस्याद्बाधकाभावाच्चैकप्रयोगतयाङ्गाङ्गित्वसिद्धिः स्यात्; तन्न—

त्वाश्रुतेः स्मृतिसंस्थत्वादनुवादतयापि च।
श्रुतिस्थं लिङ्गमेवात्र बलीयो ह्यविलम्बतः॥ २५५॥

ब्राह्मणमिति माणवकैकसंस्कारतया श्रुतमुपनयनं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापार-तयाध्ययनाध्यापनयोर्द्वयोः फलवतोः सन्निधावपि कर्मस्थतया अन्तरङ्गलिङ्गादुपनीत-[३]गताध्ययनाङ्गमेव; अन्यार्थत्वे तु प्रणाड्या स्यात्। एवं श्रौतलिङ्गतोऽध्ययने विनियुक्तस्याध्यापनाङ्गत्वकॢप्तौ विनियुक्तविनियोगविरोधः; न हि स्मृतिस्था त्वाश्रुतिः श्रौतं लिङ्गं बाधितुं क्षमा। स्मृतिः स्वमूलम्, अनूक्तिः पुरोक्तिमपेक्षत इति विलम्बद्वयेन प्रतिरोधात्।

---

१. कल्प्यवि. पा (सु).
२. इतिवद. पा. (ख)
३. गताध्यापन. पा. (सु).

उपनयीतेत्यात्मनेपदस्य न कर्त्रभिप्रायनिमित्तकत्वम्

ननु "स्वरित" इत्यादिविहितादात्मनेपदादुपनयनमुपनेतृगताध्यापनाङ्गं स्यात्। न स्यात्, सम्माननादिसूत्रविहितत्वात्; अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ इति शाब्दाः। कर्तर्येव फलान्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम्, अकर्त्रभिप्रायत्वं तु नियमाभाव इति चेन्न—"आदधीत" इत्यत्र "स्वरित" इत्यादिसूत्रोक्तात्मनेपदेऽपि फलस्योभयान्वयात्। न च क्रियाफलस्य चेतन[1]द्वयेऽनन्वयस्तत्; "जायापती अग्निमादधीयाताम्" इत्यत्रापि तद्दृष्टेः। कर्तृव्यतिरिक्तचेतनेऽनन्वयस्तदित्यपि निरस्तम्। प्रामाणिकदृष्ट्या [2]सर्वेषु शास्त्रार्थेषु अकर्तर्याराध्ये प्रीतिरूपफलश्रुतेराराधनादिष्वात्मनेपदलोपप्रसङ्गात्, "अभिचरन्यजेत" इत्यादौ भ्रातृव्येऽपि तदुचितफलसम्मतेश्च। "ऋत्विजो वृणीते" इत्यत्र च वरणीयेष्वपि फलं सिद्धम्। अव्यवहितफलस्य क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात्तस्य कर्त्रन्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम्। सम्माननादिसूत्रं तु व्यवहितफलस्य कर्त्रन्वयार्थं स्यादित्येतदपि दत्तोत्तरम्, "आदधीत" इत्यादावेव व्यभिचारात्। अस्ति [3]हि अत्राग्निसंस्कारव्यवहितमाधातर्याहिताग्नित्वं फलम्। ननु आगामिनित्यकाम्यादियागोपजीव्यसंस्कृताग्निसिद्धिरेवाधातुः फलमिति न व्यवहितफलान्वयः। मैवम्; अत्राप्युपनयनसंस्कृताध्येतृसिद्धिरेवोपनेतुः फलमिति सम्माननादिसूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अव्यबहितफलस्य कर्त्रभिमतत्वानभिमतत्वाभ्यां[4] सूत्रद्वयसाफल्यमिति चेन्न—आचार्यकार्थिनोऽप्युपनेतुरुपनेयसंस्कारानभिमत्ययोगात्। अतः कर्त्रन्वय-

---

१. द्वयेनानन्वयः पा (सु).

२. सर्वेष्वेव. पा. (सु).

३. हि अग्नि. पा. (सु).

४. सूत्रद्वयस्य. पा. (सु).

[1]सिद्धमेवात्मनेपदम् । एवमध्यापयेदित्यनेनापि न फलस्य कर्तृगामित्वम् तदेवं न विध्यन्तरप्रयुक्तमध्ययनम् ।

विचारस्य अध्ययनाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वनिरासः

विचारश्च किमध्ययनविधिना प्रयुज्यते, उत अध्यापनविधिना न प्रथमः—विषय[2]फलानुज्ञाया निरस्तत्वात् । न द्वितीय यावच्छ्रुतानतिक्रमणात् ।

स्वाध्यायं ग्राहयित्वा हि गुरुणापि विरम्यताम् ।
दयादिप्रेरितत्वे तु प्रागप्येवमिति स्थितिः ॥ २५६ ॥

अतो गुरुमते कृत्स्नमीमांसैव न सिध्यति ।
इति मत्वा विधूतं तत्प्रकृतस्थापनार्थिभिः ॥ २५७ ॥

अध्ययनं च स्वाध्यायसंस्कारः । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् ।

यद्यप्येवमक्षरग्रहणावधि शास्त्रान्तरावसरो निरुद्धः, तथापि गृहीताक्षरस्यासौ स्यादिति शङ्कायामुत्तरत्रापि तन्निरोधार्थमध्ययनस्य नियोगविषयत्वपक्षप्रतिक्षेपेण प्राक्सूचितं स्वाध्यायसंस्कारत्वं व्यनक्ति—[3]अध्ययनम्

स्वाध्यायस्य अध्ययनकर्मत्वम् ।

इति । चः शङ्कानिवृत्त्यर्थः; यद्वा भिन्नक्रमः, [4]असकृदनूच्चारणत्वादिना सह संस्काररूपत्वस्य समुच्चयार्थः ।

---

१. सिद्ध्यर्थम् पा. (सु)

२. फलानुज्ञया पा. (सु).

३ अध्ययन चेति. पा (सु).

४. सकृदुच्चा. पा. (क, च, घ, सु).

"संस्कारः पुंस एवेष्टो [1]मन्त्रणप्रोक्षणादिभिः" इति वदद्भिरध्ययन-संस्कारोऽपि कर्तुरेवेति स्वीकृतः। तेन विवक्षितासिद्धिरिति शङ्कां निवर्तयितु-माह—**स्वाध्याय इति**। उक्तं च बृहट्टीकायाम्—

"संस्कार[2]गणनायां च युक्तैवाक्षरसंस्क्रिया ।
स्वाध्यायो हि स्फुटं कर्म साक्षात्संस्क्रियते हि सः" ॥ इति।

पुरुषातिशयाधानं प्रोक्षणाद्यैश्च ये विदुः।
तेऽपि संस्कारकर्मत्वं तत्र तत्र न तत्यजुः ॥ २५८ ॥

[3]तत्कर्मकक्रियाजन्यः संस्कारः पुरुषाश्रयः।
तत्तत्सहकृतं कार्यं करोतीत्यवधारणात् ॥ २५९ ॥

[4]अत्राध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वे कर्मत्वं हेतुरिति न वैयधिकरण्यम्। अयं भावः—अत्र हि तव्यप्रत्ययस्यार्थान्तरं न घटते; ततश्च द्वितीयाश्रुतेस्तव्यादेर्वा कर्मार्थत्वे विशेषाभावात्कारकाणां क्रियार्थत्वेऽपि द्रव्यनिष्ठस्य भावार्थस्य द्रव्यार्थत्वा-दवहन्त्यादिनयोऽत्र युक्त इति। सिद्धं चावहन्त्यादेः [5]तत्तद्द्रव्यस्य संस्कारत्वं भेदलक्षणे "तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि" इति। **स्वाध्यायस्य** इत्यनेन निर्वर्त्यत्वाद्यनुपपत्तिः सूचिता; न खल्वसौ निर्वर्त्यः, अनादिसिद्धक्रमत्वात्;

---

१. मन्त्रेण. पा. (सु).
२. गणनानाम्. पा. (ख, सु, क, च).
३. तत्तत्कर्म पा. (सु)
४. अध्ययनस्य पा (सु).
५. तत्तद्द्रव्यसस्का. पा. (च).

यथापूर्वोच्चारणे वाक्यनिर्माणव्यवहाराभावाच्च ; नापि विकार्यः, दुग्धदध्यादिवदन्यथाभावादृष्टेः ; नापि प्राप्यत्वमात्ररूपः, उपयोगान्तरवत्त्वे तदयोगात् ; अतः परिशेषसहकृतकर्मत्वावगतिः संस्कार्यत्वे हेतुरिति ।

संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम् ; संस्कार्यत्वं च स्वाध्यायस्य युक्तम् , धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधित्वात् , जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च ॥

ननु कर्मत्वावगमेऽपि श्रुत्यादिभिरविनियुक्तस्याद्रव्यस्य स्वाध्यायस्य कथं संस्कार्यत्वमित्यत्राह—**संस्कार** इति। हिः प्रसिद्धौ। **नाम**शब्दः परसम्मतिपर्यन्ते तत्प्रकर्षे ; स्वाध्यायसम्भावितभाव्युपयोगिसंस्काराभिप्रायेणात्र कार्यान्तरयोग्यताकरणोक्तिः । यद्वा कस्यचित्सतोऽतिशयाधानं संस्कार इति लक्षणमत्र विवक्षितम् । ततश्च भूतोपयोगिन्यपि तदनुगुणोपयोग[1]विवक्षया कार्यान्तरयोग्यताशब्दः कथञ्चिद्योज्यः । प्रहृता अपि परिधयः तेनैव रूपेण भूतोपकाररूपकार्यान्तरयोग्याः श्रूयन्ते । अयं भावः—न तावदविनियुक्तत्वादसंस्कार्यत्वम् ; विनियोगाभावेऽप्युपयोगदृष्टयैव संस्कार्यत्वसम्भवात् । अस्ति च "ऋग्वेदेन होता करोति" इत्यादिभिः सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगः । नाप्यद्रव्यत्वादसंस्कार्यत्वम् ; यथोक्ताध्ययनगृहीतत्वे विरोधाभावात् । ग्रहणविषयत्वादेश्च गुणादावपि सर्वसम्मतेः । चोदितक्रियासाध्यस्येश्वरानुग्रहरूपस्यातिशयस्य स्वाध्यायाधारत्वाभावेऽप्यध्ययनप्राप्ततया आराध्यबुद्धिसंगृहीतेन तेनैव यथार्होत्तरक्रियायाः शास्त्रतो नियमान्नातिप्रसङ्गः । व्रीह्यादिष्वपि प्रोक्षणादिभिरतीन्द्रियातिशयो

---

१. विवक्षयात्र. पा. (सु).

भवतु वा मा वा ; उक्तन्यायः सार्वत्रिक इति । ननु, " सक्तूञ्जुहोति, " " सुवर्णं भार्यम् " इत्यादिषु निर्वर्त्यत्वादिरहितकर्मत्वावगमेऽपि भावार्थस्य न द्रव्यार्थता । तथा [1] " स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, " " स्वाध्यायमधीयीत " इत्यादिजपविधावपि कर्मत्वावगतिरविशिष्टा । अतस्तत्रानैकान्त्यम् ; तत्रापि वा असंस्कार्यत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह—**संस्कार्यत्वम्** इति । अयं भावः—सक्त्वादीनां भूतभाव्युपयोगासंभवात्, जपादेश्च गृहीताक्षरविषयत्वावश्यम्भावात्, अनेकसंस्कारक्लृप्तौ गौरवात्, जपादिसंस्कारसाध्योपयोगान्तरादर्शनात्, फलश्रवणाच्च तत्र संस्कारपरित्यागः; न त्विह तथा स्यात्, तथापि अवगतकर्मत्वस्य निर्बाधत्वादिति । अत्रैव न्यायसुदर्शनम्—

" आद्याध्ययनमिच्छामः संस्कारं कर्मतामितेः ।
स्वाध्यायस्योपयोगित्वात्फलाश्रवणतोऽपि च ॥

जपादेरपि संस्कारकर्मतेष्येत चेत्तदा ।
[2]आद्यन्तु सर्वस्वाध्यायानुपयोगा[3]दसंस्कृतिः ॥

सर्वत्र कर्मताबाधः स्वाध्यायस्य प्रसज्यते ।
तेन संस्कार आद्यं स्यादपरे त्वर्थकर्मणि ॥

आर्थवादिकमेवात्र फलं स्याद्रात्रिसत्रवत् ॥

---

१. ' स्वाध्यायमधीयीत ' ' स्वाध्यायोऽध्येतव्य. ' पा. (सु).

२ आद्यन्त पा. (सु)

३ दसङ्गतिः पा. (न्या–सु).

अत्रानीप्सितकर्मत्वं स्वाध्यायस्येष्यते बुधैः ।
आद्ये त्वीप्सितकर्मत्वं [1]तदर्था च क्रिया मता ॥

जपादेरपि संस्कारकर्मत्वे सर्वसंस्कार[2]संस्कार्यस्य स्वाध्यायस्यार्थावबोध एव ाव्युपयोगः स्यात् । तस्य च अनधिकृतकर्मभागे द्रुमादिषु च वैयर्थ्यात्सर्वाण्य-ययनान्यर्थकर्माणि स्युः ; तदा स्वाध्यायस्य कर्मताभङ्गः स्यात् ; तस्मादाद्याध्ययन-कमेव संस्कारः " इति ।

ननु अत्राप्युपयोगादर्शनादयुक्तिः सिद्धा ; संस्कार्यत्वादेवोपयोगक्लृप्तावन्यो-ग्राश्रयणात् । आहुश्च—" संस्कारविधिश्च न संस्कार्यं विनियुङ्क्ते ; प्रमाणान्त-वसितोपयोगस्य संस्कारपर्यवसायी तु संस्कारविधिर्न संस्कार्यस्य कार्यं ल्पयति " इति ; तत्राह–धर्मार्थे इति । उपयोगादर्शनाद्धि सक्त्वादौ कर्मश्रुति-ाधः ; स्वाध्यायस्य तु भाविदृष्टादृष्टविविधप्रयोजनदर्शनात्सक्त्वादिवन्नासंस्कार्यत्वं ुक्तमिति भावः । अत्र पुरुषार्थचतुष्टयस्य वेदवेद्यत्ववचनं सर्वभागानुवृत्त-योजनसामान्यदर्शनेन कृत्स्नस्य मीमांसितव्यत्वख्यापनार्थम् ; बाह्यागमोक्तानां षामश्रद्धेयत्वार्थं च ; अर्थकामतदुपायानां केषाञ्चिल्लोकसिद्धत्वेऽपि त्रैलोक्यविभ-ादिरूपयोरर्थकामयोस्तत्साधनानां च वेदवेद्यत्वं युक्तम् । लौकिकार्थकामयो-पि कारीर्यादिषूपायेषु शास्त्रव्यापारः सिद्धः ; धर्मस्तु द्रव्याद्यात्मना प्रत्यक्षोऽपि ुतिसाधनत्वेन शास्त्रग्राह्यः । यथाहुः—

" श्रेयस्साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ " इति ।

---

१. तदर्थैव (क, ख, घ, च, सु)

२. साध्य. पा (सु).

मोक्षश्च नास्मदादिप्रत्यक्षः; आत्मा कदाचित्समस्तविशेषगुणशून्यः, अनित्यविशेषगुणवत्त्वाद्घटवदित्यादीनां तु विपक्षे बाधकाभावान्नानुमानत्वम्; मुक्तिपरशास्त्रोपजीवनेन विपक्षे बाधकोक्तौ च अनुमाननैष्फल्यम्; निरतिशयानन्दब्रह्मानुभवात्मनि तु मोक्षे हेतुप्रवृत्तेर्न प्रसङ्गः; तद्विपरीतसाधने त्वागमबाधः। अपि च जीवः कदाचित्समस्तविशेषगुणशून्यो न भवति; आत्मत्वादीश्वरवदित्यपि वक्तुं शक्यम्। अत्र अर्थस्येव धर्मस्यापि समीहितसाधनतया पुमर्थस्य सतो धर्मविशेषः साधनम्; अतः सोऽपि तत्साधनशब्दोक्तः। मन्त्रार्थवादयोरपि यथार्हं चतुर्वर्गबोधकत्वं तद्बोधकोपकारकत्वं च ग्राह्यम्।

श्येनेषु वज्रप्रभृतिष्वपि नानर्थचोदना।
इष्टस्यारातिभङ्गादेरुपायांशोपदेशतः॥ २६० ॥

घोरापायान्तरेभ्यश्च लभ्येतात्र निवारणम्।
लघुनिष्कृतिनिस्तार्यं ह्यभिचारं प्रचक्षते॥ २६१ ॥

किं चानभिचरन्षट्सु पतेदित्यपि शिष्यते।
तेन धर्मोपयुक्तत्वमाततायिवधे विदुः॥ २६२ ॥

ननु अलौकिकपुरुषार्थादिबोधकत्वं स्मृत्यादावप्यस्ति; अतोऽन्यसाध्ये प्रयोजने किं वेदस्य संस्कारेण। अर्थबोधश्च हुमादौ नास्ति। पुरुषभेदेनानधिगताचिकीर्षितभागयोश्च सन्नप्यसावनुष्ठानपर्यन्तत्वाभावान्नोपयोगी स्यात्। तदिह स्वाध्यायस्यान्यलभ्योपयोगत्वादध्ययनस्य कृत्स्नस्वाध्यायसंस्कारत्वायोगादेकदेशसंस्कारस्याशाब्दत्वाच्च, "अध्येतव्यः" इत्यस्य संस्कारविधित्वाभावे नियोगार्थत्वपक्ष एव प्राप्त इत्यत आह—**जपादिना** इति। आदिशब्देन धारणं गृह्यते।

स्वरूपेणापि—न केवलमर्थज्ञानद्वारेणेत्यर्थः। यद्वा अध्यापनमादिशब्दग्राह्यम्, तदा 'स्वरूपेणापि' धृतस्वरूपमात्रेण चेति यावत्, "ऋग्वेदं धारयन्विप्रः" इत्यादिस्मृतेः। अयं भावः—अध्ययनगृहीतस्वाध्यायसाध्यमेव ज्ञानं विधिभिरुपजीव्यम्; उपबृंहणानां तु न स्वातन्त्र्येण धर्मादिसाधनत्वम्; अस्ति च श्रुतिः—

"वेदाभ्यासेन सततं [१]सत्येन तपसैव च।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं [२]स्मरति पौर्विकीम्॥"

इत्यादिप्रसिद्धमनन्यसाध्यं जपादि प्रयोजनम्। तेनैवानर्थकानधिकृताचिकीर्षितभागेष्वपि संस्कार्यत्वोपपत्तिः। जपविधिश्च निरर्थकोच्चारणविषयोऽपि स्वाध्यायस्यार्थपरतां न बाधते, सर्वविधिबाधेन स्वव्याघातप्रसक्तेरिति। नच [३]उभयार्थत्वेऽपि विनियुक्तविनियोगविरोधः, एकेनैव रूपेणानेकार्थत्वाभावात्। तथाच न्यायसुदर्शनम्—

"स्वरूपेण जपाद्यर्थः स्व[४]शक्त्यार्थावबोधकः।
रूपभेदाद्विरोधो न यथाग्नेर्दाहभासयोः॥" इति।

तदिहाध्ययनसंस्कृताद्वेदादनन्तप्रयोजन[५]सम्भवे तद्विचारमन्तरेणान्यत्र शास्त्राभासे कः प्रयस्येदिति तात्पर्यम्।

---

१ शौचेन पा मुद्रितमनुस्मृतौ.
२. च स्मर. पा. (क).
३. उभयार्थत्वे विनि (क, ख, सु).
४ शक्या पा. (न्याय सु).
५. सम्भवेन. पा. (सु).

एवमध्ययनविधिर्मन्त्रवन्नियमवदक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यति । अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् ।

ननु एवं विदितोपयोगेनाध्येत्रा अर्थज्ञानमपि विधिफलतया स्वीकार्यम्; अविदितोपयोगेन तु अक्षरग्रहणमपि न फलत्वेन प्रतिपत्तुं शक्यम्; अतोऽनुष्ठानं प्रत्यव्यवहितोपयुक्तमर्थज्ञानमपि ग्रहणवदध्ययनविधेर्दृष्टं फलमस्त्विति शङ्कां [1]प्रस्तुतोपसंहारव्याजेन प्रतिक्षिपति—**एवम्** इति; विधेयस्वरूपफलादिनिरूपणप्रकारेणेत्यर्थः । मन्त्रवत्त्वं नियमवत्त्वं च अनूच्चारणस्थं तत्फले गृहीतावुपचरितम् । **मन्त्राः**—काण्डव्रताद्यङ्गभूताः, अध्ययनदशाजप्याश्च "शं नो मित्रः" इत्याद्याः । **नियमाः**—प्रागुक्ताः । एवं "मन्त्रवत्" इत्येतत् दृष्टान्तोक्तिरित्येके—यथा मन्त्रे चोद्यमानमध्ययनमक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति स्वीक्रियते, तथेहापीति । अपरे तु—यथोपनयनदशोच्चारणीयेषूपनीतमात्रस्य समिदाधानादिमन्त्रेषु च, तथेहापीति वेदितव्यमिति । हुमादिवदित्यन्ये ;-विग्रहरणादिमन्त्रविशेषवदिति च । मात्रचा पर्यवसानशब्देन चाक्षरग्रहणात्पश्चात्पूर्वं च विधिविश्रान्तिर्निषिध्यते । अयं भावः—अध्ययनशब्दस्य न तावदर्थज्ञानवाचकत्वम्; अव्युत्पत्तेः, किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण इत्यादौ च तस्यार्थपरत्वासम्भवाच्च । विधिविषयमध्ययनं प्रत्यव्यवहितसाध्यमभिव्याप्तमवर्जनीयं च फलं दृश्यते; तदन्यस्यापि तत्फलत्वक्लृप्तौ गौरवं स्यात्; व्यवहितसाध्यस्यापि फलत्वक्लृप्तौ ज्ञानव-

अध्ययनविधेरक्षरराशिग्रहणमात्रपर्यवसानत्वम्

---

१ प्रकृतो पा. (सु).

त्तत्साध्यस्यानुष्ठानस्यापि तत्क्लृप्तिप्रसङ्गः ; उत्तरविध्यव्यवहितापेक्षितत्वमपि ग्रहण-ज्ञानयोः समम् । यदि चार्थज्ञानं कर्मविषयतयाम्नातं, तदा तु अव्यापिनि व्यवहितेऽपि तस्मिन्सम्प्रत्ययः स्यात् । न त्वेतदस्ति, अतोऽर्थधिय उपयोगितयैव स्वीकार्या इति ।

ननु समन्वयाधिकरणन्यायादर्थज्ञानस्यैव स्वतः प्रयोजनतया फलत्वक्लृप्तिर्युक्ता ; मैवम् ; निरतिशयानन्दब्रह्मप्रतिपादकभागमात्रे तदुक्तेः । अत्र तु कृत्स्नाध्ययनफलविमर्शात् विरूपक्लृप्त्ययोगाच्च । ननु 'वृद्धवाक्यानि शृणु' इत्यादौ वाक्यश्रवणविधेरर्थधीपर्यन्तत्वं [1]लोकदृष्टमिति चेन्न ; वृक्षादिवन्मार्गलक्षण-[2]भूतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य श्रोतव्यत्वोपदेशे तात्पर्यात्तदभावस्यापि दृष्टेः । किं च क्वचिद्वाक्यश्रवणोपदेशस्यार्थपरत्वमगत्या ; इह तु न तथा, यथाश्रुते बाधाभावात् । न च वाक्यश्रवणवत्तदनूच्चारणमर्थज्ञानार्थं युक्तम् । आहत्य स्वयंप्रयोगानुगुणाक्षरग्रहणार्थतैव लोके दृष्टा । ननु—"यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतेन मन्त्रेण" इत्यादिश्रुतिभिः, "अविदित्वा ऋषिं छन्दः" "[3]यदधीतमविज्ञातम्" [4]इत्यादिभिः स्मृतिभिश्च विपर्यये दोषोक्त्याऽर्थज्ञानमवश्यसम्पाद्यत्वेन स्थापितम् ; तदभावेऽध्ययनस्य नैष्फल्यं तत्सद्भावे सर्वपुरुषार्थावाप्तिश्चोच्यते—"स्थाणुरयं [5]भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

---

१ लोके पा. (सु)

२. भूतस्य तस्य कस्य पा. (सु, क, ख, घ)

३. यदधीतम् इत्या पा (सु).

४ इत्यादिस्मृति. पा (सु, च).

५. भारवाह पा. (क, ख, घ, च)

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते स नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥" इति; तस्माद्वैधो वेदार्थविचारः; मैवम्—यथा रागप्राप्तस्य ऋतुगमनादेरकरणे दोषः, विधिवत्करणे सन्तत्यादिलाभश्च फलत्वेन स्मर्यते, एवमिहापि स्यात्। विधिवत्समाप्ताध्ययनानुवादेन चार्थज्ञानाभावे दोषं वदन्ति वाक्यानि नार्थधीपर्यन्तमध्ययनं विधातुं क्षमन्ते। तस्मात् "एतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्" [1]इत्येतत्तु प्रयोगकाले प्रतिमन्त्रं प्रज्ञातऋष्याद्यनुस्मरणपरम्। अत एव अविदितार्षेयत्वादिनिषेधश्च तावन्मात्रविषयः। अतः "यदधीतम्" "स्थाणुरयम्" "यश्च मीमांसतेऽध्वरम्" इत्यादिभिरर्थज्ञानप्रशंसया स्वतः प्रवृत्तिरुत्तभ्यते। एतैश्च अर्थज्ञानस्यावश्यापेक्षितत्वेन विधावपि नाध्ययनविधेस्तत्पर्यन्तत्वं कल्प्यम्; नैरपेक्ष्यात्, अन्यतः [3]प्राप्ते विधेरौदासीन्याच्च, तावत्पर्यन्तधावनेऽपि स्वतः पुरुषार्थापर्यवसानाच्च। यत्तु कैश्चित् प्रत्यवस्थीयते—अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वात्, "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधत्" [4] इत्यादिभिः श्रुतिभिः, "अधीत्य स्नायात्" [5] इत्यादिभिः स्मृतिभिश्च आत्मरूपार्थज्ञानस्यापि कर्मार्थतया तत्कर्तृसंस्कारत्वेन विनियोगात्; "द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः", "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इति जिज्ञास्यतयोक्तस्यात्मनोऽवहन्तव्यव्रीहिवत्स्वरसावगतसंस्कार्यत्वाबाधेन कर्मशेषत्वसिद्ध्या "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्म"

---

१. इत्येतत् पा. (क.)
२. अर्थज्ञानस्यापेक्षित पा. (क, च.)
३. प्राप्तविधे. पा (सु).
४. इत्यादिश्रुति पा (सु, क, च.)
५. इत्यादिस्मृति. पा. (सु, क, घ, च.)

इत्यादिभिः कर्मवश्यस्यैव ब्रह्मत्वोक्तेः, विश्वकर्तृत्वस्य च कर्मद्वारोपपत्तेः क्लृप्तकल्प्यविरोधे क्लृप्तगृहीतेन्यार्य्यत्वाज्जीवस्य कर्मसु कर्तृतया प्राप्तस्य तदर्थं संस्कारार्हत्वाच्च जीवपरे वेदान्ते सति तदतिरिक्तेश्वरविषयशास्त्रासम्भवात्कस्यैकशास्त्र्यं क्रमश्च कल्प्यत इति; तदपि अक्षरग्रहणमात्रपर्यवसानभाषणात्प्रत्युक्तम्। सूत्रकारोऽपि एतदेव चोद्यम् "तद्वतो विधानात्" इत्यनूद्य "अध्ययनमात्रवतः" इति परिहरिष्यति, अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वेऽपि "अधीत्य", "अभिसमावृत्य" इत्यादिभिर्नार्थज्ञानस्य कर्मशेषत्वेन विनियोगः; त्वाश्रुतेः समानकर्तृत्वादिमात्रे विश्रमात्। तथा विनियोगेऽपि कर्मानुष्ठानोपयुक्तार्थज्ञानादन्यदेवोपासनात्मकं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम्; उपास्यश्चात्मा जीवातिरिक्तः श्रुत्यैव सिद्धः, न तु कल्प्यः; जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यं च अचिद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यवदैक्यविरोधादन्यार्थम्। तिष्ठतु च तथाविधज्ञानम्, तथापि न विरोधः; कर्तुरिवाराध्यस्यापि कर्मार्थत्वेन विचार्यत्वात्तस्य च कर्मवश्यादन्यत्वेन श्रुतिसिद्धत्वात्तद्विचारार्थकाण्डान्तरादिसिद्धेः। [१]यद्यपि अत्राप्यर्थज्ञानस्यानुष्ठानशेषत्वेऽपि यथांशं परब्रह्मोपासनशेषत्वमपि स्यादित्युत्तरं प्राप्तम्; तथापि अर्थज्ञानपर्यन्ततामूले चोद्ये प्रथमपर्वस्थोद्भटापराधोपेक्षायोगादन्वारुह्यवादमनादृत्य मूलच्छेद एवात्र कर्तव्य इत्यभिप्रायेण सूत्रभाष्ययोर्मात्रशब्दः।

ननु अध्ययनविधावक्षरग्रहणपर्यवसितेऽन्यार्थतयैवाधीतस्य स्वाध्यायस्य प्रतीतोऽप्यर्थस्तात्पर्यविषयत्वायोगादविचार्यः, ततो निरर्थको वेदः, अध्ययनविधिश्च न पुरुषार्थपर्यन्तः निर्विषयतया; "अधीत्य स्नायात्" इति स्मृति-

---

१. यद्यप्यर्थज्ञान. पा. (सु).

निरुद्धावसरतया, च मीमांसापि नारभ्येत, कुतस्तदैक्यादि स्यात् इति शङ्कामपनुदन्नेकविषयतया वेदाख्यैकव्याख्येयव्याख्यानात्मकशास्त्रैक्यमपि दर्शयन्मीमांसारम्भसूत्रार्थं च सूचयति—**अध्ययन** इति। अत्र स्वाध्यायनिर्णयविचाररूपाधीतवेदशब्दैः मीमांसाया विषयफलस्वरूपाधिकार्यैक्यव्यञ्जनम्। "गृहीतस्य" इत्यनेन विधिव्यापारस्य विश्रमोक्तिः। प्रयोजनवदर्थदर्शनोक्तिस्तु पुरुषार्थपर्यवसानज्ञापनार्था। **स्वभावत एव**—विधिव्यापारमनपेक्ष्येत्यर्थः; व्युत्पन्नपदपदार्थैरिति शेषः। अयं भावः—

ग्रहणार्थमुपात्तोऽपि स्वाध्यायो वह्निवत्स्वयम्।
प्रकाशयति यत्तत्र स्वतो मानमबाधतः॥ २६३ ॥

जपादध्ययनं श्रौततत्तत्फलसमन्वितम्।
[1] न रुन्द्धे शब्दसामर्थ्यं ग्रहणार्थं तु किं पुनः॥ २६४ ॥

विनियोगविशेषेण वेदेऽर्थपरतां क्षिपन्।
विनियोगार्थधीबाधात् स्वव्याघातेन बाधितः॥ २६५ ॥

विवक्षितार्थैव न वा स्यादध्ययनचोदना।
आद्ये व्याहतिरन्त्ये तु पूर्वपक्षस्य नोत्थितिः॥ २६६ ॥

अर्थज्ञानफलत्वेन मानत्वं चात्र दुर्भणम्।
तत्फलत्वे हि तन्मानं तन्मानत्वे च तत्त्विति॥ २६७ ॥

---

१. निरुन्द्धे. पा. (सु).

स्वीकरोत्यर्थपरतां नियोगार्थोऽपि चेद्विधिः ।
संस्कारार्थोऽपि तद्वत्स्यात् स्वसिद्ध्यौत्सुक्यसामवत् ॥ २६८ ॥ इति ।

वेदः निरपेक्षवेदकः; न तु पुंवाक्यवत्[1]मूलीभूतमानान्तरमपेक्ष्येत्यर्थः । अत एव न मूलदोषविचारशङ्कया विचारस्तम्भनमिति भावः । प्रयोजनमत्र चतुर्वर्गः । तद्वन्तोऽर्थास्तदुपायाः कर्मोपासनारूपाः । **अवबोधित्वम्** इह निर्णयजननानु[2]गुणत्वं दृष्टं दुरपह्नवम् । नच[3] दृष्टे अनुपपन्नं नामेत्यभिप्रायेण **दर्शनात्** इत्युक्तम् ।

गृहीतात्स्वाध्यायादवगम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थानापाततो दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तास्थिरफलापातप्रतीतेस्तान्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरक - मीमांसायामधिकरोति ।

स्वत एव बोधकत्वेऽपि साध्याभावान्न मीमांस्यमित्यत्राह—**गृहीतात्** इति । "अर्थानापाततोऽव[4]गम्यमानान् दृष्ट्वा" इति तत्कालविशेषणतयान्वयः । आपातधीरेव दृष्टा; अतः संशयादिनिरासः साध्य[5]इत्यत्राशयः । पूर्वः प्रयोजन-

१ मूलभूत (च)
२. गुणत्व दुरपह्नवम्. पा. (सु)
३. दृष्टेरनुपपन्नतेत्यभि. (च).
४. गम्यमानान् इति. पा. (सु).
५. इत्याशय पा (च)

वदर्थशब्दः काकदन्तोक्तिव्यावृत्त्या श्रुतिप्रामाण्यार्थः । उत्तरस्त्वापातधियः स्वविषय[१]विचाररागजननेन प्रेरकत्वज्ञापकः ।

प्रतीतमप्रतीतं वा न मीमांस्येत[२] किञ्चन ।
इति चोद्यमपि क्षिप्तमापातज्ञाततोक्तितः ॥ २६९ ॥

यदि शब्दस्वभावादापातधीः, तर्हि अव्युत्पन्नानामपि स्यात्; न चात्र व्युत्पत्तिमतामेव तद्विधिरस्ति; अतोऽङ्गेष्वप्यङ्गिवदक्षरग्रहणान्ते विधौ तदसम्भवात् विध्यैकरूप्ये चाङ्गाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वे विशेषहेत्वभावात् । अत्र ब्रूमः–

यस्य संस्कृतभाषैव बाल्यात्प्रभृति शीलिता ।
तदा तु तस्य सा तत्र स्यादापातमतिस्स्वयम् ॥ २७० ॥

निरङ्गाध्ययनेऽप्येवं साङ्गाधीतौ तु किं पुनः ।
वेदार्थापातधीवृद्धिमङ्गार्थापातधीर्दिशेत् ॥ २७१ ॥

हितैषिवाक्य[३]जातां च केचिदापातसंविदम् ।
प्राप्नुवन्तो विचारे हि प्रवर्तन्ते मनीषिणः ॥ २७२ ॥

केचित्त्वङ्ग्युपकारार्हरूपेणाङ्गाक्षरग्रहे ।
सार्थज्ञानत्वमाचख्युर्दृष्टार्थत्वं तु लघ्विति ॥ २७३ ॥

अस्त्वेवमापातधीः; तदतिरिक्तमपि ज्ञानं विद्यास्थानान्तरैरेव साध्यतामित्य्त्रोत्तरम्—तत्स्वरूप इत्यादि । पूर्वपक्षोक्तात् व्यावृत्तरूपावधारणमिहान्यैर-

१. विचारजननेन पा. (सु)
२. कंचन. पा (सु).
३. जातं च पा (सु, च).

साध्यं फलमिति भावः। **वेदवाक्यविचाररूप** इत्यनेन विद्यास्थानान्तरव्यावृत्त-मीमांसाशरीरव्यञ्जनम्। मीमांसाया विचाररूपत्वोक्तिस्तदभेदोपचारात्, विचार-शब्दस्य करणव्युत्पत्त्या वा। विधिविषये कृत्यशेषं नास्तीत्यभिप्रायेणाधीतवेदत्वोक्तिः आपातधीमत्त्वादिति हेत्वभिप्राया च। **पुरुष** इति हेतुगर्भं प्रयोजनार्थित्वादिति। **स्वयमेव**—विधिनिरपेक्षस्वेच्छयेत्यर्थः।

विचारस्य रागप्राप्तत्वम्

आपातस्वोपयुक्तार्थे भाते तन्निर्णयार्थिनः।
तदुपाये प्रवृत्तस्य विधानं ह्यनपेक्षितम्॥ २७४॥

स्वेष्टनिश्चयहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकतः।
सिद्धमेव विचारस्य तत्रापि ह्यफलो विधिः॥ २७५॥

संप्रेक्ष्य निधिरत्नादींस्तद्यथार्थनिरूपणे।
[2]अपरप्रेरिता एव प्रवर्तन्ते तदर्थिनः॥ २७६॥

अतो न विधिसिद्धोऽत्र विचारस्तत्क्रमोऽपि वा।
अन्यथा दोषदृष्टैव द्वितीयस्योपपत्तितः॥ २७७॥

स्वयं प्रवृत्तावप्याचार्यनैरपेक्ष्यव्युदासाय श्रवणतदाश्रयणे प्रवृत्तिः। अकरणे तर्ह्यदोषस्स्यात्; तन्न—तदधीननिश्चयतत्सापेक्षहितप्रवृत्त्यादीनामभावस्यैव दोषत्वात्। तदभिप्रायेण ह्येतदप्युच्यते—

---

२. न पर. पा. (क).

"अधीत्य वेदान्साङ्गांस्तु यो विचारमुपेक्षते ।
स्वप्रयासं च विस्मृत्य प्रभ्रष्टस्स्यात्प्रयोजनात्" ॥ इति ।

नन्वेवं विचारस्य [1]अवैधत्वे "अधीत्य स्नायात्" इत्यादिविधिनिरुद्धावसरः कथं मीमांसताम्; दुःखात्मकगुरुकुलवासान्निवृत्तेः स्वतः प्राप्तत्वात् आनन्तर्यमेव ह्यत्र विधेयम्। मैवम्; सनियमकसमावृत्तियुक्तस्नानरूपसंस्कार एव ह्यत्र विधीयते, अन्यथा निवृत्त्यानन्तर्यस्यापि स्वतः प्राप्तत्वादविधेयत्वं स्यात्। किञ्च विचारस्य वैधत्वेऽपि कथमवसरः। श्रुत्या स्मृतेर्बाधादिति चेन्न; श्रुतावपि "अधीत्य" "अभिसमावृत्य" इत्युक्तेः। तत्र समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्वमात्रपरतयानन्तर्ये तात्पर्यं नास्तीति चेत्, स्मृतावपि किं न तथा स्यात्। न च श्रुतावध्ययनशब्दोऽर्थज्ञानपर्यन्तः, स एव स्मृतावक्षरग्रहणपर्यन्त इति नियन्तुं शक्यम्। "यदधीतम्" इत्यादिवत्स्यादिति चेन्न, विरोधाविरोधाभ्यां विशेषात्। अस्तु तर्हि श्रुतिस्मृत्योर्द्वयोरप्यर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनानुवादः, तथा सति स्नानविधिः वैधस्य विचारस्यावसरं न विरुन्ध्यादिति चेत्; तर्हि रागप्राप्तस्यापि स्वोपयुक्तद्रव्यार्जनादेरिव श्रवणावसरं न विरुन्ध्यादेव।

ज्ञात्वानुष्ठानमिच्छन्तः स्नानादिविधयः स्वतः ।
प्राचीमेव स्वविषयां मीमांसां परिगृह्णते ॥ २७८ ॥

किं चात्र मानभेदाङ्गक्रमकर्त्राद्यवेदिनः ।
न स्नानविधिमप्येकं यथावद्वेदितुं क्षमाः ॥ २७९ ॥

अगत्याध्ययनादौ प्रागविचार्य प्रवर्तते ।
स्नाने तु गतिसद्भावात् न स्यादगतिका गतिः ॥ २८० ॥

१. वैधत्वेऽपि. पा (सु).

अनुज्ञातं च सर्वत्र न स्वाङ्गं व्यवधायकम् ।
अतो मीमांसया नात्र व्यवधानं विरोधकृत् ॥ २८१ ॥

यद्वा अध्ययनस्नाननैरन्तर्येऽपि न विरोधः । अविचारितधर्माणामुत्तरानुष्ठानासिद्धिप्रसङ्गाद्विरोध इति चेन्न; स्नातस्यापि यावद्विचारं हितकामैर्ब्रह्मचारिण [1]इवानुष्ठापनोपपत्तेः । न च हितैषि[2]वाक्यादनुष्ठानेऽपशूद्रनयविरोधः, तत्तदुचितधर्मेषु हितैषिभिः प्रवर्तनात्, "न चास्योपदिशेद्धर्मम्" इत्यादिनिषेधदृष्टेश्च । अन्यथाप्यनुष्ठानसिद्धौ मीमांसाश्रवणं निरर्थकं स्यादिति [3]चेत्, तन्न— वैपरीत्यशङ्कायां मूलजिज्ञासया परनैरपेक्ष्यप्रवचनख्यात्यादिश्रद्धया च तदुपपत्तेः । एवमेव पूर्वेषामुत्तरेषामपीत्यविच्छेदसिद्धिः । कश्चिदालस्यात्पित्रादीनेव सर्वथा प्रमाणयेदिति चेत्, ततः किम्; अनलसैरन्यैश्शास्त्रश्रवणोपपत्तेः । स्नातस्य [4]शृण्वतो गुर्वर्थव्यापारैः स्वधर्मोपरोधः स्यादिति चेत्; न, अध्ययनविधिप्रयुक्तानां तेषां निवृत्तेः । यथोक्तं न्यायसुदर्शने—

"अक्षरग्रहणोपायनियमार्थो ह्ययं विधिः ।
[5]तद्ग्रहावधिका धर्मस्थिति[6]रित्यब्रवीत् स्मृतिः ॥

---

१. इवानुष्ठानो. पा. (ख).
२. वाक्यानुष्ठाने पा. (क, ख, घ, च)
३ चेन्न. पा. (सु)
४ श्रवणतः. पा (क, घ, च, सु)
५. तद्ग्रहावधितत्कर्म. पा. (न्यायसु).
६ रप्य. पा. (सु).

अधीताद्वेदतः पश्चादर्थज्ञानं स्वतो भवेत् ।
तत्तु नाध्ययनं नापि धर्माणां च प्रयोजकम्" ॥ इति ।

किमर्थं तर्हि मीमांसामाचार्यः श्रावयेत् । [1]लाभाद्यर्थं धर्मार्थं वा । गृहस्थधर्मोपरुद्धस्य कः श्रोतुमवसरः ? को वाचार्यस्य प्रवक्तुम् ? तस्य वृत्त्यर्थिनोऽस्ति द्रव्यार्जनकाल इति चेत्, तर्हि विध्यनुज्ञातदृष्टार्थप्रवृत्त्यन्तरवच्छ्रवणस्यापि स्यात् । इतिहासाद्यर्थतया च गृहिणोऽप्यस्ति कश्चिद्विचारकालः । तदा च वेदोपबृंहणैस्तैः स्वसाध्यानुगुणत्वेन मीमांसाप्युपादीयेत । वेदाभ्यासं चैवं [2]विभजन्ते—

"वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा" ॥ इति ।

कुलक्रमागतधनादेर्दैवादागत[3]धनादेः कस्यचित् तदार्जनकालोऽप्यपेक्षितश्रवणस्य कालः । गृहस्थादयश्चाविचारितवर्णादिधर्मास्तत्तद्धर्मश्रोतारः श्रुतिस्मृतिषु दृश्यन्ते । गृहस्थस्याप्यतिशयितविद्यार्थं प्रत्यब्दं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुलवासश्च केनचिदनुज्ञातः । यथानूद्यते—"निवेशे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयश्श्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः" "एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात् कालाच्छ्रुतम् [4]अकुर्वि*" इति, नन्वत्र "तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्,

---

१ लाभाद्यर्थं वा पा (सु)

२. विभजते पा. (क, च)

३. धनादेर्वा पा (सु)

४ कुर्विति पा (क) कुर्वन्ति पा (च) कुर्वति (ख, घ) अकुर्वीत इति (सु)

* टि—हरदत्तकृतायामेतत्सूत्रव्याख्यायाम् "अकुर्वि कृतवानस्मि" इति विवरणात् एष पाठ आदृतः ।

निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते, [1]अग्निहोत्रमतिथयः" इत्यादिनापस्तम्बः स्वमतमाह। सत्यम्—तेनापि तदा मासद्वयं निरन्तरगुरुकुलवासमात्रं निषिध्यते; न तु प्रवक्तृवच्छ्रोतुस्सिध्यन् विचारावसरः क्षिप्यते। अस्त्वध्ययनानन्तरं विचारः, स च रागतः कृत्स्नविषयश्च; तथापि

अवैधत्वे विचारस्य क्रमस्य च यथारुचि।
अप्रवृत्तेः प्रवृत्तेश्च प्राप्तौ तत्रेति भाष्यते ॥ २८२ ॥

दुस्त्यजत्वाद्विचारस्य यौगपद्यविरोधतः।
व्युत्क्रमे दोषदृष्ट्या च क्रमस्सोत्रो ह्यसाविति ॥ २८३ ॥

तत्र वेदे मीमांसायां वा; स्वेच्छातः प्रवृत्तौ सत्यामिति वार्थः। कर्मविधिरिह काम्यकर्मचोदना काम्यानुष्ठानं वा; अविशेषाद्वा नित्यादेरपि संग्रहः। स्वरूपशब्देन त्यक्तफलस्य परविद्याङ्गविनियोगो[2] न चिन्त्यत इति सूच्यते। स हि साधनलक्षणे शोध्यः; तन्निरूपणे हि अनन्तस्थिरफलपर्यन्तत्वं बुध्येत। यद्वा केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वस्य [3]क्वचिदमीमांसितत्वेऽपीति भावः। निरूपिते इत्यनेन कर्मनिरूपणस्य वृत्तत्वावश्यंभावोऽभिप्रेतः। प्रपञ्चितं चैतत्तात्पर्यतूलिकायाम्—

"तत्रेदं नियतं कर्म नैव शक्यमुपेक्षितुम्।
तद्धि सर्वास्ववस्थासु पुमांसमनुवर्तते ॥

---

१. अग्निहोत्रमतिथयश्च पा. (सु).
२. अनुचिन्तित पा (क, ख, घ.) न चिन्तित पा. (सु).
३. क्वचित् मीमासि. पा. (क, च)

बुभुक्षुर्वा मुमुक्षुर्वा यो यो गृह्येत पूरुषः ।
तस्य सर्वस्य बहुना कर्मणानुगमोऽस्ति हि ॥

नित्यं नैमित्तिकं कर्म प्रतिषिद्धं च सर्वदा ।
सर्वैरपि परीक्ष्यं हि प्रत्यवायजिहासया ॥

न ये बिभ्यति दुःखेभ्यस्ते मा कार्षुर्विचारणाम् ।
इतरेषामियत्कर्म विचार्यमिति तु स्फुटम् ॥

[1]काम्यं तु कर्म भोगाय विनापि ब्रह्मणा क्षमम् ।
न कर्मणा विना ब्रह्म मोक्षसामर्थ्यमश्नुते ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरिति हि वक्ष्यते ।
वेदैकदेशचिन्तापि प्रोक्ता कृत्स्नप्रयोजिका ॥

तस्मादवश्यचिन्त्यत्वे कर्मैवाग्रे विचार्यते ॥ " इति ।

कर्मणामल्पास्थिर[2]फलत्वं दृष्ट्वा—तत्तद्वाक्यैरेवार्थतो विशदं निश्चित्येत्यर्थः । ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिस्वरूपनिरूपणे हि यथोपायं गुरुलघुस्वर्गभेदक्लृप्तिस्स्यात् । [3]" ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम " इत्यनेन ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमरूपत्वे निश्चिते च तत्साध्यस्य स्वर्गस्य " यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति " इत्यादिना देशकालादिपरिच्छेदनिश्चयः । तत्रावृत्तिविधिरप्यनावृत्तस्य फलाल्पत्वे लिङ्गम् । नित्यकर्मणामपि कस्मिंश्चिदधिकारिणि " प्राजापत्यं ब्राह्मणानाम् " इत्यादिभि-

---

१. कर्म्यं तु. पा. (सु).
२. फलकत्वम्. पा. (ख, घ).
३. ज्योतिष्टोमाग्नि. पा. (सु, ख, घ).

वर्णाश्रमभेदेन फलतारतम्यं स्मर्यते । वैश्वदेववरुणप्रघासादीनां चातुर्मास्यानां स्वरूपेऽवगते हि "[1]एषा वै वैश्वदेवस्य मात्रा, एतद्वा एतेषामवमम्, अतोऽतो वा उत्तराणि श्रेयांसि भवन्ति" इति वैश्वदेवादेर्मितफलत्वदर्शनात्, "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतम्" इत्यत्र चिरोपभोग्यत्वमात्रे तात्पर्यग्रहः । यद्यप्यक्षयफलत्वमिदं विद्याङ्गत्वेन परम्परया नेतुं शक्यम्, तथाप्यत्र तद्विवक्षाविरहान्न तथा नीयते । एवं परिमितफलसोमहविष्कर्मस्वरूपनिश्चये सत्येव "अपाम सोमम्" इत्यादावमृतत्वस्य "आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वम्" इत्यादिस्मृत्या नियमः । स्वर्गस्वाराज्यादिफलभेदसाधककर्मस्वरूपभेदसिद्धौ च तत्र स्वर्गशब्दोक्तस्याल्पत्वसिद्धिः । "यं यं क्रतुमधीते" इत्यादिषु च [2]फलतारतम्यक्लृप्तिः गुरुलघुकर्मस्वरूपनिश्चयादेव । उत्पत्तिनाशवदाराध्यप्रीणनकर्मस्वरूपनिश्चयाच्च तत्साध्यस्य तत्सायुज्यादेरस्थिरत्वदृष्टिरिति ।

तदेवं निरस्तप्रतिबन्धब्रह्मविचारार्थस्य [3]शारीरकस्य विद्यास्थानान्तरव्यावृत्तस्वरूपफलाभ्यां मीमांसैकदेशत्वव्यक्त्यर्थं निर्णेतव्यविशेषसिद्ध्यर्थं च पुनः "अध्ययन" इत्यादिकमुक्तम्। अत्रामृतत्वशब्देन त्रय्यन्तप्रधानवेद्यफलोक्तिः; तेनार्वाचीनानामानुषङ्गिकान्नवत्त्वादीनां सङ्गत्यन्तरघटितदृष्टिविध्यादिफलानां च व्यवच्छेदः । कर्मभागोक्तममृतत्वमापेक्षिकं साधितम् । इदं तु बाधादर्शनात् निर्णीतांशसंवादिवेदान्तैकदेशोपष्टम्भाच्च न प्राच्यवदिति[4] प्रत्यायितप्रायमित्यभिप्रायेण "अनन्तस्थिरफलापातप्रतीतेः" इत्युक्तम्। न ह्यत्र फलत्वाद्य-

---

१. एषा वैश्वदे पा (सु)

२. फलसारतार पा. (च).

३. शारीरकविद्या. पा. (क, ख, घ, च).

४. प्रत्याधीत. पा. (सुं, क, घ.).

नुमानैः [१]अल्पास्थिरत्वादिकृप्तिः शक्या, अतिप्रसङ्गादिति । अनवच्छेदादिह सर्वशरीरः शारीरः, तमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं **शारीरकम्** । वक्ष्यति हि आनन्दमयाधिकरणे—"स एव निरुपाधिकः शारीर आत्मा, अत एवेदं परं ब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शारीरकमित्यभियुक्तैरभिधीयते" इति । सैव मीमांसेति शारीरकमीमांसा ; तस्याम् । **अधिकरोति** स्वार्थबुद्ध्या तत्रोद्युक्तो भवति, न तु पूर्ववृत्तान्तरादधिकरोतीत्यर्थः । ब्रह्मविचारानन्तर्ये युक्तिसिद्धे तद्विषयशास्त्रानन्तर्यमपि सिध्येदिति भावः ।

ग्रहणं च फलत्वं च सार्थता च स्वतः श्रुतेः ।
रागात्कृत्स्नविचारश्चेत्यपूर्वमिह भाषितम् ॥ २८९ ॥

तथा च वेदान्तवाक्यानि केवलकर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानस्याक्षयफलत्वं दर्शयन्ति । "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते"। "अन्तवदेवास्य तद्भवति"। "नह्यध्रुवैः प्राप्यते"। "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः"। "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिश्श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्"। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", "न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति न पश्यो मृत्युं पश्यति" "स स्वराड् भवति", तमेवं विद्वानमृत इह भवति ।

१. एवाल्पास्थिर पा. (क).

"नान्यः पन्था अयनाय विद्यते", "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इत्यादीनि ।

ननु कर्मफलाल्पत्वादौ लिङ्गमात्रं दृष्टम्; यथाश्रुतविरुद्धप्रत्ययदार्ढ्याय प्राप्तिरपि वक्तव्या; कर्मस्वरूपनिरूपणं चात्र स्वयंप्रवृत्तेः प्रतिबन्धशान्त्यर्थम्; हेतुस्त्वनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरेव, सा कुतस्त्येत्यत्राह—तथा इति । उक्तप्रकारेणास्य सूत्रस्याप्यैदमर्थ्यं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । चः अवधारणे । अत्र क्षयित्वोक्तिरक्षयित्वोक्तिश्चाल्पत्वादेरुपलक्षिका । निश्चितसंवादेनानिश्चितेऽर्थान्तरेऽपि श्रद्धासंवृध्द्यै पूर्वं "तद्यथा" इत्यादिवाक्योदाहृतिः । लोको लोक्यः, भोग्यः । देशपरत्वे त्विहामुत्रेत्याभ्यामनन्वयः । कर्मचितः लौकिककर्मलब्धः । पुण्यचित इत्यविशेषोक्त्या निवृत्तिधर्मसाध्यस्यापि क्षयित्वभ्रमं निवारयितुमाह—अन्तवत् इति । उपात्तवाक्यैकार्थ्यात् क्रियास्वरूपान्तवत्त्वस्यानपेक्षितवचनत्वाच्च फलद्वारात्रान्तवत्त्वोक्तिः । "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि" इति पूर्ववाक्यात् "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः" इत्युत्तरवाक्याच्च; अन्तवदित्यस्य ब्रह्मवेदनरहितकर्मविषयत्वसिद्धौ 'पुण्यचितः' इत्यत्रोत्तरेषु च तद्विषयत्वं सुगमम् । ज्ञानरहितकर्मसु स्वर्गस्वाराज्यादिफलभेदवत् केषुचिन्नित्यफलभेदसम्भवात् "सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः" इति श्रवणाच्चात्रोपात्तं वाक्यं प्रायिकविषयं स्यादित्यत्राह—नहि इति । अध्रुवैः अध्रुवफलसाधनतया चोदितैरित्यर्थः । "ध्रुवं तत्" इति वाक्यखण्डान्वयात् नित्यफलार्थत्वाभावः ख्याप्यते । पुनरावृत्तिनिय-

मवतः सर्वकर्मनिर्मूलनत्वायोगेन ध्रुवफलसाधनत्वाभावं द्रढयति—प्लवा इति। अदृढाः तमसः पारं गमयितुमक्षमाः। "अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः। [1]जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति"। इति ह्यत्र वाक्यशेषः।

अथ सूत्रार्थानुगुणं कर्मणां नित्यफलसाधनत्वाभावनिश्चयस्य निर्वेदहेतुत्वं ब्रह्मज्ञानस्यानन्तफलत्वं च समुच्चित्य वदद्वाक्यमाह—परीक्ष्य इति। इयं श्रुतिः सारे व्याख्याता—ब्राह्मणः वेदाभ्यासरतः, कर्मचितान् कर्मणा सम्पादितान्। लोकान्—आराध्यक्षयित्वेन क्षयस्वभावान्, कर्ममीमांसया परीक्ष्य, अकृतः नित्यः परमपुरुषः, कृतेन—कर्मणा नास्ति न सम्पद्यते इति यो निर्वेदमायात्, स तद्विज्ञानार्थं [2]गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं वेदान्तवेदिनम्, ब्रह्मनिष्ठं साक्षात्कृतपरमपुरुषस्वरूपम्। स च गुरुः सम्यगुपसन्नाय तस्मै, येन विद्याविशेषेण तमक्षरं सत्यं परमपुरुषं विद्यात्। तां ब्रह्मविद्याम्। प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः। स गुरुमेवाभिगच्छेत् तस्मै स विद्वान् प्रोवाचे[3]त्यनन्वयात्, अप्राप्तत्वाच्च। विधावपि लिटो विधानात्; "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" [4]इति। [5]अत्र न्यायसिद्धानुवादांशे जातिवाचिनोऽपि

प्रथमसूत्रस्य विषयवाक्यार्थवर्णनम्

---

१ जरामृत्यू पा (सु)

२. सद्गुरुमेव. पा (सु, ख, घ)

३. त्यन्वयात् पा (सु)

४. इतीति पा. (सु, ख, घ, च)

५. न्यायसिद्ध. पा. (सु, ख, घ)

ब्राह्मणशब्दस्य प्रकृतकर्मपरीक्षणौपयिकसाङ्गाध्येतृसमर्पणेनाजहल्लक्षणया त्रैवर्णिकविषयत्वार्थं "वेदाभ्यासरतः" इत्युक्तम् । [1]ब्रह्म अणतीत्यपि ब्राह्मणशब्दं निर्ब्रुवन्ति । आराध्यक्षयित्वेनेति सुकृतविनाशोपलक्षणम् ; कर्ममीमांसयेत्यर्थलभ्योक्तिः । अकृतशब्दस्य पुंलिङ्गतानुरोधात् वाक्यशेषशक्त्या च परमपुरुषो विशेष्यो दर्शित. । अत्र नास्तिशब्देनाकृतस्य स्वरूपनिषेधायोगात् कर्मणा इत्यनेन चानन्वयात् उत्पत्तिनिषेधस्यानपेक्षितत्वात् न सम्पद्यत इत्युक्तम् । कृतशब्दस्य भावार्थव्यक्त्यै कर्मणेति प्रतिपदम् । तद्विज्ञानार्थम्—आपातधीस्थस्याकृतस्य तस्य विशदबोधायेत्यर्थः । समित्पाणित्वमिह ब्रह्मविद्याश्रवणार्थोपनयनान्तरव्यञ्जनार्थमिति केचित् । उक्तं हि छान्दोग्ये जाबालं प्रति गौतमेन— "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये" इति । अन्ये त्वाहुः—"अनुपनीते जाबाले युक्तमुपनयनम् ; अन्यत्र तु समित्पाणित्वोक्तिररिक्तपाणित्वोपलक्षणार्था ; दृश्यते हि वैश्वानरविद्यायाम्—"ते ह समित्पाणयः [2]पूर्वाह्णे च प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदुवाच" इति । प्रजापतिवाक्ये च एकस्यैवेन्द्रस्य बहुषु प्रश्नेषु "समित्पाणिः पुनरेयायेत्यावर्तते । न हि तत्र बहुवारमुपनयनं दृष्टमिष्टं वा । सूत्रकारश्च [3]"संस्कारपरामर्शात्" इत्येतावन्मात्रं वक्ष्यतीति । "एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः" इत्युक्तस्याधीतस्वाध्यायमात्रस्य प्रकृता-

---

१. ब्राह्मम् पा. (सु).

२. पूर्वाह्णे प्रतिचक्र. पा. (सु).

३ सस्कारपरामर्शनात्. पा. (क, घ).

नुपकारकतया “वेदान्तवेदिनम्” इति श्रोत्रियशब्दस्यात्राकामहतश्रोत्रियपरत्वं दर्शितम्। स्फुटप्रवचनक्षमत्वमदृष्टत उपकारकतमत्वं च ब्रह्मनिष्ठशब्दाभिप्रेतमित्याह—“साक्षात्कृतपरमपुरुषस्वरूपम्” इति। “प्रशान्तचित्ताय” इत्युक्त्वाच्छमोऽत्र बाह्यकरणव्यापारान्तरनिवृत्तिः। शमदमाविह श्रवणौपयिकावधानार्थौ; “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः” इत्यादौ तु श्रवणतो विदितार्थस्य विद्यार्थौ। येनेत्यत्र लिङ्गव्यत्ययस्य क्लिष्टत्वात्सामान्योपक्रमत्वं द्योतयति—“विद्याविशेषेण” इति। तथा च प्रयुञ्जते “तत्र बाधकमभवत् क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो वा” इत्यादि। स्वरूपतः स्वभावतश्च विकारं निवर्तयद्भ्यामक्षरसत्यपदाभ्यां प्रधानक्षेत्रज्ञव्यवच्छेद इत्यभिप्रायेणाह—“परमपुरुषम्” इति। संशयविपर्ययार्हवचनम्, अपूर्णवचनं च क्षेप्तुं ‘तत्त्वतः,’ इति विशेषणम्; “आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः” इति स्मरन्ति। वृत्तार्थकथनभ्रमनिरासायाह—“प्रब्रूयात्” इति। ‘अभिगच्छेत्’ इत्युपक्रमप्रतीतविधिबाधेन व्यत्ययानुसरणं क्लिष्टम्; अतः ‘प्रोवाच’ इत्यस्य भूतपरत्वेनानन्वय इत्यभिप्रायेणाह—‘स गुरुमेव’ इति। नियमविधित्वमवधारणेन व्यञ्जितम्। प्रोवाचेत्यस्य विधिपरत्वे हेत्वन्तरमाह—‘अप्राप्तत्वात्’ इति। यद्यपि लाभाद्यपेक्षया कस्यचिद्रागतः प्रवृत्तिः[१] तथापि तन्निरपेक्षस्य गुरोः सच्छिष्यविषये [२]धर्मार्थमिदं विधीयत इति न विरोधः। लिटो लिङर्थत्वस्य विशेषतोऽनुशिष्टत्वमप्याह—‘विधावपि’ इति।

ब्रह्मज्ञानस्य परशब्दनिर्दिष्टब्रह्मप्रापकतया प्राकरणिकनित्यनिरतिशयानन्द-

---

१ तथासति पा (ख, सु, घ)

२ धर्मार्थमेवेदम्. (सु)

प्रापकत्वमभिप्रेत्याह—**ब्रह्मवित्** इति। ब्रह्म प्राप्तस्यापि स्वर्गादिन्यायात् "इमान् लोकान्" इत्यादिभिश्च[1] पुनरावृत्त्यादिशङ्कां परिहर्तुमाह—**न पुनः** इति। [2]मृत्युरिति मरणम्, "मोहो मृत्युस्संमतो यः कवीनाम्" इत्याद्युक्तं वा। पाप्मनां निश्शेषक्षये मृत्यूपलक्षितं सर्वमनिष्टं न स्यात्, लोकानुसरणं चैच्छमिति भावः। तदेकदर्शनमिहोपायः, फलं वा। "न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति विद्याप्रकरणस्थवाक्येन मुक्तस्य ज्ञानलोपशङ्कां निवर्तयन् मृत्युतत्कार्यनिवृत्तिं च व्यनक्ति—**न पश्य इति**। मुक्तस्य तदातनपरदुःखप्राक्तनस्वदुःखदर्शनेऽपि तयोः स्वाश्रितत्ववर्तमानत्वाभावान्न तं प्रति प्रतिकूलत्वम्। एवं हि बन्धदशायामपि दृष्टम्। तत्र तु परदुःखदुःखित्वं, गतानुशोचनं च कर्मोपाधिकमेव; "न रोगं नोत दुःखतां सर्वं ह पश्यः पश्यति" इत्यादिना विशेषेण दृश्यमानेष्वपि स्वप्रातिकूल्यदर्शनं नास्तीति हि स्थाप्यते। पश्यः अत्र "तदेकं पश्यति, इति समानप्रकरणात् ब्रह्मदर्शी जीवः। पश्यतीति व्युत्पत्त्या परमात्मन्यपि। "पश्यः पश्यति पश्यन्तम्" इत्यादिप्रयोगदृष्टेः। ब्रह्मात्मकतया सर्वस्य दर्शनात्तदेकदर्शनसर्वदर्शनयोः न विरोधः। न केवलं निर्व्यापारसार्वज्ञ्यमात्रम्, "अन्यराजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति" इत्याम्नातकर्ममूलानीश्वरपारतन्त्र्यनिवृत्त्या स्वच्छन्दवृत्तिश्च स्यादित्यभिप्रेत्याह—**स स्वराड्** इति। अत एवेश्वरपारतन्त्र्यस्थितावपि "स्वराट् स्वतन्त्रः" इति नैघण्टुकोक्तिर्न विरुध्यते। अमृतत्वस्योपायान्तरनिषेधश्रुत्या कर्मसाध्यामृतत्वोक्तेरन्यपरत्वं द्रढयति—**तमेवम्** इति। अत्र च गुणविभूतिविशिष्टमहापुरुषपरामर्शाज्जीवस्यैव निर्विशेषस्वरूपधिया पुरुषान्तरधिया वा मुक्तिः स्यादिति परेष्टं निरस्तम्। ऐक्य-

---

१. पुनरावृत्त्याशङ्काम्. पा (क), पुनरावृत्तिशङ्काम्. पा. (सु).

२. मृत्युरिह. पा. (सु, क, ख, च)

भेदाभेदबुध्द्योरमृतहेतुत्वं श्रुत्यैव क्षिप्तमित्याह—पृथक् इति। ततः—उपासनरूपात् पृथक्त्वमननादित्यर्थः। तेन जुष्टः—प्रेरकेण प्रीतिविषयीकृतः। अनेन स्थिरस्य परानुग्रहस्यैव फलद्वारतोक्तिः। "धातुः प्रसादात्" इति च श्रूयते। नन्वत्रात्मानं प्रेरितारं चेति समुच्चित्य मननमुक्तम्; अतोऽन्यज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वं भाति; सत्यम्[1] न तावता प्रेरकप्राधान्यमपह्नियते। "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" [2]इत्यादावपि परविद्याङ्गजीवदर्शनपरम्। आदिशब्दो "भूयसां स्याद्बलीयस्त्वम्" इति न्यायेन वाक्यान्तरैरप्युक्तदृढीकरणार्थः।

ननु च साङ्गवेदाध्ययनादेव कर्मणां स्वर्गादिफलत्वं स्वर्गादीनां च क्षयित्वं ब्रह्मोपासनस्यामृतत्वफलत्वं च ज्ञायत एव। अनन्तरं मुमुक्षुः ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवर्तताम्। किमर्था धर्मविचारापेक्षा। एवं तर्हि शारीरकमीमांसायामपि न प्रवर्तताम्, साङ्गाध्ययनादेव कृत्स्नस्य ज्ञातत्वात्। सत्यम्; आपातप्रतीतिर्विद्यत एव, तथापि न्यायानुगृहीतस्य वाक्यस्यार्थनिश्चायकत्वादापातप्रतीतोऽप्यर्थः ससंशयविपर्ययौ नातिवर्तते। अतस्तन्निर्णयाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति चेत्, तथैव धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इति पश्यतु भवान्।

अथैभिरेव वाक्यैरपेक्षितज्ञप्तिं यथारुचि विचारप्रवृत्तिसम्भवं च मन्वानः

---

१ 'सत्यम्' इति (सु) कोशे न दृश्यते.

२. इत्याद्यपि. पा. (सु, क, ख, घ).

कश्चिद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारानपेक्षत्वं चोदयति—**ननु** इति। चकार उद्ग्रन्थैरपि प्रत्युक्तिव्यञ्जितैः पूर्वचोद्यैः समुच्चयार्थः। आद्य एवकारो विचारनैरपेक्ष्यपरः। द्वितीयस्तु ज्ञानानुत्पत्तिनिरसार्थः। **मुमुक्षुः**—प्राग्भवीयपुण्यमहिमक्षीणकाम्यरुचिरित्याशयः। **किमर्था** न दृष्टार्था, अन्यथापि मुमुक्षुत्वस्य ब्रह्मविचारस्य च सम्भवात्। नाप्यदृष्टार्था, अवैधत्वादिति भावः। अत्र प्रतिबन्द्या प्रतिवक्ति—**एवंतर्हि** इति। धीमात्रतुष्ट्या त्यक्तकर्मविचारश्चेदित्यर्थः। एवं न प्रवर्तेतामिति वान्वयः। अपिशब्दाभिप्रेतं हेतुं विवृणोति—**साङ्ग** इति। त्वदुक्तादेवेत्यवधारणाभिप्रायः। कृत्स्नस्य ब्रह्मतदुपास्त्यादेरत्रापातधीश्चेदिष्टप्रसङ्गः; न तया विचार्यत्वाभावः। निर्णयस्त्वमीमांसिते कथं स्यादिति मत्वा चोदकः पुनराह—**सध्यम्** इति। अङ्गीकृतमर्थं व्यनक्ति—**आपात** इति। तावतापि न्यायैरनिर्णीततया "अन्नमत्ति" इत्यादिभिरल्पास्थिरफलधीरसकृत्, अव्याकृताकाशप्राणादिकारणत्वसंशयः, "तान्येवानुविनश्यति" इत्यादिभिरात्मनाशभ्रमश्च न निवर्तेतेत्यभिप्रायेणाह—**तथापि** इति। अनिस्तीर्णप्रतिबन्दिरिति पश्यन् तत्फलत्वेनोत्तरमाह—**तथैव** इति। **भवान्** क्वचिदप्यापातधीमात्रादतृप्तो वाक्यान्तराण्यपि निर्दिधारयिषुस्त्वमिति भावः। अत्र हि कर्मभागेऽपि "अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते" इत्यादिभिरापाततोऽनन्तस्थिरफलधीरस्ति। ब्रह्मज्ञानफलं चानुविनाशादिश्रुत्या आत्यन्तिकप्रलयत्वस्मृत्या चानर्थरूपमिव भाति। अतः स्वरसवृत्त्या प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्कर्मविचारनैरपेक्ष्यहेतुर्नास्ति; तदिदमभिप्रेत्योक्तं सारे—"अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रमत्वाद्वेदानां कर्मविचारः प्रथमं कर्तव्य इति 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्युक्तम्" इति।

लघुपूर्वपक्षः ।

ननु च ब्रह्मजिज्ञासा यदेव नियमेनापेक्षते तदेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम् । न धर्मविचारापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः, अधीतवेदान्तस्यानधिगतकर्मणोऽपि वेदान्तवाक्यार्थविचारोपपत्तेः । कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि अत्रैव चिन्त्यन्ते, तदनधिगतकर्मणो न शक्यं कर्तुमिति चेत्; अनभिज्ञो भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्य । अस्मिन् शास्त्रे अनाद्यविद्याकृतविविधभेददर्शन-निमित्तजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखसागरनिमग्नस्य निखिलदुःखमूलमि-थ्याज्ञाननिबर्हणाय आत्मैकत्वविज्ञानं प्रतिपिपादयिषितम् । अस्य हि भेदावलम्बि कर्मज्ञानं क्वोपयुज्यते? प्रत्युत विरुद्धमेव । उद्गीथादिविचारस्तु कर्मशेषभूत एव ज्ञानरूपत्वाविशेषादिहैव क्रियते, स तु न साक्षात्सङ्गतः । अतो यत्प्रधानं शास्त्रं, तदपेक्षितमेव पूर्ववृत्तं किमपि वक्तव्यम् ।

अथ विद्यापेक्षितमेव तत्त्वविवेकादिकं विचारापेक्षितमिति भ्राम्यन् कर्मणश्च विद्याविरुद्धतया तद्विचारवृत्तत्वायोगं मन्वानो गूढाभिप्रायः परश्चोदयति—ननु इति । यदेव इति स्वाभिमतचतुष्कव्यतिरिक्तनैरपेक्ष्यपरम् । तस्य परम्परया [१]उपयोगेऽपि विचारजन्मनि तन्नियमो नास्तीति व्यक्त्यै नियमशब्दः । निय-तापेक्षितचतुष्कव्यतिरिक्तस्यापि न सूत्रसूच्यत्वमित्यभिप्रायेण तदेव इत्युक्तम् । तदिहानपेक्षितमेव त्वदुक्तमित्याह—न धर्म इति । स्वेष्टमपेक्षितांशं सूचयि-तुमाह—अधीतवेदान्तस्य इति । अवयुत्याध्ययने मानाभावेऽपि [२]आपदि वेदान्तमात्राध्यायिन इत्यर्थः । तस्य हि न कर्मण्यापातधीः, नतरां बुभुत्सा,

---

१. उपयोगे विचार. पा. (च).

२. आपादितवेदा. पा. (सु, ख,).

नतमां विचार इति नियमभङ्गः । यद्वा कृत्स्नाध्येतुरपि स्वापेक्षितांशस्याप्यधीततया सुकृतविशेषमृदित[1]कषायतया च ब्रह्मविचारस्य शक्यत्वादधीतत्वमात्रेण [2]हानार्थमपि न कर्मणश्चिन्त्यत्वमपीति भावः । एतेन "धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" इति ब्रह्माज्ञानवादिभाष्योक्तमनूदितं मन्तव्यम्। सिद्धान्तिसम्मतां प्रधानयुक्तिमप्रधानीकृत्य तत्तद्दृष्टिविधीनां साक्षाद्ब्रह्मविद्यापेक्षितत्वं प्रकल्प्य वा कर्मविचारवृत्तत्वं शङ्कते—**कर्म** इति । **उद्गीथाद्युपासनानि** इति पक्षोक्तिः, अनधिगतकर्मणोऽशक्यचिन्तनत्वं साध्योऽर्थः, **कर्माङ्गाश्रयाणि** इति हेत्वंशपरम् । आश्रयशब्द इह विषयार्थः; प्रणयनाश्रयगोदोहनादिवदुद्गीथादिकमङ्गमाश्रित्य प्रविशत उपासनस्य फलान्तरार्थतया कर्मानङ्गत्वसूचनपरश्च । आदिशब्देन [3]उद्गीथैकदेशभूतप्रणवस्य *पञ्चविधसामादेश्च ग्रहणम्। **अत्रैव**—न तु कर्मकाण्डे चिन्तितानीति भावः । **अनधिगतकर्मण** इत्यनेन कर्मतदङ्गरूपपदार्थानवगमे वाक्यार्थस्य दुर्ग्रहत्वं सूच्यते । ननु "अव्युत्पन्नपदोपेतवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम्" इति कैश्चिदुक्तम्। अन्यैरनङ्गीकारात्तत्तथा न। अथापि प्रकृताविरोधं ब्रूमः—न हि 'ते गोसदृशो गवयः' इत्यादिवाक्ये गवयत्वादिविशिष्टः पिण्डः पदार्थतया [4] अन्वेतीत्याहुः ; किं तु 'गोसादृश्यवान् गवयशब्दवाच्यः' इत्येतावति तात्पर्यात्; गवयशब्दादयस्तु पदेन बोधितास्तत्रान्वीयेरन् इति। ननु च आद्यव्युत्पत्तिदशायामविदितपदवाक्यभेदस्य वाक्यार्थधीरस्ति। ततः

---

१. कषायतया ब्रह्म. पा. (च).

२. वहानार्थम्. पा. (क, ख, घ).

३. उद्गीथैकदेशप्रणवस्य. पा. (सु).

* टि—साम्नः सप्तविधत्वेऽपि प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्या. पञ्चैव भागा विवक्षिता हिङ्कारस्य प्रस्तावे, ओङ्कारस्य चोद्गीथे अन्तर्भावात्,

४. अन्वेतीत्याहु , गोसा. पा. (क, ख, घ, च).

किम् ? तत्र हि प्रत्यक्षादिसिद्धे विशिष्टार्थेऽनुमानतो वाक्यस्य बोधकत्वग्रहः, [1]न तु व्युत्पित्सोः [2]तत्र वाक्यात् वाक्यार्थधीः। [3]कर्मणि विचारिते तदन्तर्गतोद्गीथादिधीः, ततस्तद्विषयोपास्तिधीः स्यात्। न ह्यत्र कर्मानङ्गेषूद्गीथादिषूपास्तिर्विधीयते, गोदोहनादिवद्गुणफलाधिकारत्वादिति भावः। उत्क्रमशक्यत्वं दुष्परिहरं संछाद्य धाष्ट्यात् स्वकपोलकल्पितप्रकारेण समाधित्सुरुपालभते—**अनभिज्ञ** इति। शारीरकस्य खल्विदं शास्त्रम्; अत आत्मविज्ञानप्रधानमिति भावः। "शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा "[4] इति हि वाचस्पतिः। तद्विज्ञानप्राधान्यं विवृणोति —अस्मिन् इति। शुद्धस्य अविद्यान्वये हेत्वनुयोगमुपरोद्धुमनादिशब्दः। मतभेदादविद्यायाः स्वरूपतः प्रवाहतो वानादित्वम्। प्रवाहपक्षेऽनवस्था बीजाङ्कुरादिनयनिरूढा इत्याकूतम्। भेदः—'अहमिदं जानामि' इति ज्ञात्रादिरूपः। स प्रत्येकमवान्तरभेदैर्विविधः। तस्य मिथ्यात्वं व्यङ्क्तुमविद्याकृतत्वोक्तिः; तद्दर्शनं वा तत्कृतमित्युच्यते; तदध्यस्तमित्यर्थः। भेददर्शनं निमित्तं येषामिति विग्रहः। निर्विकारस्य जन्मादिकम् आत्मभ्रान्तिविषयदेहधर्मारोपात्। आदिशब्देन निरयादिग्रहः। तैर्दुःखम्, सांख्यवन्मृषावादिनां तादृशोऽन्तःकरणविकारः। मिथ्यात्वेऽपि प्रतिकूलतया जिहासितव्यत्वाय जन्मादिषु वा दुःखत्वोक्तिः। तद्भ्रान्तिप्रवाहाविच्छेदव्यक्त्यै **सांसारिक**शब्दः। अनात्मभिरात्मान-

---

१. न व्युत्पित्सो पा. (च)

२. तत्र वाक्यार्थ पा (सु)

३. तत्र कर्मणि पा (च).

४. इति वाचस्पति. पा (सु),

५. तस्मिन् इति पा. (सु)

मेकीकृत्य[1] पौनःपुन्येन संसरणं हि संसारः। माघप्रयत्नत्वपरो निमग्नत्वोपचारः, उन्मिमङ्क्षार्थश्च। मिथ्याज्ञानमिहात्मनि भेदग्रहः, अनिर्वाच्यरूपमज्ञानं वा। अज्ञानतत्प्रतिभासयोः तत्कार्यप्रतिभासप्रवाहस्य च मिथ्यार्थत्वात्तत्त्वधीमात्रेण बाध्यत्वे किमत्र कर्मणेति भावः। चन्द्रद्वित्वादिधीर्हि तदैक्यधीबाध्या। तद्व-दिहेत्यभिप्रायेणात्मैकत्वविज्ञानत्वोक्तिः।

अशुद्धस्य प्रसिद्धत्वाच्छुद्धस्यावाच्यभावतः।
अज्ञातं त्वंतदोरैक्यं ख्याप्यमित्यत्र मन्यते ॥ २८४ ॥

स्वाध्यायस्य हि कात्स्न्र्येन मानत्वे सत्यपि स्वतः।
नावाद्ये नानुवाद्ये च नापवाद्ये च मानता ॥ २८५ ॥

अविचारितबुद्ध्यादिव्युदासार्थो विज्ञानशब्दः। एवमिहाधिकारिप्रयोजन-साधनानि ज्ञापितानि। **प्रतिपिपादयिषितम्**—प्रदातुं प्रापयितुं वेष्टम्। [2]शब्दजन्यज्ञानादेव ह्यपवर्गः। यद्वा आत्मैक्यज्ञानमवैधमपि मोक्षसाधनतया शारीरके प्रतिपाद्यम्। तस्य प्रधानतात्पर्यविषयत्वाय सन्प्रयोगः। ततः किं प्रकृतस्य? तत्राह—[3]अस्य इति। हिशब्दोऽनुपयोगस्थैर्यार्थः। **भेदावलम्बि** इति विरोधपरम्। **कर्मज्ञानम्** इह विचाररूपं तत्फलरूपं वा। क्व इत्येतत् स्वरूपोत्पत्तौ कार्ये वेति विवरिष्यते। तच्च तत्साधनानुग्राहकस्याप्युपलक्षणम्।

---

१ पुनः पुनः पा. (सु).

२ शब्दज्ञानादेव. पा. (च)

३. तस्य इति पा. (सु, क, ख, घ).

द्वैतवासनाहेतुतयात्यन्तहेयत्वाय वैपरीत्यं प्रथयति—**प्रत्युत** इति । अंशतो वा, फलसङ्गादिगुणतो वा, निर्वैरत्वं दुर्वचमित्यभिप्रायेणाह—**विरुद्धमेव** इति । उक्तं च नैष्कर्म्यसिद्धौ—

"अयथावस्त्वविद्या स्याद्विद्या तस्या विरोधिनी ।
समुच्चयस्तयोरेवं रविशार्वरयोरिव ॥" इति,

"तमोऽङ्गत्वं यथा भानोरग्नेः शीताङ्गता यथा ।
वारिणश्चोष्णता यद्वत् ज्ञानस्यैवं क्रियाङ्गता ॥" इति ॥

यदि कर्म विरुद्धं, तर्हि तदङ्गाश्रयोपासनचिन्ताप्यत्र विरुद्धत्वान्न [1]सङ्गच्छेत ; कर्मचिन्तायामेव तु निविशतामित्यत्राह—**उद्गीथादि** इति । इहोद्गीथाद्युपासनं लक्ष्यते । तत्स्वरूपस्यात्र [2]अमीमांस्यत्वाद्गुणफलसम्बन्धमपह्नुत्य तद्विचारस्य कर्मशेषत्वोक्तिः, फलान्तरार्थत्वेऽपि न परविद्याङ्गत्वम् इति च भावः । यद्वा शिष्यत इति शेषः । कर्मविचारैः परिशिष्ट इत्यर्थः । अत्र विचार्यमाणानाम् उद्गीथाद्युपासनानां ज्ञानरूपत्वं विवक्षितम् ; न तु तद्विचारस्य, अतिप्रसङ्गात् । इहैव–विरुद्धशास्त्र एवेत्यर्थः । ननु साजात्याधीन[3]प्रसक्त्यापि समुद्रध्यानवत् प्रधानस्यानुपयुक्तं विरुद्धं च न चिन्त्यम् । अतः परविद्याप्रकरणे पाठात् विचारणाच्चाश्रमादिवत् गत्यादिवच्च तदुपयुक्तत्वं कल्प्यमित्य-

---

१ सङ्गच्छते पा (सु, क ख, घ)

२ अमीमासितव्यत्वात् पा. (सु)

३. प्रत्यासत्त्यापि पा (सु)

त्राह—स इति । [1]तुशब्दौ शङ्कानिवर्तकौ । यद्यपि साक्षात् प्रधानोपयुक्ततया वा न सङ्गतिः, तथापि ज्ञानरूपत्वसाम्यात्तदन्वितस्य वीर्यवत्तरत्वोक्त्या चापरिच्छिन्नफलत्वशङ्कोदयमपाकृत्य धूमादिमार्गवर्जिहासादार्ढ्यमुत्पादयितुमिह तच्चिन्तेति भावः । तर्ह्यत्यन्तानुपयोगाभावात्तदुपयुक्तमपि पूर्ववृत्तमस्तु ; तत्राह—अत इति । **यत्प्रधानम्**—यदुपपादनप्रधानम् । एवकारेण प्रासङ्गिकापेक्षितमपि प्रधानस्यानुपयुक्तं विरुद्धं च व्यावर्तते । प्रधानापेक्षितानुक्तिश्च न युक्ता । अप्रधानापेक्षितस्य च वृत्तत्वे वक्तव्ये दूष्यमतविचारादेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति भावः । **किमपि**—त्वदुक्तात्कर्मविचाराद्विलक्षणम् ।

बाढम्—तदपेक्षितं च कर्मविज्ञानमेव ; कर्मसमुच्चितात् ज्ञानादेवापवर्गश्रुतेः । वक्ष्यति च—"सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इति । अपेक्षिते च कर्मण्यज्ञाते केन समुच्चयः, केन नेति विभागो न शक्यते ज्ञातुम् ; अतस्तदेव पूर्ववृत्तम् ।

अत्र भास्करादिमतस्थो वा सिद्धान्ती वा सर्वावमर्शी पार्श्वस्थो वा

भास्करादिमतरीत्या प्रत्यवस्थानम्

परोक्तेस्तात्पर्यविषयांशानङ्गीकारेण प्रतिवक्ति—**बाढम्** इति । भास्करोक्तमत्र हेतुग्रन्थतः, साध्यतश्च प्रत्यभिज्ञायते । अनङ्गीकृतमर्थं विशिंषन् अनिष्टं च क्षिपति—**तत्** इति । एवकारोऽन्यनैरपेक्ष्यं, [2]प्रासङ्गिकापेक्षितस्यैव [3]प्राधान्येनाप्यपेक्षितत्वं, विरोधाभावं च व्यनक्ति ।

---

१. तुशब्दः शङ्कानिवर्तक. पा. (सु)

२. प्रसङ्गापेक्षित पा. (सु)

३. प्रधानेऽप्यपेक्षित. पा. (क, च.).

प्रधानोत्पत्त्यादावनुपयुक्तस्य विचारः कथं तद्विचारापेक्षित इत्यत्राह—कर्म इति। अयं भावः—अल्कमधुलाभशङ्कामतिक्रम्य यथाविधि कर्मसमुच्चिते ज्ञाने प्रवृत्तिः केवलकर्मणामनन्तफलसाधनत्वाभावनिश्चयपूर्विकेति। एतेन 'अधीतवेदान्तस्य' [1]इत्यादि प्रागुक्तं प्रत्युक्तम्। इह [2]भास्करपक्षे "तमेतं वेदानुवचनेन" [3]इत्यादिश्रुतिः। समुच्चितत्वं चात्र "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीयाश्रुत्या [4]गुणप्रधानतया सम्बन्धः। गुणत्वं च प्रयाजादिवत्। [5]प्रकृतानुपयोगात्ति-रोधानेन समुच्चयोक्तिः। यादवप्रकाशमते "सर्वापेक्षा" इति सूत्रमङ्गाङ्गि-भावपरम्। "सहकारित्वेन च" इति सूत्रं तु समुच्चयार्थम्। तत्र तु "विद्यां चाविद्यां च" इत्यादिका श्रुतिः। समुच्चितत्वं तु विशदज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तदुपपादकतया कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वेन, पश्चात्तु मृत्युतरणब्रह्मप्राप्तिरूपफलभेदा-त्समत्वेन। सिद्धान्ते तु [6]सन्निपत्योपकारित्वविवक्षया समुच्चयशब्दः। स्व-रूपेण कर्मणोऽपेक्षितत्वे सूत्रकृत्संमतिमप्याह—वक्ष्यति इति। न ह्यस्मिन्सूत्रे साध्यत्वेन विविदिषोपात्ता, येन तदर्थेयमपेक्षोक्तिः स्यात्; विद्या तु प्रकरण-सिद्धा। अतो "विविदिषन्ति" इत्यत्र न विविदिषा विवक्षितेति भावः। चकारः कचिन्मते सिद्धान्ते च प्रतिपादकं समुच्चिनोति। मतान्तरे तु

---

१. इति प्रागुक्तम्. पा (सु)

२. भास्करमते श्रुति —पा. (सु).

३. इत्यादि. समुच्चि. पा. (सु).

४. गुणे प्रधानतया. पा (च)

५. प्रयोगानु. पा. (च, क.)

६. सन्निपत्योपकारकत्व. पा. (सु).

प्रतिपाद्यमप्रधानत्वं समत्वेन सह सङ्घटयति । अस्तु ज्ञानस्यानुष्ठाने यथामतं कर्मापेक्ष्यम्; तद्विचारे तु किं कर्मविचारेणेत्यत्र दत्तोत्तरत्वेऽपि युक्तिवैभवादुत्तरान्तरमाह—**अपेक्षिते च** इति । यथामतं यथाधिकारम् [1]अपेक्षितत्वम्* । **केन समुच्चयः**—साधनलक्षणसमर्थयिष्यमाणस्वाधिकारानुगुणनित्यनैमित्तिकवर्गेण । **केन**—निबन्धककाम्येन स्वाधिकारनिषिद्धेन चेत्यर्थः । अयं भावः—अनुष्ठानदशायां समुच्चेतव्यस्य [2]तथा फलनिर्णयाय विमर्शदशायामपि बुद्ध्यारोहः अवश्यम्भावी । अतः पदार्थभूतकर्मविचारपूर्वकः तदन्वितविद्याविधिवाक्यार्थविचारः । ततश्च [3]विषयफलविशेषावच्छिन्नब्रह्मोपासनचिन्तनस्य कर्मचिन्तासापेक्षतया कृत्स्नस्य शारीरकचतुरध्याय्यर्थविचारस्य कर्मविचारः प्राग्भावीति । तदिह कर्मनिरूपणस्य फलान्तरार्थकर्मपरिहारः फलं, विद्यानुबन्धेन कर्मस्वरूपमात्रोपादानं चेति न मोघप्रवृत्तित्वम्, नापि विरोधः । यद्यपि विद्यापेक्षितो यज्ञादिपदार्थः साधनलक्षणे स्वयमिह सूत्रकृता चिन्तयितुं शक्यः; तथापि कृत्स्नवेदार्थनिश्चायके मीमांसाशास्त्रे कामाधिकारस्यापि क्वचिच्चिन्त्यत्वादत्र प्राक् चिन्तिते कर्मस्वरूपे लाघवाद्विनियोगपृथक्त्वमात्रस्थापनं युक्तम् । तापत्रयपूर्ववृत्तत्वमतेऽपि विषमत्वेन समत्वेन च कर्मणः [4]समुच्चेतव्यत्वार्थम् । ततः कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वं दुस्त्यजमित्यभिप्रायेण मतचतुष्टयेऽपि फलितमाह—**अत** इति । कर्मपरामर्शी तच्छब्दस्तच्चिन्तनं लक्षयति; दूरस्थमपि कर्मविज्ञानं वा परामृशति । अवधारणं विरोधाभावद्योतकम् ।

---

१. अपेक्षिते. पा. (सु).

* टि—विवक्षितम् इति शेषः

२. तथा निर्णयाय. पा. (क, ख, घ, च.)

३. विषयविशेषा. पा. (च. क)

४. समुच्चेतव्यत्वादन्ततः कर्म. पा. (सु).

नैतद्युक्तम्—सकलविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तेः। अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः। वर्णाश्रमविशेषसाध्यसाधनेतिकर्तव्यताद्यनन्तविकल्पास्पदं कर्म सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपाज्ञाननिवृत्तेः कथमिव साधनं भवेत्। श्रुतयश्च कर्मणामानित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वं, ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं च दर्शयन्ति। "अन्तवदेवास्य तद्भवति", "तदयथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते", "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति", "तमेव विदित्वाति मृत्युमेति" इत्याद्याः।

नैष्कर्म्यवादिकृतः भास्कराद्युक्तदूषणनिरासः

अत्रात्यन्तनैष्कर्म्यवादी प्रतिवक्ति—नैतद्युक्तम् इति। श्रुतिप्रतीतमप्ययुक्तं त्याज्यम्; अन्यथातिप्रसङ्गादिति भावः। कुत इत्यत्र समुच्चयवादिकल्पितं साधनद्वित्वं तावन्निरस्यति—सकल इति। भास्करसिद्धान्तिपक्षयोरिह सम्प्रतिपन्नस्थापनार्थं, स्वकल्पितविकल्पकोटिनिष्कर्षणार्थं वा ब्रह्मेत्याद्युक्तम्। विशेषाः भेदाः। सजातीयविजातीयस्वगताः। स्वगतभेदो हि श्रुतोऽप्याविद्यैः [1]उपासनाविधिभिः कल्प्यत इत्यभिप्रायेण सकलशब्दः। प्रत्यनीकत्वम् इह शुक्त्यादिवदारोप्यात्यन्ताभावाश्रयत्वम् तत्स्वरूपत्वं वा। स्वगोचरज्ञानेन स्वाध्यस्तनिवर्तकत्वं च।

ईदृशस्य [2] मानार्हस्य शून्यत्वं परिहर्तुं चिच्छब्दः। चिद्रूपतया

---

१ उपासनविधिभिः. पा. (सु) २. मानानर्हस्य. पा (क).

स्वप्रकाशस्य [1]मानान्तरापेक्षया द्वैतप्रसङ्गः । असद्व्यावृत्त्या च भ्रमाधिष्ठानत्वसिद्धिः । **मात्रचा** चिच्छब्दोत्थापितज्ञातृज्ञेयादिसम्बन्धशङ्काव्युदासः । प्रत्यनीकत्वमप्यन्ततः कल्पितमनतिरिक्तं वेति च भावः । ब्रह्मशब्देन "ब्रह्म वेद" इत्यादिसूचनम् । **विज्ञानात्**—श्रवणाद्यनुगृहीतवाक्यजन्यप्रत्यक्षात् । अवधारणेनाधिष्ठान[2]याथार्थ्यज्ञानस्य असति अनिवर्तने कर्मनैरपेक्ष्यं व्यज्यते । "तमेव विदित्वा" इत्यादिभिः प्रतिबन्धकमृत्युतरणस्यापि ज्ञानैकसाध्यत्वोक्तेः, "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" इत्येतन्न मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वार्थमिति । अत्राविद्यया मृत्युं प्राप्य स्थित इति तु योजना । साधनद्वित्व [3]निदानतयेष्टं साध्यद्वित्वमप्यत्र नास्तीत्याह—**अविद्यानिवृत्तिः** इति । **एव**कारः कण्ठचामीकरनयात् [4]प्राप्तप्राप्तेरसाध्यत्वं व्यनक्ति । **हिशब्दस्तु** मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यतया श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रसिद्धत्वं, मोक्षशब्दस्वारस्यं, च *बोधयति । ज्ञानकार्ये कर्मणोऽनुपयोगं सर्वथा विरोधं च प्रागुक्तं विवृणोति—**वर्ण** इति । **आदि**शब्देन निमित्तगुणादेर्वर्णाद्यवान्तरभेदस्य च, संग्रहः । **अनन्तशब्दो** व्यक्त्यानन्त्यं, बाहुल्यं वा विवक्षति । **विकल्पो** भेदः तद्भ्रमो वा । भ्रमपक्षे तु **आस्पद**शब्दो विषयार्थः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वव्यक्त्यै **सकल**शब्दः । कारणनिवृत्तेः कार्यनिवृत्त्यभेदोपचारेण तद्रूपत्वोक्तिः, तन्निरुप्यत्वाद्वा । [5]अविद्ययैव हि भेदधीः । अतस्तया तन्निवृत्त्या च तत्सदसद्भावौ निरूप्यौ । **कथमिव**—न कथञ्चित् । अत्यन्तासम्भावितं कर्मणामविद्यानिवर्तकत्वम्, प्रत्युत तदनुवृत्त्या संसारप्रापकत्वमेव स्यादिति भावः ।

---

१ मानान्तरापेक्षया च द्वैत. पा. (सु). २. याथात्म्य पा. (सु, क, घ, च).
३. निदानतयैव. पा. (च, घ, क). ४. प्राप्तेर. पा (सु, क).
टि—"बोधयति" इति पाठः (सु) कोश एवोपलभ्यते. ५ अविद्ययैव भेद पा (च)

ननु कथं वचनविरुद्धे न्यायस्स्यात्, युक्तिविरोधाद्भीतस्य च ते श्रुतिविरोधापत्तिरित्यत्राह—**श्रुतयः** इति । युक्तेरनुग्राह्यमप्यस्तीति चकाराभिप्रायः । स्वरूपतो विरुद्धत्वं [1]यौक्तिकं प्रागुक्तं, फलतस्तु श्रौतमिहोच्यते, अनित्यमेव हि कर्मफलम्, नित्यस्तु मोक्ष इति । **ज्ञानस्यैव**; न तु कर्मभिस्समुच्चितस्य, विकल्पितस्य अनुगृहीतस्य चेत्यर्थः, [2]युक्त्यनुगुणस्यैवेति वा । **दर्शयन्ति** इत्युक्त्या स्पष्टस्य तर्केणानुसन्धानमप्यधिकं, अस्फुटार्थश्रुत्यन्तरं च दुर्बलमिति सूच्यते । 'अविदित्वा' [3]इत्यस्य वाक्यस्य मोक्षसाधनवित्तिरहितो हि कर्म करोतीति तात्पर्यं मत्वाह—**अन्तवत्** इति । बहूनां चिरकालानुष्ठितानामपि कर्मणामनित्यफलसाधनत्वमित्यवधारणाभिप्रायः । **तद्यथा** इत्यादौ पुण्यशब्दो न सङ्कोचार्ह इत्याकूतम् । **ब्रह्मविदाप्नोति** इति वाक्येऽप्यवधिः, कर्मसमुच्चयश्च न श्रुत इति ज्ञानस्य नैरपेक्ष्यसिद्धिः । नन्वत्रापि वेद्यत्ववेदितृत्वप्राप्यत्व[4]प्राप्तृत्वैर्भेदधीरस्तीत्यत्राह—**ब्रह्म वेद** इति । अनेन नित्यं ब्रह्मभूतस्य भ्रान्तिसिद्धाब्रह्मत्वनिवर्तके वाक्ये कर्मकर्तृव्यपदेशः काल्पनिक इति ख्याप्यते । न केवलं कर्मसमुच्चयस्याश्रुतत्वं, प्रतिबन्धनिवृत्तेर्ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वकण्ठोक्तेर्बाधश्चास्तीत्यभिप्रायेणाह—**तमेव** इति । वेद्यावधारणमप्यत्र वेदनस्य नैरपेक्ष्यमभिप्रैति । सनत्सुजातवाक्यान्मृत्युरिहाविद्या । आदिशब्देन "किमर्था वयं यक्ष्यामहे" "न कर्मणा न प्रजया" इत्यादिसंग्रहः ।

एतास्सयुक्तिका बह्व्यः स्फुटार्थाः प्रतिरुन्धते ।
अन्यामनुपपन्नार्थामव्यक्तविषयां श्रुतिम् ॥ २८६ ॥

---

१. यौक्तिकत्वम्. पा. (क, ख, घ, च). २. युक्त्यनुगुणस्येति वा. पा. (सु).
३. इत्यस्य मोक्ष पा. (क, ख, सु). ४. प्रापकत्वैः. पा. (सु).

यदपि चेदमुक्तं, यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति । तत् वस्तुविरोधाच्छ्रुत्यक्षरपर्यालोचनया चान्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण विविदिषोत्पत्तावुपयुज्यते, न फलोत्पत्तौ; विविदिषन्तीति श्रवणात् । विविदिषायां जातायां ज्ञानोत्पत्तौ शमादीनामेवान्तरङ्गोपायतां श्रुतिरेवाह—"शान्तो दान्त उपरतास्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति ।

[1]विषमसमसमुच्चयद्वये सिद्धान्ते च श्रुतिसूत्राभ्यामुक्तमपेक्षितत्वमनुवक्ति—यत् इति । अपिरत्र गर्हार्थः, यथाभिमानं पक्षत्रयपरिग्रहप्रयुक्तप्राधान्यपरो वा । चः प्रतिक्षिप्तश्रुत्यन्तरोक्तसमुच्चये । स्वेष्टश्रुत्यादेर्दुर्वारत्वात् अत्र तात्पर्यान्तरक्लृप्त्योत्तरमाह—तत् इति । यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या इति । स्वरूपोत्पत्तौ [2]फलोत्पत्तौ वा अपेक्षितत्वेन यत्कर्मोक्तं तदित्यर्थः । [3]उक्तिमात्रपरामर्शे तु न फलोत्पत्तौ कर्मोपयुज्यत इत्येवंप्रकारेण तत्परिहर्तव्यमिति योज्यम् । उक्तार्थगोचरश्रुतिसूत्रपरामर्शे तु "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" इत्यादिवदर्थान्तरकल्पनानर्हमपीत्यपिशब्दार्थः । अध्याहारश्च प्राग्वत् । वस्तुविरोधात् । भेदवासनासंवर्धकतया, अन्तवत्फलतया चात्मद्वैतज्ञानस्य, तत्फलस्य च विरुद्धत्वादित्यर्थः । यद्वा द्वैताद्वैतवासनयोस्तत्फलभूतबन्धमोक्षयोश्च वस्तुनोर्मिथो मिथः प्रातिभट्यादिति । अधीतस्य सन्प्रत्ययस्य वैयर्थ्यमयुक्तमित्यभिप्रायेण श्रुत्यक्षरपर्यालोचनया इत्युक्तम् । अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण इति । इदं तावत् सिद्धान्तिनोऽप्यभिमतम् । तथोत्तरत्राप्युपयुज्यतामित्यत्राह—न फल इति । फलशब्द इह शास्त्रफलं ज्ञानं,

---

१. विषमसमुच्चय पा. (सु).   २ वा फलोत्पत्तौ. पा (घ).

३. उक्तमात्र. पा. (च).

तत्साध्यमोक्षं च सामान्यतो ब्रूते। विद्याया [1]अपि हि फलत्वं वदन्ति— "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः निश्शेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्" इति। वित्तिमोक्षयोः कर्मोपयोगे श्रुत्यक्षरविरोधं व्यनक्ति—**विविदिषन्ति** इति। न हि विदन्तीति श्रूयते, न चापवृज्यन्त इति। ननु [2]यदि श्रुतत्वाद्विविदिषा-[3]साधनत्वम्; तर्हि "क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः" इत्यादिश्रुत्या विविदिषायाः पश्चात् वेदनसाधनत्वमपि स्यात्, तत्राह—**विविदिषायाम्** इति। कर्मणां शमादीनां च विद्यार्थतया श्रुतत्वाविशेषेऽपि श्रुत्यैव व्यवहिताव्यवहितहेतुत्वेन व्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण—**जातायाम्** इत्युक्तम्। **शमादीनामेव** इत्यवधारणेन तेषां कर्मनिवृत्तिरूपतया कर्मसमुच्चयानर्हत्वं व्यज्यते। उत्पत्तिशिष्टशमदमादिगुणावरोधे हि न कर्मणां ज्ञाने विनियोगश्शक्यः; किं पुनः विरुद्धगुणावरोधे; "क्रियावान्" इत्यादि वाक्यं तु [4]कर्मणां स्तावकं न विनियोजकम्। यद्वा "यज्ञेन" इत्यादौ च वेदनसह्योगलक्षणतृतीयाक्लृप्तिर्न समीचीना। अतः कर्मणां वित्त्यर्थविनियोगासिद्धौ न तादर्थ्येन सत्त्वशुद्धिलक्षणद्वारक्लृप्तिः। विविदिषायां तु विनियोगात्तत्क्लृप्तिर्युक्तेति भावः। कर्मण इव शमादेर्न द्वारसापेक्षत्वमित्यभिप्रायेण **अन्तरङ्गोपायताम्** इत्युक्तिः। अतोऽपि शमादिभिः कर्मणः समुच्चयक्लृप्त्यनर्हतां श्रुतिरेवाह; न तु बहिष्ठयुक्त्या, श्रुतेर्लिङ्गादिभिर्वा साध्यत इत्यर्थः। यद्वा श्रुत्या हि कर्मापेक्षत्वशङ्का, श्रुतिरेव तद्विरुद्धत्वं वक्ति; अविशिष्टं च श्रुतित्वमनयोः; युक्त्यनुग्रहात्तु बलीयस्त्वमस्याः। "विवि-

---

१ अपि फलत्वम्. पा. (क). ३. साधनत्वं यदि. पा. (सु).
२. ननु श्रुतत्वात् पा. (सु). ४. कर्मणः. पा. (क, ख, घ, च).

दिषन्ति" इत्यत्र वेदनलक्षणा च पदान्तरविमर्शापेक्षिणी वाक्यकक्ष्यानिवेशाद्वि-प्रकृष्टा। श्रुतिस्तु प्रथमकक्ष्यायां स्थितेति भावः।

समुच्चयवदेवात्र विकल्पोऽपि न कर्मणः।
शमाद्यैरव्यवहितैरसाम्यादिति मन्यते ॥ २८७ ॥

[१]भूत्वेति त्वाश्रुतेरेषां साक्षादङ्गत्वमीयते।
हित्वा विविदिषादीनां कल्प्यमन्यत्तु कर्मणः ॥ २८८ ॥

[२]दान्तः—विषयदोषदृष्ट्या काम्यादिषु निवृत्तबाह्याक्षः। "मनसो दमनं दमः" इति दान्तिः स्मर्यते। *"मनसो विजयः शमः; विजितस्य तस्य तत्त्वविषयनियोगयोग्यता दमः" इति वाचस्पतिः। उपरतः—देहयात्रायामपि यदृच्छालाभसन्तुष्ट्या नातिप्रवृत्तः। तितिक्षुः—दुर्निवाराणि द्वन्द्वानीति शेषः। समाहितः—ब्रह्मण्येकाग्रधीः। आत्मनि—शरीरे; अवधारणमासक्त्यतिशयपरम्। "राहोश्शिरः" इतिवद्वा भेदकॢप्त्या "आत्मन्येवात्मानम्" इत्युच्यते। न हि वस्तुतः स्वस्मादन्योऽन्यत्र वा मृग्य इति भावः। पश्येत् इति। [३]अनेनाप्रत्यक्षभ्रमस्य तादृशमेव बाधकमिति सूच्यते।

तदेवं जन्मान्तरशतानुष्ठितानभिसंहितफलविशेषकर्ममृदितकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्यां 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्',

---

१. भूत्वेत्युक्त्या पा. (सु, ख, घ,) २. शान्तः. पा (सु).

* टि—"मनोविजयः शमः" "विजितं च मनः तत्त्वविषयनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता "दमः" इति भामत्या पाठः

३ अनेन प्रत्यक्ष. पा. (क, ख, च.)

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्,' 'अयमात्मा ब्रह्म', 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानादविद्या निवर्तते।

यदि न कर्मणा धीः, केन तर्हि स्यात्; विद्योत्पत्तौ चानपेक्षितमपि कर्म "स खल्वेवं वर्तयन्" इत्यादिश्रुतिबलाद्विद्यया विकल्पतः, समुच्चयतः, प्रधानतया, अनुग्राहकत्वेन वा मुक्तावपेक्ष्यतामित्यत्राह—**तत्** इति। स्वरूपफलविरोधादित्यर्थः। **एवम्**—यज्ञादीनां तृतीयाश्रुत्या विविदिषायां विनियुक्तानां विद्यासाधनत्वासम्भवप्रकारेणेति यावत्।

जन्मान्तरशतेत्यादि क्वचित्तादृशसम्भवे।
अस्मिन् जन्मनि धर्माणामनाघ्राणाय भाषितम्॥ २८९॥

अतो [1]विविदिषार्थत्वं नास्मिन् जन्मनि कर्मणः।
विचारवृत्तता सूत्रे वक्तव्येत्यभिमन्यते॥ २९०॥

ननु फलतो बन्धकं कर्म कथं विविदिषासाधनमपि स्यादित्यत्राह—**अनभिसंहितफल** इति।

अनिष्टोऽपि भवेद्दण्डः [2]प्रतिषिद्धेषु लोकवत्।
काम्येषु तु फलं[3] तत्तद्विनियोगानुसारतः॥ २९१॥

चित्तशुद्ध्यादिव्यवच्छेदाय **विशेषशब्दः** "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इत्यादिस्मृतिवाक्यं श्रौतविनियोगबाधाद्व्यवधानसहमित्यभिप्राये-

---

१. विविदिषार्थं च पा (क, च) २ प्रतिषिद्धोऽपि. पा. (च). ३ तद्वद्विनियोग. पा. (सु).

णोक्तम्। **मृदितकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्याम्** इति। **कषायः**—कल्मषम्, रागादिश्च। नात्र कर्मणामव्यवधानेन प्रमाजनकत्वम्; प्रमाणेष्वनन्तर्भावात्। अतो निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यधीस्तत्त्वावेदकवाक्यजन्येत्यभिप्रायेण तादृशवाक्योपादानम्। तत्र कारणत्वेन लक्ष्यत्वाद्ब्रह्मणः प्रथमं कारणवाक्यमाह—**सदेव** इति। अवधारणाभ्याम्, अद्वितीयपदेन च औचित्याद्विजातीयसजातीयस्वगतभेदनिरासः। षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतसद्विद्याबलाद्गुणोक्तिमत्कारणवाक्यानि स्तुत्यादिपराणि वेति भावः। सद्विद्योक्तमीक्षणादिकमपि बाध्यमित्यभिप्रायेण शोधकैरपि निर्विशेषत्वमाह—**सत्यम्** इति। अनृतजडपरिच्छिन्नत्वव्यावृत्तिरिहाभिप्रेता। सत्यादिवाक्यस्य व्यावृत्तिपरत्वव्यक्त्यै शाब्दं विशेषनिषेधमाह—**निष्कलम्** इति। निरंशमिति यावत्। **निष्क्रियम्**—निष्पन्दम् निर्व्यापारं वा। **शान्तम्**—वस्तुतः षड्भिः [1]विकारैः ऊर्मिभिश्च त्यक्तम्। सर्वजीवोद्देशेन तद्व्यापकतया ब्रह्मैक्यविधिमाह—**अयम्** इति। सद्विद्यायामप्याप्ततमेन पिता पुत्रं प्रति तात्पर्यभूम्ना [2] तद्विधिं वक्ति—**तत्त्वम्** इति। आदिशब्देन "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्", "आनन्दो ब्रह्म", "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्", "तद्योऽहं सोऽसौ [3]इत्यादिग्रहः। वाक्यादेव जन्म यस्य तद्वाक्यजन्म, तस्मात् ज्ञानात्; प्रत्यक्षरूपात् इति शेषः। तत एवाविद्या निवर्तते। राजत्वोपदेशेन व्याधत्वादिभ्रमनिवृत्तिवदिति भावः।

ज्ञानादेवेति निर्धारः कर्मणो मुक्तिसाधने।
समुच्चयविकल्पाङ्गप्रधानत्वापनुत्तये॥ २९२॥

---

१. भावविकारैः पा. (सु) २. आम्नातविधिम्. पा. (सु).
३. इत्यादिसङ्ग्रहः. पा (सु).

"स खलु" इत्यादिकमन्यपरम्। ध्याननियोगजन्यज्ञानपक्षं तु दूषयिष्यति।

वाक्यार्थज्ञानोपयोगीनि च श्रवणमनननिदिध्यासनानि। श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानि आत्मैकत्वविद्याप्रतिपादकानीति तत्त्वदर्शिन आचार्यात् न्याययुक्तार्थग्रहणम्। एवमाचार्योपदिष्टस्यार्थस्य स्वात्मन्येवमेव युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनं मननम्। एतद्विरोध्यनादिभेदवासनानिरसनायास्यैवार्थस्यानवरतभावना निदिध्यासनम्। श्रवणादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्यार्थज्ञानमविद्यां निवर्तयतीत्येवंरूपस्य श्रवणस्यावश्यापेक्षितमेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम्। तच्च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसम्पत्, इहामुत्र फलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं चेत्येतत् साधनचतुष्टयम्; अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेः। अर्थस्वभावादेवेदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायते।

नन्वदृष्टस्य सर्वकार्यहेतुतया कर्मणो वाक्यसहकारित्वादविधेयज्ञानान्मुक्तिरिति पक्षे श्रवणमननपूर्वकध्यानविधेः त्रयाणां वा विधीनां वैयर्थ्यं च स्यादित्यत्राह—**वाक्यार्थ** इति। अदृष्टं हि दृष्टोपनायकम्। तत्सिद्धैः श्रवणादिभिः शमादिभिश्च वाक्यं चरितार्थम्। ततो विश्वबाधकज्ञानोत्पत्तौ दृष्टोपकारितया श्रवणादित्रयसाफल्यमित्याशयः। [1]ननु नित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशे शास्त्रवैयर्थ्यम्; "ब्रह्मवित्" इत्यादिषु कर्मकर्त्रादिभेदोक्तिविरोधः; ऐक्यतत्त्वदर्शी च न शिष्यं पश्येत्; भेदभ्रमोपेतश्च कथं वाक्यं श्रावयेदित्यत्राह—**श्रवणम्** इति। अत्रेत्युपस्कार्यम्। **तत्त्वदर्शिन** इत्यपि स्वाभीष्टविशेषाभिप्रायम्। **प्रतिपादकानि**—प्रदायकानि, उत्पादकानीति वा। कर्ममीमांसा ह्यविद्वदर्था कर्तव्यस्थापिका। ब्रह्ममीमांसा तु तत्त्वबोधोत्पादनेन सर्वकर्तव्य-

१. ननु निर्विशेष. पा. (क).

निवर्तिकेति विशेषः । आपातधीव्यावृत्त्या मीमांसाफलव्यञ्जनाय न्याययुक्तत्वोक्तिः । वस्तुतोऽत्र न्याययुक्तत्वं स्वरूपत एव ग्रहणमिति केचित् । भेदभ्रमनिवर्तकधीहेतुतया शास्त्रादेः सफलत्वम् । [1]आविद्यभेदानुवादेन तन्निषेधे तात्पर्यादविरोधः । ऐक्यदर्शिनोऽपि बाधितानुवृत्तेराचार्यत्वाभिमानेन श्रावकत्वमिति भावः । न्याययुक्तग्रहणे किं पुनः [2]मननेनेत्यत आह—एवम् इति । **स्वात्मनि** स्वचित्ते । **हेतुतः प्रतिष्ठापनम्**—संशयादेरपुनरङ्कुरत्वाय युक्तिसंस्कारपटिम्ना दृढावस्थापनमित्यर्थः । ननु ताभ्यामेव विपरीतविस्रम्भो निवर्तेत, अन्यथा तद्वैफल्यात्; किमत्र ध्यानेनेत्यत्राह—**एतत्** इति । एतदुपकृतवाक्यजन्याद्वैतसाक्षात्कारविरोधिनीनां भेदवासनानां निरासकतया ध्यानं सफलमिति भावः । श्रूयते च—"तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" इति । स्यादेतत्—ध्यानपर्यन्तोपकारेण शास्त्रे कृतकृत्ये योगबलान्निवर्तकधीः; अन्यथा चक्रकं स्यादित्यत्राह—**श्रवणादिभिः** इति । [3]निवृत्ते हि प्रतिबन्धे हेतूनां यथावत्कार्यकरत्वम्; हेत्वन्तरान्वेषणे तु गौरवम्; अतो वाक्यत एव वैशद्यवती निवर्तकधीः; श्रवणात्पूर्वमिव श्रवणतोऽप्यविशदधीरेव; तदुपजीवनेन मननादिक्रमेण ज्ञानान्तरस्य साध्यत्वान्न चक्रकमिति भावः । **इतिर्हेतौ**; एतेषु पर्वसु कथञ्चिदपि कर्मनैरपेक्ष्यादित्यर्थः । **एवंरूपस्य**—कर्मनिरपेक्षनिवर्तकज्ञानमूलकारणस्येति यावत् । साधारणानियतानुपयुक्तानां व्यावृत्त्यै **श्रवणस्यावश्यापेक्षितम्** इति पदत्रयम् । तादृशं त्वदिष्टं किमित्यत्र हार्दमुद्गिरति—**तत्** इति । "नास्त्यकृतः कृतेन" "शान्तो

---

१ अविद्याभेद. पा (सु). २ मननेन अतः पा. (क, ख, घ. च)

३. निवृत्ते प्रतिबन्धे. पा. (च).

दान्तः" "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्" "तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" इत्यादिभिरेतच्चतुष्टयसिद्धिः। अस्यावश्यापेक्षितत्वं कुतः? तत्राह—**अनेन** इति। अनित्यजिहासा, नित्योपादित्सा च तद्विवेकतः। तत्पूर्वको विचारस्तु स्वरूपफलयोः चित्तविक्षेपनिवर्तकशमाद्यपेक्षः। अन्यविरागश्च शमाद्यर्थः। एतेषां न कर्मविचारवद्व्यभिचारो व्यवधानं वा। [1]एतदन्यतमवैकल्येऽपि त्याज्योपादेयजिहासोपादित्सयोरसिद्धेः उक्तप्रकारश्रवणं न सिध्येदिति भावः। कर्मविचारोऽपि विवेकोपयोगाद् वृत्तत्वेन [2]वक्तव्य इत्यत्राह—**अर्थ** इति। शमादेः कर्मनिवृत्तिरूपत्वं, कर्मणोऽनुपयुक्तविरुद्धत्वे, तत्त्वज्ञानस्याध्यस्तनिवर्तनेऽन्यनिरपेक्षत्वं च अर्थस्वभावः। ज्ञानस्यैवापेक्षितत्वे, [3]तत्साधन [4]चतुष्कस्य [5]वृत्तत्वे च यो हेतुस्तस्मादेवेत्याद्यवधारणम्। एवं वाक्यद्वयेन चतुष्कस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदावुक्तौ।

एतदुक्तं भवति—*ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्धमूलम्। बन्धश्चापारमार्थिकः। स च समूलोऽपारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव निवर्त्यते। निवर्तकं च ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम्। तस्यैतस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वरूपोत्पत्तौ कार्ये वा कर्मणां नोपयोगः। विविदिषायामेव तु कर्मणामुपयोगः। स च पापमूलरजस्तमोनिबर्हणद्वारेण सत्त्ववृद्ध्या भवतीति इममुपयोगमभिप्रेत्य "ब्राह्मणा विविदिषन्ति"

---

१. एतदन्यतमवैकल्ये पा (क, ख, घ) २. न वक्तव्य पा (ख, घ, सु)
३. साधन. पा (सु) ४. चतुष्टयस्य पा. (ख).
५ पूर्ववृत्त. पा (सु)

* टि—ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूलमित्येव सर्वेषु कोशेषु पाठ उपलभ्यते। तत्र "पुंवत्कर्मधारय" इति पुवद्भावाभावाय त्रिपदबहुव्रीहिराश्रयणीयः यथा—ब्रह्मस्वरूपाच्छादिका अविद्या मूलं यस्येति। एवमेव उपपादितं सूक्तिसाधुत्वमालिकायां महाचार्यवंश्यैः श्रीवीरराघवाचार्यैः।

इत्युक्तमिति। अतः कर्मज्ञानस्यानुपयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यम्।

नन्वज्ञानादिप्रत्यनीकस्वमात्र[1]प्रकाशे निर्विशेषे नित्यमुक्ते ब्रह्मणि कथमविद्यातिरोधानभेददर्शनबन्धतन्निवृत्तिनिवर्तकादीनां सम्भवः? कर्मकृतस्य बन्धस्य निष्कृतिनयात् कर्मविशेष एव निवर्तकः स्यात्। निवर्तकज्ञानं च "ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इति स्मरणात् कर्मसाध्यम्। कथं च बन्धकस्वभावस्य कर्मणः क्वचिन्मुमुक्षोपयोगः? अन्तःकरणस्य कुतः कीदृङ् मालिन्यम्? कुतश्च कीदृङ् नैर्मल्यम्? कर्मणश्च प्रमाणतन्त्वं ज्ञानं प्रतीव विषयानुकूल्यधीनिघ्नां विविदिषां प्रत्यपि कारणत्वं न दृष्टम्। निवृत्तिधर्मस्य मोक्षहेतुत्वाभावे तद्वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गः इत्यादिशङ्काशङ्कनुद्धरन् [2]कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं च संकलय्य दर्शयति—[3]एतत् इति।

प्रपञ्चितस्य संक्षेपः संक्षिप्तस्य प्रपञ्चनम्।
एतदुक्तंभवतिना समाधिर्व्याकुलस्य च ॥ २९३ ॥

आच्छादकत्वोक्त्या भावरूपत्वं सूच्यते। तत एव तदुपहितस्योपादानत्वसंभवः। अविद्यया [4]मनागिव छन्नत्वाद्ब्रह्मण्यध्यासाद्युपपत्तिः। स्वप्नदृष्टपुरुषान्तरादिभेददर्शनसाम्यसूचनाय अपारमार्थिकशब्दः। भेददर्शनमेव इत्यत्र [5]देहात्मैक्यबुद्धावपि कर्तृत्वभोक्तृत्वदेवत्वमनुष्यत्वादिभेददर्शनमन्तर्णीयते। तेन [6]देहातिरिक्तत्वज्ञानमेवालं, किमकर्तृत्वादिविशेषितब्रह्मज्ञानेनेति च शङ्का

१. प्रकाशे नित्यमुक्ते. पा (सु)
२. कण्ठोक्तिम पा (सु, क, घ).
३. अत इति. पा. (सु).
४ मनागवच्छिन्न. पा. (सु).
५. देहातिरिक्तज्ञान. पा. (सु)
६ देहाद्यैक्य. पा. (क, ख, घ).

निरस्ता। कर्मणोऽपि न स्वयं बन्धकत्वम्, [1]दृष्टोपनायकसाधारणनिमित्तत्वात्। अतो भेदभ्रमसिद्धस्य कर्मणोऽप्यपारमार्थिकत्वात् भेदभ्रमद्वारेणैव बन्धकत्वाच्चात्र ज्ञानेतरनिवर्त्यं सत्यं [2]किमपि न बन्धकमस्तीत्यवधारणाभिप्रायः। नन्वसत्यात्सत्यसिद्धिस्त्वन्मतेऽस्तीत्यत्राह—**बन्धश्च** इति। बन्धस्य [3]अबाधितत्वे हि [4]सत्यत्वासत्यत्वशङ्का, ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वविरोधश्चेति भावः। निष्कृतिन्यायपरिहारायाह—**स च** इति। सत्कर्मणा पापनिवृत्तिश्च भ्रान्तिसिद्धा। अतो मूलभूताविद्या [5]प्रतिबन्धपर्यन्तं [6]कृत्स्नं मन्त्रनिरपेक्षरज्जुसर्पनयात् कर्मनिरपेक्षाद्वैतबुद्ध्यैव बाध्यमित्यभिप्रायेण **ज्ञानेनैव** इत्युक्तम्। मोक्षसाधनस्य कर्मसमुच्चयाभावेऽपि स्मृतिवशात्तदुत्पादकस्य स्यादित्यत्राह—**निवर्तकम्** इति। अयं भावः—विगीतं प्रमाणजन्यं निवर्तकज्ञानत्वात् अविगीतवत्; न कर्मजन्यमिति वा साध्यम्। स्मृतिस्त्वन्यपरा। परिशेषाद्वाक्यहेतुकत्वं स्वोक्तयुक्तिबलादिति। [7]परोक्तः कर्मोपयोगः प्रमाणशून्य इत्यभिप्रायेणाह—[8]**तस्यैतस्य** इति। **तस्य**—अद्वैतगोचरस्य कर्मव्यतिरिक्तकरणतदनुग्राहकवतः। **एतस्य**—स्वविषयविरुद्धबाधे स्वयमेव समर्थस्य अन्वयव्यतिरेकवतः। कारणान्तरव्यपोहाय वाक्यजन्यत्वोक्तिः। "यज्ञेन विविदिषन्ति" इति श्रुतेर्यज्ञादीनां विनियोगपृथक्त्वेन पृथक्फलत्वोपपत्तिरिति ख्यापयति—**विविदिषायाम्** इति। यथाश्रुतायामित्यवधारणाभिप्रायः। तत्राप्यव्यवहितहेतुत्वं

---

१. दृष्टोपनायकत्वमा. पा (च). २. न किमपि बन्धकम्. पा. (मु).
३. अबाधितत्वेऽपि हि. पा (क, ख, घ, च). ४. सत्यत्वशङ्का. पा. (क, च).
५. प्रभृतिबन्ध. पा. (क, च). ६. कृत्स्नमन्त्र. पा. (मु).
७. परोक्ते कर्मो. पा. (क, ख, घ, च). ८. तस्येति. पा. (च).

तुशब्देन व्यावर्त्यते । असिना [1]जिघांसतीत्यादिवत् क्लिष्टगतिर्बाधसिद्धौ । अथ मनोमालिन्यादिकं विवृणोति—स च इति । धर्मस्य पापनिवृत्त्यादि साध्यान्तरं विहितम् । [2]श्रद्धायाः सत्त्वरूपसाध्यान्तरं च शास्त्रसिद्धम् । सत्त्वस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तिश्च परम्परया स्यात् । पापमूलरजस्तमोविवृद्धिर्मनोमालिन्यम् । धर्मेण [3]तदपनुत्त्या सत्त्वशुद्धिर्नैर्मल्यम् ।

कर्मभिः शुद्धचित्तस्य तत्त्वे स्या[4]दनुकूलधीः ।
निर्णिनीषा ततस्तस्मिन् कर्मजैवं भवेदिति ॥ २९४ ॥

अत्र प्रथम इतिर्हेतौ ; सोपबृंहणश्रुतिस्वारस्यानुगुणनिर्वाहादित्यर्थः । इमम् विविदिषोत्पत्तावपि त्रिचतुरकक्ष्याव्यवहितमिति यावत् । अभिप्रेत्य—शाब्दत्वाभावेऽपि श्रुत्यन्तरेण स्मृत्या च स्वीकृत्य । ईदृशोपयोगान्निवृत्तिधर्मविधेश्च साफल्यमिति भावः । अत्रोपायशोधने वक्तव्यशेषं न किञ्चिदित्यभिप्रायेण निगमयति—अत इति । उपादातुं हातुं वा ज्ञानतद्विचाराभ्यां कर्मतद्विचारयोरनपेक्षणादित्यर्थः । अत्रायं संग्रहस्तूलिकास्थः—

" विरोधादप्रमाणत्वाच्चित्तशुद्ध्युपयोजनात् ।
ज्ञानमात्रस्य[5] हेतुत्वे श्रुतेः सामर्थ्यतोऽपि च ॥
शमाद्यङ्गकताम्नानान्न धीकर्मसमुच्चयः ।
श्रवणादिक्रमोन्निद्रवाक्यजा धीर्विमोचिका " ॥ इति ।

---

१ जिघांसतीत्यादौ पा (सु)   २ श्रद्धया पा (क, च)
३. तदपाकृत्या. पा. (च)   ४ दानुकूल्य पा (च)
५. हेतुत्वश्रुते.. पा. (सु).

विरोधात्——स्वरूपतः फलतश्चेति शेषः। अप्रमाणत्वात्——कर्मणां ज्ञानतत्फलयोः साधनत्वे प्रमाणशून्यत्वात्। यद्वा प्रमाणत्वाभावात्। सामर्थ्यतः——[1]मिथ्याभूतबाधे [2]ज्ञानस्यैव पर्याप्तत्वात्। धीकर्मसमुच्चयः——मतत्रयोक्तप्रकारः। उन्निद्रत्वं प्रतिबन्धनिवृत्त्या पुष्कलत्वम्।

लघुसिद्धान्तः

अत्रोच्यते—यदुक्तमविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः, सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति; तदभ्युपगम्यते—अविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम्; किं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, उत तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति। न तावत् वाक्यजन्यं ज्ञानम्, तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः, तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च।

अविरोधविहीनत्वात् ख्यातत्वादुपपन्नवत्।
पक्षेऽस्मिन् दूषणं वाच्यमत्रोच्यत इतीर्यते॥ २९५॥

साध्यसाधनद्वित्वनिरासः

इह तावत् साध्यसाधनद्वित्वनिरासं विरुद्धांशभङ्गाय 'यदुक्तम्' इत्यादिना सामान्यतोऽनुमन्यते। अविद्यातन्निवृत्तिब्रह्मतद्विज्ञानेषु तत्तत्प्रकारविशेषतो विमतिरस्त्येव; स्वमते ह्यविद्यानिवृत्तिर्नाम स्वाभाविकधीप्रसरप्रतिबन्धकस्य कर्मणोऽत्यन्तोच्छेदः; स च भावान्तररूपः।

प्रतिबन्धनिवृत्त्यंशोऽनिष्टभङ्ग इहोदितः।
धीविकासः स्वतः सिध्यन्निष्टप्राप्तिर्विवेचकैः॥ २९६॥

---

१. मिथ्या भूतज्ञाम. पा (घ) २. ज्ञानमात्रस्य पा (ङ).

अतो नावधारणविरोधः। ब्रह्मतद्विज्ञाने च परमार्थब्रह्माकारे; न वयं तद्विज्ञानस्य कारणत्वाभावं, कर्मसमुच्चितत्वं, फले तत्सहकृतत्वं वाभ्युपगच्छाम इत्यभिप्रायेण ब्रह्मविज्ञानादेव इत्युक्तम्। अभ्युपगम्यते चेत् किं दूष्यमित्यत्र निवर्तकज्ञानप्रकारे [1]तावद्विगानमाह—अविद्या इति। विधित्सितम्—स्वमते साधनतया चोदयितुमिष्टं, परमते तूत्पिपादयिषितम्। [2]एवं तन्त्रोक्तं विभजते—किंरूपमिति। किं कर्मनिरपेक्षतया त्वदुक्तम्, उत कर्माङ्गतया [3]अस्मदुक्तमित्यर्थः। विवेचनीयम्—[4]अन्यतरकोटिनिरासेन कोट्यन्तरतया [5]परिशेषणीयमिति यावत्। [6]सङ्कलितं विविङ्क्ते—किम् इति। वाक्यार्थगोचरस्मृतिरूपविधेयव्यावृत्त्यै [7]वाक्यात् इत्युक्तिः। इन्द्रियसम्बन्धाद्वाक्यतः तत्स्वरूपधीः स्यात्, पुत्राद्यनुमा च; तद्व्यवच्छित्त्यै वाक्यार्थग्रहणम्। ध्यानादिद्वारनैरपेक्ष्यं मात्रचोक्तम्। परस्य वाक्यार्थज्ञानं जीवपरयोरैक्यधीः; स्वस्य तु प्रकारप्रकारित्वबुद्धिः; अतः [8]तन्मूलत्वोक्तिरविरुद्धा। मननादिव्यावृत्त्यर्थम् [9]उपासनात्मकत्वोक्तिः। परेष्टं दूषयति—न तावत् इति। तिष्ठतु पक्षान्तरम्; इदं तु नैवेत्यर्थः। [10]परकल्पितपश्चिमवाक्यार्थज्ञानस्यासम्भवं वक्ष्यन् सर्वसंमतप्रथमवाक्यार्थज्ञानस्य उपायत्वे "द्रष्टव्यः" इत्यादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गं विधित्सितपदसूचितमुद्घाटयति—तस्य इति। विधेः शब्दजन्यज्ञाने निर्व्यापारत्वं परैरेवोक्तम्;

---

१. तद्विगानम् पा. (सु)
२ तत्रोक्तम्. पा. (सु).
३. मदुक्तम्. पा (क)
४ अन्यतरनिरासेन पा (सु).
५ वा परिशे पा (सु)
६ सङ्कलिपतम्. पा. (क).
७. वाक्याद्युक्ति. पा. (क).
८ तन्मूलोक्तिः पा. (सु).
९ उपासनत्वोक्ति. पा. (सु).
१०. परिकल्पित. पा. (क).

"प्रमाणज्ञानं वस्तुतन्त्रं न पुरुषतन्त्रं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं [1]चाशक्यत्वात्" इत्युक्तेरित्याशयः । **वाक्यात्**; स्वरूपपरवाक्यादिति यावत् । एवकारो विधिनैरपेक्ष्यं बाध्यवासनायाः प्रतिबन्धकत्वायोगं च व्यनक्ति । **सिद्धेः**—उत्पत्तेः । न तावदिह वाक्यजन्यं ज्ञानं तत एव [2]वाक्यात् बोध्यम्, संसर्गतया संसृष्टतया वा प्रवेशाभावात् । नापि "प्रज्ञां कुर्वीत" इत्यादिवाक्यान्तरैः, सिद्धस्याविधेयत्वात् । साधनत्वेन बोधनं चानपेक्षितम्, अदृष्टार्थत्वानभ्युपगमात्; कल्पितबाधे च सामर्थ्यतः साधनत्वावगतेः । अतो विधिवैयर्थ्यमित्याशयः । ननु विध्यनुसारित्वान्न विधित्वमिति चेत्; तथापि तादृशाम्नानवैयर्थ्यं दुरतिक्रमम् । विधिवैयर्थ्योक्तिः आप्रयाणानुष्ठेयविधेयाकारवर्गवादिनां ब्रह्मनाडीनिष्क्रमणदेवयानगत्यादिवादिनां च शास्त्राणां वैयर्थ्य[3]मप्युपलक्षयति ।

वाक्यजन्यज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिरासः

अत्र प्रत्यक्षविरोधमप्याह—[4] **तावन्मात्रेण** इति । न ह्युत्पन्नं ज्ञानमविद्यानिवर्तने अन्यदपेक्ष्य विलम्बेत, यतोऽनुपलब्धिरबाधिका स्यात् । सा च [5]स्वपरयोः प्रत्यक्षानुमानसिद्धा । प्रत्यक्षविरुद्धं च न शास्त्रवेद्यम्; न च तादृशविज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिः, अन्वयव्यतिरेकासिद्धेरिति भावः । अत्रैवमापस्तम्बेन शास्त्रविरोध उक्तः—"बुद्धे क्षेम[6]प्रापणम्, तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्" इति । विशेषेण प्रतिषिद्धमित्यर्थः; न हि तुल्यबलविरोधोऽत्र

---

१. चाशक्यत्वाद्युक्तेः. पा. (क)
२. वाक्याद्बेद्यम्. पा. (सु)
३. मुपलक्षयति. पा. (सु घ).
४. तन्मात्रेण. पा. (सु)
५. परस्परयो.. पा. (सु)
६. प्रापण तु शास्त्रैः. पा. (ख, घ).

घटते। प्रत्यक्षविरोधश्चोक्तः—"बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव [1]न दुःखमुपलभेत, [2]एतेन परं व्याख्यातम्" इति।

न च वाच्यं भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यम् [3]अविद्याया निवर्तकं ज्ञानं न जनयति; जातेऽपि सर्वस्य सहसैव भेदज्ञानानिवृत्तिर्न दोषाय, चन्द्रैकत्वे ज्ञातेऽपि द्विचन्द्रज्ञानानिवृत्तिवत्; अनिवृत्तमपि छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय भवतीति—सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः, सत्यामपि विपरीतवासनायामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्।

श्रुतिप्रत्यक्षविरोधयोर्द्विधोत्तरमनूद्य निषेधति—**न च** इति। न्यायोपेतश्रवणे पश्चादिव प्रागपि कथं [4]ज्ञानानुत्पत्तिः इत्यत्रोक्तम्—**भेदवासनायाम्** इति। प्रतिबन्धकवासनानिरासे विधीनामुपयोगः। दिग्भ्रमादयो हि उपदेशलिङ्गाभ्यामनिवृत्ताः कदाचित् कुतश्चिद्वासनाविच्छेदे निवर्त्यन्ते; तद्वदिहेति भावः। दृश्यमानपरोक्षज्ञानव्यावृत्त्यर्थम् [5]**अविद्याया निवर्तकम्** इत्युक्तम्। [6]**न जनयति** इत्यनेनाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धिविरोधोऽपि परिहृतः।

अत्रैवमद्वैतसम्प्रदायरहस्यम्—[7]आपातिकं तु ज्ञानमविद्यां [8]न निवर्तयति, अनिश्चयात्मकत्वात्। विचारजन्या तु धीः परोक्षाध्यवसाय[9]रूपा भेदसत्यत्वभ्रमजनकमविद्यांशं निवर्तयति, तथाप्यपरोक्षानादिभेदभ्रमोपचिता तद्वासना तादृशं भ्रम-

---

१ न वा. पा. (ख, घ).
२ तेन पर पा. (ख, घ).
३. अविद्यानिवर्तकम्. (श्रुत. पा).
४. ज्ञानानुपपत्तिः. पा (सु).
५. ज्ञानमविद्यायाः. पा (सु)
६ जनयति. पा (सु)
७. आपातिक ज्ञानम्. पा (क, ख, घ, च)
८ तु निवर्तयति. पा. (क, ख, घ, च).
९. रूपभेद. (सु, क, ख, घ)

माधत्ते। तदवष्टम्भोऽविद्यांशस्तु अद्वैतसाक्षात्कारेण [१]निवर्तते। निवृत्तेऽपि तस्मिन् प्रारब्धकार्यकर्मावष्टम्भः कश्चिदविद्यांशोऽनुवर्तते; तां दशां जीवन्मुक्तिमाहुः। सोऽप्यंशोऽन्तिमाद्भोगसंवेदनादात्मसंवेदनाद्वा निवर्तते। ईदृशाविद्यांशभेदाभिप्रायेण "इन्द्रो मायाभिः पुरु[२]रूप ईयते" इत्युच्यते। उक्तक्रमेण मायांशानां निवृत्तिमभिप्रेत्य "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" "विमुक्तश्च विमुच्यते" इति श्रुतिराहेति। तत्र द्वितीयांश इहाविद्याया इत्युक्तः। अथ परोक्षरूपस्यैव ज्ञानस्य निवर्तकत्वमन्वारुह्यापि प्रत्यक्षविरोधं परिहरति—**जातेऽपि** इति। यद्वा सर्वविदां सनकादीनामनुत्पन्नसाक्षात्कारत्वमविद्यावत्त्वं च न युक्तम्; उत्पन्नसाक्षात्काराणां तु शिष्यादिप्रतिभासायोगादुपदेष्टृत्वादिकं न स्यात्। न हि [३]परोक्षज्ञानमात्रवान् तत्रोपदेष्टा, "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इति विशेषणात्। अत उभयतस्पाशा रज्जुरित्यत्र तृतीयाविद्यांशस्थितिदशानुसारेण प्रतिवक्ति—**जातेऽपि** इति। यस्यैकैव ब्रह्माविद्या, एक [४]एव च जीवः; तस्यैकाविद्यानिवृत्तौ [५]क्वापि जीवपदास्पदभेद [६]भ्रमानुवृत्तिर्बन्धमुक्तिव्यवस्था च न स्यादिति चोद्यानुवादसूचनायान्तःकरणभेदोपाधिकाभिव्यक्ति[७]विकल्पानुसारेण **सर्वस्य** इत्युक्तम्। **सहसैव** इत्येतन्निवृत्त्या योज्यम्। अविद्यांशान्तरावष्टब्धप्रवृत्तफलकर्मावसाने हि [८]सर्वभेदभ्रमनिवृत्तिरिति

---

१. निवर्त्यते (मु, क, ख, ग, घ).

२. रूप इत्यु. पा (क, ख, घ, च).

३. तत्र परोक्षज्ञानमात्रं वोपदेष्टा. पा. (मु). न हि परोक्षज्ञानमात्र वा तत्रोप. पा. (घ) न हि परोक्षज्ञानमात्रवानत्रो. पा (क, च).

४ एव जीव.. पा. (क, घ).

५. न क्वापि. पा. (क, ख, घ, च).

६. भ्रमानुवृत्तिबन्ध. पा. (क, घ.)

७. विकल्पनानु. पा. (घ).

८. सर्वभेदनिवृत्ति. पा. (क, ख, घ). सर्वभेदधीनिवृत्ति. पा. (च).

भावः । न दोषाय—अविद्यानिवृत्तौ भ्रमोऽपि निवर्तेत, अकारणकार्ययोगात् । अतो रागादिदृष्ट्या भ्रमानुवृत्तेरविद्यापि [1]न निवृत्तेति ज्ञानस्य निवर्तकत्वाभावप्रसक्त्यै न स्यात्, [2]बाधितस्याप्यनुवृत्तिसम्भवात् [3]इत्यभिप्रायः । स्वेष्टं लोकदृष्ट्या प्रत्याययति—चन्द्र इति । [4]अङ्गुल्युपष्टम्भादिमतः चन्द्रैकत्वे वाक्यतो ज्ञातेऽपीति भाव्यम् । इदं निदर्शनमन्वारुह्यवादे सुगमम् । अन्यत्र तु निवर्तकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं निगृह्य नेतव्यम्; [5]प्रत्यक्षतश्चन्द्रद्वित्वभ्रमे बाधिते पुनस्तदनुवृत्त्ययोगात् ।

यद्वा प्राच्यादुपष्टम्भाद् भ्रमे प्रत्यक्षबाधिते ।
पुनरङ्गुल्युपष्टम्भाद् भ्रमावृत्तिर्न दृश्यते ॥ २९७ ॥

अविद्याजनिता भ्रान्तिर्वाक्यजाध्यक्षबाधिता ।
युक्ता तदनुवृत्तिर्हि भूयस्संस्कारशेषतः ॥ २९८ ॥

ननु तत्त्वदर्शनात्प्रागपि भेदज्ञानमेव बन्धमूलम्; पश्चादपि तदनुवृत्तौ रागाद्यनुवृत्त्या बन्धानिवृत्तिः स्यात्; न हि कारणनिवृत्त्या कार्यं स्वकार्याय घटते; मन्यसे चाविद्याशेषानुवृत्तिमित्यत्राह—अनिवृत्तम् इति । अपिर्विरोधद्योतकः । मूलच्छेदात् खण्डितलतान्यायेन क्रमाद्विनश्येत्, न पुनः प्ररोहेत् । स्वविषयसत्यत्ववासनारूषितं हि भेदज्ञानं रागादिहेतुः; प्रतिमायोषिदादिषु तथाभावादित्यभिप्रायेण छिन्नमूलत्वोक्तिः । [6]दग्धपटचक्रभ्रमादिन्यायोऽत्राभिप्रेतः ।

---

१. न निवर्तेत. पा. (सु). २. अबाधितस्याप्य. पा. (सु).
३. इति भाव. पा. (सु). ४. अङ्गुल्यवष्टम्भादि. पा. (ख).
५. प्रत्यक्षचन्द्रद्वित्व. पा. (सु). ६. दग्धपटचक्रभ्रमन्यायः. पा. (घ)

अत्र ज्ञानं न जनयतीत्युक्तं तावन्निरस्यति—**सत्याम्** इति । व्युत्पन्नपदमाकाङ्क्षादिविमर्शोपेतं वाक्यमपेक्षणीयान्तररहितमित्यभिप्रायेण **सामग्री**शब्दः; अन्यथातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वप्रतिबन्धोऽपि सामग्रीति न्यायाद्भेदवासनैव स्वनिवृत्तिरूपकारणाभावात्मा सामग्रीवैकल्यं स्यात् । यद्वा पुष्कलाया अपि सामग्र्याः [1]शक्त्यपहारेण प्रतिबन्धिकेत्यत्राह—**सत्यामपि** इति । अयं भावः—यदि विपरीतवासनैव प्रतिबन्धः प्रतिबन्धिका वा स्यात्, [2]तदा अनिरस्तसंस्कारे रज्जुसर्पादिभ्रमे कदाचिदपि बाधकधीर्नोदियात्, उदेति चासाविति प्रसङ्ग[3]तद्व्यभिचाराभ्यां व्यतिरेकव्यभिचारदृष्टेः न विरुद्धवासनानिवृत्तिरत्र हेतुः; [4]रज्जुसर्पवासनानुवृत्तावपि हि 'नायं सर्पः' इत्याप्तवाक्येन [5]दण्डसङ्घट्टनादिनिरूपितेन निश्चेष्टत्वादिलिङ्गेन च परोक्षं बाधकज्ञानं [6]जायते । [7]चन्द्रभेदवासनानुस्यूतावपि अङ्गुल्युपष्टम्भादिदोषापगमे चन्द्रैक्यप्रत्यक्षधीरपि भवति । न च वाक्यादपरोक्षबुद्ध्युत्पत्तौ विरुद्धवासनानिवृत्तिरपेक्षितेति वाच्यम्; अविशिष्टशक्तेर्वाक्यस्य परोक्षधीजननेऽपि तदपेक्षाप्रसङ्गात्, [8]अभेदवासनया भेदवासनानिवृत्तिं वदतः चक्रकं च स्यात्—अभेदाध्यवसाये तद्भावना, तया भेदवासनानिवृत्तिः; तत एवाभेदाध्यवसाय इति । अध्यवसाये वासनानिवृत्त्रिरनपेक्षितेति चेत् साक्षात्कारेऽपि [9]नापेक्ष्येत, अविशेषात् । दशमान्वेषिणश्च दशमाभाववासनास्थितावपि [10]'दशमस्त्वमसि' इत्युपदेशेन प्रत्य-

---

१. शक्त्यपरिहारेण. पा. (सु, ख, घ) शक्त्याहारेण. पा. (च)

२. स्यात्, अनिरस्त. पा. (क, ख, घ, च). ३. तद्विपर्ययाभ्याम् पा (च).

४. रज्जुसर्पवासनानिवृत्ता. (सु).

५. दण्डघट्टनादि. पा. (क, ख, च.)

६. न जायते. पा. (सु)

७. चन्द्रभेदवासनानुसृतावपि. पा. (सु, घ).

८. अभेदवासनाया. पा. (ख, घ).

९. नापेक्ष्यते. (क, घ).

१०. दशमस्त्वमित्यु पा, (सु).

क्षधीजननं च त्वयैवोक्तम् । 'तत्त्वमसि' 'दशमस्त्वमसि' इत्यनयोर्वाक्ययोः अपरोक्षात्मविषयत्वं च समानं त्वमेवात्थेति ।

सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने अनादिवासनया मात्रया भेदज्ञानमनुवर्तत इति भवता न शक्यते वक्तुम्; भेदज्ञानसामग्र्या अपि वासनाया मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात् । ज्ञानोत्पत्तावपि मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात्कदाचिदपि नास्या वासनाया निवृत्तिः । वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलम्, अथ चानुवर्तत इति बालिशभाषितम् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु बाधकसन्निधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः परमार्थतिमिरादिदोषस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावेनाविनष्टत्वान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धा । प्रबलप्रमाणबाधितत्वेन भयादिकार्यं तु निवर्तते ।

अथ प्रत्यक्षविरोधं परिजिहीर्षतो बाधितानुवृत्तेरसम्भवमभिप्रेत्याह—

बाधितानुवृत्तिदूषणम्

सत्यपि इति । मात्रया—न तु कार्त्स्न्येन; आत्मभेदसत्यत्वाध्यवसायादेर्निवृत्तत्वात्, बाह्येषु भेदधियः किञ्चिदिव स्थितत्वादिति भावः । भवता इत्यशक्यताहेतुगर्भम्; न हि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चित्सत्यमिच्छसीति भावः । हेतुं विवृणोति—भेद इति । सामग्रीशब्द इह [1]प्रारब्धकर्मविष्टम्भपौष्कल्यसूचकः । अविद्याविनाशे कर्मवासना च कथं तिष्ठेत्; न हि मृगतृष्णिकानिवृत्तौ तदीयतरङ्गाद्यनुवृत्तिः; अत उपदेष्टृत्वाद्यनुपपत्तिश्च स्यादिति भावः । ननु मिथ्यात्वाविशेषेऽपि एकाधिष्ठानेषु भिन्नाधिष्ठानेषु च भ्रमेषु किंचिदेव केनचित् [2]बाध्यते, तद्वत्स्यादित्यत्रोक्तम्—ज्ञानोत्पत्त्यैव इति । सद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येति

१. प्रारब्धफलकर्म. (क. च) २. बाध्येत. पा. (छ).

बाधकधीः ; ईदृशज्ञानोत्पत्तौ [1]वासनास्थितिस्ते विरुद्धा । [2]न च वासनावान्तर-भेदाद्गतिः ; मिथ्यात्वानपायात् । न हि 'रज्जुः' इत्यवगते सर्पाद्यन्यतमधीः [3]अनु-वर्तेत । किं च निरस्तायामेव भेदवासनायां [4]बाधकज्ञानोत्पत्तिं वदतस्ते तदुत्पत्तौ कथं सा तिष्ठेत् ; स्थिता काचित् केन [5]निवर्त्त्येत ; यदि ज्ञानान्तरेण ; तन्न, अविशे-षात् ; अथ भोगक्षयात् , तर्हि ज्ञानबाध्यत्वाभावात् सत्या स्यात् , एवं कर्मापि । अद्वैतसाक्षात्कारेऽपि वासनानुवृत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गमभिप्रेत्याह—**ज्ञानोत्पत्तौ** इति । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाय **मिथ्यारूपत्वोक्तिः** ; निवर्तकान्तराभावात् सत्यत्वप्रसङ्ग-[6]भीतेः ज्ञानेतरबाध्यत्वस्यानभ्युपगमात् ; स्वकल्पितान्तिमभोगसंवेदनादिज्ञान[7]शता-गमेऽपि तेषां पूर्वज्ञानवन्निवर्तकत्वायोगादिति भावः । **अस्याः** मूलाविद्याबाधक-प्रबलज्ञानेनापि दुर्बाधाया इत्यर्थः । [8]अहेतुकविनाशस्तु न क्वापि नैगमिकैरिष्यते । तदभ्युपगमेऽपि तेषां पूर्वज्ञानवासनाविनाशादेः भ्रान्तिसिद्धत्वेन नित्यं भ्रमानु-वृत्त्या पुनरपि वासनासन्ततेरनिवार्यत्वमभिप्रेत्य **कदाचिदपि** इत्युक्तम् । न हि वासनानिवृत्तिः सतः स्वरूपम् , साध्यत्वात् । अतिरिक्ता च न सत्या , अद्वैत-भङ्गात् । अभावसत्यत्वेऽपि सदद्वैतं सिद्धमिति चेन्न ; क्वचिद्भेदसत्यत्वे अन्य-त्राप्यविशेषात् भावान्तरसत्यत्वेऽपि तद्वदेव ब्रह्माद्वैतानपायाच्चेति । 'अनिवृत्तमपि' इत्यादिनोक्तं स्वव्याघातेनोपालभते—**वासना** इति । स्वोक्तिविरोधानभिज्ञः किमन्य-द्वेत्स्यतीत्यभिप्रायेण **बालिशत्वोक्तिः** । अयं भावः—छिन्नमूलम् इत्यत्र किं

---

१. च वासना. पा. (मु).
२. न वा वासना. पा. (क).
३. अनुवर्तेते. पा. (मु).
४. बाधकोत्पत्तिम्. पा. (मु)
५. निवर्तेत. पा. (क, ख, घ, च).
६. भीत्यै. पा. (क).
७. शतावगमेऽपि. पा. (मु).
८. अहैतुक. पा. (मु).

मूलशब्देनाविद्या विवक्षिता, उत भेदवासना ; आद्ये मूलभूताविद्याच्छेदे तत्समान-बाधकस्य संस्कारस्यापि बाधाद्भेदभ्रमो दुर्वच इत्युक्तम् । [1]द्वितीये कथं वासनोच्छेदे तत्कार्यं सन्तन्येत । यदि हेत्वभावेऽपि क्वचित्कार्यं स्यात्, तदा स्वपरमत-साधारणैः स्वाभिमतैश्चाविद्यादिभिर्विनापि तानि तानि कार्याणि स्युः । अतो नेदं यौक्तिकवाक्यमिति । बाधितानुवृत्तौ परोक्तो दृष्टान्तः छिन्नमूलत्वाभावात् [2]असमञ्जस इत्याह—द्विचन्द्र इति । तिमिरादिदोषस्य सत्यतया बाधकधीशतैरप्य-बाध्यत्वात्त्वया तस्य व्यावहारिकसत्यत्वेनाभ्युपगमात् [3]असत्यत्वेऽपि चन्द्रैकत्व-ज्ञानस्य तदधिष्ठानगोचरत्वाभावेन तद्बाधकत्वायोगाच्चेति भावः । यथा तत्र दृष्टान्ते भयादिनिवृत्त्या बाधकसाफल्यं, न तथा त्वदिष्टे स्यादिति सूचयन् ‘ न बन्धाय ’ इत्युक्तं निरस्यति--प्रबल इति । प्रमितप्रामाण्यप्रमाणबाधि-तत्वादित्यर्थः । अत एवात्र कुहकोत्पादितभयादिव्यावृत्तिः । त्वत्पक्षे तु [4]बाध्य-बाधकधियोर्द्वयोरपि दोषोत्थत्वेन ज्ञातत्वान्न बाधफलसिद्धिः । लोके बाधितानु-वृत्तेरन्यतरविस्रम्भफलहीनस्य यथावन्निरूपणार्थप्रवृत्तिहेतुत्वं च बाधकस्य फलमित्या-शयः । सर्पादिभ्रमापेक्षया भयादिकार्योक्तिः । आदिशब्देन विस्मयादिग्रहणम् । एवं भयाद्यनुत्पादकत्वमभिप्रेत्य न्यायतत्त्वे “ बाधितानुवृत्तिदशाज्ञानमकिञ्चित्क-रत्वादुदासीनम् ” इत्युक्तम् । तुशब्देन परोक्ताद्वैषम्यं द्योत्यते । न ह्यत्र नाश-कसामग्र्यां सत्यां नाश्यसद्भावः ; न च हेत्वभावे कार्योदय इति । ननु भयाद्यपि क्षणिकत्वाद्भ्रमवन्न बाधकविनाश्यम् ; उत्तरभयानुत्पत्तिश्च भ्रमान्तरानुत्प-त्तिवत्प्राक् सिद्धैव ; तर्हि बाधतः कथं भयादिनिवृत्तिर्भाष्यते ; उच्यते—बाधके

---

१. द्वितीयेऽपि. पा. (च). २. असमः पा. (क, ख, घ, च).
३. सत्यत्वेऽपि. पा. (च). असत्यत्वेऽपि वा. पा (ब). ४. बाध्यबाधकयो.. पा. (ङ).

सति सामग्रीवैकल्याद्भयान्तरानुत्पत्त्यनुवृत्तिमपेक्ष्य भयादिनिवृत्तिभापणमिति ।

अपि च भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति ; भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिमितत्वात्, तद्विरोधिभावनायाश्चाल्पत्वादनया तन्निरसनानुपपत्तेः । अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् ; तथा च श्रुतयः—" विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत " " अनुविद्य विजानाति " *" [१]ओमित्येवात्मानं ध्यायथ, " " निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " " आत्मानमेव लोकमुपासीत " " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " " सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः " इत्येवमाद्याः ।

' जातेऽपि ' इति पक्षस्य मन्दत्वव्यक्त्यै सिंहावलोकितेन बहुव्याख्यातृसंमतायां ज्ञानानुत्पत्तौ दूषणान्तरमाह—अपि च इति । कदाचिदपि—ध्यानात्प्रागिव पश्चादपीत्यर्थः ; कल्पकोटिसहस्रध्यानेऽपीति भावः । ननु यज्ञादिभिः परिमितैरेवानाद्युपचितापरिमितकल्मषनिबर्हणेन ज्ञानोत्पत्तिमिच्छतामिव श्रवणादिभिर्वासनानिरासेन ज्ञानोत्पत्तिस्स्यादित्यत्राह—भेदवासनाया इति । न ह्यत्र सकृत्स्मृतोऽपीत्यादिन्यायः । अदृष्टद्वारा निवर्तकत्वे निवर्त्यसत्यत्वप्रसङ्गात् । नच मन्त्रनिवर्त्यवत् व्यावहारिकसत्यत्वाददृष्ट [२]निवर्त्यत्वोपपत्तिः, तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि तदुपपत्तौ बाधकधीगवेषणवैयर्थ्यात् । स्वरूपत एव निवर्तकत्वे तु

टि—एष अर्थानुवादः । उपनिषत्पाठस्तु ' ओमित्येवं ध्यायथात्मानम् ' इत्येव । तत्पाठमभिसन्धायैव भाष्यकृद्भिः श्रीमद्रङ्गरामानुजमुनिभि. ' आत्मानं ध्यायथ इत्यन्वयः ' इति व्याख्यातम् ।

१. " ओमित्यात्मानं ध्यायथ " पा. (छ)

२. निवर्त्योपपत्तिः पा. (सु).

तादृशशक्तिवैचित्र्ये प्रमाणाभावेन भूयस्त्वादेर्बलाबलप्रयोजकत्वात् । न च भावना स्वरूपत एव वाक्यस्य सहकारिणी ; परोक्षानुभव इवापरोक्षानुभवेऽपि तदन्वयव्यतिरेकादृष्टेः, अदृष्टद्वारा सहकारित्वस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे तु वाक्यमनपेक्ष्य तस्यैव मनस्सहकारिणः साक्षात्कारजनकत्वोपपत्तेः । अतः कथञ्चिदपि न वाक्याद्बाधकप्रत्यक्षोदय इत्याशयः ।

किमित्यादिना प्राग्विकल्पिते मतद्वये दूषितस्य दूषणान्तराण्यवधारणेन सूचयन्स्वमतपरिशेषं तावदाह—अत इति । वाक्यजन्यज्ञानस्य विधेयत्वनिवर्तकत्वादेः [1]युक्तिप्रत्यक्षादिविरुद्धत्वादित्यर्थः । **वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव** इति—अयं भावः [2]वाक्यार्थबोधमात्रस्योपायत्वविधाने स्वतस्तत्प्रवृत्तौ दुस्तरं चक्रकम् ; न हि ब्रह्मस्वरूपं [3]तज्ज्ञानं चाविदित्वा तज्ज्ञानकामना स्यात् । [4]तद्रहितस्य च न तदर्थोपायविधिप्रवृत्ती स्तः । न चोपायानुष्ठानमन्तरेण ब्रह्मधीसिद्धिरिति । ननु [5]स्वाध्यायाध्ययनवद्धितैषिप्रेरणया प्रवृत्तिरस्तु ; मैवम्—हितैषिभिरपि निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मज्ञानं संपादयेत्युपदेष्टव्यम् ; तदा ह्येवंविधब्रह्मधीसदसद्भावयोस्तदुपायानुष्ठानं न स्यात् । [6]अस्मत्पक्षे तु ब्रह्माकारविशिष्टे ब्रह्मण्यावृत्तिनैरन्तर्यादिविशिष्टकालान्तरभाव्यतिशयितज्ञानार्थप्रवृत्तौ यथालोकं न विरोधः । लोकसिद्धप्रक्रियानभ्युपगमे स्वप्रवृत्त्यादिविरोधस्स्यात् । नच नित्यप्रत्यक्षनिर्विशेषवस्तुवादिनः [7]तव वाक्यतोऽन्यतो वा तद्विषयातिशयितधीः शक्येति ।

विधेयज्ञानस्य मोक्षोपायत्वम्

---

१. युक्तिप्रत्यक्षविरुद्ध पा (सु)
२ वाक्यर्थज्ञानमात्र पा. (सु).
३. तत्त्वज्ञान च पा. (सु)
४. तत्र हि तस्य. पा (च)
५ स्वाध्यायवत् पा. (ख, घ, च).
६. अस्मिन् पक्षे तु. पा. (च)
७. ते वाक्यतः. पा. (च) तव तु वाक्यतः पा (सु, ख, घ)

ननु [1]मोक्षोपाये विधित्सितत्वोक्तिरयुक्ता, विधिशब्दानामिह पुरुषार्थभूतवाक्यजन्यज्ञानानुवादनिष्ठत्वात्, ध्यानादेस्तु तदर्थतया चोदनात्; न चान्यानुपपत्तिमात्रात्तदन्यत्सर्वमुपपद्यते; विविधानि च ज्ञानानि स्मृतिदर्शनादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्त इत्यत्राह—तथा च इति। यथा वाक्यजन्यज्ञानादन्यो मोक्षोपायो "द्रष्टव्यः" इत्यादिभिर्विधित्सितः, स च ध्यानाद्यनेकशब्दोपात्तोऽपि [2]एकतया सिध्येत् तथैवेत्यर्थः। चः पारिशेष्येण सह समुच्चयार्थो वा। अत्र वेदनादिशब्दानां ध्यानादिशब्दोक्तविशेषपरताम्, उपसर्गभेदसन्निधिप्रत्ययसदसद्भावैरर्थभेदाभावं च व्यङ्क्तुमीदृशबहुवाक्योपादानम्। उपात्तवाक्यप्रकारवैचित्र्यपर इतिशब्दः। तेषां विधिपरत्वसाम्यार्थ एवंशब्दः। [3]अनुपात्तेष्वपि न्यायसञ्चारार्थम् आद्योक्तिः।

अत्र "निदिध्यासितव्यः" इत्यादिनैकार्थ्यात् "अनुविद्य विजानाति" "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इत्येवमादिभिर्वाक्यार्थज्ञानस्य ध्यानोपकारकत्वात् 'अनुविद्य' 'विज्ञाय' इत्यनूद्य 'प्रज्ञां कुर्वीत' 'विजानाति' इति ध्यानं विधीयते। 'श्रोतव्यः' इति च अनुवादः; स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात्। श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य 'मन्तव्यः' इति चानुवादः। तस्मात् ध्यानमेव विधीयते। वक्ष्यति च—"आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इति।

'प्रज्ञां कुर्वीत' 'विजानाति' इत्यादौ न वाक्यार्थज्ञानादन्यत्वं भातीत्यत्र

---

१. मोक्षोपायविधि. पा. (सु). २. अनेकतया. पा. (च).

३. अनुपात्तेषु न्याय. पा. (सु).

"छागा वा मन्त्रवर्णात्" इति न्यायमभिप्रेत्याह—अत्र इति । श्रुतेषु तेषु वाक्येष्वित्यर्थः ; निर्धारणे सप्तमी । ऐकार्थ्यमिहैकप्रयोजनत्वम्, एकविषयत्वं वा । तच्चात्र [1]शाखान्तरनयपुरस्कारेण सामान्यविशेषन्यायसिद्धम् । प्रथमेन [2]आदिशब्देन "ध्यायथ" इत्यादेः, द्वितीयेन "विजिज्ञासितव्यः" इत्यादेश्च ग्रहणम् । अनुवादे तात्पर्यसिद्ध्यर्थम् अनुवाद्यस्य विधेयान्वयार्थं च ध्यानोपकारकत्वोक्तिः । तच्च ध्येयोपस्थापकत्वम् । नन्वत्र "अनुविद्य" इत्यादौ "दध्ना" इत्यादिवद्गुणविधिरस्तु; सगुणकर्मश्रवणे हि वाक्यं गुणपरम् इति नीतिविदः, विशिष्टविधौ गौरवात् कर्ममात्रविधौ गुणश्रुतिवैयर्थ्यात् ; कर्मपदं तु विधेयस्य गुणस्याश्रयणार्पणे सार्थकं स्यादिति ; मैवम्—होमवदिह ज्ञानार्थस्य प्राप्तत्वे ह्यनूद्य गुणो विधीयेत ; तद्ध्यंगत्या विशिष्टविधिरस्त्विति शङ्कानिरासार्थम् 'अनूद्य' इत्युक्तम् । अयं भावः—क्त्वान्तस्याख्यातान्तस्य चैकार्थ्ये पौर्वापर्यविरोधः । कस्य च केन वैशिष्ट्यम् ? सजातीयाभ्यासे तु ज्ञानमभ्यस्येदित्येवालम् । उपसर्गभेदश्च विफलस्स्यात् । भिन्नार्थत्वे "विजानाति" इत्यादेरप्राप्तविषयस्य ध्यानवत्पश्चात्पठितस्य पश्चाद्भाविनि विधेये ध्याने विश्रान्तिर्न्याय्या । वाक्यार्थधीस्तु प्राप्तत्वान्न विधेयो गुणः । तत एव न तदर्थं श्रवणादि ; तत्प्रधानध्यानविधानस्य युक्ततमत्वाच्च । न चान्यत्किमपि ज्ञानमिह गुणत्वेन विधेयतया शङ्कनीयम् । यदि तु 'विजानाति' इत्यादेः वाक्यार्थज्ञाने विश्रमः, तदा 'अनुविद्य' इत्यादेर्न विधेयमनुवाद्यं वा ज्ञानान्तरं दृश्यते । न च ध्यानं तद्गुणतया विधेयम् । परोक्षं [3]प्रत्यक्षं वा वाक्यार्थज्ञानं प्रति तत्साधनत्वासम्भवस्य दर्शितत्वादिति । स्थानैक्याद्विधिप्रत्यय-

---

१. शाखान्तरपुरस्का. पा. (सु) २ प्रथमेनाथशब्देन. पा (सु)

३. 'प्रत्यक्षम्' इति (क) कोशे न दृश्यते ।

[१]रहितेऽपि विधिपरत्वव्यक्त्यै बुद्धिस्थक्रमेण " प्रज्ञां कुर्वीत " इत्यस्य पूर्वं पाठः । ध्यानस्य ' निचाय्य ' इत्याद्युक्तवैशद्यविशिष्टत्वादुपास्युक्तप्रकर्षविशिष्टत्वाच्चोपसर्गद्वयसाफल्यम् । अनुवादयोरप्युपसर्गद्वयमनुवाद्यस्याभ्यासं स्पाष्टयं च व्यनक्ति । " अविज्ञातं, विज्ञातम् " इति [२]विज्ञानशब्दस्य " निदिध्यासितव्यः" इत्यस्य स्थाने पाठाच्छ्रवणानन्तरभाविमननविषयान्वेषणशब्दानन्तरपाठाच्च " विजिज्ञासितव्यः " इत्येतन्निदिध्यासनस्थानापन्नम् । उपायविषयविज्ञानवेदनादिसामान्यशब्दानां तव्यप्रत्ययान्तोक्तश्रवणरूपज्ञानविशेषे विश्रमः किं न स्यादित्यत्राह—**श्रोतव्य** इति । कथमत्राहेतुकस्तव्यप्रत्ययबाध [३]इत्यत्राह—**स्वाध्यायस्य** इति । अयं भावः—श्रुतेरर्थपरत्वाभावाद्वा विचारस्य [४]प्रवर्तकाभावाद्वा तदवसराभावाद्वा मीमांसानारभ्येति शङ्का निरस्ता । श्रोतव्य इत्यस्य च गुर्वभिगमनादौ शब्दशक्तिर्नास्ति । अतो निर्णयार्थव्यापारपरत्वे प्राप्तार्थत्वमिति । नन्वस्ति विधेयमारम्भणसंशीलनरूपं मननम् । तच्च 'मन्तव्यः' इति विवक्षितुं युक्तम्; [५]तत्र वेदनादीनां विश्रान्तिस्स्यादित्यत्राह—**श्रवण** इति । [६]अप्रतिष्ठितस्य श्रवणस्य ध्यानानुपकारित्वात्तत्प्रतिष्ठापकतयाकाङ्क्षितं तदनन्तरपठितं यौक्तिकं मननम् । अतस्तदपि रागाद्यनुवृत्त्या प्राप्तत्वादनुवाद्यमेवेति भावः । एतेन श्रवणादित्रिकं दर्शनसाधनतया विधीयत इति कैश्चिदुक्तस्य युक्तिविरोधः स्थापितः । ननु " श्रोतव्यो मन्तव्यः " इत्येताभ्यामुपदेशैकगम्यार्थश्रवणमात्रं विधेयमस्तु ; आहुश्च केचित्—"सांख्ययोगोपदेशश्रवणादिकम् "इति; अत्राह—**तस्मात्** इति । प्राप्ताप्राप्तविवेकात्तत्सिद्धाद्वा परिशेषादित्यर्थः । एवकारः श्रवणमननयोर्ज्ञानमात्रस्य सन्प्रत्ययवाच्येच्छायाश्च व्यवच्छेदार्थः ।

---

१. रहिते हि. पा. (क).
२. विज्ञानस्य. पा. (ख, घ, सु)
३. इत्याह. पा. (क).
४. प्रवर्तकत्वाभावात् पा. (सु).
५. अत्र वेदना. पा. (क).
६. अप्रतिष्ठितस्य ध्याना. पा. (सु).

"द्रष्टव्यः" इत्यस्यापि ध्यानविशेषणवादितया पृथग्विधितात्पर्यव्युदासार्थो वा । अयं भावः—"श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यनयोरवैधप्रसिद्धोपकारकत्वसम्भवे तद्विपरीत-क्लृप्तेरयुक्तत्वात् 'श्रोतव्यः' इत्यादेश्श्रवणादिचतुष्टयविधिपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः, अत्र विकल्पस्याष्टदोषदुष्टतया गुरुलघुविषयतया चात्यन्तासम्भवात्क्रमभाव्युप-कारस्य श्रवणादेस्समाधिरूपाङ्गिना समुच्चयासम्भवाद्विशिष्टविधेर्गत्यन्तराभावनिय-तत्वात्, ध्यानस्य दर्शनरूपतायाश्श्रुत्यन्तरानुसारेण साधयिष्यमाणत्वात् । अत एव निपूर्वस्यापि ध्यायतेरिह पदान्तरस्फुटोपात्तदर्शनरूपतावैशिष्ट्योक्तावुदासीन-त्वात् 'द्रष्टव्यः' इत्यस्यानुवादसमभिव्याहारेऽपि स्वरसावगतविधिपरत्वप्रहाणेन फलानुवादपरत्वकल्पनानुपपत्तेः । "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः" इत्यादिश्लोकेऽपि श्रवणादित्रिकस्य क्रमाद्दर्शनहेतुत्वमात्रोक्तौ साध्यस्यापि विधेयत्वे विरोधाभावाच्च रागप्राप्तश्रवणादिपूर्वकं विधिपदान्तरोपात्तदर्शनाकारविशेषितध्यानमेवात्र विधेयमिति। एवं वेदनादिशब्दानां स्वोक्तविशेषविधिविश्रमानभ्युपगमे सूत्रविरोधमपि सूचयति—वक्ष्यति च इति । चिन्तनार्थो हि ध्यायतिरेकविषयमसकृदावृत्तं ज्ञानं वक्ति । अतो ध्यानविषये उपदिष्टं वेदनं ध्यानमेवेति प्रकृतसिद्धिः । तथोपास्तिरपि "तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इत्यादिभिरुपात्तः । अतो यज्ञादिसापेक्षत्वानु-गुणम् 'उपदेशात्' इत्यनेनैव सङ्गृहीतम् ।

तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते, विद्युपास्त्योर्व्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात्—"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यत्र "भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद"; "न स वेद, अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत"; "यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः" इत्यत्र "अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से" इति ।

ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपम्, "ध्रुवा स्मृतिः। स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" इति ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात्।

प्राक् प्रतिज्ञातमुपासनाख्यविशेषे वेदनादिसामान्यशब्दानां विश्रममाह—

वेदनादिसामान्यशब्दानां ध्रुवानुस्मृतिरूपोपासने विश्रान्तिः

तत् इति। तत्—तदुक्तावनिर्धारितविशेषम्। इदम्—गुरुतरध्यानादिसाध्यसाधनतया विधानाद्विशेषदृष्टौ तदेकतापत्त्यर्हम्। तद्धेतुं व्यनक्ति—अपवर्गोपायतया विधित्सितम् इति। उपासनमित्यवगम्यते इति; तुल्यप्रकरणस्थोपासिसमानविषयवेदनादिशब्दनिर्दिष्टत्वादिति भावः। "उपदेशात्" इति सूत्रितमेकप्रकरणस्थविशेषमन्यमपि हेतुमाह—विद्युपास्योः इति। "मन" इत्यादावुपासिरादौ, विदिरन्ते। "यस्तत्" इत्यत्र तु तद्विपरीतम्; "[1]न स वेद" इत्यत्र तूभयत उपास्तिः, "अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते" इत्युपक्रमात्। [2]एवं मिथस्स्थानाक्रान्तिरिह व्यतिकरः। नन्वत्र 'मनो ब्रह्म' इति दृष्टिविधिः; अन्यच्च वाक्यद्वयं विद्याविशेषस्थम्।

एकत्र [3]शब्दवृत्तिर्या स्थिता सान्यत्र सञ्चरेत्।
तत्तुल्येऽपीत्यभिप्रेत्य दर्शनादिति भाष्यते॥ २९९॥

'य एवं वेद' इति न शास्त्रार्थे[4]वेदनामात्रोक्तिः; विहितस्य [5]आकाङ्क्षितं फलमनिर्दिश्याविहितान्यानुवादेन तत्फलोक्तेरयुक्तेः। ननु

---

१. तत्र स वेद. पा. (मु).
२ मिथस्स्थानापत्तिरिह. पा (मु).
३. शब्दव्यक्तिर्या. पा. (घ)
४ वेदनमात्र. पा. (मु).
५. आकाङ्क्षितफलम्. पा. (मु)

भूमविद्योपक्रमे "स यो[1] ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति" इति फलविशेष उक्तः। तेनैव नैराकाङ्क्ष्यं स्यात्; मैवम्—तृतीय-प्रपाठकस्थस्यास्य उपासनप्रकरणभेदात्, पुनश्श्रुतिवैयर्थ्याच्च, विधेयान्तरत्वे सिद्धे सन्निहितफलेनैव समन्वयोपपत्तेः। अतोऽस्मिन्नर्थवादे विदिनोपासनमनूद्य तत्फलविधिर्युक्तः। रात्रिसत्रन्यायश्चात्राभिप्रेतः। दानादिजन्या प्रथा कीर्तिः। पराक्रमादि[2]जन्या तु यशः। कीर्त्या यशसा च भाति; ब्रह्मवर्चसेन तपतीति योज्यम्। मध्यमवाक्येऽत्रेत्यनुक्तिरासन्नत्वात्। [3] "यस्तत्" इत्यादौ यस्तत् ब्रह्म वेद, यच्च ब्रह्म स वेद स वेदिता रैक्वः तद्वेद्यमेतत् ब्रह्म चेति द्वितयं तवोक्त-मित्यर्थः। "गामश्वं पुरुषं जगत्" इत्यादिष्विव चकारानुक्तिः। नपुंसक-समभिव्याहारादुक्तमिति [4]विपरिणमनीयम्। वेद्यं प्रति स वेदितृत्वेनोक्त इति वा नेयम्। अथ वा यत् स रैक्वो वेद, तदेवान्यो यो वेद, एनं सर्वं तदभि-समेति यत्किञ्चित्प्रजास्साधु कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः। "स मयैतदुक्तः" इत्यत्र 'एतत्' इति क्रियाविशेषणम्; स मयैवमुक्त इत्यर्थः। अस्यां व्याख्या-यां प्रकरणानुगुण्यात् [5]रैक्वशिष्येण भवितव्यमिति जानश्रुतेः सूच्यते। अनु-शाधि—विविच्य ज्ञापयेति यावत्। एवं वेदनस्य प्रस्तुतध्यानोपासनशब्दवाच्य-त्वमित्युक्तम्, न तु ध्यानस्योपासनत्वमिहोच्यते; 'वेदनमुपासनमित्यवगम्यते, 'विद्युपास्योः' इत्यादिभाषणात् 'वेदनमुपासनं स्यात्' इति प्रदर्शयिष्यमाण-वाक्यसंवादाच्च। ध्यानोपासनशब्दयोरेकविषयत्वं ध्यानस्य प्रतिकूलध्यानाद्या-वृत्तिश्चेह अर्थादेव सिध्यतः। यदि ध्यानमिहोपासनत्वेन शब्दतो विशेष्यते;

---

१. यो मनो ब्रह्म. पा. (सु)
२ जन्यं तु पा. (सु).
३. यस्त्यत्. पा. (सु)
४. विवरणमूहनीयम्. पा. (सु).
५. वैशिष्ट्येन. पा. (सु).

तदा ध्यानस्य पुनराकारान्तरोक्तौ शृङ्खला भज्येत ।

ननु ध्यानशब्दः चिन्तामात्रवाची व्यवहितस्मृतिसन्तानेऽपि स्यात्; स्मृतिमात्रे च क्वचित्प्रयुज्यते ; सूत्रे च ध्यानोपासनशब्दाभ्यामसकृदावृत्तिमात्रमुक्तमित्यत्र तदभिप्रेतं [1]श्रौतं नैरन्तर्यरूपविशेषमाह—ध्यानं च इति । यावज्जीवाग्निहोत्रनयाद्वा स्वरूपेण चिरकालस्थायितया वा ध्रुवत्वं स्यादिति शङ्कानिरासाय [2]सदृष्टान्तः सन्तानशब्दः। एवं विच्छिन्नाविच्छिन्नवेदनसाधारणस्य ध्यानस्य [3]विशेषे विश्रम उक्तः ; अविच्छिन्नासाधारण्यं वा स्थापितम् । स्वस्थाने चैतत् सूत्रयिष्यति—"ध्यानाच्च । अचलत्वं चापेक्ष्य" इति । "उपासनशब्दस्याविच्छिन्नविषयत्ववत् ध्यानशब्दस्याप्यविच्छिन्नविषयत्वमिह स्थाप्यते" इति तूलिका। उक्तं श्रुत्योपपादयति—ध्रुवा इति । [4]स्मृतेर्ध्रुवत्वं विसदृशबुद्धिव्यवधानरहितप्रवाहत्वम्; "तद्रूपप्रत्यये चैका [5]सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा" इत्यादिना तथोक्तेः। यद्यपि "नाना शब्दादिभेदात्" इत्यत्र फलसंयोगैक्यमात्रान्न विद्यैक्यमिति वक्ष्यते ; ध्यानत्वोपासनत्वध्रुवत्वादयश्च विशेषा विद्यान्तरपठिताः ; तथापि साधारणानां वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वाभावे फले च तारतम्यरहिते गुरुलघूपायभेदविधिदौःस्थ्यम्; गुरुलघुविकल्पायोगलक्षणं च वस्तुसामर्थ्यं प्रकरणाद्बलीयः ; अतस्स्मृतेर्ध्रुवत्वम । इदमेकत्र श्रुतमपि सर्वासु विद्यासु योज्यमित्यभिप्रायेण अपवर्गोपायत्वश्रवणात् इत्युक्तम् । स्मृतिलम्भे—आहारशुद्ध्यादिक्रमेण प्रस्तुतध्रुवानुस्मृतिसिद्धौ इत्यर्थः। ग्रथ्यत एभिः क्षेत्रीति ग्रन्थयः—धर्माधर्मरा-

---

१. श्रौतनैरन्तर्य. पा. (मु).
२. सदृष्टान्तसन्तान. पा. (क, ख).
३. विशेषविश्रम . पा. (क, ख, ग)
४ स्मृतेर्ध्रुवात्वम् . पा. (मु).
५. सन्ततिश्चास्य पा. (मु).

गद्वेषमोहादयः कर्मोपनीताश्च त्रिगुणविकारभेदाः। ते [1]च मायापाशग्रन्थितया आप्तागमोक्ताः। विप्रमोक्षः—विभज्यात्यन्तिकमोचनम्। ननु भ्रान्त्या बन्धः सर्वेष्टः, [2]तस्य कथम् अप्रमा स्मृतिर्बाधिका; भ्रान्त्यधीनकर्म[3]जन्यस्य स्वयं भ्रान्तिविषयत्वासिद्धेः। भ्रमोत्थस्यापि भयशङ्काविषजन्यज्वरादेरिव बन्धस्य सत्यतया युक्तोऽयमीदृशः प्रतीकारविधिः। मिथ्यात्वपक्षेऽपि प्रायश्चित्तादिन्यायो दुस्त्यजः। अतो निवर्त्यस्य सत्यमिथ्यात्वे, निवर्तकस्य मानामानत्वे अनादृत्य चोदितत्वात् [4]स्वफलसाधनत्वं ग्राह्यम्। भेदवासनायाश्च ध्यानरूपा स्मृतिर्नाशिनी त्वयैवोक्ता। तदत्र शुक्तिरजतवन्न बन्धस्य बाधः; नाशस्तु यथाविधि स्मृत्या प्रमित्या वा स्यात्। न चेयं स्मृतिरप्रमाप्ययथार्था, स्वहेतुप्रमित्यनन्यविषयत्वात्। उक्तं च सामान्यतः श्रीमद्गीताभाष्ये—"स्मृतिर्नाम पूर्वानुभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानम्" इति। पूर्वानुभूतविषयत्वं न लक्षणप्रविष्टम्; किन्तु विषयसत्यत्वासत्यत्वयोः [5]स्वहेतुधीसामान्यज्ञप्त्यर्थम्।

निवृत्ततदवस्थस्य तदवस्थतया स्मृतौ।
याथार्थ्यं न प्रतिक्षेप्यं भूतभाविप्रमाक्रमात्॥ ३०० ॥

स्मृतिप्रमोषे चार्थस्य तादवस्थ्यं न भासते।
अयाथार्थ्यं कथं तत्र तत्तेदन्ताविवर्जिते॥ ३०१ ॥

अतो मूलानुसारेण यथादर्शनमिष्यताम्।
यथार्था चायथार्था च स्मृतिरप्यनुभूतिवत्॥ ३०२ ॥

---

१. मायापाशग्र पा. (सु)
२ सर्वेष्टः प्रथमप्रमा स्मृतिः. पा. (ख, घ)
३. विषयस्य पा. (सु)
४. सफलसा पा. (सु).
५. सहेतुधी. पा. (सु).

अन्यदृष्टिस्तथान्यत्र क्ष्वेलध्वंसादिकृन्मता ।
परविद्यास्वपि ह्येषा क्वचिदंशेषु गृह्यते ॥ ३०३ ॥

अतः श्रुतिस्मृतिशतैश्चोदिता स्मृतिरूपिणी ।
भाष्यते परविद्येयं भवारम्भस्य निष्कृतिः ॥ ३०४ ॥

सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ;

" भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ "

इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवं च सति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यनेन निदिध्यासनस्य दर्शनसमानाकारता विधीयते । भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षात् दर्शनरूपता ।

ननु ध्यानमेवेत्याद्ययुक्तम् ; तदपि धारणावत्समाध्यर्थतयोक्तम् । समाधिरेव तु दर्शनात्मकः "आत्मानं पश्येत्" इत्यादिभिर्मुक्तिहेतुरुक्तः । न च योगिप्रत्यक्षमनभ्युपगतम् , तस्य बहुषु प्रदेशेषु [1]भाषिष्यमाणत्वात् इत्यत्राह—सा च इति । ध्रुवत्वविशेषिता इत्यर्थः । आकारान्तरेणापि सूत्रसूचितगत्या विशेष्यत इति व्यक्त्यै चकारः, एवार्थो वा । [2]सैव हि स्मृतिर्वैशद्यातिशयात्समाध्याख्या ; न तु [3]ध्यानफलमन्यद्दर्शनं [4]'पश्येत्' इत्यादिषु च विधेयमित्यर्थः । स्मृतेर्दर्शनत्वव्याघात[5]शमनाय समानत्वोक्तिः ; परोक्षेऽप्यपरोक्षत्वोपचार इति भावः ।

(margin: स्मृतेर्दर्शनसमानाकारत्वम्)

---

१. भाष्यमाणत्वात् . पा. (सु, घ, क).
२. सैव स्मृति.. पा. (सु).
३. ध्यानपरम. पा. (घ).
४. 'पश्य'. पा. (सु).
५. दर्शनाय. पा. (घ).

परोक्षा चापरोक्षा च स्मृतिर्द्वेधा स्वमूलवत् ।
कृत्स्ना वा स्यात्परोक्षैव द्विधाप्यत्रापरोक्षता ॥ ३०५ ॥

विधौ च परशब्दार्थौ गत्यभावेऽनुमन्यते ।
लक्षणेष्टा [1]हि दर्शादौ गौणी श्येनादिनामसु ॥ ३०६ ॥

अर्धमन्तर्बहिर्वेदि मिनुयादिति च श्रुतौ ।
मध्यदेशस्य लक्ष्यत्वं सर्वत्रैवं यथायथम् ॥ ३०७ ॥

नन्वत्र स्ववाक्ये ध्रुवत्वं न दर्शनरूपत्वं विशेषणतयोपात्तम्; यतः समाधेः पार्थक्यं परिह्रियेतेत्यत्राह—**भिद्यते** इति । अत्र **ग्रन्थि**शब्द उपात्तकर्मादि-व्यतिरिक्तविषयः; हृदयस्य मनसः सम्यक् प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया ग्रन्थयो रागाद्याः । यद्वा हृच्छब्दोक्तं स्थानमयतीति हृदयो जीवः; तात्स्थ्याद्वा असौ तच्छ-ब्देन लक्ष्यते; तस्य ग्रन्थिः पूर्वोक्तस्त्रिगुणविकारवर्गः । हृदयं वा ग्रन्थिः; उपलक्षणमिदम् । यत्तु निरुच्यते छान्दोग्ये—[2]"स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं [3]हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति" इति; तदुपास्यब्रह्मपरम् । न च तदेवात्र हृदयशब्दवाच्यमिति भ्रमितव्यम्; ग्रन्थिसंशयादिविरुद्धधर्माध्यासात् । सर्वविषयास्संशयाः, सर्वे वा संशयाः; संशयशब्दोऽत्र विपर्ययस्याप्युपलक्षकः । ते **छिद्यन्ते** [4]हेतूच्छेदान्न सन्त-न्यन्त इत्यर्थः । **कर्माणि**—बन्धकसुकृतानि दुष्कृतानि च । प्राप्तिविरोधि-क्षयस्यात्र विवक्षितत्वान्न विद्योत्पत्तिकर्मनिवृत्त्योरन्योन्याश्रयः । **परावरे**—

---

१ दर्शनादौ पा (सु).
२ स एव एष आत्मा. पा. (क, ख, घ, सु)
३. हृदि ह्ययम्. पा. (सु, क, ख, घ).
४ हेतुच्छेदात्. पा. (सु, क, घ).

परत्वं सर्वातिशायिता ; अवरत्वम्—सौलभ्यार्थैन्द्रानुजत्वाद्यैः । यद्वा "सद्ब्रह्म" "ब्रह्म दाशा" इत्याद्युक्तपरावरजन्तुशरीरके । अपरावरे वा [1]निम्नोन्नतविश्वविलक्षणे । अथ वा परा एवावरा भूत्वा यस्य स परावरः ।

इदमत्राकूतम्—'दृष्टे' इत्यत्र दर्शनशब्दो न तावन्मुक्त्यवस्थाभाविदर्शनपरः, ध्रुवस्मृतिशब्दवत् ग्रन्थिमोक्षसाधनविषयत्वात् । न च साधनविषयत्वेऽपि स्मृतिदृष्ट्योरपवर्गं प्रति समुच्चयः, दर्शपूर्णमासादिवत् द्वन्द्वस्य चकारस्य वानुपलब्धः । न चात्र समुच्चयश्शक्यः ; प्रक्रान्तयोगेन ब्रह्मणस्साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात् , शक्यत्वेऽपि यौगपद्यस्यासम्भवात् , क्रमस्य च व्यवस्थापकाभावात् । न च प्राचीनं ध्रुवस्मरणं पश्चिमं च योगिप्रत्यक्षं [2]करणतया समुच्चीयेत, धारणावत्तादर्थ्योपपत्तौ समुच्चयक्लृप्त्ययोगात् ; अन्यथातिप्रसङ्गात् , ध्रुवस्मृतेर्व्यवहितसाधनत्वक्लृप्तौ श्रुतहानादिप्रसङ्गाच्च । प्रमाणफलं च दर्शनं न स्वरूपेणोपादातुं शक्यम् ; येन समुच्चित्य विधीयेत । ननु संस्कारोद्बोधफले स्मरणेऽपि समानमेतत् ; अत आज्यावेक्षणन्यायात्तदुपायभूतशक्यव्यापारार्थो दर्शनविधिरिहास्त्विति चेत् , न ; तथा सत्येकस्मिन्वाक्ये द्रष्टव्यनिदिध्यासितव्यपदयोः पुनरुक्तिप्रसङ्गात् , अन्ततो निदिध्यासनार्थचित्तप्रेरणस्यैव पुरुषतन्त्रस्य दर्शनोपायतया विधातव्यत्वात् , अन्यस्य चादृष्टेः । नन्वेक एव दर्शनोपायस्सामान्यतो विशेषतश्च पदद्वयोक्त इत्यपुनरुक्तिः स्यात् ; हन्तैवं सति समुच्चयं त्यक्त्वा अस्मत्पदवीमासीदसि ; "द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्युभाभ्यामेकस्यैव विधेयत्वात् । अस्मदुक्ते तु ध्यानं [3]वैशद्यतो विशेष्यत इति वैषम्यम् । न च दर्शनसमानाकारध्यानान्तरेण ध्रुव-

---

१. विश्वविलक्षणसुलक्षणे. पा. (मु), विश्वविलक्षणे सुलक्षणे. पा (ख), सुलक्षणे. पा. (घ).

२. कारणतया. पा. (मु). ३. वैशिष्यत.. पा. (ख, घ).

स्मृतेस्समुच्चयः ; तादृशस्यान्यस्यादृष्टेः, [1]तत्कृतौ च गौरवात् ध्रुवस्मृतेर्निरपेक्षसाधनत्वश्रुतिभङ्गप्रसङ्गाच्च । न च [2]मोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्मृत्योरनेकदोषदुष्टो विकल्पस्स्वीकार्यः ।

विकल्पस्य द्वेधा अष्टदोषत्वनिर्वचनम्

*विकल्पबुद्ध्यनुष्ठानापूर्वतत्फलबाधतः ।
कोटिभ्यामष्टदोषत्वं प्रयोगद्वितयेऽब्रुवन् ॥ ३०८ ॥

[3]प्रामाण्यत्यागतोऽन्यस्य स्वीकृतेस्त्यक्तसङ्ग्रहात् ।
स्वीकृतत्यागतश्चान्ये [4]प्रयोगद्वितये विदुः ॥ ३०९ ॥

गुरुलघुवैषम्याच्चात्र न तत्सम्भवः ; अन्यथातिप्रसङ्गात्, विषमफलेष्वेव तद्धेतुत्वदृष्टेः । नचात्र द्वारद्वारिता, मानाभावात् । न हि श्रवणमननयोर्ध्यानोपकारकत्ववत् ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्वं दृष्टम् । परोक्तं [5]भावनाबलजप्रत्यक्षं तु शास्त्रयोन्यधिकरणे निरसिष्यते । न चात्र श्रुतम्, एवं क्रमाद्यनुक्तेः । "ततस्तु तं [6]पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" "ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत्" इत्यादिकमस्तीति चेत् ; सत्यम्—ध्यानफलं ह्येतद्दर्शनमणिमादिवत्सिद्ध्यन्तरमस्तु, न साधनम् ; तथानुक्तेः । परविद्याप्रकरणे क्वचित्तदुक्तिस्तु तत्तत्प्रभावप्रदर्शनार्था "तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः" "पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इतिवत् ध्यान-

---

१. तत्कृतौ गौरवात् पा (सु).

*टि—'विकल्पबुद्ध्य' इत्येव सर्वत्र मातृकासु पाठ उपलभ्यते, 'विकल्पे बुद्ध्य' इति तु उचित इति भाति ।

२. मोक्षसाध्ये. पा (ख, घ). ३. प्रामाण्यं त्याग पा. (ख, घ).

४. प्रयोगत्रितये. पा. (क, ख, घ). ५. भावनाबलजं तु प्रत्यक्षम्. (सु).

६. पश्यति. पा. (सु).

साध्यतयोक्तं दर्शनं मुक्तस्यास्तु; [१]ध्यानसाध्यतयोक्तं दर्शनं मुमुक्षोश्चेत् विशद-ध्यानरूपं स्यात्; तथाहि—दर्शनशब्दस्य [२]श्रावणज्ञानादिष्वप्रयुज्यमानस्य चाक्षुषज्ञानमेव हि मुख्यम्; तत्तु "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" "मनसा तु विशुद्धेन" इत्यादिभिः [३]इह प्रतिक्षिप्तम्; अतो मनोजन्यज्ञानविशेषे दर्शनत्वोपचार इति वाच्यम्; तथासति वरं मोक्षसाधनतया कण्ठोक्तस्यैव ध्रुवानुस्मरणस्य तादृशवैशद्यविवक्षया तदुपचार इति।

ननु दर्शनशब्दः स्मृतिं साक्षात्काररूपत्वेन विशिनष्टु; मैवम्—तस्य स्मृतावसम्भवात्, मूलभेदानुसारेण सम्भवाभिमानिनामपि परोक्षानुभवसाध्यस्मृतौ तदसिद्धेः। *"मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिस्सोऽभिधीयते" इति समाधेर्ध्याननिष्पाद्यत्वोक्तिश्च विशदाविशदवैषम्यात्। उक्तं च समाधाववस्थाद्वयं तस्यैव योगाङ्गत्वमङ्गित्वं च निर्वहद्भिः। अस्त्वेवमिह स्मृतिदर्शनवाक्ययोरैकार्थ्यम्; तथापि स्मृतिशब्देन दर्शनमुपचर्यताम्; तन्न–मुख्यार्थबाधाबाधाभ्यां विपरिवर्तस्यैव स्थापितत्वात्। किं च स्मृतिर्हि वैशद्योक्त्या स्तूयेत, दृष्टिस्तु स्मृतित्वोक्त्या निन्दिता स्यात्। परोक्षज्ञाने च वैशद्यविवक्षया "तमसः पारं दर्शयति" इत्युच्यते। लोके च 'पारदर्शी, दूरदर्शी' इत्यादि। नन्वपरोक्षस्य संसारस्य दर्शन-

---

१. ध्यानसाध्यम्. पा. (सु). २ श्रवणज्ञाना. पा. (ख, घ)

३. 'इह' इति (सु) कोशे नोपलभ्यते.

* टि—" तस्यैव कल्पनाहीनस्वरूपग्रहणं हि यत्" इत्यत्र पूर्वार्धे 'यत्' इति विशेष्यानुसारेण 'निष्पाद्यम्' इति क्लीबत्वेन निर्देशः।

समानयापि परोक्षया स्मृत्या कथं बाधः ; न कथञ्चित्—मिथ्यात्वासिद्धेः। अपरोक्षस्यापि ज्वालैक्यदेहात्मत्वचन्द्रद्वित्वादेरनुमानादिना बाधो दृष्टः, सर्वैश्चाभ्युपगतः। अतः 'तस्मिन् दृष्टे' इत्यनेनापवर्गोपायविषयेण स्मृतेर्वैशद्यलाभात्तादृशी सैव समाधिरिति नाष्टमलोपप्रसङ्गश्चेति। तथापि "द्रष्टव्यः" इत्यादौ ध्यानसामर्थ्याक्षिप्तश्रवणमननयोः ध्यानार्थत्ववत् अग्र्यप्रायन्यायेन ध्यानस्यापि दर्शनार्थबुद्ध्यन्तरत्वोपपत्तेर्न दर्शनशब्दस्तद्विषयः स्यात् इति शङ्कायां 'ध्यानमेव' इत्यस्याभिप्रेतं विवृणोति—**एवं च सति** इति। [१]ध्रुवस्मृतित्वेनेव दर्शनसाम्येनापि निदिध्यासनस्य विशेषितत्वे श्रुत्यन्तरसिद्धे सतीत्यर्थः। चः शङ्कानिवृत्त्यै, स्वतः प्राप्तविधिपरत्वयुक्त्या सह स्फुटार्थश्रुत्यन्तरानुगुण्यसमुच्चयार्थो वा। अयं भावः—ध्यानस्यापि श्रवणादिवदविधेयत्वे यज्ञादिभिरेवादृष्टद्वारेण दर्शनसिद्धिः कल्प्येत; तथा च [२]मध्यध्यानं विफलं स्यात्, भावनाबलजप्रत्यक्षानुपपत्त्या तादृशदृष्टोपकारकाभावात्। विधेयत्वे त्वेकत्र निर्णीतश्शास्त्रार्थः सर्वत्र स्वतःप्राप्त इति न्यायात् ध्रुवानुस्मृतिवाक्यवदिहापि निदिध्यासनं दर्शनसमानतया विशेष्टव्यम्। "द्रष्टव्यः" इत्यत्र [३]परोक्ते फलपरत्वे तु प्रत्ययवैघट्यम्। पूर्वापरवाक्येषु च "येनाहं नामृता स्याम्" "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" "*एतावदेव खल्वरे अमृतत्वम्" इति फलस्योक्तत्वात्तदुक्तिरत्रानपेक्षिता ; वैशद्यं त्वन्यत्रोक्तमत्रा-

---

१ स्मृतित्वेनैव. पा (ख, घ). २. मध्ये ध्यानम्. पा. (सु)

३ परोक्तफल पा. (सु)

* टि—"एतावदेव खल्वरे अमृतत्वम्" इत्येव सर्वत्र मातृकासु पाठ उपलभ्यते, उपनिषत्पाठस्तु "एतावदरे खल्वमृतत्वम्" इत्येव.

प्याकाङ्क्षाबलायत्तम् । अत [1] उपायपरतया 'तस्मिन् दृष्टे' इतिवद्विधेयविशेषकत्वे सम्भवति विकल्पसमुच्चयश्रुतहानादेरयोगादेकफल [2] सिद्ध्यर्थविशिष्टैकसाधनविधितात्पर्यसम्भवे पृथक् [3] फलविधिभेदस्याग्राह्यत्वात् 'दध्ना' इतिवदनूद्यविधाने विशिष्टविधेयैक्यसम्भवाच्च वैशद्यविशेषितध्यानविधिपरमिदं 'द्रष्टव्यः' इत्यादिवाक्यमिति । अत एवास्य [4] युगपदेकस्य विध्यनुवादशङ्काप्यपास्ता । स्वानन्दसाक्षात्काररूपस्यात्मदर्शनस्य स्वयमेवेप्सितस्य कथं विधेयत्वमिति चोद्यं विशदस्मृतिविधानोक्त्या प्रत्युक्तम् । एतेन "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" "तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति" इत्याद्यपि [5] यथार्हं निरूढम् ।

नन्वेवं योगिप्रत्यक्षमेव लुप्येत, तत्तद्वाक्येषु दर्शनादिशब्दानां योगिप्रत्यक्षसद्भाववचनानामपि प्रत्यक्षसमानाकारविषयतया नेतुं शक्यत्वात् । न च धर्मादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् इत्यादिभिस्तत्सिद्धिः, ईश्वरप्रत्यक्षेण [6] अर्थान्तरापत्तेः । इन्द्रियग्राह्या इति साध्यप्रयोगेऽपि शास्त्रवेद्यस्यापि मनोविषयत्वेन सिद्धसाधनात्, इन्द्रियसाक्षात्कर्तव्या इत्यत्राप्यतीन्द्रियाणामपि अनुव्यवसायवेद्यत्ववादिनामर्थान्तरत्वेन दत्तोत्तरत्वात्, सुखादिवदाहत्य साक्षात्कार्यत्वविवक्षायां विपक्षे बाधकासम्भवेन प्रतिबन्धासिद्धेः ; अन्यथा बौद्धवद्धर्मादीनां चाक्षुषत्वस्यापि साधनप्रसङ्गात् । शक्यं हि '[7] विगीतं कस्यचित् चाक्षुषं प्रमेयत्वात्' [8] इत्यादि

---

१. उपायापायपर. पा (ख, घ)
२. सिद्ध्यर्थम् पा (मु).
३. फलभेदस्य पा. (मु).
४. युगपदेकस्य तु विध्य. पा. (मु, ख, घ).
५. यथावत् इति वार्हम् पा. (क, ख, घ).
६. अर्थान्तरतापत्तेः पा. (मु).
७. विमतम्. पा. (मु).
८. इति प्रयोक्तुम्. पा. (ख).

प्रयोक्तुम्। किं च 'योगीन्द्रियं न धर्मादिप्रत्यक्षजनकम् इन्द्रियत्वात् अस्मदादीन्द्रियवत्' इति प्रतिप्रयोगस्सुलभ इति; मैवम्—

मुक्त्युपाये हि कथिता दर्शनोक्तेरमुख्यता।
अन्यत्र बाधकाभावाद्यथाश्रुतपरिग्रहः॥ ३१०॥

संयमिनां ह्यतीतानागतातीन्द्रियादिवेदनं कण्ठोक्तम्। न च स्मरणमेतत्, [१] अननुभूतविषयत्वात्। अत एव न तत्र वैशद्यमात्रेण प्रत्यक्षत्वोपचारसम्भवः। न च तत्रानुमानाद्यवकाशः, "तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति" इत्यादिभिस्तत्प्रतिक्षेपात्; "पाणावामलकं यथा" इत्यादि च निर्दिश्यते; धर्मोपचयभेदैरनधीतसूक्तकाण्डमन्त्रसाक्षात्कारश्च कीर्त्यते; "दिव्यं ददामि ते चक्षुः" इत्यादि च प्रसिद्धम्; अतो नासिद्धिः; योगिप्रत्यक्षस्य बाह्येन्द्रियाणां मनसश्च सुकृतविशेषैर्यथार्हं लोकोत्तरातिशयाधानात्। न चातिप्रसङ्गः; यथाश्रुतातिलङ्घने हेत्वभावात्, अनुमानस्य विपक्षे [२] बाधकाभावाच्च। न चानुमानतः [३] श्रुतभङ्गः, तस्यागमेनैव बाधात्; अन्यथातिप्रसङ्गात्। ननु शास्त्रं शक्ये शक्तं विनियुङ्क्ते; स्मृतेस्तु दर्शनसाम्यं न पुरुषतन्त्रम्; न च तदपि तस्याः सम्भवि; दर्शनत्ववदेवासम्भावितं च न विधिराघ्रातुमर्हति। न दृष्टाधिकारो विधिरसम्भावितदृष्टफले सति भवतीत्यत्राह—**भवति** इति। **भावना**—अनुभवजन्यस्संस्कारश्चिन्तैव वा। सा च सादरं निरन्तरं च कर्तुं शक्या। ततः स्मृतिवैशद्यसिद्धिः। दर्शनस्य रूपमिव रूपं यस्यास्सा इत्युपमानबहुव्रीहिरत्र ग्राह्यः। भीतकामुकादिप्रतिभाश्च अत्र निदर्शयितव्याः। परैरप्युच्यते—"दृष्टं परोक्षमपि ध्यायमानं साक्षाद्भाव-

---

१. अननुभूतत्वात्. पा. (सु). २. बाधकाबाधाच्च. पा. (ख).
३. श्रुतिभङ्गः. पा. (क).

मापन्नं कामाद्युपप्लवे" इति। "वृक्षे वृक्षे च पश्यामि" इत्यादिषु भ्रान्तिमिश्रत्वं दोषायत्तम्; इह तु [१]यथाश्रुतचिन्तनान्न दोषबाधाविति भावः।

यदि स्याद्भावनाभूम्ना स्मृतेर्दर्शनतुल्यता।
किमत्र [२]कर्मणा मैवं [३]मानसिद्धोभयग्रहात् ॥ ३११ ॥

वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितम्—"वेदनमुपासनं स्यात्तद्विषये श्रवणात्" इति। सर्वासूपनिषत्सु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनमित्युक्तम्। "सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात्प्रयाजादिवत्" इति पूर्वपक्षं कृत्वा "सिद्धं तूपासनशब्दात्" इति वेदनमसकृदावृत्तं मोक्षसाधनमिति निर्णीतम्। "उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्च" इति तस्यैव वेदनस्योपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितम्। सेयं स्मृतिर्दर्शनरूपा प्रतिपादिता। दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः।

उक्तस्य न्यायवर्गस्य दाढर्याय सूत्रे शाब्दमार्थं च सर्वं *मुख्यभेदेन तदभिप्रायविद्भिर्विमृश्य निर्धारितमित्याह—वाक्यकारेण इति। तद्विषये श्रवणात्;

स्मृतेर्दर्शनरूपतायां वाक्यकारानुमतिः.

[४]उपासनशब्दस्थाने वेदनशब्दस्य एकत्र अन्यत्र च प्रकरणे प्रयोगादित्यर्थः। अत्रोक्तस्य प्रायिकत्वशङ्काव्युदासाय वाक्यं व्याचष्टे—सर्वासु इति। "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [५]इति दृष्टिविधावुक्तमपि न्यायसाम्यात्परविद्यास्वपि योज्यम्; किं पुनस्तास्वेवैकत्र दृष्टमिति व्यक्त्यै मोक्षसाधनतया विहि-

---

१. यथाश्रुतिचिन्तन. पा. (क, ख, घ). २. कर्मणामेवम्. (क, घ, सु).
३. मानसिद्धयोभ. पा. (घ)
* टि—'मुख्यभेदेन' इत्येव सर्वत्र मातृकासु उपलभ्यते; 'मुखभेदेन' इति उचितमिति भाति.
४. उपासनस्थाने. पा. (सु) ५. इत्यत्र दृष्टि. पा. (सु).

तम् इत्युक्तम्। एतेनापातधीश्रवणमनननिर्णयादेर्व्यवच्छेदः। वेदनमुपासनमित्युक्तस्य [1]उत्तरवाक्यासत्त्या मन्दानां [2]पूर्वपक्षत्वशङ्कां स्पष्टोक्त्या निवर्तयितुमाह—**सकृत्** इति। विधिर्हि स्वतः प्रवृत्त्युन्मुखं पुरुषं प्रेरयन् स्वसिद्ध्यै प्रयाजादिशास्त्रेष्विवात्रापि सकृत् प्रवर्तयेत्; [3]विशेषवचने सति खलु[4]आवृत्तिभारस्सोढव्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**शब्दार्थस्य कृतत्वात्** इति। विधिविषयस्य धात्वर्थस्य तावतैव पूर्णानुष्ठितत्वादित्यर्थः। उत्तरवाक्यस्थेन तुशब्देन सूचितमाह—**पूर्वपक्षं कृत्वा** इति। तत्प्रतिक्षेपोक्तिं दर्शयति—**सिद्धम्** इति। न्यायत उपासनं सिद्धमित्यर्थः। **सिद्धम्**—[5]सिद्धान्त इति वा। **उपासनशब्दात्**—न हि सकृद्बुद्धावुपासनशब्दस्य प्रख्यातिरिति भावः। एतद्वाक्यं व्याचष्टे—**वेदनम्** इत्यादिना। "उपासनशब्दात्" इत्यनेन **वेदनमुपासनम्** इति वाक्यस्यापि शब्दप्रत्यभिज्ञया सिद्धान्तपरत्वं दर्शितं भवति। ध्यानस्य ध्रुवत्वं सूत्रानुक्तमपि न्यायसाम्यात्सूचितम्। प्राक् स्वेन विवृतम्। वाक्ये तु ध्यानादभिन्नस्य [6]उपासनस्यापि तदुक्तमुपादत्ते—**उपासनम्** इति। **दर्शनम्**—स्वारसिकी लोकदृष्टिः। **निर्वचनम्**—निर्णायकतया प्रागुक्तं श्रुतिवाक्यम्। यद्वा **दर्शनम्**—प्रत्यक्षश्रुतिः। **निर्वचनम्**—निष्कृष्य वचनमुपबृंहणम्। **तस्यैव**—मुक्तिसाधनतया विहितस्यैव, न तु [7]परेष्टस्य मुक्तिसाधनहेतोरित्यर्थः। सकृदावृत्तावुपासेः प्रयोगाभावात् **उपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य** इति वाक्यस्थोपासनशब्द [8]विवक्षितत्वोक्तिः।

---

१. उत्तरवाक्यस्य सत्यानन्दानाम्. पा (सु, घ)
२ पूर्वपक्षोक्तत्व. पा (सु)
३. विशेषवचने खलु. पा. (सु)
४. आवृत्तिभरः. पा (सु)
५. सिद्धान्तम् इति. (क).
६ उपासनस्य तदुक्तम्. पा. (सु).
७. परेष्टमुक्ति. पा. (सु)
८. विवक्षितोक्तिः पा. (सु).

ननु एतत्सर्वं प्रपञ्चितम् इति पूर्वोक्तम् ; तत्र दर्शनरूपत्वं न दृष्टमित्यत्र तस्यानुक्तस्यापि तदुक्ताभ्यामावृत्तिरूपत्वध्रुवत्वाभ्यां तुल्यन्यायत्वव्यक्त्यर्थम् अन्यविधानार्थं चानुभाषते—सेयम् इति । ध्यानत्वोपासनत्वाभ्यामसकृदावृत्ता वाक्यान्तरेणोक्तध्रुवत्वविशिष्टा चेत्यर्थः । प्रतिपादिता—दर्शनरूपत्वमपि वाक्यकारेणार्थादुक्तमिति भावः । यद्वा—न्यायसाम्यादभिप्रेतमिदमस्माभिः प्रागुक्तमिति । ननु यद्यप्यन्यस्यान्यत्वं [1] न विधातुं शक्यम्; स्मृतिदर्शनयोश्च सामग्रीनियमात् विरुद्धजातीययोरन्यत्रैक्यमसम्भवि; तथापि संस्कारमात्रजन्ये स्वप्नज्ञाने अदृष्टविशेषसहकारात्साक्षात्काररूपत्वमिवात्रापि चक्षुर्जन्यत्वासम्भवेऽपि तदविनाभूतप्रत्यक्षत्वेऽपि ध्रुवानुस्मृतेर्धीत्वमात्रसाम्यात् दर्शनशब्दोपचारः कथं न स्यादित्यत्राह —दर्शनरूपता इति । प्रत्यक्षतापत्तिः; न तु साक्षात्प्रत्यक्षत्वम्, असम्भवात् । अयं भावः—स्वप्नधीरपि न तावन्मुख्यदर्शनम्, चक्षुर्व्यापाराभावात् । किं तु तत्र बाह्यकरणवृत्तिनिरोधे सति अनन्यसञ्चारिणा मनसा [2] संस्कारपटिम्ना प्रागनुभूतेषु विशदस्मृतिराधीयते, [3] तदतिरिक्तधीकल्पने अनन्यथासिद्धहेत्वभावात् । तत्र चक्षुराद्यजन्येऽपि तज्जन्यत्वधीः [4] असंसृष्टे संसृष्टधीश्च दोषवशान्मानसभ्रान्तिः । सन्ध्याधिकरणानुरोधे तु संस्कारमात्रजन्यत्वा [5] भावादसङ्कीर्णं दर्शनत्वम्; अतो न स्वप्ननिदर्शनेन प्रस्तुते प्रत्यक्षत्वक्लृप्तिश्शक्या । धीत्वमात्रेण दर्शनसाम्यादुपचारश्च वाच्यासन्नतमस्तुत्यनुगुणविशेषसिद्धौ न युक्त इति ।

एवं प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिनष्टि—"नायमात्मा

---

१. विधातुं न शक्यम्. पा. (सु). २ सस्कारमहिम्ना. पा. (सु).
३. तदतिरिक्तकल्पने. पा. (सु, ख). ४. असस्पृष्टे संस्पृष्टधी. पा. (सु).
५. सम्भवादसङ्कीर्णम्. पा. (क).

प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति। अनेन केवलश्रवणमनननिदिध्यासनानामात्मप्राप्त्यनुपायत्वमुक्त्वा यमेवैष आत्मा वृणुते, तेनैव लभ्य इत्युक्तम्। प्रियतम एव हि वरणीयो भवति; यस्यायं निरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति; यथायं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति, तथा स्वयमेव भगवान् प्रयतत इति भगवतैवोक्तम्—

"तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥"

इति, "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" इति च। अतः साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य, स एव परेणात्मना वरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते पर आत्मेत्युक्तं भवति।

ध्रुवानुस्मृतिरूपोपासनस्यैव भक्तिरूपत्वम्

ननु "नायमात्मा" इत्यादौ श्रवणादित्रिकं प्रतिषिध्य अपर्यनुयोज्यस्वतन्त्रवरणमात्रेण तल्लाभ इत्युक्तम्। तस्मात् "दैवमेव[1]वरं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम्" इति न्यायादुक्तं सर्वं वितथमित्यत्र सूत्रवाक्ययोर्ध्रुवत्वादिविशेषिताया: स्मृतेरुपासनशब्दार्थतयाभिप्रेतं भक्तिरूपत्वविशेषणमेव तत्र विवक्षितमित्याह—**एवम्** इति। सामान्यशब्दानां सूत्राद्युक्तेन विशेषविश्रमप्रकारेणेत्यर्थः। **प्रत्यक्षतापन्नाम्** इत्येतत् वक्ष्यमाणस्य भक्त्यात्मकत्वस्य

---

१. परम् पा. (क, ख, घ).

न्यायसाम्यसूचनार्थम् । अहेतुकवरणमयुक्तम्; तस्यादिमत्त्वे निर्हेतुकत्वायोगात् । अनादित्वे मुक्तेरप्यनादित्वापातात्, मुक्त्युपायविधेश्च वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, जीवव्यापाररूपभेदविशेषनिषेधपरस्य वैषम्यनैर्घृण्यनिषेधकसूत्रादेः [1]विरोधापत्तेश्चेत्यभिप्रायेण **अपवर्गसाधनभूताम्** इत्युक्तम् । फलान्तरार्थोपास्तिपरत्वशङ्का चानेन निरस्ता । परो ह्यात्मात्र लभ्य इष्यते । **विशिनष्टि**—न तु प्रमाणप्राप्तं निवर्तयतीत्यर्थः । अन्यथा उपायान्तरविधानवैयर्थ्यम्, "मत्वा धीरो न शोचति" "प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" इति पूर्वापरविरोधश्च स्यात् । **नायमात्मा** इत्यादौ श्रुतशब्देन श्रवणमुपात्तम् । मेधाशब्दश्च ध्यानार्थः स्यात्; "मेधामनीषे मा विशतां समीची भूतस्य भव्यस्यावरुद्ध्यै" इति श्रुत्यनुसारात् । "धीर्धारणावती मेधा" इति च निघण्टुः । पारिशेष्यात्प्रवचनशब्दः श्रवणध्यानसहोक्तमननपरः; प्रोच्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेः । शिष्यमननार्थगुरुप्रवचनेन वा मननलक्षणा [2]प्रवचनहेतौ वा तत्कार्योपचारः । ननु स्वरूपनिषेधकस्य कथं तद्विधायकत्वम्; [3]अत्र च क्वचिदङ्गाङ्गिप्रतिषेधाद्वैयर्थ्यम्; क्वचित्तु विहितप्रतिषेधाद्विरोध इति शङ्कायां श्रवणादिवैयर्थ्यप्रसङ्गं च परिहरन्वाक्यस्य ध्रुवानुस्मृतिविशेषकत्वं व्यनक्ति—**अनेन इति** । यथा "न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यः" इत्यत्र निषेधस्य हिरण्यवैकल्यपरिहारार्थतया हिरण्योपहितत्वविधौ तात्पर्यम्, तथात्रापि पृथिव्या इव श्रवणादेर्यथार्हं प्रणाड्या साक्षाच्चावश्यंभावित्वात्प्रीतिवैकल्यनिषेधमुखेन त्रिष्वपि प्रीतिविशेषविधौ तात्पर्यमित्यभिप्रायवान् **केवलशब्दः** । यद्वा "नान्तरिक्षे न दिवि" इत्यभागिप्रतिषेधेन सह पठितः "न पृथिव्याम्" इति

---

१. विरोधापत्तेरित्यभि पा. (क, ख, घ), २ प्रवचनहेतौ तत्कार्य. पा. (क, ख, घ).

३. अत्र क्वचिद. पा. (क, ख, घ)

प्राप्तप्रतिषेधः [1]यथा—केवलपृथिव्या अन्तरिक्षादिवदधिकरणत्वव्युदासेन हिरण्योपधानत्ववैशिष्ट्यविधौ विश्राम्यति; तथानुपायभूतश्रवणमननाभ्यां सहोपायभूतनिदिध्यासनस्य प्रतिषेधः केवलनिदिध्यासनस्य श्रवणादिवदनुपायत्वोक्तिमुखेन भक्त्यात्मकत्वविधौ पर्यवस्यतीति। अनियमेन यथेष्टं स्वतन्त्रवरणशङ्काव्युदासाय यद्वृत्तानूक्तिबलेन नियतविषयवरणव्यक्त्यर्थं **यमेव** [2]इत्युपादानम्; वैषम्यादिदोषानाघ्रातसर्वसुहृद्वरणस्य [3]नियतविषयत्वायोगात्। [4]'यदाग्नेयः' इति वाक्यस्थभवतिवत्, **वृणुते** इत्यस्य प्रयोजकव्यापारविधौ तात्पर्यं लप्स्यमानवरणप्रयोजकव्यापारवता भवितव्यमिति। ननु हिरण्योपधानस्य पृथिवीस्थत्वावश्यंभाववदेतद्वाक्यस्थयद्वृत्तव्यङ्ग्यवरणीयताहेतुगुणविशेषस्य ध्रुवानुस्मृतिसम्बन्धनियमादृष्टेर्न तस्यास्तेन वैशिष्ट्यलाभ इत्यत्राह—**प्रियतम** इति। [5]फलान्तरार्थभक्त्याभासव्यवच्छेदार्थं तमप्प्रयोगः। हि: शास्त्रतो लोकतश्च परावरपुरुषस्वभावप्रसिद्धौ। नन्वेतावतापि वरणीयस्य प्रियतमत्वापादकः कश्चिदन्यो व्यापारस्सिध्यतु; ध्रुवानुस्मृतेर्विशेषितत्वं तु न लब्धमित्यत्राह—**यस्य** इति। स एव न सुकृतान्तरवान्, न च केवलध्रुवानुस्मृतिमान्, नापि निर्व्याजप्रियः कश्चिदिति भावः। **अस्य**—"समोऽहं सर्वभूतेषु" इत्यादिना स्वेनैवोक्तस्वभावस्येति यावत्। अयं भावः—अन्येषां स्वप्रीतिहेतुव्यापाराणां स्वलाभार्थवरणहेतुत्वाभावात् [6]स्वविषयनियतात्यन्तिकप्रीतिमानेव परस्य प्रियतमो भवन् स्वप्रापणाय वरणीयस्स्यात्। इयं च निरतिशयप्रीतिरूपा बुद्ध्यवस्था मुक्तिसमुत्पादने विकल्पसमुच्चयविद्वेषिणी अनन्यगतिक-

---

१. 'यथा' इति (क, ख, घ) कोशेषु नोपलभ्यते
२ इत्याद्युपा पा (क, ख, घ).
३ अनियतविषय पा. (सु).
४ यदाग्नेयवाक्यस्थ पा (क, ख, घ).
५. फलान्तरार्थिभक्ता. पा. (सु).
६. स्वविषयक. पा. (सु).

प्रमाणवशात्मुक्तिसाधनतया स्थापितध्रुवानुस्मृतिम्[1] आश्रयन्ती तां विशिनष्टि इति। ननु स्वशेषतया नित्योपात्तस्य किमद्य वरणम्; [2]सर्वव्यापितया नित्यप्राप्तस्य किं चेदानीं लभ्यत्वम्; प्रियतम एवास्य वरणीय[3] इति च कुतस्त्यमित्यत्र तत्सर्वमुपबृंहणेन स्पष्टयति—**यथा** इति। **अयम्**—भगवति निरुपाधिक[4] भोग्यताविर्भावेण निरतिशयप्रीतिमान्। अत एव **प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति**—रमते[5] स्वात्मनि। प्रसेदुषस्तस्यापवर्गाव्यवहितहेतुभूतबुद्धियोगादिप्रदानेऽन्येषामिव परसापेक्षत्वं नास्तीति व्यक्त्यै **स्वयमेव** इत्युक्तम्। उपासितुरचिन्त्यमेव हितमाचरतीति वा सूच्यम्। **भगवतैव**—"यमेवैष वृणुते" इति वरणकर्तृतया श्रुतेनैव। एतेन स्वतस्सर्वज्ञतया परमाप्तत्वमपि व्यज्यते। **सततयुक्तानाम्**—सततयोगमाशंसमानानाम्; "आशंसायां भूतवच्च" इति क्तः। सततयुक्तानां भजताम् इत्यनेनैवोपासकबुद्धेः प्रीतिरूपत्वस्य सिद्धत्वात् प्रीतिपूर्वकं ददामि इत्यन्वयः।

उपचारापचाराभ्यां प्रीतिद्वेषौ[6] परस्य न।
निमित्तशक्त्या तु फलं तयोरिति नयोज्झितः॥ ३१२॥

वरणं चोन्निनीषा चाधोनिनीषा च शासितुः।
श्रुतत्वादनिषिद्धानि तत्तत्कर्मफलार्पणात्॥ ३१३॥

कस्यचिद्वरणीयतानिदाने प्रियतमत्वे श्रुत्यभिप्रेतसतत[7] युक्तशब्दोक्तश्च

---

१. आश्रयति. पा. (सु).
२ सर्वव्यापितया प्राप्तस्य. पा. (क, ख, घ).
३. इति कुतस्त्यम्. पा. (क, ख, घ).
४. भोग्यताविभावेन पा. (क, ख, घ).
५. स्वात्मानम्. पा. (क, ख, घ).
६. परस्य च. पा. (सु).
७. युक्तशब्दो हेतु पा. (सु).

हेतुस्तत्रैव विवृत इत्याह—**प्रियो हि** इति। अत्यर्थम्—अत्यभिधेयम्; मयापि दुर्वचमिति भावः। अत्र वरणं मामयं प्राप्नुयादिति [1] अमोघस्सङ्कल्पः। [2] अत्र लभ्यत्वं चास्य "[3] विवृणुते" इत्यनेनाभिप्रेतम्; निवृत्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकानुभवविषयत्वमित्यर्थादुक्तं भवति। अत्र सोपबृंहणयापि श्रुत्या ध्रुवानुस्मृतेः प्रीत्यात्मकतया विशेषितत्वमनभिव्यक्तं व्यनक्ति—**अत** इति। लोकानुसारात्, उपात्तश्रुतिस्मृतितात्पर्यवृत्त्या चेत्यर्थः। **अत्यर्थप्रिया**—अतिमात्रानुकूल्यस्वभावतया स्वयमेव भासमाना अयुक्तदशायामपि "या प्रीतिरविवेकानाम्" इति न्यायेन प्रीतिरूपज्ञानान्तरेण विषयीकृता। विषयविशेषायत्तं हि सर्वत्र विषयिणो ज्ञानस्य प्रीतिरूपत्वं प्रीतिविषयत्वं चेत्यभिप्रायेण स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वोक्तिः। वरणविवरणयोः कर्तुः तत्कर्मणो वरणीयात् आर्थी [4] प्राकरणिकी व्यावृत्तिः **परेण** इति दर्शिता।

एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते; उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्य। अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते—"तमेव विदित्वाति मृत्युमेति" "तमेवं विद्वानमृत इह भवति। नान्यः पन्था अयनाय विद्यते।"

"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥

---

१. अमोघसङ्कल्पः पा (सु). २. अलभ्यत्व च पा (सु, ख, घ)
३ "वृणुते" पा. (सु). ४ प्राकरणी च. पा. (सु).

भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया।" इति।

ननु "शेमुषी भक्तिरूपा" इति पुराणादिप्रसिद्धं भक्तेरुपायत्वं [१] प्रक्रान्तम्। "ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यम्" [२] इत्यत्र आदिशब्देन भक्तिशब्दोऽपि विवक्षितः, उपात्तासु श्रुतिषु तु न तद्धीरस्ति; अतः कथमविरोधस्तत्राह—**एवंरूपा** इति। उक्तशृङ्खलाक्रमेण विशेषितेत्यर्थः। प्रतिज्ञामात्रमेतदित्यत्राह—**उपासन** इति। ध्रुवानुस्मृतेः प्रीतिरूपत्वेन उपासनशब्दवाच्यतया च विशेषणात्, "स्नेहपूर्वमनुध्यानं [३]भक्तिरित्यभिधीयते" इति तल्लक्षणानुरोधात्, "सेवा भक्तिरुपास्तिः" इति पर्यायपाठात् शब्दभेदेऽप्यैकार्थ्यसिद्धौ विधेयभेदाभावान्न विरोधप्रसङ्ग इति भावः। वेदनादिशब्दानां भक्तिपर्यवसायित्वमुपबृंहणोपबृंहणीययोः मिथः प्रतिक्षेपकत्वप्रसङ्गरूपयुक्त्यन्तरेण दृढीकृतमित्याह—**अत इति**। इदं फलरूपहेतुपरम्; वेदनोपासनादिशब्दैर्भक्तेरेवोक्तत्वादित्यर्थः। अन्यथा श्रुतीनामिव श्रुतिस्मृत्योरपि मिथो विरोधस्स्यादित्यभिप्रायवानेवकारः। **एवम्**—श्रुतौ वेदनव्यतिरिक्तः स्मृतौ तु भक्तिव्यतिरिक्तश्चरमोपायो नास्तीत्युक्तप्रकारेणेति यावत्।

ननु, "तमेव [४] विदित्वाति मृत्युमेति" इति श्वेताश्वतरवाक्यं शिवादिशब्दसमभिव्याहाराद्रुद्रविषयम्; "तमेवं विद्वान्" इति तु महापुरुषविषयम्; तत्र चात्र च "नान्यः पन्था अयनाय" इत्या-

श्वेताश्वतरोपनिषद् परमपुरुषविषयत्वम्

१. प्रक्रान्त. पा. (क)
२. इत्यादिशब्देन. पा (क, ख, घ).
३. भक्तिरिति तल्लक्षण. पा. (क, ख, घ).
४. 'अति मृत्युमेति' इति पाठ.. (क, ख, घ). कोशेषु न.

म्नातम् ; अतो मिथो व्याघात इति मन्दशङ्कापनुत्त्यै तदुभयवाक्योपादानम्। अयं भावः—"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" इत्याद्यैः पूर्ववाक्यैः "महान् प्रभुर्वै पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः" "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्याद्यैरुत्तरवाक्यैश्च सत्त्व-प्रवर्तकस्यानन्यपरपुरुषसूक्तोदितस्य महापुरुषस्य शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञया शिव-महेश्वरादिशब्दानां तत्परत्वावश्यंभावेन ऐन्द्रीन्यायेन रूढिपरित्यागस्य न्याय्यत्वात्, "सर्वश्शर्वश्शिवः स्थाणुः" इति भगवन्नामपाठात्, शिवशब्दस्य च मङ्गल्यादौ [1] रूढत्वात्, प्रसिद्धिप्रकर्षस्यात्रोक्तरीत्या नैष्फल्यात्, अनन्यथासिद्धनारायणानु-वाकसौबालमहोपनिषदादिप्राबल्यात् "शाश्वतं शिवमच्युतम्" इतिवन्महापुरुष-विषयत्वावश्यंभावात्, "तस्मात्सर्वगतश्शिवः" इत्यस्यारम्भे "सर्वाननशिरोग्रीव-स्सर्वभूतगुहाशयः" इति सहस्रशीर्षत्वादिप्रत्यभिज्ञानात्, "सर्वव्यापी च भग-वान्" इति भगवच्छब्दस्य महापुरुषरूढत्वस्थापनात्, निगमनस्य प्रस्तुतशेषतया तदविरोधेन नेयत्वाच्च विगीतं पुरुषसूक्तोक्तविषयमेवेति । अत्र "नाहम्" इत्यादेः वेदतपःप्रभृतीनां साक्षादुपायत्वाभावे तात्पर्यमिति न तद्विरोधः। "भक्त्या त्वनन्यया" इत्यादेश्च [2] पर्वभेदवतैव भक्तिरूपज्ञानेन ज्ञानान्तरादेः साध्यत्वे तात्पर्यान्नात्माश्रयादिप्रसङ्गः । "पुरुषः स परः" इत्याद्युपादानस्य [3] न पूर्वेण कृतकरत्वम्; तदप्रतिपन्नख्यापनात्। अयं खल्विहाभिप्रायः—"तमेवं विद्वान्" इत्यत्र "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति यत्पूर्ववाक्ये श्रुतं तदेव "अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः" इत्यारभ्य अचिन्त्यरूपत्वादित्यवर्णत्वो-

---

१. च रूढत्वात्. पा. (क, ख, घ). २. पूर्वभेदवतैव. पा. (ख)

३. पूर्वेण न कृत. पा. (क).

त्त्या प्रत्यभिज्ञापितम् । "धाता पुरस्तात्" इत्युक्तं च "सर्वस्य धातारम्" इति दर्शितम् । [1] अतः श्रुतौ विदिनोक्तमिहानुस्मरतिना विवृतम् । "भक्त्या युक्त" इति चानन्तरं विशेष्यते । अतो भक्तिरूपा ध्रुवानुस्मृतिः श्रुतौ विदिना विधीयत इति गम्यते । यद्यप्यत्र यद्वृत्तावृत्तिवशात्पुरुषार्थान्तरसाधनविषयत्वमेव युक्तम्; तथापि समानन्यायतया मोक्षार्थविदेरपि भक्तिविश्रमसिद्धिस्स्वीकार्या । तत्रैव च "पुरुषस्स परः" इत्यादिना मोक्षार्थश्रौतविदेरपि तद्विशेषपरत्वं व्यञ्जयति । [2] "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतिसम्पुटनिगूढं चात्रोद्घाटितम् । अत्र हि ज्ञानिनां प्राप्यान्तरवत्प्रापकान्तरमपि सविशेषणोक्त्या व्युदस्तम् । श्रुत्युक्तप्रत्यभिज्ञया प्राप्यैक्यवदुपायैक्यमपि हि युक्तम् । अतो विदिस्थाने ध्यायत्युपासिवद्भजतिरप्यत्र विशेषकतया प्रयुक्तः ।

पुंसूक्तभगवद्गीते प्रमाणतम[3]संमते ।
न मिथो बाधमर्हेतां नैकार्थ्ये स्मृत्यनादरः ॥ ३१४ ॥ इति ।

ननु "भक्त्या मामभिजानाति" इत्यादौ भक्तिसाध्येन ज्ञानेन परप्राप्तिर्गीता; मैवम्—तत्रापि "ततो मां विशते" इति भक्तेरेव प्राप्तिहेतुत्वेन परामर्शात्; अन्यथा 'ततः' इत्यस्य नैरर्थ्यात् । अतो "भक्त्या प्रवेष्टुम्" [4] इत्युक्त्यैकार्थ्यम् ॥

एवंरूपाया ध्रुवानुस्मृतेः साधनानि यज्ञादिकर्माणीति "यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इत्यभिधास्यते । यद्यपि "विविदिषन्ति" इति यज्ञादयो विवि-

---

१. तत्र श्रुतौ. पा. (ख). २. य विवृणुते. पा. (क, ख, घ).
३. समतेः. पा. (क, ख, घ). ४. इत्युक्तैकार्थ्यम्. पा. (ख, क, ख).

दिषोत्पत्तौ विनियुज्यन्ते ; तथापि तस्यैव वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्यासाधेयातिशयस्य आप्रयाणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात्तदुत्पत्तये सर्वाण्याश्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि । वक्ष्यति च— "आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्" "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्" "सहकारित्वेन च" इत्यादिषु ।

नतु उपात्तश्रुतिस्मृतिस्वारस्यात् [१] वेदनानुवचनयज्ञादिनिरपेक्षा भक्तिरेव मुक्तिसाधनमस्तु ; ततश्च न कर्मविचारवृत्तत्वं सिध्येदित्यत्राह—**एवंरूपाया** इति । सुकृतसापेक्षध्यानादिभक्त्यन्तपर्वविशेषवत्तया श्रुतिस्मृतिसूत्रवाक्यसिद्धाया इत्यर्थः । श्रुतिसूत्रयोः विविदिषाविषयत्वं प्रकरणतोऽर्थतश्च प्रत्यूढमित्यभिप्रायेण ध्रुवानुस्मृतेः इत्युक्तम् । **अभिधास्यते ।** सूत्रकृता अस्माभिश्च समर्थयिष्यत इति भावः । **विविदिषन्ति**

कर्मणा विविदिषासाधनत्वेनोपयोग इति पक्षस्य निरासः

इत्यस्य सन्निधौ "मनसैवानुद्रष्टव्यम्" इति विशदवेदनं विहितम् । "एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति" इति स्तुतम् । अतो विधिस्तुतिविषयस्यैव वेदनस्यात्र विध्यन्तराकाङ्क्षा ; न तु तदुभयरहिताया विविदिषायाः । विविदिषासाधनत्वेन विधानं च दुर्वचम् । न हि 'यागेन स्वर्गं जिगमिषति' इत्युक्ते यागस्य जिगमिषासाधनत्वं स्यात् ; इह च वेदनेच्छाविरहे विविदिषाकामत्वस्यासिद्धेः, तत्सम्भवे तदुपायानपेक्षणं, वेदनेच्छया च विविदिषाकामना, तया यज्ञाद्यनुष्ठानं, तेन विविदिषोत्पत्तिरिति चक्रकं स्यात् । अत्र पर्वसङ्कोचेन आत्माश्रयम्, अन्योन्याश्रयं च केचिदूचुः । न चात्राज्ञातसुकृतनीतिः ; सावधानकृच्छ्रसाध्यत्वाद्य-

---

१. वेदानुवचन. पा. (क)

ज्ञादेः । अतः 'असिना जिघांसति' इत्यादिष्विवानुपपत्त्या नेच्छासाधनत्वेनान्वयः ।

साध्येच्छया विना क्वापि साधनेच्छा न सिध्यति ।
अतो विविदिषार्थत्वायोगाद् [1]विद्यर्थता त्विह ॥ ३१५ ॥

अपवर्गाभिलापात्तत्साधनेच्छापि सिध्यति ।
अतो वेदनकामस्य युक्तः तत्साधने विधिः ॥ ३१६ ॥

भक्तिरत्र फलत्वेन प्रकृत्या परिमृश्यते ।
अधिकारतया ख्याप्या तदिच्छा प्रत्ययेन तु ॥ ३१७ ॥

ननु अदृष्टस्य [2]सांसारिकसर्वकार्य [3]हेतुत्वमेवैष्टव्यम्; अन्यथा [4]विषमसुखदुःखादिहेतुभूतविचित्रेच्छोत्पत्तेः कदाचित्तदनुत्पत्तेश्चायोगात् । अत इच्छामात्रस्य साध्यत्वे वेदनेच्छाया अपि तथात्वं तत्खण्डनं सर्वतन्त्रविरुद्धं स्यात् । अत्रैवं प्रत्युक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—"भोगादृष्टोद्बोधितपूर्ववासनासचिवात् विषयवैलक्षण्यज्ञानात् इच्छोत्पत्त्युपपत्तेः" इति ।

भोगार्थेन ह्यदृष्टेन पुम्भिरप्रार्थितान्यपि ।
अन्तरस्थानि कार्याणि स्युः फलप्रदबुद्धितः ॥ ३१८ ॥

तदिह भक्तिरूपब्रह्मवेदनकामः शान्त्यादिसहितैः यज्ञादिभिः तद्भावयेदिति प्रयोगविधिः । ननु भक्त्यर्थोपायविधावपि त्वदुक्तचक्रकादिप्रसङ्गस्स्यात् । न

---

१. वित्त्यर्थं पा. (मु, ख, घ). २ सासारिकस्य सर्व. पा. (क).
३. हेतुत्वमेष्टव्यम्. पा. (मु. ख, घ). ४. विषमदु.खादि. पा. (क).

स्यात्—भक्तेरुपचयम् अनुवृत्तिं चापेक्ष्य तद्विधानात्; वेदनसाधनविधावपि न विरोधः; सामान्यतो विदितेऽपि विशेषतो बुभुत्सया [1] प्रवृत्तेः। न च विशेषेऽपि विदिताविदितविकल्पानुपपत्तिरिति वाच्यम्; [2] तवापि बुभुत्साप्रश्नादिघटिते वादादौ प्रवृत्तेः; अन्यथा पामरपरीक्षकविरोधात्। अथैवमुत्पन्नविविदिषस्य तदनुवृत्तिकामनया तदुपायविधिः [3] इत्युच्येत; तत्रापि फलवैषम्याभावात् [4] तदन्वारोहात् परोक्तवेदनस्य प्रागेव निरस्तत्वात्। स्वोक्तब्रह्माकारविशिष्टवेदनेच्छानुवृत्त्यै यावज्जीवं कर्मणोऽनुष्ठेयत्वमाह—**यद्यपि** इति। परोक्तविविदिषामात्रसाधनत्वे त्वन्वारोह इति पक्षे तु विविदिषानुवृत्त्या प्रत्युत्तरं कथञ्चिन्नेयम्। **तस्यैव**—विविदिषागोचरस्यैव। न ह्येतद्वेदनं यागादिवत् अपूर्वादिवद्वा सकृदुत्पन्नं सान्तरं वा साधनमित्यभिप्रायेण ध्यानरूपत्वोक्तिः। **अहरहः** इत्यादिकं निरन्तरस्याप्येकाहसाध्यत्वं [5] दर्शपूर्णमासादिवद्दिवसान्तरितसाध्यत्वं च व्यवच्छिनत्ति। [6] आप्रयाणादनुवृत्तिवचनं संवत्सराद्यवधिकप्रतिदिनकर्तव्यत्वव्युदासार्थम्। **अभ्यासाधेयातिशयस्य** इत्यनेन दृष्टोपकारश्चास्तीति व्यज्यते। **तदुत्पत्तये**—अनुवृत्तेरिष्टतया यज्ञादिसाध्यत्वेनाभिमतविविदिषोत्पत्तय इत्यर्थः। **सर्वाणि** इत्येतद्यथार्हं विभाज्यम्। **यावज्जीवम्** इत्यनेन जन्मान्तरशतेत्यादेः प्रागुक्तस्योपालम्भः। विविदिषायां जातायामपि मध्ये कर्मणां त्यागो न युक्तः; विविदिषाविच्छेदे वेदनविच्छेदप्रसङ्गात्। न हि सकृदुत्पन्नया विविदिषया वेदनानुवृत्तिः सिध्येत्; सकृद्बुभुक्षयेव भोजनानुवृत्तिः। प्राचीन-

---

१. प्रवृत्तः. पा. (मु).
२. त्वयापि केन बुभुत्सा. पा. (क, ख, घ).
३. इत्युच्यते. पा. (क). विधिरुच्यते. पा. (मु)
४ तदन्वारोहक. पा (ख, घ)
५. दर्शपूर्णमासवत्. पा. (क, ख, घ).
६ आप्रायणादनु पा (क, ख, घ).

सुकृतभूम्नानुवृत्तिसम्भवेऽपि पाक्षिकविघ्नशान्त्यै प्रवर्तितव्यमिति भावः। पूर्वं वेदनस्य ध्यानोपासनादिरूपत्वे सूत्रं दर्शितम्; अथ अहरहः [1]आप्रयाणादनुवर्तनीयत्वे तद्वदेव तदङ्गकर्मानुवृत्तौ च सूत्राणि सन्तीत्याह—वक्ष्यति च इति। सूत्रैरेव तत्तद्विषयवाक्यान्यपि सूच्यन्ते। एतेन स्वोक्तानभ्युपगमे सूत्रादिविरोधो दृढीकृतः। "आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्" इत्यनेनैव कर्मणो यावदायुरनुष्ठेयत्वं सिद्धम्; "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्" इति वाक्यस्य दृष्टमित्यनेन विवक्षितत्वात्। तत्र च "कुटुम्बे शुचौ देशे" इत्याद्युक्तधर्मानुवृत्तेः 'एवं वर्तयन्' इत्यत्रानूदितत्वात्। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इति नियतस्यापि [2]विद्याङ्गत्वज्ञापनाय "अग्निहोत्रादि" सूत्रोपादानम्। "विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि" इत्याश्रमाङ्गतयोक्तस्य कथं विद्यार्थत्वमित्यत्र विनियोगपृथक्त्वव्यञ्जनाय "सहकारित्वेन च" इति सूत्रग्रहणम्। आदिशब्देन "सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्" इति कर्मणां विद्याश्रमाङ्गत्वे तन्त्रानुष्ठानसूचकसूत्रसङ्ग्रहः।

वाक्यकारश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पत्तिमाह—"तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः सम्भवान्निर्वचनाच्च" इति। विवेकादीनां स्वरूपं चाह—"जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात् कायशुद्धिर्विवेकः" इति। अत्र निर्वचनम्—"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" इति। "विमोकः कामानभिष्वङ्गः" इति। "शान्त उपासीत" इति निर्वचनम्। "आरम्भणसंशीलनं पुनःपुनरभ्यासः" इति। निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण—"सदा तद्भावभा-

---

१ आप्रायणात्. पा. (क, ख, घ). २ विद्याङ्गता पा. (ख).

वितः" इति । "पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः क्रिया" इति। निर्वचनम्— "क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः, " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इति च। "सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानि" इति। निर्वचनम्—" सत्येन लभ्यः" "तेषामेवैष विरजो ब्रह्मलोकः" इत्यादि। देशकालवैगुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः" इति। "तद्विपर्ययोऽनवसादः"। निर्वचनम्— " नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः" इति। "तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षः" इति। तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः ; अतिसन्तोषश्च विरोधीत्यर्थः। निर्वचनमपि "शान्तो दान्तः" इति। एवं नियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति।

अथ [१] "विरोधादप्रमाणत्वात्" इत्यादिपूर्वपक्षहेतून् सूत्रकाराभिप्रायविदां वाक्यकारोक्तविवेकादिसाधनसप्तकम् वचसापि परिहरति—वाक्य इति। एवकारेण [२] शमादेः यज्ञादेश्च [३] विरोधाभावः स्वोक्तसंवादश्च ख्याप्यते। अथ वा न साधनचतुष्टयेन, न च विवेकादिष्वन्यतमेन कर्ममात्रेण शमादिमात्रेण चेत्यर्थः।

निषिद्धकाम्यव्यर्थेभ्यो निवृत्तस्य शमादिभिः ।
स्वाश्रमोचितविद्याङ्गप्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३१९ ॥

अविरोधेन सम्भूय साधनत्वव्यक्त्यै वाक्यमुपादत्ते—तल्लब्धिः इति। अत्र तच्छब्दार्थो 'ध्रुवानुस्मृतेः' इत्यनेन दर्शितः। "उपासनं स्याद्ध्रुवानु-

१. विरोधाप्रमाणत्वादि पा (क, ख, घ). २ शमदमादेः. पा. (ङ).
३. विरोधाभावात्. पा (ङ).

स्मृतिः" इति तत्र प्रकृतं [1] हि परामृश्यते। विवेकादीनां सप्तानामेकस्मिन् कार्येऽन्योन्यसापेक्षत्वरूपेणेतरेतरयोगेन समप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपाणामाश्रमभेदेन व्यवस्था शक्येत्यपि कतिपयशङ्का च व्युदस्ता। **सम्भवात्**—एकत्र योग्यतया विरोधप्रसङ्गाभावात्। **निर्वचनात्**—[2] अतीन्द्रियेऽर्थे [3] निश्चायकमानतया निष्कृष्टाद्वचनात्; [4] युक्तिसहितादागमादिति यावत्। इह विद्यायाः कर्मजन्यत्वसिद्ध्यर्थतयोपात्ताः के विवेकादयः कथं च तेषामविरोध इत्यत्र वाक्यकारेणैव व्याख्यातत्वमाह—**विवेकादीनाम्** इति। **स्वरूपं च**—उद्दिष्टानां मिथो व्यावर्तक [5] रूपं चेत्यर्थः। **जातिदुष्टम्**—लशुनादि। **आश्रयदुष्टम्**—शूद्रान्नादि। **निमित्तदुष्टम्**—केशाद्युपहतम्। तादृशदोषराहित्येनाशुद्धेभ्यो [6] विभक्तादन्नात् सेन्द्रियस्य देहस्य रजस्तमोऽभिभवरहितसत्त्वोन्मेषापादनेन शुद्धितः पृथक्करणं विवेक इति। प्रदर्शकं वाक्यमाह—**जाति** इति। अत्र **निर्वचनम्** इति भाष्योक्तिः। **आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः** इति निर्वचने सत्त्वमन्तःकरणं सत्त्वगुणो वा। तस्य शोधनीयसर्वोपलक्षणतया वाक्ये कायोक्तिः; सापि करणवर्गोपलक्षिका। "आयुस्सत्त्व" इत्यादिभिः शुद्धाशुद्धाहारश्च गीतः। विमोकशब्दस्यात्र "कामः क्रोधस्तथा लाभः" इत्याद्युक्तत्याज्यवर्गानुपश्लेषपरतया कामानभिष्वङ्ग इति मूलघातोक्तिरित्यभिप्रायः। कामोऽत्र [7] तीव्रतमसङ्गजन्यः; "सङ्गात् सञ्जायते कामः" इत्युक्तेः। तेनाभिष्वङ्गोऽनुवृत्तदृढग्रहणम्; तदभावे "कामात् [8] क्रोधोऽभिजायते" इत्याद्युक्तपरम्परानिवृत्तिः। "शान्त उपासीत"

---

१ बहिः. पा (सु, घ)
२ अतीन्द्रियार्थे. पा. (सु)
३ निश्चायकतया. पा (सु)
४ युक्तिसहितागमात् पा (सु)
५ स्वरूपं च पा (सु).
६ विविक्तात्. पा. (क, घ).
७. तीव्रतमस्सङ्गः. पा. (क, ख, घ).
८ क्रोध इत्याद्युक्त. पा. (क, ख, घ).

इत्यत्र शान्तशब्दः करणव्यापारनिवृत्तिमुखेन कामादिराहित्यपरः । **आरम्भणम्**—योगमारुरुक्षोः चित्तालम्बनं शुभाश्रयरूपम् । विवरणे तु—"ज्ञानालम्बनमुपास्यम्" इत्युक्तम् । तस्य संशीलनम् अनुकूलतया शीलनम् । पुनः पुनः इत्येतदङ्गप्रकरणात् "व्यापृतेनापि मनसा" इत्यादिस्मृत्या चोत्थानकाले योज्यम् । अत एव नात्माश्रयशङ्का । इदं च योगानुगुणवासनाप्रचयार्थं कषायापाकरणार्थं च । "बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः" इति श्रौतनिर्वचनस्यास्पष्टार्थतया तदुपबृंहणं दर्शितमित्यभिप्रायेण स्मार्तोक्तिः । अत्र भाष्यकारो ब्रह्मनन्दी । वाक्यव्याख्याता द्रमिडाचार्यः । तेनान्येषु श्रुतिरुदाहृता, अत्र तु स्मृतिः । अथ वान्यत्र वाक्यकारेणैव श्रुतिरुदाहृता, अत्र तु भाष्यकारेणैव स्मृतिः इति । यद्यपि "यं यं [1]वापि स्मरन्" इति प्रक्रमात् 'सदा' इत्यादिकं सामान्यम्; तथापि "तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर" इत्युत्तरवाक्यानुसारेण प्रकृतार्थत्वात्तद्ग्रहः । पञ्चमहायज्ञोपादानं "गृहस्थोऽपि विमुच्यते" इति स्मृतिसूचनार्थम् । आदिशब्देनाश्रमान्तरधर्माणामपि सग्रहः । यद्यपि काम्ये सकलाङ्गोपसंहारः प्राप्तः; तथापि अत्र वचनाद्यथाशक्त्यनुष्ठानं पर्याप्तमित्यभिप्रायेण **शक्तितः** इत्युक्तम् । "तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्" इति [2]हि स्मर्यते । "क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ." इत्यत्र सम्प्रयोगाभावेन कर्मणां विद्यान्वयस्फौट्यात् "विविदिषन्ति" इत्येतदपि नियमितम् । इदं च वाक्यं क्रियाया अङ्गत्वेन विद्यापौष्कल्यहेतुत्वपरम्; न तु निष्क्रिय [3]ब्रह्मवित्सद्भावसूचकम्; यावज्जीवं क्रियानुवृत्तेरुक्तत्वात् । मत्वर्थीयस्य भूमपरतया विधुरादिब्रह्मविद्यावृत्तिपरं वा । तेषां हि वर्णधर्ममात्रयोगित्वादवरत्वम् "अत-

---

१ य यं वापि इति पा. (क, ख, घ). २ 'हि' इति (क) कोशे न दृश्यते.

३. ब्रह्मसद्भाव. पा. (ख).

स्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च" इति सूत्रसिद्धम्। अत्र "मन्त्रेषु कर्माणि" इत्यारभ्य "तान्याचरत नियतं सत्यकामाः" इति श्रुतिरप्यनुसन्धेया। क्रियाशब्दस्य [1] चित्तसमाधानादिमात्रव्यावृत्त्यै 'तमेतम्' इत्याद्युपात्तम्। **अनाशकेन**—अनशनेन। अत्र [2] गोबलीवर्दनयात्तपश्शब्दसङ्कोचः। यद्वा नाशकादन्येन इति; यज्ञाद्यपि भोगार्थं चेत् संसारात्मकनाशप्रदमेव श्रुत्यादिसिद्धम्। भूतहितं यथार्थं च वाक्यं सत्यम्। आर्जवम्—करणत्रयस्यैकरूप्यम्। दया—स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराचिकीर्षा। दानम्—न्यायसिद्धद्रव्यस्य यथाविधि पात्रसात्करणम्। तेन लोभनिवृत्तिर्व्यज्यते। 'दैप् शोधने' इति धातौ स्वपक्षादिशोधनं वा। 'दो अवखण्डने' इत्यत्र पराहङ्कारखण्डनं वा; "निगृह्णीयाद्यथाशक्ति देवतागुरुनिन्दकान्" इति स्मृतेः। "न विगृह्य कथां कुर्यात्" इत्यस्य कामकारविषयत्वात्। अशास्त्रीयप्राणिपीडावर्जनमत्राहिंसा; "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" इति स्थापनात्। अभिध्या—परप्रतिकूलचिन्ता; अभिचारादौ [3] ह्यभिः प्रातिकूल्यार्थः, परकृतद्रोहे निरन्तरस्मृतिर्वा वितथाभिनिवेशो वा परस्वे ग्राह्यत्वधीर्वा; तन्निवृत्तिरनभिध्या। एवं कतिपयोपादानम् आर्जवदयादिसहपठितानामन्येषामप्युपलक्षणम्। **इत्यादि** इत्यनेन "अमानित्वमदम्भित्वं" "दया [4] सर्वेषु भूतेषु, क्षान्तिरनसूया" इत्यादेः संग्रहः। अनवसादः अर्थात् सिध्येदिति कृत्वा सहेतुकं तत्प्रतियोगिस्वरूपविषयं वाक्यमुपादत्ते—**देश** इति। शोकनिमित्तं वस्तु **शोकवस्तु**; [5] शोचत्यनेनेति करणव्युत्पत्त्या वा शाकशब्दः।

---

१. चित्तसमाधानादिव्यावृत्त्यै. पा. (सु).
२. गोबलीवर्दन्यायात् पा (सु)
३. ह्यभेः प्रातिकूल्यमर्थः. पा (सु).
४. सर्वभूतेषु पा (क, ख, घ).
५. शोच्यतेऽनेन पा. (सु, ख)

आदिशब्दो [1] भीतिहेतुपरः ; भूतभाव्यनिष्टगोचरधीरूपे दुःखे शोकभये । **वैगुण्यात् अनुस्मृतेश्च** इत्यनयोर्मनसोऽभास्वरत्वम् इत्यनेनान्वयः । अभास्वरत्वम्—भास्वरत्वाभावः तद्विरोधि वा । *तज्जनितं तदभास्वरत्वम् । तत्स्वरूपाभिव्यक्त्यै तद्विवरणवाक्यस्याकाङ्क्षायां मध्ये " तज्जं दैन्यम् " इति वाक्यान्तरम् । तस्यां जातं तस्मिन्मनसि वा जातमभास्वरत्वं दैन्यम् ; उपयुक्त [2]प्रकाशनाशक्तत्वमित्यर्थः । यद्वा मनसो यदभास्वरत्वं, यच्च तज्जं दैन्यं तदुभयमवसाद इति योज्यम् । **तज्जम्**—[3] तादृशदयाविशेषाज्जातमित्यर्थः । अस्ति हि पुंसां परदुःखदुःखित्वादि भास्वरत्वविरोधि मनसो दैन्यम् ; तज्जं च शोकादिकमिति वा नेयम् । भास्वरत्वमिह प्रकाशकत्वम् ; तदभावः । " तज्जं च दैन्यमवसादः " इत्यत्र " तद्विपर्ययोऽनवसादः " इति वाक्यशेषो भाष्योक्तः, वाक्ये तु शिष्याणामूहशक्तिसम्पत्त्यै तदनुक्तिः । **बलहीनेन**—" समदुःखसुखं धीरम् " इत्युक्तमनोबल-[4] रहितेनेत्यर्थः । **तद्विपर्ययजा**—देशादिगुणैर्भूतभाविसुखहेतुधिया बन्धुसुखेन च जातेत्यर्थः । उद्धर्षोक्तावपि पूर्ववत्तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष इति ऊह्यत्वाद्वाक्यानुक्तं भाष्ये दर्शितम् । " यदृच्छालाभसन्तुष्टः, " सततं योगी " स्वाध्यायशौचसन्तोष " इत्यादिविरोधमाशङ्क्याह—**अतिसन्तोष** इति । असन्तोषवदतिसन्तोषोऽपि विषयान्तरेष्वपि प्रवर्तकतया विरोधीत्यर्थः । इदं चोद्धर्ष इत्युपसर्गेण सूचितम् । " ऐश्वर्यमदमत्तो हि " इत्यादिषु तत्तद्वृत्तान्तेषु चास्य विरोधित्वं प्रसिद्धम् । **निर्वचनमपि** इत्यत्रापिशब्दस्सम्भवसमुच्चयार्थः पूर्वनिर्वचनेष्वपि भाव्यः ।

---

१ भीहेतु. पा (क).
* इय पङ्क्तिः (सु) कोशे न दृश्यते
२. प्रकाशनाशकत्वम् . पा (सु, ख)
३ तादृशदशाविशेषात् . पा (सु)
४. हीनेन. पा. (सु)

प्रकृतं कर्मणामुपयोगं निवृत्त्यंशेन तेषामविरोधेन निवेशनं च सूत्रवाक्याभिप्रेतन्यायसमाहारसिद्धं निगमयति—एवम् इति । एवकारेण परानिष्टत्वं द्योत्यते । तत्त्वमस्यादिवाक्यानि वा व्यवच्छिद्यन्ते । तदिह कर्मणः [१] अनुपयोग विरोधप्रमाणाभावा निरस्ताः ।

तथा च श्रुत्यन्तरम्—"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते" इति । अत्राविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म । अविद्यया कर्मणा मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म तीर्त्वा अपोह्य विद्यया ज्ञानेन अमृतं ब्रह्म अश्नुते प्राप्नोति इत्यर्थः ।

अथ मृषावादिना समुच्चयवादिभ्यां चान्यथा व्याख्याता श्रुतिरस्मदुक्तप्रकारमेव व्यनक्तीत्याह—**तथा** इति । **चो**ऽवधारणे । **श्रुत्यन्तरं** च तथेति वान्वयः । **अन्तरशब्दः** सन्प्रत्ययरहितत्वेन [२] स्फुटार्थत्वात् अङ्गानामङ्गिनिष्पादने द्वारप्रदर्शनात् कर्मणां विध्यन्तानां कण्ठोक्तवेदनकरणकफलभावनानिष्ठतया परमपुरुषार्थविश्रान्तिबोधनाच्च प्रागुक्तवाक्याद्विशेषं व्यनक्ति । **विद्यां च** इत्यादेः परविद्यां तदङ्गभूतां कर्मरूपाविद्यां चानुष्ठेयत्वेन शास्त्रतो यो वेत्तीत्यर्थः । [३] चकारावत्रोक्तसमुच्चयार्थौ । तयोरनुक्तद्योतकत्वे तु तत्तदितिकर्तव्यताविशेषयोरेव विद्याफलयोर्निवर्त्ययोश्च प्राप्त्युपायविरोधिनोर्ग्रहणम् । उभयं सह इत्यत्राङ्गाङ्गितया तृतीयाध्याये साधयिष्यमाणयोरनुष्ठेययोर्बुद्ध्यारोहणे साहित्यमभिप्रेतम् ; न तु समकालतयोपादे-

विद्यां च इति ईशावास्यश्रुत्यर्थः

---

१. अनुपयोगप्रमाणा. पा. (सु). २. स्फुटार्थत्वादङ्गि. पा. (सु)
३. चकारावभेदसमु. पा. (सु).

यत्वे । वेद्यत्वे हि सहभाव उच्यते ; न तु सहिततया वेदनम् । न ह्युत्पत्तिदशायां [1] विरोधिनिरासदशायां च विद्याकर्मणोः सहत्वसम्भवः । अत्र " अन्धं तमः प्रविशन्ति " इत्यादिना " ततो भूय इव ते तमः " इत्यादिना च प्रत्येकनिन्दापरत्वम् । चकारः सहशब्दश्च समसमुच्चयस्थापकाविति न भ्रमितव्यम्, तेषामन्यथासिद्धत्वात् । " य उ विद्यायाꣳ रताः " इति कर्मानादरेण विद्योत्पत्त्यर्थोत्साहवन्त इत्यर्थः । कर्मनिरतानां विद्यानिरपेक्षकर्मस्वरूपं तावन्निष्पद्यत एव ; न तु तावन्मात्रेण मुक्तिः : विद्यानिरतानां हेत्वभावाद्विद्यैव न सम्भवति, कुतस्तरां मुक्तिरिति भूयश्शब्दाभिप्रायः । अविद्याशब्दस्यात्र कर्मविषयत्वं प्रकरणेन स्थापयति—अत्र इति । न तु सर्वत्र ; " अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः " " क्षरं त्वविद्या " " अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या " इत्यादिषु [2] अर्थान्तरे प्रयोगात् । इह तु " आत्मन्येवानुपश्यति " " कुर्वन्नेवेह कर्माणि " इत्यादिना विद्या तदङ्गं कर्म च प्रकृतम् ; तदेवात्राविद्याशब्देन विद्योपयोगज्ञापनार्थमनूदितम् । [3] परव्याख्यायां व्याख्यातौ संशयविपर्ययौ छेत्तुं पदार्थवाक्यार्थौ स्पष्टयति—**अविद्यया** इति । पापस्यानर्थहेतुतया अवयवशक्त्या गौण्या वा मृत्युशब्दबोध्यत्वाय, यज्ञादेर्विविदिषोत्पत्तिविरोधिनिवर्तकत्वव्युदासाय चोदितज्ञाननिवर्त्यतया श्रुतिस्मृतिशतसिद्धप्राप्तिविरोधिव्यावृत्त्यै च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वोक्तिः । यादवप्रकाशीयनिर्वाहोऽप्येतेन निरस्तः । यद्यत्र मृत्युतरणं मुक्तिरेव, कथं विद्ययान्यत्साध्यं स्यात् । क्त्वाश्रुतिश्च न घटते ; स्वापेक्षया स्वस्य पूर्वत्वायोगात् ।

---

१. विरोधिनिरसन. पा (सु). २. अर्थान्तरेष्वपि. पा (सु).
३ परव्याख्यया. पा. (सु).

धीसङ्कोचनिवृत्तिश्चेदविद्याख्येन कर्मणा ।
धीविकासोऽपि सैवेति न साध्यान्तरसम्भवः ॥ ३२० ॥

प्रतिबन्ध [१] निरासश्च [२] साध्यते चेदविद्यया ।
अमृताप्तिः स्वतस्सिध्येन्नादृष्टान्तरकाङ्क्षिणी ॥ ३२१ ॥

स्वतः स्वानुभवाधानप्रवणः प्राणिनां प्रभुः ।
प्रशान्तप्रतिबन्धानां निरपेक्षं हि कारणम् ॥ ३२२ ॥

मृत्युशब्दस्य साधारण्यसम्भवेऽपि "तमेव विदित्वाति मृत्युमेति" इत्यादिस्पष्टार्थबहुश्रुतिस्मृतिबलेन विद्यानिवर्त्यप्राप्तिविरोधिविषयत्वासम्भवात्, तत्र च "नान्यः पन्थाः" इति साधनान्तरप्रतिषेधेन कर्मणो विमुक्ति [३] साधनत्वेन समुच्चेतव्यत्वायोगात्, कर्मणः श्रुत्यादिभिरेव विद्यासाधनत्वस्थापनात् इहोपायविरोधिनि कर्मण्येव वृत्तिः । विद्याया इव कर्मणः उत्तराघविरोधित्वाभावात् प्राचीनग्रहणम् । 'तीर्त्वा' इत्यस्य स्वरसार्थं त्यक्त्वा 'प्राप्य स्थितः' इति परोक्तं क्लिष्टत्वादध्याहारत्वाच्चायुक्तम् । यज्ञादिसत्कर्मणां विविदिषाविरोधितया मृत्युशब्दवाच्यं कर्म तीर्त्वेति [४] गमनिकापि [५] विविदिषार्थविनियोगप्रतिषेधात्प्रत्युक्ता । "एतं सेतुम्" इत्यादिषु गत्यभावात्तरतेः प्राप्तिवचनत्वमित्यभिप्रायेण अपोह्य इत्युक्तम् । विद्याशब्दस्य शास्त्रादिष्वपि प्रयोगात् इह प्रकृतब्रह्मवेदनविषयत्वं व्यनक्ति—ज्ञानेन इति । "एतदमृतम्" "एतदभयम्" "एतद्ब्रह्म"

---

१. करूपश्च. पा. (क, ख, घ).
२ बाध्यते. पा. (क, ख, घ).
३. साधनसमुच्चेत. पा. (मु).
४. गमनशङ्कापि. पा (ख).
५. विविदिषाविनियोग. पा. (घ)

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिश्रुत्यनुसारेणाह—अमृतं ब्रह्म इति। ननु पूर्वम् 'अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवति' इति परोक्तमभ्युपगतम्; इह तु "ब्रह्मविदाप्नोति" इत्युक्त्या अस्यां श्रुतौ साध्यान्तरं स्वीकृतमिति भाति; मैवम्—अविद्यानिवृत्तिशब्देन ज्ञानसङ्कोचनिवृत्तेः विवक्षितत्वेन भावान्तराभावनयेन [१] सैव ब्रह्मप्राप्तिरिति समानार्थत्वात्। मोक्षशब्दस्वारस्यानुरोधात् "अविद्या कर्मसंज्ञा" इत्युक्त [२] बन्धककर्मनिवृत्तिविवक्षायां तु तावन्मात्रमेवोपासनसाध्यम्। धीसङ्कोचहेतुनिवृत्तौ सेतुभङ्गस्रोतःप्रवृत्तिनीत्या तादृशेश्वरसङ्कल्पेन स्वतः प्राप्तो धीविकासः। अतः "विद्ययामृतमश्नुते" इत्यनेन प्रतिबन्धनिवृत्तौ विद्यातः सिद्धायां स्वतस्सेत्स्यन्ती ब्रह्मानुभूतिरुच्यत इति न पूर्वापरविरोधः। ब्रह्मप्राप्तेश्च परमपुरुषार्थतया काम्यमानत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकनिवृत्त्युपायस्य काम्यवर्गात्पृथगेव व्यपदेशः।

प्राप्तितत्साधनानां हि प्रतिबन्धनिवर्तकाः।
निवृत्तिधर्माः सर्वेऽपि नैमित्तिकपदे स्थिताः॥ ३९३॥

अत्र करणविभक्त्यन्तरूपकर्मज्ञानशब्दाभ्यां "कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः" "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इति स्पष्टार्थोपबृंहणार्थः सूच्यते। तेन च मृत्युशब्दस्यात्रोपायविरोधिविषयत्वं वेदानुवचनादीनां "विविदिषन्ति" इत्यत्र प्रकृत्यर्थेनान्वयः समुच्चयवादनिरासश्च सिध्येत्। कषायस्य पापस्य तज्जन्यरागादेर्वा पक्तिः, पच्यतेऽनेनेति पाकनिमित्तं, गम्यतेऽनेनेति

---

१. सैव प्राप्तिः पा. (घ)

२. बन्धकर्मतिवृत्ति. पा. (घ, सु). 'बन्ध' इति पदं (क) कोशे न,

गतिः । ततो ज्ञानम्; न तु विविदिषा, नापि मुक्तिः प्रवर्तते; उचितविषये प्रकृष्टवृत्तिमद्भवतीत्यर्थः ।

मृत्युतरणोपायतया प्रतीता अविद्या विद्येतरत् विहितं कर्मैव । यथोक्तम्—

" इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ " इति ।

पुण्यस्य पापरूपत्वं पुण्यपापयोर्धर्मापनोद्यत्वं च

आस्तां प्रकरणम् । अस्मिन्नेव वाक्ये कर्मणां विद्याङ्गत्वे साधारणानामविद्यादिशब्दानामस्मदुक्तपदार्थनियमे च निर्बाधः स्वारस्यप्राप्तो वस्तुसामर्थ्यरूपो हेतुर्लक्ष्य इत्यभिप्रायेणाह—मृत्युतरण इति । प्रतीता इति हेतुगर्भम् । विद्येतरत् इत्येतत् अत्रत्याविद्याशब्दनिरुक्तिः । अब्राह्मणादिशब्दनयात्तदन्यवृत्तौ प्रकरणस्थासन्नविषयत्वं युक्तमित्यभिप्रायेण विहितं कर्म इत्युक्तम्; न त्वविहितं कर्म, नापि ब्रह्मज्ञानादिकमिति पदद्वयान्वितावधारणाभिप्रायः । एतेन " कुर्वन्नेवेह कर्माणि " इत्यत्र कर्मशब्दः साधारणोऽपि उचितविषये नियमितः; न हि काम्यादिकं यावज्जीवमनुष्ठेयम् । उक्तश्रुतेरुपबृंहणेन स्वोक्तौ पदार्थवाक्यार्थौ स्थिरीकृतावित्याह—यथोक्तम् इति । ज्ञानव्यपाश्रयः—आगमोत्थज्ञाने प्रतिष्ठितः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय—विवेकादिजन्यां परविद्यां भक्तिरूपापन्नां निष्पाद्यत्वेनाभिसन्धायेत्यर्थः । " आगमोत्थं विवेकाच्च " इति प्रस्तुतं [1] ज्ञानद्वयमेव ह्यत्र स्पष्टीकृतम् । अत एव मृत्युशब्दस्यात्र विविदिषाविरोधित्वं चायुक्तम्; तस्याः साध्यत्वेनानुपादानात् । " ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय " इत्यनेनैव

---

१. ज्ञानमेव. पा. (घ)

विविदिषानिष्पत्तेरर्थसिद्धत्वाच्च । "ततुं मृत्युम्" इति प्रयोजनवचनेन "तीर्त्वा" इत्यस्य प्राप्त्यर्थत्व[१] शङ्का च निरस्ता । उपबृंहणीयश्रौतपदसूचकाविद्याशब्दोक्तमेव च यज्ञशब्देन व्यञ्जितम् । यज्ञान् इयाज–चकारेत्यर्थः ।

ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम् । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेनानिष्टफलतयोभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम् । अस्य च ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमोविवृद्धिद्वारेण । पापस्य च ज्ञानोदयविरोधित्वम् "एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति" इति श्रुत्यावगम्यते । रजस्तमसोर्यथार्थज्ञानावरणत्वं, सत्त्वस्य च यथार्थज्ञानहेतुत्वं भगवतैव प्रतिपादितम्–"सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्" इत्यादिना । अतश्च ज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म निरसनीयम् । तन्निरसनं चानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन धर्मेण । तथा च श्रुतिः—"धर्मेण पापमपनुदति" इति ।

ननु धर्मेण पापस्यैवापनोद्यत्वं श्रुतम्, अत्र तु प्राचीनं कर्मेत्यविशेषेण पुण्यस्यापि तरणं कथं भाषितमित्यत्र वक्ष्यमाणश्रुतावपनोद्यतयोक्तं शोधयति— ज्ञान इति । पुण्यस्य कथं धर्मापनोद्यत्वं, पापशब्दवाच्यत्वं चेत्यत्राह– ब्रह्म इति । उभयोः इति विगीताविगीतसंवलितत्वोक्तिर्निदर्शनपरा । अत्र अभिधेयत्वम्—बोध्यत्वम् । "लक्षयेत्" इति विवरणोक्तिवैभवात् । अयं भावः—"स एव धर्मस्सोऽधर्मस्तं तं प्रति नरं भवेत्" इत्यादि स्मर्यते । अतः पुण्याभिसन्धिप्रसिद्धमपि मुमुक्षुदशायां पापायते ।

---

१. शङ्का निरस्ता. पा. (क, ख, घ).

मुमुक्षुत्वामुमुक्षुत्वदशाभेदेन कर्मिणः ।
कर्मैकं पापपुण्यत्वे साध्यैक्येऽपि समश्नुते ॥ ३२४ ॥

श्येनादेश्चोदितस्यैव द्वैरूप्यं द्विविधश्रुतेः ।
एकस्यैवैकदैवास्ति कालभेदे तु किं पुनः ॥ ३२५ ॥

प्रकृष्टसुखरूपस्वर्गैकसाधनं पुण्यमपि ह्यन्तरायनिरयशब्दनिन्दितस्वफलसङ्गार्थसिद्ध्यै निरुपाधिकसुखरूपब्रह्मज्ञानं प्रतिरुणद्धि; अतः प्रवृत्तिधर्मस्य निवृत्तिधर्मेणापनोद्यत्वं युज्यते। पापलक्षणं च कर्तुरनिष्टफलसाधनत्वेन शास्त्रवेद्यत्वम्; "नैतꣳ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्। सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते" इति श्रुतौ च निगमनस्थस्य पाप्मशब्दस्य शोकादिषु लाक्षणिकत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोर्निमित्तसम्भवान्मुख्यत्वमेव ग्राह्यम्। छत्रिन्यायेन सर्वत्र लक्षणावृत्त्यैक्यपक्षेऽपि तारतम्यमस्ति। न च सुकृतदुष्कृतशब्दयोरिव दुष्कृतपाप्मशब्दयोरिह गोबलीवर्दन्यायात् पाप्मशब्दस्य दुष्कृतविशेषपरत्वं शङ्क्यम्; उभयोरपि व्यापित्वेन हयतुरङ्गशब्दयोरिव तदयोगात्; सर्वशब्दविशेषणवैयर्थ्यं च। "अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः" इत्यनन्तरवाक्यं च प्रकृतसर्वहेयनिवृत्तिप्रख्यापने स्वरसम्। तदिह पूर्वापरपाप्मशब्दयोरसङ्कोचेन समानार्थत्वमेव युक्तम्; एवं सति पुण्यविशेषे पापशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्घटत इति। ननु रजस्तमसोर्ज्ञानविरोधित्वमिष्टम्; तत् किं पापेन सह समुच्चयतः, विकल्पतः, कारणान्तरेण वेति नियामकाभावात्पापस्य ज्ञानविरोधित्वं दुरवधारणम्; अतो दुःखसाधनत्वमेव तस्येत्यत्राह—अस्य इति। शुद्धसत्त्वमिहाभिभूतरजस्तमस्कमुपयुक्तप्रकाशादिजनकं सत्त्वम्। ज्ञानोत्पत्तिदशायामपि पुंसां त्रैगुण्यानुवृत्त्या तदातनगुणान्तराभ्यां विशेषव्यक्त्यै विवृद्धिशब्दः। "कर्मे-

वश्या गुणाः" इत्यादिभिः गुणानां तद्द्वारत्वसिद्धिः, पापस्य दुःखसाधनत्वं च नान्यव्यवच्छेदेनेति भावः। द्वयोरपि ज्ञानविरोधित्वे मानाभावे कथं द्वारद्वारित्व [1] कल्पनमित्यत्र द्वारिणस्तावद्विरोधित्वे मानमाह–**पापस्य** इति। "एष एव" इत्यादिश्रुतौ न तावत् "अधो निनीषति" इत्येतन्निरयादिनिनीषार्थम्; अत्रोन्निनीषायाः स्वर्गादिविषयत्वाभावात्। "यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति" इत्यत्र स्वर्गादिसर्वलोकेभ्यो ह्युन्नयनं स्वरसतः प्रतीयते; अतोऽपवर्गप्रापणप्रतिपक्षभूताधोनयनार्थमिहासाधुकर्म तत्साधनविरुद्धमेव स्यात्; तत्साधनं चात्र "मामुपास्स्व" [2] इत्यादि विहितम्। तस्य चोपक्रमे "यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति हिततमत्वमन्यत्रहितमोक्षोपायत्वं सिद्धम्! तदेवात्र सन्निधिबलात् साधारणेनापि साधुकर्मशब्देन गृह्यते। तत्कारयितृत्वं च "ददामि बुद्धियोगं तम्" इत्यादिभिर्विशेषतोऽप्युक्तम्। तस्य चोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन विरुद्धं कर्म भगवद्वैमुख्यापादनं कर्म; [3] तत्सांमुख्येऽधोगतिप्रसङ्गाभावात्। असाधुकर्मणश्चाधोगतिनिदानत्वम् "तानहं द्विषतः क्रूरान्" इत्यारभ्य "ततो यान्त्यधमां गतिम्" इत्यन्तेन स्फुटीकृतम्। यद्वा साधुकर्मशब्द इह प्रस्तुतोपायाकाङ्क्षिताङ्गपरः। न चात्र कर्मण उन्नयनशब्दोदितमुक्त्युपायत्वम् [4] अद्वारकम्; श्रुत्यादिभिस्सद्वारकत्वस्थापनात्। अतो विद्याङ्गकर्मप्रतिकोटिस्थमसाधुकर्मात्र विद्योत्पत्तिविरुद्धमेव। किं च साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वमिह न प्राचीनजीवकर्मनिरपेक्षम्; वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। न च वायूदकादिवत् प्रेरकत्वम्; शास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसङ्गात् बुद्धिप्रदानादिवचनविरोधाच्च। अतः "यमधो निनीषति" इति यद्वृत्तेन

---

१ क्लृप्तिः. पा. (सु).
२. इति विहितम् पा (सु).
३ तस्मान्मुख्ये पा. (सु, ख, घ)
४. अद्वारकश्रुत्या. पा. (सु, क, घ)

कस्यचिदनुवादोऽधोनिनीषाहेतुभूतपापकारित्वं व्यनक्ति। पूर्वपापे चोत्तरपापारम्भे [1] ज्ञानलोपः तन्मूलविपरीतज्ञानं च द्वारम्। तथा चोपबृंहितम्— "यस्मै देवाः [2] प्रयच्छन्ति" "पापं प्रज्ञां नाशयति" इत्यादिभिः। सर्वदेवेषु सर्वपापेषु च सामान्योक्तमपि [3] प्रकृतेऽप्यकुण्ठितम्। विशेषतश्च गीयते—"क्षिपाम्यजस्रम्" इत्यादि। अतः पापस्य ज्ञानोदयविरोधित्वं सिद्धम्। ननु श्रुतेन द्विविधेन पापेनैव ज्ञानं निरुध्यताम्; निवृत्तिधर्मेण चोत्पद्यताम्; अलमुभयत्र प्रकृतिगुणैर्द्वारीकृतैरित्यत्राह—**रज** इति। [4] '**सत्त्वस्य**' इत्युपादानमिह रजस्तमसोर्व्यतिरेकव्याप्त्या च ज्ञानहेतुत्वनिश्चयार्थं साधुकर्मद्वारप्रदर्शनार्थं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वेत्युक्तस्थापनार्थं च। श्रुतिस्मृतिप्रमितान्यतरत्यागस्य सति गत्यन्तरे विकल्पस्य चायोगात् द्वारद्वारित्वमेवात्र युक्तमिति भावः। [5] ननु "रजसो लोभः" इत्यनेनान्यथाधीहेतुत्वमपि सिद्धम्, अप्राप्तविषयलोभस्य भ्रान्तिहेतुत्वात्; "यया धर्ममधर्मं च" इत्यादिना तद्व्यक्तम्। "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इत्यादिस्मृत्या कर्मफलभोगावसाने ज्ञानं साध्यतां, धर्मस्य च धृतिशब्दार्थसुखसाधनत्वमेव प्राप्तमिति शङ्कापनुत्त्यै निष्कृतिशास्त्रविनियोगपृथक्त्वाभ्यां सिद्धं निरास्यनिरासकस्वभावं निर्धारयन्नुक्तमर्थद्वयं निगमयति—**अत** इति। **निरसनीयम्**— अनन्तेषु पापेषु सन्तन्यमानेषु न कदाचिदपि [6] भोगेन निश्शेषशान्त्यवसरः; अतश्शास्त्रोक्तनिष्कृत्यैव तन्निरासः कार्य इति भावः। तथाप्यपरिमितानां निष्कृतिरप्यशक्येत्यत्राह—**तत्** इति। [7] "स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य" इत्यादिन्या-

---

१. च ज्ञान पा. (क, ख, घ).
२. प्रयान्ति पा. (ङ).
३. प्रकृतेऽकुण्ठितम्. पा. (ङ).
४. सत्त्वोपादानम्. पा. (क, ख, घ).
५ "ननु" इति पाठः. (ङ) कोश एव.
६. भोगे पा. (ङ)
७. स्वल्पमप्यस्य इत्यादि. पा. (ङ).

येन फलान्तरसङ्गरहितनिवृत्तिधर्ममाहात्म्यात्तन्निवर्तनं शक्यमित्याशयः । "य उ चैनमेवं वेद" इत्यादिषु शास्त्रार्थवेदने फलश्रुतिः प्रशंसार्था परम्परया वा स्यात् अधिकारिभेदेन वा । अतः अनुष्ठानं प्रधानम्; तत्परित्यागिनां तु कारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अनुष्ठितेन** इति । उपात्तश्रुतिगतानामविद्यादिशब्दानां स्वेष्टार्थत्वं, पापस्य भोगेन विनापि निवर्त्यत्वं च स्पष्टयन्तीं श्रुतिमुदाहरति—[1] **तथा** इति । तत्र धर्मशब्दः प्रायश्चित्तमात्रविषयोऽप्यविशेषान्निवृत्तिधर्ममपि गृह्णाति । "विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः" इत्यादिना ब्रह्मविद्यासन्निधानात् । सहपठितदानादिषु प्रतीतानि द्विषद्वशीकरणफलान्तराण्यपि ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्यनुगुणान्येव । [2] अङ्गिफलं चात्र "भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान्" इति [3] प्रस्फुटम् । अतोऽत्र निवृत्तिधर्मेण सांसारिकपुण्यपापयोः द्वयोरपि पापशब्दोक्तयोर्निवर्त्यत्वं सिध्येदिति ।

तदेवं ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतं ज्ञानं सर्वाश्रमकर्मापेक्षम् । अतोऽपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानं च कर्ममीमांसावसेयमिति सैवापेक्षिता ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्या ।

एतावता किमायातमित्यत्र तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमित्यनेनाभिप्रेतं कर्मसापेक्षत्वं निरूढमित्याह—**तत्** इति । तत्—उक्तश्रुतिस्मृतिसूत्रोपपत्तिसम्प्रदायबलात् । **एवम्**—निष्कामकर्मणां ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धनिरासकत्वप्रकारेण । अस्त्वेवं विचार्यस्योपासनस्य स्वाङ्गकर्मापेक्षा ।

(कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तता)

---

१. यथा इति. पा. (सु). २ अङ्गफलम् पा (क)
३. प्रस्पष्टम्. पा (सु, ख, घ).

तद्विचारस्य कृत्स्नकर्मविचारापेक्षा कथमित्यत्र स्थापितमर्थं निगमनेन स्थिरयति—अत इति। मुक्तिसाधनविद्याया निवृत्तिधर्मनैरपेक्ष्यायोगात् इत्यर्थः। **अपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानम्** इत्यनेन वृद्धव्यवहारेण व्रीह्यादिवत्कर्ममीमांसया यज्ञादिपदार्थानां सेतिकर्तव्यताकानां विशेषतो वेदितव्यतया विधिविनियोज्यस्वरूपापेक्षिणि विनियोगे नागृहीतविशेषणन्यायतः स्वाङ्गसाध्यस्य फलसाधनतया तत्स्वरूपान्वितस्यैव बुभुत्सितत्वम् [१] अचिन्तितेऽप्युपासने कर्मणश्चिन्तयितुं शक्यत्वं च सूच्यते। विद्यानङ्गकर्मनिन्दया विद्याप्ररोचनं च तादृशकर्मज्ञानापेक्षमित्यभिप्रायेण **केवल** इत्यादिकमुक्तम्। **अवसेयम्**—साध्यमिति यावत्। **मीमांसा** अत्र विचारः। त्याज्योपादेयसहितोपासनशास्त्रार्थं विचारयतामवश्यम्भाविनस्तदुभयस्वरूपनिश्चयस्य कर्ममीमांसा [२] साध्यतया अत्र [३] अपेक्षिता त्वदनिष्टा [४] वृत्तत्वेन वक्तुं युक्तेत्यभिप्रायेण **सैव** इत्युक्तम्। अन्ततः कर्मपरीक्षासापेक्षा तापत्रयवृत्ततोक्तिश्चानेन निरस्ता। साधनचतुष्टयस्य वा [५] व्युदास एवकारेणोपक्षिप्यते।

अपि च नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न सम्पत्स्यन्ते; फलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्मस्वरूपतत्फलतत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरवबोधत्वात्। एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयं, विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः, स च तार्तीयः।

---

१ चिन्तितेऽप्युपा. पा. (सु). २. साध्यतायाः. पा. (सु).
३. अपेक्षितत्वात्. पा. (सु). ४ वृतत्वेन. पा. (सु).
५. निरासः. पा. (सु).

न केवलमस्मदुक्तस्य युक्तत्वमात्रम्; त्वदुक्तस्य दोषोऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणाह—अपि च इति। तत्रान्योन्याश्रयमुद्घाटयति—नित्य इति। चस्त्वर्थो वर्तिष्यमाणस्य वृत्ततावैपरीत्यद्योतकः। मीमांसाशब्दोऽत्र भागद्वयार्थः; आत्मनित्यताद्युपादानात्। श्रवणशब्दश्च विचारपर्यन्तः। अयं भावः—किमत्र विवेकशब्देन निश्चयो विवक्षित आपातधीर्वा? नाद्यः--कृत्स्नमीमांसासाध्यस्य ब्रह्मविचारापेक्षया पूर्ववृत्तत्वायोगात्; आत्मनित्यत्वादिकं ब्रह्मकाण्डे हि निरूपयिष्यते। न द्वितीयः--तस्याः [१] कर्मब्रह्मकाण्डसाधारणत्वेन विशेषतोऽत्र वक्तुमयुक्तत्वात्। प्रथमातिक्रमे कारणाभावस्य चोक्तत्वात्। न च सा फलान्तरवैराग्यादेर्हेतुः; उभयत्रामृतत्वाद्यापातधीसिद्धेः। न च कपिलकणादादितन्त्रैर्विवेकः; अध्ययनादिक्रमेण तदवसरनिरोधोक्तेः, तेषु च बहुधा निश्श्रेयसतत्साधनादौ विवेकवैपरीत्यस्य [२] त्वयापि संमतत्वात्। अत एव हि निरसिष्यन्ते। "नित्यं हि नास्ति जगति" इत्याद्युपबृंहणं तु श्रुतिमनुरुध्यैव विवेकार्थं स्यात्। न तु स्वातन्त्र्येण; अन्यथा किं शारीरकेण; ततोऽन्यत्र संशयादिसम्भवादिति चेत्; तर्हि तत्र न विवेकसिद्धिः। यत्त्वत्र वाचस्पतिनोक्तम्—"नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्माः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः" इत्यारभ्य, "नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चास्थागोचरः; अनित्यत्वमसत्यत्वं, तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतम्; तथा चानास्थागोचरः" इति; "यदृतं तन्नित्यं सुखं व्यवस्थाप्यते, तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति, तापत्रयपरीतं तत्त्यक्ष्यत

साधनचतुष्टयपूर्ववृत्ततानिरासः

---

१ कर्मकाण्ड. पा. (सु).   २. तवापि. पा. (सु).

इति सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः" इति च ; एतदपि मन्दम्—[१] अनित्यस्याप्यबाधितत्वेन सत्यत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । न च नित्यं सुखमनुपादेयमिति धिया कर्मिणां कर्मविचारादौ प्रवृत्तिः ; किं तु तस्य कर्मसाध्यत्वभ्रमाद्वा दौर्लभ्यबुद्ध्या वा । किं च नित्यत्वादिमात्रं [२] नास्थागोचरत्वादिनिदानम्, पुरुषार्थतत्साधनत्वाभ्यामेव [३] सास्था, तद्वैपरीत्याच्चानास्था । ते च [४] नित्यानित्ये च यथार्हे स्याताम् । निरूपकस्यापि ह्यनित्यसुखत्यागः "अशक्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च" इति न्यायात्, अधिकसुखलाभतृप्त्या वा स्यात् । तदभावे अत्यल्पमपि सुखमुपादीयते । नित्यमपि यदि दुःखात्मकमनुभयरूपं वा, कथमास्थार्हम् ? प्रकृतस्य प्रकृष्टसुखत्वेन प्रतीतत्वादिति चेत् ; तत्प्रतीतिस्तावन्न व्याप्त्या, अदृष्टेः । न च श्रुत्या ; तन्मूलापातधियस्साधारण्यादिदौस्थ्यात् ; निश्चयस्य तु मिथस्संश्रयग्रस्तत्वात् ; तन्त्रान्तरस्मृत्योश्चासाधकत्वस्य दर्शितत्वात् । नित्यसुखसम्भवमूलोपादित्सा च साधारणी । तन्त्रान्तरे तदसम्भवश्च [५] सुव्यक्तः । "आनन्दो ब्रह्म" इत्यादिरमीमांसित [६] कर्मब्रह्मभागैर्दुर्बोधः ; प्रमाणाध्याये तर्कपादे च तन्निरासात् । तत एवात्राद्यसूत्रेऽन्यत्र च नित्यफलासम्भवः प्रकृतोपयोगात् प्रतिष्ठाप्यत इत्यपि दुर्वचम् ; युष्माभिरेवं सूत्रवाक्यार्थानुक्तेश्च । अपि च नित्यसुखस्यात्र सम्भावनामात्रम् । स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्वं च न शास्त्रान्तरेणानुमानेन वा सिध्येत्, ताभ्यामेव वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ; स्वर्गसुखमनित्यं सुखत्वादित्यादेरमृतत्वादिश्रुतिबाधात् । तदान्यपर्यस्य तन्निरूपणसापेक्षत्वात् ; अन्यथा मुक्तसुखमनित्यं सुखत्वा-

१. अनित्यत्वस्य. पा. (सु).
२. नास्थादि. पा (सु).
३ ह्यास्था. पा. (सु)
४ नित्यानित्ये यथार्हे. पा. (सु).
५. सुव्यक्तम् . पा. (ख).
६. कर्मबागैः. पा (सु).

दित्यादेरपि प्रसक्तेः। तदप्रसक्तिश्च [1] त्रय्यन्तार्थनिर्णयात् स च तथेति मिथस्संश्रयः। अतः कर्मविचार एवात्रापेक्ष्यः। शमदमादीनां साधनत्वविवेकः तत्स्वरूपमात्रं वा वृत्तमित्युच्यते। न पूर्वः—तस्य [2] "शमदमाद्युपेतः स्यात्" इति साधनलक्षणे निष्पाद्यत्वात्। नोत्तरः—[3] तत्र श्रवणौपयिकावधानादिमात्ररूपाणां सर्वशास्त्रसाधारण्येन विशेषतोऽत्र वक्तुमयुक्तत्वात्। योगौपयिकानां तु बाह्यान्तःकरणनिरोधादिरूपाणां त्रय्यन्तार्थश्रवणात्पूर्वमयुक्तेः "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः" इति ब्रह्मधीपूर्वकत्वोक्तेश्च। किं च नित्यानित्यविवेकादयः किं हेतुसाध्यरूपेण स्थिताः, अन्यथा वा। आद्ये कर्मविचारोऽपि "परीक्ष्य लोकान्" इत्यादिप्रकारेण मुमुक्षायाः परम्परया हेतुहेतुमद्भावात्सह पाठ्यः; अन्यथा मुमुक्षुत्वमेकमेव हि पाठ्यम्; किं चतुष्कग्रहणेन। द्वितीयेऽप्यभ्युगमविरोधात् "विवेकाद्वैराग्यम्" इत्यादिक्रमस्य परैर्व्याख्यातत्वादिति। अत्र **मीमांसाश्रवणमन्तरेण** इत्युक्तं विवृणोति—**फल** इति। कर्मभागे स्वर्गादिर्यागादिः प्रयाजादिः बुभुक्षुश्च फलादयः; ब्रह्मभागे तु मुक्त्युपास्तिशमादिमुमुक्षवः। एषां विशेषः पूर्वपक्षोक्ताद्व्यावृत्तं रूपं मिथो भेदश्च। नात्र फलकरणादिनिश्चयेन कर्मस्वरूपादिबोधोक्तौ साध्याविशेषः; पदार्थवाक्यार्थनीत्या तेषु तेष्वधिकरणेषु तत्तदवान्तरवाक्यार्थनिश्चयेन पश्चान्मिथस्संसृष्ट [4] विशिष्टमहावाक्यार्थबोधोक्तेः वैराग्यादिमूलभूतस्य नित्यानित्यविवेकस्य फलकरणादिनिश्चयान्तर्गतबोधनपरत्वाच्च। कर्मग्रहणमिहोपास्तेरप्युपलक्षकं क्रियत इति वोभयसंग्रहः। उपासनेऽपि कर्मशब्दस्सूत्रेऽप्युक्तः—"प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्" इति। तत्र च भाष्यम् "उपासनात्मके कर्मणि" इति। [5] अन्यत्र

---

१. त्रय्यन्तार्थनिश्चयात्. पा (मु).
२. शमदमाद्युपेत इति पा (मु).
३. अत्र श्रवणौप. पा. (क)
४. ससृष्टमहावाक्यार्थ. पा. (क)
५. अन्यत्र यागा. पा. (मु).

च "यागादिकमुपासनात्मकं च कर्म" इति। मानसकर्मोक्तिश्च स्मृत्यादिषु दृश्यते। कर्मशब्दस्यात्र ज्योतिष्टोमादिमात्रविषयत्वं मत्वा तत्स्थिरत्वास्थिरत्वेत्येतन्निरूपणप्रकारस्यानुकारः; न तु निश्चयप्रकारस्येति केचित्। अत्र वैघट्यव्यञ्जकेन व्यतिरेकेण भाष्यमाणस्यायं च भावः—किं केन कथमित्याकाङ्क्षितफलाद्यंशत्रयनिश्चयमन्तरेण कथं त्र्यंशभावनात्मककर्मबोधः; कथं च जीवनादिविशेषिताधिकारान्वितस्वर्गादिपदार्थस्य [1] देहान्तरदेशान्तरभोग्यत्वनिश्चयः। तदभावे च कथ लाकायतसौगतगतिखण्डनगर्भपूर्वोत्तरदेहानुवृत्तात्माध्यवसायः। आत्मनि च सुखतयोपलब्धेरन्यथासिद्ध्या वचनमन्तरेण कथं सुखत्वश्रुतिमुख्यत्वम्। तादृशात्मनिश्चयाभावे देहमेवात्मानं मन्यमानस्य कथमैहिकफलविरक्तिः। नित्यसुखरूपतया सिद्धस्याप्यधिकर्तुः प्रवृत्तिधर्मफलं कृत्स्नं परिमितविषयभोगरूपमनित्यं, निवृत्तिधर्मफलं परं नित्यमिति निश्चयालाभे कथं स्वर्गाद्यनित्यफलजिहासा नैगमान्तिकनित्यफलधिया समाकर्षश्च। अतस्साधनचतुष्कवृत्तवादे विवेकविशेषादेर्मूलतया भागद्वयविचार एष्टव्यः। ततश्च कर्मविचारसापेक्षत्वम्। परमन्योन्याश्रयस्त्वधिकः—इति। आदिशब्देन ज्ञानानन्दरूपत्वसंग्रहः। शमादिसाधनसम्पत्तौ विशेषतश्च दोषमाह—**एषाम्** इति। "शान्तो दान्तः" इत्यादिविनियोजकवाक्योक्तानामित्यर्थः। विनियोगोऽङ्गाङ्गित्वबोधनम्। "सम्बन्धः" इति तु न्यायसुदर्शनम्। शमादेरङ्गत्वे बोधिते ह्यत्र साधनत्वमनुक्तमप्यर्थात्सिध्येत्। ततः किमित्यत्र शेषलक्षणसिद्धप्रमाणलक्षणसापेक्षत्वमाह—**विनियोग** इति। एतैर्मानैर्ब्रह्मकाण्ड एव तद्विनियोगश्चिन्त्यतामित्यत्राह—[2] **स** इति। **स च तार्तीयः**—प्रागुक्तसङ्गतिक्रमेण कर्मकाण्डतृतीयाध्यायोक्तः। इह पुनस्तृतीये लाघवानु-

---

१ पदार्थस्य देशान्तरभोग्य. पा. (क, ख). २. स इति। तार्तीय:. पा. (सु).

सारात्पूर्वं व्युत्पादितैस्तैरेवाक्षेपसमाधानमात्रं करिष्यते । एवमेवाध्यायान्तरन्यायोपजीवनं चात्र द्रष्टव्यमिति भावः ।

उद्गीथाद्युपासनानि कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपि ब्रह्मदृष्टिरूपाणि ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीतीहैव चिन्तनीयानि । तान्यपि कर्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्योत्पादनसाधनानीति [1] तत्साद्गुण्यापादकान्येतानि सुतरामिहैव सङ्गतानि । तेषां च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसंमता ॥

अथ युक्त्यन्तरं दर्शयन्नुद्गीथाद्युपासनविचारस्य स्थानान्तरानर्हतयात्रैव मुख्यसङ्गत्या कर्मब्रह्मचिन्ताक्रमं स्थापयति—**उद्गीथ** इति । **कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपि** इत्यनेन पूर्वत्रोपयोग इह नेति शङ्कोद्घाट्यते । **कर्मसमृद्धिः**—"तदेव वीर्यवत्तरम्" इति श्रुत्युक्तः प्रबलकर्मभिरप्रतिबन्धो गुणफलरूपः । **ब्रह्मदृष्टिरूपाणि** इति हेतुगर्भम् । **ब्रह्मज्ञानापेक्षाणि**—न ह्यारोप्यस्वरूपमन्यत्राजानतः क्वचिदपि तदारोपः ; अनिर्वचनीयादिदृष्टेर्दूषयिष्यमाणत्वात् । इह च ब्रह्मज्ञानं प्रथमह्निकसाध्य [2] मित्याशयः । दृष्ट्युपासनानां प्रधानानुपयोगं प्रणाड्योपयोगात् परिहरति—**तानि** इति । उद्गीथाद्युपासनपरिहार्यप्रत्यूहानीति यावत् । अपिरत्र परारोपितविरोधद्योतकः । यद्वा पूर्वग्रन्थेऽनुपयोगमन्वारुह्य सजातीयप्रयोगमात्रात्सङ्गतिरनन्यगतिकाकाङ्क्षोक्त्या परिहृता । [3] अत्र तूपयोगश्चास्तीति व्यज्यते । **अनभिसंहितफलानि**—बन्धकफलसङ्कल्परहितत्वादित्यर्थः । ब्रह्म-

उद्गीथाद्युपासनानां साङ्गत्यम्

---

1. तत्साद्गुण्यापादनानि. पा. (श्रुत. शिका)   2. मित्यर्थ.. पा. (सु).
3. अत्र चोप. पा. (सु).

विद्यात्व स्वाभीष्टा। साद्गुण्यम्—पूर्वोक्तैव समृद्धिः; न तु वैकल्यनिवृत्तिः। तदापादकानि कर्मसमृद्ध्युत्पादकानि।

कर्मजात्कर्मसाद्गुण्यं विद्या [1] साद्गुण्यतश्च सा।
अतो विरोध इत्यल्पं व्यक्तिभेदाद् [2] व्यवस्थितेः॥ ३२६॥

सुतराम्—स्वापेक्षया [3] परविद्यापेक्षया चेति भावः। [4] इहैव इत्ययोगवदन्ययोगोऽपि व्यवच्छिद्यते।

अब्रह्मदृष्ट्यादिषु तु प्रधानैकार्थता भवेत्।
विद्यौपयिकदृष्ट्यादि हेतुन्यायादिहेष्यते॥ ३२७॥

नातिप्रसक्तिरेवं स्या [5] दधीत्यासत्त्यनुद्रुतेः।
कथञ्चित्सङ्गतिश्चात्र परेष्टा न प्रणुद्यते॥ ३२८॥

अस्तु यथावदनवगतेऽधिष्ठाने मिथ्यादृष्टिः प्रसिद्धेत्यत्राह—तेषाम् इति। न ह्येतन्मिथ्यादृष्टिमात्रम्; अपि तु यथावत् [6] अवगते वैधमारोपणम्। ततश्चाधिष्ठानभूतं कर्माङ्गं यथावदविजानता तत्रान्यदृष्टिविधिर्न चिन्तयितुं शक्यते। सर्वसंमता—[7] विश्वापलापिनोऽपि निरूपकसन्निधौ दुरपह्नवा; आहत्य सन्मात्रे

---

१. सगुणिताच्च. पा. (क, ख, घ). २. व्यवस्थिते पा. (सु)
३. परविद्यापेक्षयेति. पा. (घ). परविद्यापेक्षयेति च भावः. पा. (ख, क).
४. इहेत्ययोग. पा. (सु). ५. दाधिक्यासत्त्य. पा. (सु).
६. अनवगते. पा. (सु). ७. विश्वविलापि. पा. (सु).

[1] अवगतिविमतेरिति भावः। ननु काम्यकर्मणोऽप्यनङ्गैरपि स्ववीर्यवत्तरत्वापादकैरेतैरपेक्षास्ति, तेषामपि [2] विचारानुष्ठाने च कर्मज्ञानापेक्षा सिद्धा। अत उभयाकाङ्क्षया कर्मकाण्डे तच्चिन्तास्तु; मैवम्—अविदितब्रह्मणस्तदयोगस्योक्तत्वात्। अत एव ह्युपनिषत्स्वेव तदधीतिः। यत्तु "अधीतवेदान्तस्य" इत्यादिना वेदान्तमात्राध्यायिनस्तावन्मात्रचिन्ता शक्येति पूर्वं चोदितम्; तदसत्—अध्ययनविधिर्हि यथाक्रमं कृत्स्नाध्ययनं प्रयुङ्क्ते। न च विध्यतिलङ्घनेन प्रवृत्तमापत्कृतं वा त्र्यन्तमात्राध्ययनमपेक्ष्येदानीं तद्विचारस्य पूर्ववृत्तं मृग्यते। एतेन प्राचीनसुकृतविशेषनियतवैराग्यातिशयादेकदेशाध्ययनविचारौ स्यातामित्यपि निरस्तम्। तस्याप्यध्ययनविध्यतिलङ्घनायोगात्, अनधिगतकर्मणः कर्माङ्गविद्याधिगतिरशक्यविचार इति चोक्तम्। अविशदनिरूपणेन पश्चाच्छेषपूरणं च क्लिष्टम्। ब्रह्मचिन्तोद्यतस्य विद्याङ्ग [3] कर्मणां गुरूपदेशमात्रेण ज्ञप्तिरस्त्विति चेत्, तर्हि तेनैव न्यायेन ब्रह्मविचारोऽपि मा भूत्। तदिह यथाविधि कृत्स्नाध्यायिनः प्रागिव कृतावशिष्टे विचारपर्वणि वृत्तविशेषः स्थाप्यत इति शुद्धः पन्थाः॥

श्रुतिकिरीटशरीर [4] विकृष्टिकृन्मलिनवृत्तिमलिम्लुचवृत्तिभिः।
विघटितामिव विंशतिलक्षणीं यतिपतेरिति नीतिरजीघटत्॥ ३२९॥

इति लघुसिद्धान्तः॥

---

१. अवगत. पा. (सु).
२ विचारेऽनुष्ठाने. पा (सु)
३. कर्मणा पा (सु).
४. विचार. पा. (सु).

श्रीः

महापूर्वपक्षः

यदप्याहुः—अशेषविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः। तदतिरेकि नानाविधज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानभेदादि सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितं मिथ्याभूतम्।

एवं "विरोधादप्रमाणत्वात्" इत्याद्युक्तानां कर्मनैरपेक्ष्यहेतूनां साङ्गोपायविधिनिरूपणेन बाधासिद्धिसाधारण्यान्यथासिद्ध्यादिदोषाः प्रदर्शिताः। अथ साधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वे कर्मणो विरुद्धत्वे वाक्यार्थधियो मोक्षोपायत्वे च हेतुतया समाहारेण प्राक् प्रदर्शितं सामर्थ्यं प्राप्यनिवर्त्यगोचरश्रुतिसमीक्षया निराकर्तुं विस्तरेणानुभाषते—यदप्याहुः इत्यादिना [1] आरभ्यन्ते इत्यन्तेन।

साधितं त्विह निर्बाधं बाधितं निष्प्रतिक्रियम्।
तथापि पुनरारम्भः शत्रुशेषविमर्दवत्॥ ३३० ॥

परपक्ष [2] प्रसिद्धत्वगौरवं व्यक्तभाषणम्।
बहूनामपि संवादो यदप्याहुरितीर्यते॥ ३३१ ॥

* ·········ब्रह्मपारमार्थ्यं········।
तदन्यमिथ्याभावस्तु तदित्यादिभिरुच्यते॥ ३३२ ॥

यच्छब्दः परगोष्ठीप्रसिद्ध्यर्थः, अपिः दूषितादूषितसमुच्चयार्थः परेष्टगौरव-

---

१. आरभ्यते. पा. (सु)   २ प्रसिद्धत्वं गौरवम् पा (सु, क)

* टि—अत्र लुप्तान्यक्षराणि एवमुद्धार्याणीति प्रतिभाति—'अशेषेत्यादिना ब्रह्मपारमार्थ्यं प्रकथ्यते' इति।

द्योतको वा । आहुः—[1] इत्यनेककण्ठोक्तिः । तेन बहुव्याख्यातृसंमतिं तदुक्तकृत्स्नानुवादं च सूचयति । अशेषेत्यादिचिन्मात्रेत्यन्तं प्रागुक्तार्थम् ।

वाक्ययोः सत्यमिथ्यार्थप्रतिज्ञारूपयोरिह ।
यथार्हं हेतुसाध्यत्वं पदार्थेषु विभाव्यते ॥ ३३३ ॥

चिद्रूपतया सजातीयाद्यशेषभेदशून्यं [2] परमार्थस्वप्रकाशं च; तत एव हि तुच्छव्यावृत्तिः । अवधारणेनान्यपरविधिवाक्यसिद्धस्य [3] सगुणत्वस्य कल्पितत्वं मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वस्य व्यतिरेकव्याप्तिश्च व्यज्यते । प्रपञ्चोपलम्भात् [4] विरोधशान्त्यै धीमात्रनियर्त्यत्वाय च अवधारणार्थं व्यनक्ति—

ब्रह्मसत्यत्वप्रपञ्चमिथ्यात्ववर्णनम्

तदतिरेकि इति । स्वतः सिद्धे तस्मिंस्तु प्रकृतैतावत्त्वसूत्रोक्तन्यायेन "अथात आदेशो नेति नेति" [5] "असदेवेदमग्र आसीत्" इत्यादिभिर्न बाधः स्यादिति तच्छब्दाभिप्रायः । ब्रह्मान्यत्त्वाद्भिन्नत्वाज्ज्ञातृत्वाज्ज्ञेयत्वादित्यादयस्तदन्यमिथ्यात्वहेतवः । उक्तेषु [6] वीतावीतेषु शुक्तिरूप्यादिर्घटादिश्च [7] दृष्टान्ताः । नानाविधशब्देन "नेह नाना" इत्यादीनां विषयो दर्शितः । स्वरूपज्ञानव्यावृत्त्यै वृत्तिज्ञानसंगृहीत्यै चन्द्रनीतिव्यक्त्यै ज्ञातृत्वज्ञेयत्व [8] ज्ञानक्रियात्वतद्विशेषाणां करणभेदकृतस्मृतित्वानुभवत्वादीनां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वसिद्ध्यै च तत्कृतशब्दः; कर्मकर्त्रवच्छिन्नं हि ज्ञानमहङ्कारविकारः क्रियास्वरूपः; न त्वात्मस्वरूपम्; न च तद्धर्मः । अन्तःकरणतद्वृत्तिस्फुरितचैतन्यभेदस्तु जलचन्द्रभेदकल्प इति भावः ।

---

१. इत्यनेन कण्ठोक्ति. बहुवचनम् आहुरित्यनेन बहुव्याख्या. पा (क, ख, घ)
२ परमार्थस्वप्रकाशश्च पा. (क, सु). ३ सगुणस्य पा (ख, घ) गुणस्य पा. (क).
४ सदन्तरोपलम्भविरोध पा (सु) ५ सदेव सोम्येदमग्र पा (सु)
६ स्थापितेषु पा (सु), पीतापीतेषु पा. (घ) ७ दृष्टान्त . पा (सु)
८. ज्ञेयत्वतद्विशेष पा. (सु)

यो विशेषः [1] पूर्ववाक्योक्तस्तत्र भेदशब्दो योज्यः। तत्र एषु नानाविधत्वमवान्तरविशेषैः। आदिशब्देन गोबलीवर्दनीत्या सुखदुःखतद्धेतुजन्मजरादेः कर्मकर्त्रादिविकल्पान्तराणां च संग्रहः। एकस्मिन्नेव एकदैव मिथोविरुद्धानन्ताध्यासो गगनगन्धर्वनगरनीत्या युक्त इत्यभिप्रायेण "सर्वमात्मैवाभूत्" इति श्रुत्यनुसारात् सर्वं **तस्मिन्नेव** इत्युक्तम्। एतेन माध्यमिक [2] योगाचारोक्तमताभ्यां विशेषः ख्यापितः। एवकारेण निरधिष्ठानभ्रमायोगात्तुच्छव्यावृत्तस्य तस्यैवाधिष्ठानत्वं युक्तमिति व्यज्यते; निरधिष्ठानश्च भ्रमो न युक्तः। शुक्तिरजतादेरध्यस्तद्रव्यधर्माणां चान्ततस्तदेवाधिष्ठानमिति चात्र भावः। निष्कले ब्रह्मणि अविद्यादर्शितानन्तांशे [3] कल्पनाव्याप्तिसूचनाय **परि**शब्दः; **कल्पितम्**— अविद्यमानत्वेऽप्यस्तीति प्रतीतम्; असत्यमित्यर्थः। स्वात्यन्ताभाववन्निष्ठतया प्रतिभातमिति यावत्। तत एव **मिथ्याभूतम्**—सर्वदैव [4] सदसत्त्वेन वृत्तमिति यावत्। कल्पितत्वे वक्ष्यमाणमिथ्यात्वं हेतुतयोच्यते इति केचित्।

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मतेर्मन्तारं

---

१. पूर्वोक्त॰. पा. (सु).
२. योगाचारमताभ्याम्. पा (सु).
३. अपि परिकल्पना. पा (सु).
४. सदसद्व्यावृत्तम्. पा. (सु).

मन्वीथाः" "आनन्दो ब्रह्म" "इदं सर्वं यदयमात्मा" "नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" "यत्र हि-द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयात्" "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नु दरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति" "न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि" "मायामात्रं तु कात्स्न्येंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्"

"प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥"

"ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
[१] तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥"

"परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते ।
यदेतद् दृश्यते मूर्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव ॥
भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसम्प्लवे ॥

ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ।
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥"

---

१. तमेव. इति पाठान्तरम् .

"तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।
विज्ञानं परमार्थो हि [1] द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥"

"यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम ।
तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥"

"वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदष्षड्जादिसंज्ञितः ।
अभेदव्यापिनो वायोस्तथासौ परमात्मनः ॥"

"सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।
इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥"

"विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥"

"अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥"
"न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ।"

इत्यादिभिर्वस्तुस्वरूपोपदेशपरैः शास्त्रैर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम्; अन्यत्सर्वं मिथ्या इत्यभिधानात् ।

एवं युक्तिसूचके प्रतिज्ञाद्वये श्रुतिसूत्रस्मृतीः प्रमाणयति—सदेव इत्यादिना अभिधानात् इत्यन्तेन । 'शाखाग्रे चन्द्रः' इतिवत्कारणत्वेन ब्रह्मण उपलक्ष्यत्वमभिप्रेत्य आदौ शङ्कितदोषनिवर्तकेभ्यः शोधकेभ्यः पूर्वं कारणवाक्योपादानम् ।

---

१. द्वैतमिथ्यात्वद. इति पाठान्तरम्

तत्रापि षड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया बलीयस्त्वात्प्रथमं [१] सद्विद्योक्तिः । अत्र सत उत्पत्तिर्यस्य स्थाप्यते, तस्य सत्त्वेनानूदितस्यापि असत्यत्वसूचकाभ्याम् अग्र इत्युक्तेऽपि [२] सर्वदा निषेधतत्पराभ्यामवधारणाभ्यामद्वितीयपदेन चाभिप्रेतेऽर्थे कण्ठोक्त्या शङ्कनीयविशेषनिषेधोपक्रमं कारणवाक्यान्तरमुपादत्ते—**अथ** इति। **अद्रेश्यम्**—अदृश्यम्ः ऐन्द्रियिकप्रत्यक्षानर्हमित्यर्थः । **अग्राह्यम्**—अनुमयापि दुर्ग्रहम् । [३] चक्षुश्श्रोत्रादेरगोचर इति वा पदद्वयार्थः । "ज्ञानकर्मेन्द्रियानर्हत्वमिह विवक्षितम्" इति केचित् । **अगोत्रम्**—अव्यवधानेन देवादिनामभिरस्पृष्टम्; सद्ब्रह्मादिशब्दैरपि [४] हि लक्षणयैव प्रदर्श्यते । **अवर्णम्**—सितरक्तादिशून्यम्; कुलं च ब्राह्मण्यादि च दूरापास्तम् । **अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्** इति ; इन्द्रियायत्तज्ञानक्रियारहितमिति भावः । **नित्यं विभुम्**—कालतो देशतश्चानवच्छिन्नम् ; एतेन प्रतिज्ञास्थब्रह्मत्वप्रदर्शनम् । **सर्वगतम्**—स्वव्यतिरिक्तैः सर्वैरध्यस्तैरधिष्ठानतया श्रितम्; वस्त्वन्तराभावाद्वस्तुपरिच्छेदरहितमित्याशयः । **सुसूक्ष्मम्**—आकाशादिन्यायेन स्पर्शवत्सु प्रतिघातरहितम्, दृश्यत्वाद्यनुगुणस्थौल्यादिरहितमिति वा; तेन योग्यानुपलब्धिबाधशङ्कानिरासः । **तदव्ययम्**; [५] तत्रैवं निरुक्तिः—

"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥" इति ।

एतदेव शब्दे योजितं तद्भक्तैः । **भूतयोनिम्**—[६] अविद्याशबलितरूपेण

---

१. सद्विद्योपादानम् पा. (सु).
२. सर्वथा. पा. (सु).
३. चक्षुषः श्रोत्रादेः. पा. (क, ख, घ)
४. 'हि' इति (सु) कोशे न.
५. तत्रैव. पा. (ख, घ).
६. अविद्याशतरूपेण पा. (सु)

भूतरूपविवर्तोपादानमित्यर्थः । अत्र "यथोर्णनाभिः" इत्यादिना तत्प्रपञ्चः । एवं तटस्थलक्षणलक्षितस्य चिन्मात्रप्रतिज्ञानिर्वाहाय प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवत् [1] अतद्व्यावृत्तितत्परेण स्वरूपलक्षणेन शोधनं व्यनक्ति––**सत्यम्** इति । अत्र सामानाधिकरण्यादिबलादन्यव्यावृत्तिपरत्वं कल्प्यम् । विशेषतोऽन्यधर्मव्यावृत्तिकण्ठोक्तिमाह––**निष्कलम्** इति । ब्रह्मणश्चिन्मात्रशब्दसूचितं ज्ञेयत्वनिषेधं कस्यचित्स्तुत्यान्यस्य निन्दया च स्थापयति––**यस्य** इति । मननोपासनाद्यविषय इति भावः । ज्ञातृत्वनिषेधमप्याह––**न दृष्टेः** इति । दृष्ट्यादिशब्दोपलक्षितज्ञानव्यतिरिक्तज्ञातापि नास्तीति भावः । [2] परप्रेमास्पदत्वादानन्दरूपो जीवः, स्वप्रकाशत्वान्नित्यप्राप्तस्यापि [3] प्राप्यत्वोपचारज्ञानशक्त्या स्वप्रकाशत्वात् सत्यः ; [4] तेन ब्रह्मणः सद्वितीयत्वमिति शङ्का [5] निरासार्थं चासुखाद्व्यावृत्तिमाह– **आनन्द** इति । जीवोऽपि ब्रह्मानतिरिक्ततयैवानन्दरूप इति भावः । न हि आनन्दस्यानन्दित्वम् ; अतश्च निर्गुणत्वसिद्धिः । "ब्रह्मण आनन्दः" इति श्रुतेश्चान्यपरत्वम् । 'सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितम्' इत्यत्र श्रुतिमाह–"**इदं सर्वम्**" इति । इदङ्कारविषयं कृत्स्नमनूद्य तद्विरुद्धात्मत्वविधौ 'चोरः स्थाणुः' इतिवदनूदितं बाधार्थसामानाधिकरण्यम् । "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "आत्मैवेदं सर्वम्" [6] "पुरुष एवेदं सर्वम्" [7] इत्यादिषु एतत् व्यक्तम् । अत्र बाधार्थत्वमन्यत्र कण्ठोक्त्या द्रढयति––**नेह** इति । इह प्रपञ्चे "यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः" इति प्रस्तुते ब्रह्मणि वा ; यन्नानात्वेन भाति तन्न सत्यमित्यर्थः । [8] भेदद्रष्टुः प्रत्यवायोक्त्या

---

१. अतद्व्यावृत्तिपरेण. पा (सु)
२ परमप्रेमा. पा. (सु).
३. प्राप्यत्वोपचार.. पा (सु)
४. सत्यम्. पा. (सु).
५. निवृत्त्यर्थं च पा. (सु).
६ पुरुष एवेदम्. इत्या पा. (सु).
७. इत्यादिषु व्यक्तम् पा. (सु).
८. भेददृष्टेः. पा. (सु).

भेदनिषेधं द्रढयति—**मृत्योः** इति। "तमसो वा एष तमः प्रविशति"—इत्यादिवदविद्यागृहीतः पुनरविद्यां तत्फलं वा प्राप्नोतीत्यर्थः। यदि भेदो नास्ति, खपुष्पवन्न दृश्येत; नित्यमसतोऽपि भ्रान्त्या दृश्यत्वे खनैल्यवन्नित्यं किं न दृश्येतेत्यत्र स्वप्नजागरकल्पबद्धमुक्त [1] दशाया युक्तायुक्तावस्थया वा नियमोक्तिमाह—**यत्र** इति। कालानूक्तिरियम्। **नानेव, द्वैतमिव**—इति इवशब्दाभ्यां मिथ्यात्वस्य सिद्धवत्कारः। **तत्**—तदेत्यर्थः। 'इतरेण' इति पूर्वस्मिन्वाक्येऽध्याहार्यम्, परस्मिंस्तु 'कः' इति कर्तृकरणादिकल्पना निरस्ता। **पश्येत् विजानीयात्** इति निषेध्यज्ञानावान्तरभेदपरम्। कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं च लोकदृष्ट्या निदर्शितमाह—**वाचा** इति। अत्र दार्ष्टान्तिकमात्रे सत्यत्वस्थापनाय दृष्टान्ते व्यावहारिकसत्यत्वमात्रम्। अतो न विरोधः।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदबुद्धेर्भयहेतुत्वेन त्याज्यत्वं दर्शयितुमाह—**यदा हि** इति। अभयहेतुरैक्यधीः पूर्ववाक्योक्ता। उ इत्यव [2] धारणार्थम्; **उ दरमन्तरं कुरुते**—ईषद्भेदं मन्यते [3] ईषदन्तरं भेदं कुरुते मन्यते; उदिति विभज्य उत्कुरुत इति केचित्, उद्भवतीति चान्ये। **अरम्**—द्रुतम्। [4] **अथ**—तदा अनिरूप्येत्यर्थः। अस्य तु निर्विशेषत्वे सूत्रमादत्ते—**न स्थानत** इति। नोभयलिङ्गमित्यन्वयः। साकारत्वं साकारनिराकारत्वं च नास्ति; किन्तु निराकारत्वमेवेत्यर्थः। ब्रह्मान्यमिथ्यात्वे सूत्रमाह—**माया** इति। इदं सूत्रं स्वप्नविषयमपि तन्मुखेन दुर्निरूपत्याविशेषाद्धीमात्रेतरकृत्स्नमिथ्यात्वपुरस्कारकमिति भावः।

---

१. दशायाः युक्तायुक्तावस्थया वा. पा. (सु).

२ इत्यवधारार्थम्. पा. (सु). ३. ईषद्भेदं मन्यते उदिति पा. (सु).

४. अयथातथा निरूप्य पा.(सु), अथ तथा अनिरू पा (क).

इदं पाराशर्योक्तमर्थद्वयं पराशरोक्तश्लोकाभ्यां संवादयति—**प्रत्यस्तमितभेदम्** इति। सजातीयादिसर्वविशेषरहितमित्यर्थः। तर्हि शून्यं स्यात्; नेत्याह—**सत्तामात्रम्** इति। [१] सर्वत्र निर्बाधानुवृत्तं सत्तामात्रं हि न शून्यं स्यात्। गोबलीवर्द [२] नयेन स्वगतो भेदो वा मात्रचा निषिध्यते, अथवा सत्ताशब्दस्य धर्मवाचितया धर्म्यपेक्षया भेदराहित्यं च धर्मं मात्रचा व्युदस्यति; स्वाध्यस्तापेक्षया धर्मत्वं धर्मित्वं च कल्पितमिति भावः। तथापि सत्तादिशब्दवाच्यत्वं दुस्त्यजमित्यत्राह—**अगोचरं वचसाम्** इति। निमित्तभूतधर्माभावे गोत्ववन्निमित्तत्वाभावे च कथं शब्दप्रवृत्तिरिति भावः। अनुपाख्यत्वे तुच्छत्वं स्यादित्यत्र स्वप्रकाशत्वमाह—**आत्मसंवेद्यम्** इति। हेतुं व्यनक्ति—**ज्ञानम्** इति। **ब्रह्मसंज्ञितम्**—ब्रह्मत्वाद्यभावेऽपि ब्रह्मशब्देनोपचरितमित्यर्थः। तर्हि [३] 'ब्रह्मास्मि' इति विशिष्टधीः कथमित्यत्रोपसंहारोक्तमेतदुपक्रमानुगुणमित्यभिप्रायेणेमौ घटयति—**ज्ञानस्वरूपम्** इति। अजडत्वेन ज्ञेयत्वज्ञातृत्वरहितमिति च भावः। **अत्यन्तनिर्मलम्**—नित्यास्पृष्टाविद्यादिसर्वदोषम्। तत्रापि हेतुर्ज्ञानस्वरूपत्वम्। **अर्थस्वरूपेण**—जडरूपदेवादिपिण्डात्मना कृत्स्नप्रपञ्चात्मना वा; अनेन अन्यमिथ्यात्वं सिद्धम्। **परमार्थः** इत्याद्युपादानं तु पुराणमध्येऽपि [४] सत्यैकत्वसाधकाभ्यासलिङ्गस्फूर्त्यर्थम्। **नान्योऽस्ति** इत्युक्तं विवृणोति—**यदेतत्** इति। उक्तमेव **ज्ञानस्वरूपम्** इत्यादिना पुनरपि द्रढयति। **ये तु ज्ञानविदः** इत्याद्यपि केषुचिद्बाधप्रदर्शनेन व्यतिरेकेण स्थिरीकरणं [५] भ्रमनिवृत्तेर्धीमात्रसाध्यत्वख्यापकं च। कर्मशास्त्रनिरूढकर्तृनानात्वोपलम्भविरोधशान्त्यै

---

१ सर्वत्र बाधानुवृत्तम्. पा. (सु) २. न्यायेन. पा (ख)
३. ब्रह्मास्तीति पा. (क, ख, घ) ४. व्यक्त्यैकत्व. पा. (सु)
५ भ्रमनिवृत्ते.. पा. (सु)

तत्रैवात्माद्वैतमपि स्थापितमित्याह—तस्य इति। एकमयम् इति। मयडिह स्वार्थिकः। आत्मपरशब्दाभ्यां भेदशङ्कां परिहर्तुं यदि इति श्लोकः। वेणुरन्ध्र इत्यादिना दृष्टान्तमुखेनात्मभेदस्योपाधिकल्पितत्वोक्तिः। निदर्शितस्यैव निर्धार्योपदेशं दर्शयति—सोऽहम् इति। उक्तमर्थं विसंवादिना यथोक्तकरणेन द्रढयति—तत्याज भेदम् इति। भेदमोहमित्यर्थः। जीवानां मिथो भेदधीनिवृत्तिरुक्ता। अथ जीवब्रह्मभेदबुद्धेरज्ञानमूलत्वं तदनुवृत्तौ हेत्वभावात्तन्निवृत्तिं चाह—विभेद इति। स्पष्टार्थतया पुराणोक्तिः पूर्वमुदाहृता। ऐतिहासिकं वाक्यमात्मनां परस्परं ब्रह्मणा चैक्ये तदन्यमिथ्यात्वे च दर्शयति—अहमात्मा इति। अत्र सर्वभूतशब्दस्य जीवविषयत्वशङ्का सर्वक्षेत्रशब्देन प्रशमिता। न तदस्ति इत्यादौ मया विना यत्स्यात्तन्नास्ति; मद्व्यतिरिक्तं न परमार्थसदित्यर्थः। इत्यादिभिः इति भूयसां बलीयस्त्वार्थम्। उपासनविधिपरेषूक्तानां गुणविग्रहादीनां कल्पितत्वव्यक्त्यै वस्तुस्वरूपोपदेशपरैः इत्युक्तम्।

मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम्। यथा रज्ज्वधिष्ठानकसर्पादेः। दोषवशाद्धि तत्र तत्कल्पनम्; एवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदं जगद्यथावस्थितं ब्रह्मस्वरूपावबोधबाध्यं मिथ्यारूपम्। दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीया अनाद्यविद्या।

मिथ्यात्वनिरूपणम् अविद्यानिरूपणं च

ननु एतेषु मिथ्याशब्दो न दृष्टः। नानात्वनिषेधादितात्पर्यतस्तत्सिद्धावपि किमिदं मिथ्यात्वम्—असत्त्वम् अन्यथाधीगोचरत्वं सदसदन्यत्वं चतुष्कोटिमुक्तत्वं वा; आद्यान्त्यौ निवर्त्याभावे निवर्तकशास्त्रादिवैयर्थ्यप्रसङ्गान्निर्बाधास्तिबुद्ध्या च निरस्तौ, तव चानिष्टौ। अत

एव न द्वितीयः—अधिष्ठानस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गादारोप्यस्यान्यत्र सत्त्वप्रसङ्गाच्च । न च तृतीयः—सदसद्विध्योरिव व्याघातादप्रसिद्धेश्च । अन्यच्च न युक्तं पश्याम इत्यत्र प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वाभिप्रायेण प्रतिवक्ति–**मिथ्यात्वम्** इति । नामशब्दः शुक्तिरूप्यादिषु तत्प्रसिद्धिपरः ।

ख्यातत्वादसदन्यत्वं बाध्यत्वेन सदन्यता ।
तेनानिर्वचनीयत्वं स्यादित्यत्राभिसंहितम् ॥ ३३४ ॥

प्रतीमानत्वम् इह प्रकाशमानत्वम् । तेन वृत्तिविषयत्वमपि । [१] "साक्षिणः प्रकाशमानायामविद्यायामपि [२] अनुवृत्तेस्तदितरविवक्षयोक्तिः" इति तु मन्दम् । "प्रतीयमानत्वपूर्वकतया बाधकधीप्रागभावादिव्यावृत्तिः" इति केचित् । नियमश्चात्र विवक्षितः ।

तत्त्वधीप्रागभावादिः प्रतिपन्नोऽन्यथापि च ।
तत्त्वबुद्ध्या [३] निवर्त्येत व्यावर्त्य इह तेन सः ॥ ३३५ ॥

असदत्र व्यवच्छेद्यं कैश्चिदिष्टं तदा पुनः ।
नास्तिधीगोचरत्वेन धीनिवर्त्यत्वकल्पनम् ॥ ३३६ ॥

भ्रान्तिनिवर्त्यसत्यसर्पादिव्यावृत्त्यै लोकदृष्ट्यनुसारेण **यथावस्थितशब्दः** । सत्यस्य हि निषेधकालस्थितत्वेऽपि तदानीं नास्तीति बुद्ध्या आभिमानिकं निवर्त्यत्वं स्यादिति भावः ।

---

१. साक्षिणा. पा (क, ख, घ) २. अनुवृत्ति पा. (क, ख, घ).
३. निवर्तेत पा. (क, ख, घ).

व्यवच्छेद्येषु सत्यत्वमन्वारुह्यात्र लक्षणम् ।
तन्मुखेन प्रबुद्धस्य तेषां बाधोऽपि सेत्स्यति ॥ ३३७ ॥

लक्ष्यमेव व्यवच्छेद्यं लक्षणस्थपदैर्यदि ।
विपक्ष एव पक्षः स्यादस्तु पर्यवसानतः ॥ ३३८ ॥

इति । **वस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम्** इति । अत्र मात्रशब्दो योज्यः; [1] याथार्थ्यबुद्ध्यैव निवर्त्यमित्यर्थः । तेन मन्त्रादिशक्तिविशेषसहितधीनिवर्त्यविषादिव्युदासः । वेद्यगतविरुद्धाकारग्रहणाग्रहणयोर्बाधादिप्रयोजकत्वव्यक्त्यै सामानाधिकरण्यभ्रमजन्यातिप्रसङ्गशान्त्यै च समासविशेषव्यक्त्यर्थो **वस्तुशब्दः** । दण्डादिनिवर्त्यव्यावृत्त्यै ज्ञानोक्तिः । नाशबाधयोरविशेषाभिमानाद्वा निषेधबुद्ध्यर्हत्वसाम्याद्वा नाश्यबाध्ययोर्निवर्त्यशब्दानुवृत्तिः । **निवर्त्यत्वम्**—निवर्तनार्हत्वम्; तेन भूरन्ध्रादिभ्रमनिवर्त्यरज्जुसर्पादिष्वव्याप्तिर्निरस्ता । नचात्र [2] बाधकधीनिवर्त्यभयादावतिव्याप्तिः; निवर्तमानदुःखस्य क्षणिकतया तन्निवृत्तौ बाधकधीवैफल्यात्, सामग्र्यभावादुत्तरदुःखानुत्पत्तेः । तदिह यन्निष्ठतया प्रतिपन्नं, तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि[3]तयापि तत्त्वज्ञानेन विषयीकारार्हत्वमिति तु तात्पर्यविश्रमः । उक्तस्य सर्वसम्मत्यर्थमाह—**यथा** इति । ननु सारूप्यतत्त्वाग्रहौ सर्वत्र भ्रान्तिनिदानम् । तौ च जडेष्वेव स्तो न ब्रह्मणि; तस्य निर्विशेषत्वनित्यस्वप्रकाशत्वाभ्युपगमादित्यत्राह—**दोष** इति । अनिर्वचनीयदृष्टान्त[4] स्थापनम् [इति] अत्र । हिः प्रसिद्धौ । दुःखाद्यभावेषु सुखादिभावारोपे सारूप्यतत्त्वाग्रहासम्भवादिति च हेरभिप्रायः; सारूप्यसद्भावेऽप्यतिरिक्तदोषाभावे भ्रान्त्यभावात्स एव न प्रयोजक इति भावः ।

---

१. यथार्थबुद्ध्यैव. पा (सु). २. बाधकाबाधकधी. पा. (सु), बाधकबाधकधी पा (ख, घ).
३ तया तत्त्व. पा. (सु). ४. स्थापने [नमित्य] पा. (सु)

निदर्शितं दोषकल्पितत्वं तत्कल्पितमिथ्यात्वलक्षणं च पक्षेऽतिदिशति—**एवम्** इति—जडत्वसविशेषत्वपरिच्छिन्नत्व [१] पराक्त्वादिकं नाध्यासाधिष्ठानत्वे प्रयोजकमित्यभिप्रायेण **चिन्मात्रत्वानूक्तिः**। तत्त्वाग्रहश्च ब्रह्मणि स्वरूपविषयविशदवृत्तिज्ञानानुदयात्सिद्धः। स्वतो वा परतो वा प्रकाशमानत्वं चाध्यासापेक्षितं भ्रमविरुद्धत्वेन न शङ्कनीयम्। सर्वज्ञत्वमपि परब्रह्मण्यध्यस्तमिति ज्ञप्त्यै [२] सर्वाध्यासयोग्यत्वाय च **परब्रह्मशब्दः**। अत्र कल्पितत्वमिदन्त्वं च बाध्यत्वे हेतुतयाभिप्रेते। अध्यसनीयत्वे सादृश्यवैसादृश्य [३] अल्पत्वानन्तत्वादिकं न तन्त्रमिति ज्ञापनार्थं **देव** इत्यादिना कृत्स्नचिदचिद्भेदोक्तिः। न ह्यत्र मिथ्यात्वे साध्ये व्यभिचारस्थलम्; न च प्रत्यनुमानेन सत्यत्वे साध्ये बाह्येषु दृष्टान्तः। ब्रह्मणि तु दृष्टान्तेऽनुवृत्तसत्यहेत्वसिद्धिः, कल्पितस्तु भासमानत्वादिः खपुष्पादावपि कथञ्चित्स्यादिति भावः।

"यस्मिन् सर्वाणि भूतानि [४] आत्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" ॥

इत्यादिपरामर्शेन **यथावस्थितम्** इत्यादिकमुक्तम्। **बाध्यम्**—नास्तीति- [५] वेद्यमित्यर्थः। एवं मिथ्यालक्षणयोगात् **मिथ्यारूपम्**—मिथ्याशब्द-

---

१ परत्वादिकम्. पा. (सु, क). २. सर्वाध्यासायोग्यत्वाय. पा (सु).

३. अल्पत्वादिकम् पा. (सु, ख, घ).

टि—आचार्यचरणानुगृहीतेशावास्यभाष्यानुसारेणायं पाठः आदृत', सर्वत्र मातृकासु तु "यदा सर्वाणि—तदा को मोहः" इत्येवोपलभ्यते.

४. ह्यात्मैव पा. (सु). ५. 'इत्यर्थ.' इति (सु) कोशे न.

वाच्यमित्यर्थः । स्वाधिकरणधीविषयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि वा । एवं भ्रान्तिबाधोक्त्या दोषतिरोधानयोः [१] कल्प्यत्वादर्थापत्तिद्वयसिद्धं ज्ञानमिति सूच्यते।

ननु अतिरोहिताकारे नाध्यासः, तिरोधौ स्वरूपतदतिरिक्तप्रकाशविकल्पेन स्वप्रकाशात्मस्वरूपनिवृत्तिः सविशेषत्वं वा स्यात् । अतस्तिरोधानार्थमविद्यान्तरं कल्प्यम् । सदसदादिविकल्प [२] दुःस्था चासौ । तस्य [३] च कल्पितत्वे दोषान्तरापेक्षया अनवस्था, अकल्पितस्तु ब्रह्मस्वरूपान्यत्वानन्यत्वादिविकल्पासहः । न च दोषत्वेन लोकवेददृष्टः कश्चिद्ब्रह्मणि सम्भाव्यते। एकश्च दोषो न सर्वाध्यासकृदित्याशङ्क्याह—**दोषश्च** इति । **स्वरूपतिरोधान**–[४] इत्यादिभिः क्रमाच्छङ्कोद्धारः । अहन्त्वेदन्त्वादिभिस्तद्वान्तरैश्च **विक्षेपस्य विचित्रत्वम्**। "स्वरूपतः स्वभावतश्च" इति केचित्। "आच्छादिका विक्षेपिका चेति विभागश्चैकस्या एवाकारभेदात्" इति केचित् । **विक्षेपिका**—विशेषप्रतिभासिकेत्यर्थः । दुर्घटस्वभावाविद्यामाहात्म्यात्सर्वमिदं समाहितम्। युगपत्कोटिद्वयारोपात्मकसंशयविशेषहेतु [५] दोषवत् [६] विचित्राध्यासहेतुत्वोपपत्तिः । विरुद्धसमुच्चयभ्रमजनकानेकान्तवादवच्च तिरोधानमपि न वास्तवम्। परमार्थद्वित्वमर्थक्रियाविरहं च परिहर्तुं सदसद्वैलक्षण्योक्तिः ।

"अनृतेन हि प्रत्यूढाः" "तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम्" "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्। तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" "मायां

---

१ कल्पितत्वात् पा (घ).
२. दुःस्थश्चा पा (क, ख, घ).
३. 'च' इति (घ, ख, कोशयोः न.
४. इत्यादिना. पा. (मु).
५. दोषात्. पा (मु).
६ विचित्राध्यासोपपत्ति.. पा. (मु)

तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "मम माया दुरत्यया" "अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते" इत्यादिभिर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्यविद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्यवगम्यते।

तस्याः [1] स्वरूपं परब्रह्मदोषत्वं तत्फलं च श्रुत्यैव स्थापयति—**अनृतेन** इति।

अविद्याया अनिर्वाच्यत्व ब्रह्मण अविद्यातिरोहितत्वं च

प्रत्यूढाः—प्रतीपं प्रापिताः; प्रतिरुद्धा इत्यर्थः। तरङ्गचन्द्रवत्कल्पितजीवभेदविवक्षया बहुवचनम् 'पाशवदविवक्षितार्थं वा; "एतं ब्रह्मलोकं न [2] विन्दन्ति" इत्यत्र प्रत्यूढत्वं हेतुः। इदं पूर्ववाक्योक्तेन विवृणोति—**तेषाम्** इति। "त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः" इत्युक्तानां तत्तत्कामोपाधिप्रतियोगिभूतकल्पितार्थव्यावृत्तिरूपाणां ब्रह्मस्वभावानां तदभिन्नतया प्रामाणिकानां सतां मिथ्याभूतमज्ञानमाच्छादकमित्यर्थः। व्यावर्त्यभेदेन व्यावृत्तिभेदकल्पनयात्रबहुत्वोक्तिः। 'पूर्ववत्पाश [3] न्यायेन वा' इति केचित्। अविद्याया अनिर्वाच्यत्वं दर्शयति—[4] **नासदासीत्** इति। नात्र निषेधमात्रे पर्यवसानम्; उभयनिषेधेन **तम आसीत्** इति विहितमुभयविलक्षणमेव हि स्यादिति भावः। केचिदाहुः—"बन्धमूलमज्ञानं कर्मरूपम्; प्रवाहानादिभ्रान्तिज्ञानमूलं त्वज्ञानमिन्द्रियादिदोषाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानप्रागभावश्चेत्येतत्सर्वम् तत्कार्याणि च सदसद्विलक्षणानि। सर्वमूलाविद्या त्वर्धपञ्चमाकारा तन्निवृत्तिर्हि [5] पञ्चमप्रकारा"

---

१. स्वरूपं ब्रह्म. पा. (सु). २. विन्दति. पा. (क, ख, घ).
टि—"अदिति. पाशान्" इतिवत्.
३. नयात्. पा (ख, क, घ) ४ नासदिति. पा. (ख, क, घ).
५. पञ्चमाकारा. पा (सु).

इति। तमश्शब्देन ज्ञानविरोधित्वं तिरोधायकत्वं च व्यज्यते। **तमसा गूढम्**—अज्ञानेनावृतम्। अत्र **प्रकेतम्** इति विशेष्यं ब्रह्म। ननु सुबालश्रुतौ तमश्शब्देनातिसूक्ष्मा मूलप्रकृतिरुच्यते, न त्वदिष्टाविद्येति अत्र प्रकृतेर्मायात्वेन मिथ्यात्वमीश्वरस्यापि मायाकल्पितत्वं श्रुतमित्याह—**मायां तु** इति। प्रकृतिं मायां विद्यादिति विपर्यस्यान्वयः। एकस्य सतो मायामरीचिकावीचिकाभिर्विविधत्वेन भानमाह—**इन्द्रो मायाभिः** इति। अत्र इन्द्रः सर्वदृगीश्वरः; "रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय" इति पूर्ववाक्यस्वारस्यात्। "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म *ततममपश्यदिदमदर्शमिति। तस्मादिदन्द्रो नाम" "इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः तं वा एतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण" इत्युपनिषदैव तद्विषयत्वेन निरुक्तेश्चेति भावः। "ज्ञानवान्मां प्रपद्यते। वासुदेवः सर्वमिति—" इत्युक्तैक्यज्ञानमन्तरेणास्या मायाया दुस्तरत्वं गीतमित्याह—**मम माया** इति। तदनादित्वं तया तिरोधानं कदाचित्तन्निवृत्तिश्च [1] समर्थ्येत इत्याह—**अनादि** इति। आदिशब्देन "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" "गुणमाया [2] समावृतः" यन्त्रारूढानि मायया" इत्यादिसंग्रहः। स्वरूपविधि [3] वाक्यसिद्धशुद्धाकारानुरोधेन दोषविधिपरेषु महेश्वरादिशब्दा बहुवचनञ्च मायोपश्लिष्टविषयतया न त्रिविधभेदसत्यत्वं स्थापयितुं क्षमन्त इत्यभिप्रायेणानुदाहृतानेकवाक्य [4] संकलितार्थस्य निर्विशेषत्वादेरनूक्तिः।

---

* टि—उपनिषदनुसारेण अयं पाठ आदृतः; मातृकासु "तमपश्यदिदमदर्शमिति। तस्मादिन्द्रो नाम" इत्येवोपलभ्यते.

१. स्मर्यते. पा. (क, ख, घ).
२. सवृंत.. पा. (सु).
३. वाक्यसिद्धाकार. पा. (सु).
४ सङ्कल्पितार्थस्य पा. (क, ख, घ)

"तदैक्षत बहु स्याम्.।" "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्–" इत्यादि प्रमाणं सर्वार्थानां च सच्चिदनुवेधेन भानं चानुसरन् शुक्तिरूप्यादिवद्भ्रमस्य विषयाश्रयभेदशङ्कां च व्युदस्यति—स्वगतनानात्वम् इति। स्वाध्यस्तं चिदचिद्भेदं वृत्तिसम्भेदेन [1] स्मृतित्वम् अनुभवत्वादिधर्मभेदं चेत्यर्थः।

यथोक्तम्—

"ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः।
[2] अतो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि॥

यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्।
तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः॥"

"तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्क्वचित् कदाचिद् द्विज वस्तुजातम्।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम्॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम्।
एकं सदैकं परमं परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति॥

सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते॥" इति।

---

१. स्मृतित्वानुभवत्व पा. (सु) २ 'ततो हि' इति पाठभेदः.

दोषविषयतयादाहृतश्रुतीनां महेश्वरादिशब्दैरन्यपरत्वशङ्कां [1] निवारयितुं श्रुतितदर्थापत्तिसिद्धमर्थं निर्विशेषवस्तुदोषविषयोपबृंहणेन व्यनक्ति—**यथोक्तम्** इति। [2] निर्विशेषेऽपि **भगवानित्युपचारः**। **अशेषमूर्तिः**—सर्वत्वेन भ्रान्तिसिद्ध इत्याशयः। **न तु वस्तुभूतः** "पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः" "चतुर्विधोऽपि भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः" इत्यादिवादान्न देवादिजडवस्तुरूपः। यद्वा—वक्ष्यमाणशैलादिकृत्स्नजगद्वस्तुरूपः। अत्र स्वरूपसाक्षिवृत्तिज्ञानानां प्रपञ्चरूपविकृतयोगात् **विज्ञान**शब्दो विविधं ज्ञायतेऽनेनेत्यविद्याविषयः। **विजृम्भितानि**—अध्यस्तानि [3] इत्यर्थः। भेदस्य दोषकल्पितत्वं व्यतिरेकेण द्रढयति—**यदा** इति। **शुद्धम्**—अविद्यामुक्तम्। **निजरूपि**—तन्मूलभेददृष्टिशून्यम्। तत एव **सर्वकर्मक्षयेऽपास्तदोषम्**—कर्मसाध्यक्लेशादिरहितम्। **संकल्प** इहाविद्या। "अविद्यातरु [4] सम्भूतिस्थानतो दर्शनात्" "विज्ञानविजृम्भितानि" इत्युक्तस्यैव चात्र परामर्शात् समन्ताद् ब्रह्मणैकीकृत्य वा कल्प्यन्तेऽनेन भेदा इति व्युत्पत्तिसम्भवाच्च। **वस्तुषु वस्तुभेदाः**—वस्तुत्वेन पृथग्भूतेषु देवादिपिण्डेषु [5] कल्पितेषु जीवेषु वा [6] तद्भद्धाता देवत्वादयो देवादिपिण्डाश्च न भवन्ति; देवादिप्रतिभासो न स्यादित्याशयः। उक्तप्रदर्शनमात्रार्थतया [7] "वस्त्वस्ति" इत्यादिश्लोकद्वयमत्र नोपात्तम्। श्लोकचतुष्टयोक्तं विजातीयभेदाभावं निगमयति—**तस्मात्** इति। ज्ञानमात्रात्मनि यथादर्शनं तत्तद्भादिभिरुक्तः सजातीयभेदोऽपि

---

१ निरसितुम्. पा. (सु)
२. निर्विशेषोऽपि पा. (क, ख, घ).
३. 'इत्यर्थः' इति (सु) कोशे न.
४ सम्भूतीत्येतत्स्थाने. पा. (सु)
५. 'कल्पितेषु' इति (घ) कोशे न.
६ तद्भद्भूता. पा (क)
७. वस्तु इत्यादि. पा (सु).

भ्रान्तिसिद्धतया [1] मिथ्याभूत इत्याह--**विज्ञानम्** इति । **विज्ञान**शब्दाविह स्वप्रकाशानन्दरूपविलक्षणज्ञानपरौ, तथापि निरसनीयत्वेनाभिमताः स्वगता भेदा दुस्त्यजा इत्यत्राह--**ज्ञानम्** इति । **विशुद्धम्**--अविद्योज्झितम् । अत एव **विमलम्**--भेददृष्टितन्मूलकर्मरहितम् । [2] **विशोकम्**--कर्माभावादेव तत्फलभूतशोकमोहादिशून्यम् । **एकम्** इति पूर्वोक्तात्मानुवादः । **सदैकम्**--सर्वदानाघ्रातविकारषट्कम् । ईदृशस्योत्पत्त्यादिकमपि अन्तःकरणवृत्तिसम्भेदादध्यस्तम् । मिथ्यात्वादेवात्र [3] वृद्धिह्रासादिकं निषिध्यते । स्फटिकरागकल्पस्याविद्यादेरवस्तुत्वेऽपि स्वाप्नसर्पादिनीत्या निराचिकीर्षादिकमपि न विरुद्धमिति भावः । **परमः परेशः** इत्यादिना सामानाधिकरण्येन जीवेश्वरभेदस्यापि कल्पितत्वाक्तिः । किमसौ दुरारोहः पूर्वपक्ष इत्यत्राह--**सद्भाव** इति । भेददृष्टेरविद्याजन्यत्वशङ्कया निःशेषोन्मूलनाय निगमयति--**एतत्** इति । **एतत्**--ज्ञानमात्रस्वरूपं ब्रह्म [4] स्वाप्नप्रपञ्चकल्पेन भुवनेनाधिष्ठानतयाश्रितम् । **संव्यवहारभूतम्**--समन्तात् एकीकृत्य वा व्यवहारकर्मभूतमिति [5] यावत्; तत्रापि कारणमविद्येति चोक्तमित्यर्थः । चकारः--"सद्भाव [6] उक्तः" इत्यनेन भ्रमहेतूक्तेः समुच्चयार्थः । एवं [7] वा योजना--"संव्यवहारभूतं" भुवनकोशादकं तत्रापि एतदेवाध्यासतो भुवनाश्रितं "ज्योतींषि [8] विष्णुः" इत्यादिना तथोक्तमिति । यद्वा--एतत्तु भुवनगतं संव्यवहारभूतं संव्यवहारेण प्राप्तं व्यावहारिकं सत्यत्वं यत्, तत्राप्यध्यास एव

---

१. मिथ्येत्याह. पा. (क, ख, घ).
२ 'विशोकम्' इति (क, ख, घ) कोशेषु न.
३. 'वृद्धि' इति (घ) कोशे न.
४. स्वप्नप्रपञ्च. पा (सु).
५. यत्तत्रापि. पा. (सु).
६. 'उक्तः' इति (सु) कोशे न
७. योजनीया. पा. (घ)
८. 'विष्णु' इति (सु) कोशे न.

[१] कारणमुक्तमिति । तथा च परेष्टानुवादे भाषिष्यते—"तस्य भुवनादेः सत्यत्वं व्यावहारिकमिति तत्त्वं तवोपदिष्टम्" इति । चः त्वर्थः ।

अस्याश्चाविद्याया निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन निवृत्तिं वदन्ति "न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति" "न पश्यो मृत्युं पश्यति" "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति"

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" ॥

"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः" *इत्यादयः श्रुतयः । अत्र मृत्युशब्देन अविद्याभिधीयते ; यथा सनत्सुजातवचनम्—"प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि" इति ।

अविद्याया ब्रह्मात्मैक्यज्ञाननिवर्त्यत्वं मृत्युशब्दवाच्यत्वं च

एतावता [२] प्रकृते किमायातमित्यत्र मुक्त्युपायस्य कर्मनैरपेक्ष्यं सिद्धपरवाक्यानुविधायिमोक्षोपायपरवाक्यशक्त्या व्यनक्ति—**अस्या** इति । अनिर्वाच्यत्वादिविशिष्टाया इत्यर्थः । तत एव ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं ब्रह्मात्मैकत्वं महावाक्यार्थः ; ऐक्यदर्शनमविद्यानिवर्त्तकमित्याह—**न पुनः** इति । एकं पश्यति इति यत् ततो न पुनर्मृत्यव इति

---

१. कारणभूतम् पा. (सु).

* टि—श्रीभाष्यकोशेषु सर्वत्र 'इत्याद्या' इत्येवोपलभ्यते, तत्त्वटीकायाम् 'आदिशब्देन' इत्यनुगृहीतत्वात् 'इत्यादय' इति पाठ आदृतः

२ 'परम'. पा. (सु, ख) इति कोशयो न

योजना । य इति वाध्याहारः । **तदेकं पश्यति** इत्यत्र कर्तृकर्मभेदव्युदासोऽप्यभिप्रेतः । शब्दजन्यप्रत्यक्षाभिप्रायेण पश्यतीत्याद्युक्तिः । दृगधीनसिद्धेरविद्यायास्तत्कार्याणां रोगादीनामदर्शनमत्र साध्यमित्याह—**न पश्य** इति । निर्विशेषात्मैक्यबुद्धिदार्ढ्यानन्तरमेव भयनिवृत्त्या तत्कारणाविद्यानिवृत्तिसूचनमाह—**यदा हि** इति । **अदृश्ये**—दृक्कर्मत्वरहिते । **अनात्म्ये**—अशरीरे ; आत्मना व्याप्यं हि शरीरमात्म्यम् । **अनिरुक्ते**—अशब्दगोचरे । **अनिलयने**—अनाधारे । यद्वा निलीयतेऽस्मिन्नध्यस्तैरिति निलयनमविद्या तद्रहिते । **अभयम्** इति प्रतिष्ठाविशेषणम्, लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः क्रियाविशेषणं वा अव्ययीभावेन भयाभावायेति वा; **अथ सोऽभयं गतः** इति फलोक्तिसंवादात् । **प्रतिष्ठाम्**—ऐक्यबुद्ध्या स्थितिमित्यर्थः । बन्धकतया सिद्धान्तीष्टानां कर्मपर्यन्तानामपि धीनिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वं दर्शयति—**भिद्यते** इति । **हृदयग्रन्थिः**—अविद्या । संशयादि तत्कार्यमिति [1] सकार्याविद्यानिवृत्तिरिहोक्ता । ननु "तादृगेव भवति" "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा [2] विपश्चिता" इत्यादिषु फलदशायां तादृक्त्वसाम्यभेदोक्तिस्वारस्यात् "पृथगात्मानम्" [3] इत्युक्तेश्च भेदज्ञानमेव मुक्तिहेतुः स्यादित्यत्राह—**ब्रह्म वेद** इति । अत्राविद्याकृतभेदनिवृत्तिरवधारणद्योत्या । न ह्यत्र तद्भूतरयातद्भूतस्य वा तद्भावः साध्यः ; कर्मसमुच्चयादिनिरासार्थमैक्यज्ञानेनाविद्यातरणव्यक्त्यर्थं चाह—**तमेव** इति । "वेदाहमेतं पुरुषं [4] महान्तम्" इति सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धजीवैक्येन

---

१. तत्कार्याविद्यानिवृत्ति . (क).
२. ब्रह्मणा इत्यादिषु. पा. (क, ख, घ).
३. इत्युक्तेर्भेद. पा. (क, ख, घ).
४ 'महान्तम्' इति (क, ख, घ). कोशेषु न.

प्रकृतो ह्यत्र 'तम्' इति परामृश्यत इति भावः। इदं वाक्यद्वयं [१] ज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षसाधनत्वाय प्रागुपात्तम्; इह त्वविद्यानिवृत्त्यतिरिक्तसाध्यनिरासार्थम्। "नान्यः पन्थाः" इति [२] कर्मनिषेधपरम्। आदि शब्देन "ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान्" इत्यादिसंग्रहः। श्रुतय इति प्रकृत्या बहुवचनेन च [३] श्रुतस्यैव ग्राह्यत्वं मिथस्संवादेन दार्ढ्यं च सूच्यते। उपात्तवाक्येष्वविद्यानिवृत्तिर्न भाति; मृत्युशब्दस्तु अर्थान्तरेऽपि स्यादित्यत्राह—अत्र इति। मोक्षोपायवाक्येषु ज्ञाननिवर्त्यविषयत्वौचित्यादस्याविद्यात्वमिति भावः। प्रसिद्धिविरोधिशङ्कां निरस्यति—यथा इति। प्रमादः—अनवधानता अज्ञानम्। कार्येण वा कारणलक्षणा। अप्रमादम्—अविद्यानिवृत्तिम्। यद्वा—अत्र अमृतत्वसाधनतयोक्तः अप्रमादस्तत्त्वज्ञानम्; तत्प्रतिपक्षः प्रमादोऽप्यत्राज्ञानमेव। अहं ब्रवीमि इति तत्त्ववित्सिद्धान्त [४] ख्यापनपरम्।

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिशोधकवाक्यावसेयनिर्विशेषस्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं च "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद" "अकृत्स्नो ह्येषः—आत्मेत्येवोपासीत" "तत्त्वमसि" "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्" इत्यादिवाक्यसिद्धम्। वक्ष्यति चैतदेव—"आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति। तथा च

---

१. ज्ञानस्यैव मोक्षसाधन. पा. (क, ख, घ). २ तु निषेधपरम् पा (सु).
३. श्रुतस्य ग्राह्यत्वम्. पा. (क, ख, घ). ४ ख्यापनम् पा. (सु).

वाक्यकारः—"आत्मेत्येव तु गृह्णीयात्सर्वस्य तन्निष्पत्तेः" इति । अनेन च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन मिथ्यारूपस्य सकारणस्य बन्धस्य निवृत्तिर्युक्ता ॥

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं जीवतादात्म्यमैक्यज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं च नैतेषु व्यक्तं भातीत्यत्र [१] शोधयन्निर्विशेषत्वमुपायपरवाक्यैस्तत्त्वनिर्देशैस्तदनुसन्धानपरैश्च वाक्यैर्जीवैक्यज्ञानसिद्धिं चाह—**सत्यम्** इति । **त्वं वा** इत्यादिना देवतां प्रति उक्तस्यैव तदर्थस्य—**तद्योऽहम्** इत्यादिना स्वस्मिन्ननुसन्धानं [२] स्थापयति । उक्तस्य सूत्रकृद्दिष्टत्वमाह—**वक्ष्यति** इति । **एतदेव**; न त्वदिष्टमिति भावः । **आत्मेति**—स्वानन्यत्वेनेति यावत् । सूत्राभिप्रेतं तद्विवृत्त्या स्पष्टयति—**तथा** इति । **सर्वस्य तन्निष्पतेः**—भातस्य सर्वस्य तस्मिन्नध्यस्तत्वादित्यर्थः; बाधावस्थाया-मधिष्ठानभूतब्रह्मात्मतया परिशिष्टत्वादिति भावः । अद्वैतधीकरणस्य वाक्यस्य सूत्रवाक्याभ्यां सूचितमनुग्राहकं वचः "सन्मूलाः" इत्यादिना प्रागुक्तमेव । चोद्योत्थापनायाह—**अनेन** इति । [३] सत्यभेदबाधस्वरसेनेति भावः । **च**: पूर्ववदुभयार्थः । द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिसूचनाय **ब्रह्मात्मैक**-त्वोक्तिः । मिथ्याभूतस्य ज्ञानेतरकर्मनिवर्त्यत्वे सत्यत्वं स्यात्, तच्च मानविरुद्धम्; न च रज्जुसर्पादिनिवृत्तौ मन्त्रौषधदण्डघाताद्यपेक्षेति भावः । अपुनरङ्कुरत्वाय **सकारण**त्वोक्तिः ॥

---

१. शोधकैः पा (क). २. स्थाप्यते. पा. (क, ख, घ)

३. सत्यभेदस्वरसेन. पा. (ख).

ननु च सकलभेदनिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा कथमिव शास्त्रजन्य[1]विज्ञानेन क्रियते? कथं वा रज्जुरेषा न सर्प इति ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते? तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयोर्विरोधः, इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति चेत्; तुल्ययोर्विरोधे वा कथं बाध्यबाधकभावः? पूर्वोत्तरयोर्दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्यामिति चेत्; शास्त्रप्रत्यक्षयोरपि समानमेतत्। एतदुक्तं भवति—बाध्यबाधकभावे तुल्यत्वसापेक्षत्वानिरपेक्षत्वादिः *[2] अकारणम्; ज्वालाभेदानुमानेन प्रत्यक्षोपमर्दायोगात्। तत्र हि ज्वालैक्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते। एवं च सति द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधे यत्सम्भाव्यमानान्यथासिद्धि तद्बाध्यम्। अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद्बाधकमिति सर्वत्र बाध्यबाधकभावनिर्णय इति। तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायासम्भाव्यमानदोषगन्धानवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेषनित्यशुद्ध [3] बुद्धमुक्तस्वप्रकाशचिन्मात्रब्रह्मात्मभावावबोधेन सम्भाव्यमानदोषसावकाशप्रत्यक्षादिसिद्धविविधविकल्परूपबन्धनिवृत्तिर्युक्तैव। सम्भाव्यते च विविधविकल्पभेदप्रपञ्चग्राहिप्रत्यक्षस्यानादिभेदवासनादिरूपाविद्याख्यो दोषः॥

आस्तामनुकूलस्तर्कः, प्रतिकूलस्तु सिद्ध इत्यभिप्रायेण चोदयति—**ननु च** इति। बाधकतयेष्टयोः शास्त्रानुमानयोः शब्दार्थस्वरूपतद्व्युत्पत्तीनां [4] व्याप्ति-

शास्त्रजन्यविज्ञानेन धर्मलिङ्गादीनां च सिद्ध्यर्थमुपजीव्यं प्रत्यक्षं न ताभ्यां बाध्येत।

बन्धनिवृत्त्युपपत्तिः अन्यथा—आदित्यो यूपः, पावकोऽनुष्ण इत्यादेरपि प्रत्यक्षबाध-

---

१. 'ज्ञानेन' इति पाठभेद. २ 'न कारणम्' इति बहुषु पाठभेद.

* टि—तत्त्वटीकानुसारेण 'अकारणम्' इति पाठ आदृत..

३ 'मुक्तबुद्ध' इति पाठभेद. ४ व्याप्तिधर्मि. पा (क, ख, घ).

कत्वं स्यात्। चन्द्रादिभेदबाधकस्य [१] तु तत् नोपजीव्यमित्यभिप्रायेण **सकल-शब्दः**। [२] सकलभेदबाधे [३] ह्युपजीव्यबाधोऽप्यन्तर्गतः। **कथमिव**—न कथञ्चित्; प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रमेव बाधितमुख्यार्थं भाक्तं नेयमिति भावः।

अत्र किं प्रत्यक्षत्वान्न बाध्यम्, उत परोक्षत्वान्मूलित्वाच्च न [४] बाधकमिति शङ्काद्वये प्रथमं परिहरति—**कथं वा** इति। प्रत्यक्षशब्द इहापरोक्षमात्रपरः; बाधात्पूर्वमनाभासत्वाभिमानो बाधश्च प्रपञ्चरज्जुसर्पभ्रमयोः सम इति भावः। मूलित्वादिना न शास्त्रं बाधकमिति शङ्कते—**तत्र** इति। **प्रत्यक्षयोः**—अपरोक्षयोरित्यर्थः। इदं च मूलमूलित्वरहितयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोरप्युपलक्षणम्। अत एवेह दूष्यं निष्कृष्यानुवक्ति—**इह** इति। सकलभेदनिवृत्तावित्यर्थः। वैषम्यव्यक्त्यै **तुशब्दः**। प्रत्यक्षशब्दोऽत्र प्रत्यक्षप्रमाणविषयः। द्वयोः प्रत्यक्षयोः इत्युक्तस्य तुल्यबलत्वस्य बाधं प्रत्यप्रयोजकत्वात्, अन्यथा * प्रकरणसमेऽतिप्रसङ्गाद् विपरिवर्तप्रसङ्गाच्चान्यत्प्रयोजकं शिक्षयितुमाह—**तुल्ययोः** इति। चोद्यत्रयनिवृत्त्यै सिद्धान्तीष्टं प्रयोजकं शङ्कते—**पूर्व** इति। **पूर्वोत्तरयोः**रिति क्रमो न नियतः। उक्त [५] प्रयोजकमपि प्रस्तुते तावदस्तीत्याह—**शास्त्र** इति। शास्त्रशब्द इह तज्जन्मधीलक्षकः। धीद्वयविवेकार्थं विशेषविवक्षया वा [६] तत्कारणेऽन्वयोक्तिः। **एतत्**—वैषम्यमित्यर्थः। ननु दुष्टहेतुजत्वस्य बाध्यताहेतुत्वमुपजीव्यत्वाद्यभावेन तुल्यत्वे सति स्यात्, उपजीव्यबाधे चाधर्मत्व-

---

१. तु नोपजीव्य इत्यभि. पा (क, ख), कृत्स्नोपजीव्य. पा (घ).
२. सर्व. पा. (सु, क, घ)
३ 'अप्यु' पा. (सु, ख, घ)
४. बाधकत्वमिति. पा. (सु).
* टि—प्रकरणसमे—सत्प्रतिपक्षे
५. प्रयोजकत्वमपि. पा (सु).
६ तत्करणे. पा. (सु, घ)

साधकहिंसाद्यपि प्रमाणं स्यादित्यत्राह—**एतदुक्तम्** इति । तुल्यत्वोक्तिर्दृष्टान्तार्था । तद्विशिष्टं वा दुष्टहेतुजन्यत्वादिकं विवक्षितम् । आदिशब्देनोपक्रमापच्छेदाधिकरणोक्तनियतानियतपौर्वापर्यादिः परोक्षत्वादेश्च संग्रहः । **अकारणम्**—अप्रयोजकम्; अव्याप्तेरिति शेषः । उक्तमर्थमुदाहरणस्थेन तर्केण द्रढयति—**ज्वाला** इति । कारणं [1] चेदित्यध्याहार्यम् । **अयोगात्** इति प्रसज्यमानोक्तिः । ननु प्रत्यक्षं [2] वर्तमानग्राहितया ज्वालास्वरूपं गृह्णाति; भिन्नसन्तताविव [3]सूक्ष्मदृशामेकसन्ततावपि ज्वालाभेदः प्रत्यक्षसिद्ध इत्यत्राह—**तत्र** इति । प्रत्यक्षशब्द इह प्रत्यभिज्ञाख्यविशेषविषयः । सा चात्र [4] भ्रान्तिरूपा पटुतरदृष्टीनामपि पूर्वापरकालवर्त्यैक्यविषया [*] अत्यन्तसादृश्यसादेश्या[न्यादृश्य]दिभिर्जायत एव । अतो विरोधो बाधश्चात्र सिद्ध इति भावः । तर्हि प्रसिद्धस्याप्रयोजकत्वे प्रयोज्यं निष्कारणं स्यादित्यत्राह—**एवं च सति** इति । **चः** शङ्कानिवृत्त्यर्थः समुच्चयार्थो वा; अव्याप्त्या च सह [5]तर्कबाधे च सतीति यावत् । सजातीययोर्विजातीययोर्वेति [6] न निर्बन्ध इत्यभिप्रायेण **द्वयोः** इत्युक्तम् । **प्रमाणयोः** बलविमर्शात्पूर्वं [7] मानत्वेन भातयोरित्यर्थः । **विरोधे**-[8] मिथो विषयापहाररूपे । **अन्यथासिद्धिः**—स्वविषयसत्यत्वमन्तरेणापि स्वरूपलाभः । तत्र हेतुत्वेन सावकाशत्वमाक्रष्टव्यम् । तच्च द्विचन्द्रादिधीवदप्रमाण-

---

१ चेदिदम्. पा (सु) २ प्रवर्तमानग्राहित्वात्. पा. (सु).

३. च सूक्ष्म. पा. (ख, घ). ४. अभ्रान्ति. पा. (क, घ)

* टि—(सु) कोशे 'सौसादृश्यावसाय' इति, (क, ख, घ) कोशेषु "अत्यन्तसादृश्यसादेयो" इति च दृश्यते, 'सादेय' इत्यत्रार्थस्वारस्यात् 'सादेश्य' इति भाव्यम् इति भाति.

५. तद्बाधे पा (सु). ६. न इति (ख, घ) कोशयोर्नोपलभ्यते

७. अनुमानत्वेन पा. (घ). ८ मिथोऽपहार पा. (सु)

कोटिनिवेशार्हत्वाद्वा पदाह्वनीयादिनयेन [१] अविरुद्धविषयलाभाद्वा स्यात् । **अनन्यथासिद्धम्**—स्वविषयमिथ्यात्वेऽनुपपन्नस्वरूपं [२] विरुद्धमबाधित्वोत्पत्तुम् [३] अनर्हत्वाद्वा । तत्र **हेतुरनवकाशत्वम्**; तच्च [४] पूर्वोक्तावकाशद्वयाभावसमुच्चयरूपम् । **इतरत्**; अनादृतसाजात्यादिविशेषमिति भावः । **सर्वत्र**; तुल्यातुल्योदाहरणेषु तार्तीयबाधस्थलेषु चेत्यर्थः । **निर्णयः**—प्रमाणतर्कसिद्धोऽध्यवसायः । **इति**शब्दः पूर्वो हेतौ, [५] उत्तरः समाप्तौ । [६] 'समानमेतत्' इत्यत्राभिप्रेतं शास्त्रप्राबल्यं विवृण्वन् 'एतदुक्तम्' इति प्रक्रान्तं निगमयति—**तस्मात्** इति । अस्मदुक्तस्यैव प्रयोजकत्वादित्यर्थः । यद्यपि—अविद्यानिवृत्तौ वेदोऽपि न स्यात्; [७] तथापि सर्गप्रलयकालेपूत्पत्तिनाशाभावात् **अनादिनिधन**त्वोक्तिः । तद्विषयैव—

"अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा"। इति स्मृतिरिति भावः । **अविच्छिन्नसम्प्रदाय**त्वोक्त्या मन्वन्तरादिष्वविच्छेदेन विप्लवासम्भवः सूच्यते ।

"प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते।" इत्येतदपि कालविशेषाद्यनुगुणशाखाविशेषप्रवर्तनपरम्; अन्यथा "ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्" इत्यादिभिर्विरोधात्; स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यपौरुषेयत्वसाधकं चात्र सूचितम् । अत एव वक्तृदोषासम्भवः । मन्वाद्याप्तवाक्यानां श्रुतिविरोधे क्वचिद्बाध इष्टः, न तथेत्यभिप्रायेण **गन्ध**शब्दः । एव-

---

१. अविरुद्धार्थविषय. पा (घ).
२. अविरुद्धम्. पा. (सु).
३ अर्हत्वात्. पा. (सु).
४ पूर्वोक्तद्वयावकाश. पा. (सु).
५ इतर.. पा. (क, ख, घ).
६. समानमित्यत्र. पा (सु).
७ अथापि. पा. (घ)

मप्रमाणकोटिनिवेशोऽपास्तः। विरुद्धविषयोऽपि नास्तीति व्यक्त्यै **निर्विशेषत्वा**द्युक्तिः। **नित्य**शब्दः शुद्धत्वादौ सर्वत्र योज्यः, अबाधपरो वा। **शुद्धम्**—अविद्यासाक्षित्वावस्थायामपि वस्तुतस्तद्रहितम्। तेन **बुद्धम्**—अतिरोहितनित्यप्रकाशम्। तत एव **मुक्तम्**—सर्वदा कर्मतत्फलवियुक्तम्। **स्वप्रकाशम्**—मिथ्यात्वप्रयोजकदृश्यत्वोज्झितम्। तत्र हेतुश्चिद्रूपत्वम्। अत्र निषेधकज्ञानाश्रयत्वस्यापि [1] मिथ्यात्वव्यक्त्यै **मात्र**शब्दः। **ब्रह्मात्मभावः**—ब्रह्मण एव प्रत्यगात्मत्वम्। प्रत्यक्षस्य सम्भाव्यमानदोषत्वं प्राचुर्येणान्यत्र दोषदर्शनादन्यत्रापि दोषशङ्कार्हत्वम्। तत एवानुमानादेरपि शङ्कित [2] दोषत्वाय **आदि**शब्दः। देवादिभेदैस्तदवान्तरैश्च बन्धस्य विविधविकल्परूपत्वम्; विशेषतः कल्प्यत इति **विकल्पः**। **एवकारः**—प्रतिकूलतर्कासम्भवपरः। ननु काचाद्यभावान्निर्दोषत्वेन [3] प्रसिद्धेः प्रत्यक्षे दोषो दुर्वचः; तज्जातीये दोषदृष्ट्यान्यत्र [4] अपि तत्कृतौ वेदे वाक्यत्वादिभिस्तथा कृतिः स्यादित्यत्राह—**सम्भाव्यते** इति। **च**ः शङ्कानिवृत्त्यर्थः, बाधकप्रत्ययेन सह [5] कारणदोषनिश्चयस्य समुच्चयार्थो वा। [6] **भेदप्रपञ्चः** निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैरविद्याकल्पितश्चिदचिद्विस्तारः। **प्रत्यक्षस्य** इति भेदग्राहकमात्रस्योपलक्षणम्। **आदि**शब्देन मूलाविद्यां भेददृष्टिं च सङ्गृह्णाति। एतेषु यथार्हमन्योन्याश्रयादिनिरासाय **अनादि**शब्दः। एतेषां दोषत्वम् "वासनारेणुकुण्ठितः" "अविद्यासञ्चितं कर्म" इत्यादिभिस्सिद्धम्।

ननु अनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य

---

१. मिथ्यात्वज्ञप्त्यै. पा. (क, ख, घ).
२ दोषत्वादत्र पा. (सु).
३ प्रसिद्धे पा (सु)
४ 'अपि' इति (घ). कोशे न.
५. कारणदोषद्वयस्य. पा. (सु).
६. "भेदप्रपञ्च—विस्तारः" इतीदृशी पङ्क्तिः (सु) कोशे न दृश्यते.

"ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादेर्भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं प्रसज्येत; सत्यम्—पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वात्तेन बाध्यत एव। वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां शास्त्राणामयमेव न्यायः; निर्गुणत्वात्परस्य ब्रह्मणः। ननु च "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्" "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां [1]शास्त्राणां कथं बाध्यत्वम्? निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति ब्रूमः।

भेदग्राहकप्रत्यक्षादीनामद्वैतश्रुतिविरोधाद्बाध्यत्वमुक्तम्; तत्रातिप्रसक्त्या चोदयति—**ननु** इति। अपिः [2]सदोषनिर्दोषसमुच्चयार्थः, विरोधार्थो वा। बाध्यत्वप्रयोजकभेदावलम्बित्वव्यक्त्यै ज्योतिष्टोमाद्युक्तिः। द्वैतीयभेदावलम्बिनी तृतीयादिदशाध्यायी। आदिशब्देन कर्मविध्यन्तरसंग्रहः। बाध्यत्वोक्त्या प्रमाणलक्षणविरोधोऽपि सूचितः। तत्र [3]धर्मप्रमाणस्य साकल्येनांशतोऽपि वा पादेन वा त्रिपाद्या [4]वा ह्यप्रामाण्यमपाकृतम्। इष्टप्रसङ्गोऽयमित्याह—**सत्यम्** इति। यद्वा—बाध्यत्वमस्ति; तावता सदोषत्वमप्रामाण्यं च न स्यादित्यर्धाङ्गीकारः; मिथ्यात्वेऽपि दृष्टिविधिनयात् साध्यसाधनभावे व्यावहारिकं प्रामाण्यमिति भावः। अङ्गीकृतं निर्दोषस्य बाध्यत्वांशं

श्रुतीनामपच्छेदन्यायेन बाध्यबाधकभावः

---

1. 'शास्त्राणाम्' इति पाठभेदः.
2. सदोषत्वनिर्दोषत्वसमु. पा. (सु).
3. धर्मप्रामाण्यस्य पा. (सु).
4. वाह्य. पा. (सु).

[१] पौर्वापर्यरूपविशेषेऽपि स्वोक्तबाधप्रयोजकव्याप्तिं च श्रौतदृष्टान्तेन विवृणोति— पूर्वं इति । मोक्षशास्त्रस्य—बन्धरूपभेद [२] निवर्तकतत्त्वावेदकवाक्यस्येत्यर्थः । "पञ्च ऋत्विजः समन्वारब्धाः सर्पन्ति। अध्वर्युं प्रस्तोतान्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुद्गाता उद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः" इत्यस्मिन् प्रयोगे "यदि बहिष्पवमानं [३] सर्पतां प्रस्तोतापच्छिद्येत" इत्यादिनापच्छेदप्रायश्चित्तविधौ "यदि प्रतिहर्ता पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत सर्ववेदसं दद्यात्, यद्युद्गाता यज्ञेन यजमानो व्यृध्येतादक्षिणः स यज्ञः संस्थाप्यः" इत्युक्तम् । तदिदं [४] नैमित्तिकद्वयमेकस्मिन्प्रयोगे विरुद्धम् । तत्र युगपदपच्छेदे [५] उद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं वा [६] कार्यम् । पूर्वापरापच्छेदे यो जघन्योऽपच्छिद्येत तस्य [७] प्रायश्चित्तमेवेति व्यवस्थापितम् । तदुक्तम्—"पूर्वापरापच्छेदे * पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्" इति । अत्रैवं पूर्वपक्षः—उपक्रमनयेनासञ्जातविरोधि- [८] तयोदितत्वात्पूर्वस्य प्राबल्यम् । परस्य [९] तूदितविपक्षसन्निधावेव प्रवृत्तेर्दौर्बल्यमिति । सिद्धान्तस्तु—परस्मिन्ननुत्पन्ने तदसन्निधानात्परमबाधित्वा पूर्वस्योदयः । इतरस्य तु पूर्वोदितविरोध्यबाधेनोदयायोगान्निमित्तोदये नैमित्तिकशास्त्रोदयावश्यम्भावाच्च परप्राबल्यम् । उपक्रमोपसंहारयोस्तु विरुद्धस्य परस्यानुदय एव [१०] इति । इह तु कर्मिणां भुक्तौ पूर्वप्रावण्येनार्थक्रमात् तदनुगुणपाठक्रमाच्चापच्छेदवत्पूर्ववृत्त-

---

१. पौर्वापर्यविशेषे पा. (सु). २ निवर्तकत्वावेदकवेदवाक्यस्य. पा. (सु).
३. प्रसर्पताम्. पा (सु). ४. नैमित्तिकमेक. पा (सु).
५. उद्गातृप्रायश्चित्त वा प्रतिहर्तुः प्रायश्चित्तं वा कार्यम् पा. (सु).
६ 'कार्यम्' इति (क, ख, घ) कोशेषु न. ७. प्रायश्चित्तमिति. पा. (क, ख, ब.)
८. नयोदितत्वात्. पा. (सु), ९ "तूदित—पूर्वो" इति पङ्क्ति (ख) कोशे न.
* "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्य प्रकृतिवत्" इति सूत्रानुपूर्वी.
१०. 'इति' इति (क, ख, घ) कोशेषु न.

कर्मशास्त्रोपमर्देन भोगनिवृत्तिरूपमुक्तिशास्त्रोदयः । ईदृशोदाहरणेष्वेव

[१] "पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति।"

इत्युच्यते । एवमुत्सर्गापवादाद्युदाहरणान्तरेष्वपि निर्दोषवाक्यासिद्धस्य निरवकाशेन [२] बाधो निदर्शनीयः । ननु वेदान्तेष्वपि सगुणोपास्तिविधीनां भेदावलम्बित्वं सिद्धम् । न च तेषां निर्गुणवाक्यापेक्षया पूर्वत्वनियमः; अतस्तेषु नापच्छेदनीतिरित्यत्राह—**वेदान्त** इति । **सगुणब्रह्मोक्तिर्दृष्ट्यादेरुपलक्षणार्था। उपासनपराणाम्**—इत्यनेन सिद्धे तात्पर्यं नास्तीति व्यज्यते। पौर्वापर्याभावेऽपि तत्फलभूतबाधस्य तात्पर्यलब्धत्वदर्शनात् **अयमेव न्यायः** इत्युक्तम्। "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" "जक्षत्क्रीडन्" इत्यादिसांसारिकफलोक्त्या तादृशविधानां मोक्षशास्त्रापेक्षया कर्मशास्त्रवत् [३] आर्थं पूर्वत्वं च सिद्धम् । यद्वा—निर्दोषत्वेऽपि निरवकाशवाक्येन [४] बाधः स्यादित्युक्त एव न्याय इत्यर्थः । गुणविधिरेवात्रालम्भविधिन्यायान्निरवकाश इत्यत्राह—**निर्गुणत्वात्** इति । निर्विशेषस्वरूपपरतया [५] निरवकाशैः वाक्यैर्गुणबाधादिति भावः। विधिपदानन्वयेन सिद्धविषयाणां सगुणवाक्यानां पूर्वत्वान्यपर्ययोरयोगात् न बाध्यत्वं स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति--**ननु च** इति । **कथम्** इति प्रतिक्षेपवचनं प्रश्नवद्भावयन् पौर्वापर्यमभिसन्धाय प्रतिवक्ति—**निर्गुण** इति ।

एतदुक्तं भवति--"अस्थूलमनण्वह्रस्व [६] मदीर्घम्" "सत्यं ज्ञानमनन्तं

---

१. पूर्वबाधेन पा. (सु). २. बोध . पा. (ख, घ)
३. आर्थत्वम्. पा (सु). ४ न बाध पा (क).
५ निरवकाशवाक्यै:. पा. (सु). ६. 'अदीर्घम्' इति पाठभेद .

ब्रह्म" "निर्गुणम्" "निरञ्जनम्" [१] इत्यादीनि वाक्यानि निरस्तसमस्तविशेषकूटस्थनित्यचैतन्यं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति, इतराणि च सगुणम्। उभयविधवाक्यानां विरोधे तेनैवापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन परत्वाद्बलीयस्त्वमिति न किंचि [२] दपहीनम्।

अनन्यपरसगुणवाक्यबाधसमर्थानि कानि वाक्यानि? तेषां च तद्बाधे कीदृशं सामर्थ्यम्? इत्यत्राह—**एतदुक्तम्** इति। **कूटस्थम्**—विश्वविकाराध्यासे [३] तन्निवृत्तौ च स्वयं कूटवत् [४] अविकृतम्; कूटे अध्यसनीये स्वयं सत्यतया सर्वाधिष्ठानत्वेन [५] स्थितम्। **इतराणि**—उपात्तानि 'यस्सर्वज्ञः' इत्यादीनि तादृशान्यपि। चस्त्वर्थः विरुद्धवर्गद्वयसमुच्चयपरो वा। [६] **तेनैव** भुक्तिमुक्तिशास्त्रयोरिह प्रदर्शितेनैवेत्यर्थः। निषेध्यप्रसञ्जकापेक्षया निषेधकस्य परत्वमर्थसिद्धमित्यभिप्रायेण **गुणापेक्षत्वेन** इत्युक्तम्। सगुणवाक्यानां निर्दोषत्वेऽप्यार्थेन पूर्वत्वेन बाध्यत्वम् उपास्तिविधिशेषत्वक्लृप्त्या साफल्यात्कथञ्चित्प्रामाण्यं च स्यादित्यभिप्रायेणाह—**न किञ्चित्** इति।

ननु च-"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यत्र सत्यज्ञानादयो गुणाः प्रतीयन्ते। नेत्युच्यते; सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वप्रतीतेः। अनेकगुणविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वमविरुद्धमिति चेत्-अनभिधानज्ञो [७] देवानांप्रियः।

---

१. 'इत्यादिवाक्यानि' इति पाठभेदः.
२. दवहीनम्. इति पाठभेद.
३ तन्निवृत्तौ स्वयम्. पा. (घ)
४ स्थितम्. पा (सु)
५. स्थित वा. पा (सु).
६. अनेनैव. भुक्ति. पा (सु)
७. 'हि' इति पाठभेद..

एकार्थत्वं नाम सर्वपदानामर्थैक्यम् । विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थभेदोऽवर्जनीयः । [1] **ततश्च एकार्थत्वं न सिध्यति। एवं तर्हि सर्वपदानां पर्यायता स्यात् ; अविशिष्टार्थाभिधायित्वात् । एकार्थाभिधायित्वेऽप्यपर्यायत्वमवहितमनाः शृणु—एकत्वतात्पर्यनिश्चयादेकस्यैवार्थस्य तत्तत्पदार्थविरोधि** [2] **प्रत्यनीकत्वपरत्वेन सर्वपदानामर्थवत्त्वमेकार्थत्वमपर्यायता च ।**

अत्र सत्यत्वादिविशिष्टपरं वाक्यं कथं निर्गुणवाक्यतयोपात्तमिति चोदयति—**ननु च** इति। **सत्यज्ञानादयः** ; "द्वयेकयोः" इतिवद्भावप्रधानोक्तिः । [3] आनन्त्यमपि व्यापित्वरूपो गुण इति बुद्ध्या बहुवचनम् । अयं भावः—

सगुणवाक्यानां निर्गुणपरत्वम्

अत्र गुणप्रतीतिर्नापह्नोतुं शक्या ; तस्याश्च बाधाभावात् स्वतः प्रमात्वं सुस्थमिति । नेयं प्रमितिरिति युक्त्या स्थापयिष्यत इत्याह—**नेत्युच्यते** इति । एकार्थतात्पर्यार्हत्वरूपवृत्त्या गुणभेदधीर्बाध्येत्याह—**सामानाधिकरण्येन** इति । कारकभेद [4] क्रियैकत्वबुद्ध्योरिव विशेषणभेदविशेष्यैक्याधयोरविरोधान्न बाध्यबाधकतेति चोदयति—**अनेक** इति । समानाधिकरणव्यधिकरणपदानां वृत्तिवैषम्यमेकार्थशब्देनान्ययोगव्यवच्छेदं च न जानामीत्युपालम्भमुखेन [5] प्रतिवक्ति—**अनभिधान** इति । **देवानांप्रिय**—इति [6] अज्ञातनाम्नामुपचारप्रयोगः ; इह त्वप्रख्यात इत्यर्थः । छाग इत्येके ; तदाप्यज्ञ इति यावत् । तदज्ञातं स्वाभिप्रेतं विवृणोति—**एकार्थत्वम्** इति । त्रेधा हि पदानामर्थैक्यम्—प्रकृति-

---

1. ततश्चैकत्वं न. इति पाठभेद. 2. प्रत्यनीकपरत्वेन. इति पाठान्तरम्.
3. आनन्त्यमव्यापित्व. पा (ख, घ), आनन्त्यं व्यापित्वरूप. पा. (क).
4. क्रियैक्य पा. (ख). 5. वक्ति. पा. (ख).
6. अनिर्ज्ञात. पा. (घ).

प्रत्ययसमुदायबोध्यप्रातिस्विकविशेष्यैक्यम्, "अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्" इत्येतावता मिथोऽन्विातार्थपदजातबोध्यप्रधानैक्यम्, पदभेदेऽर्थभेदाभावश्चेति। तेष्वाद्यं पदमात्रे; द्वितीयं व्यधिकरणवाक्ये; तत्र तृतीयमिह मदुक्तम्; तच्च—"भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानाम्" इत्यादिपतञ्जलिवाक्यप्रसिद्धमित्यभिप्रायेण **नाम**शब्दः। [1] एवमप्यस्य प्रधानप्रतिपाद्यविशेष्यभेदाभावमात्रपरत्वे को विरोध इत्यत्राह—**विशिष्ट** इति। **विशेषणभेदेन** इत्येतत् बहुधा योज्यम्—विशेषणानां मिथो विशेष्याच्च भेदेन विशेषणभेदेनैव विशिष्टभेदाद्विशेष्यभेदप्रसङ्गेन चेति।

भेदकं हि स्वभावेन प्रत्यक्षाद्यनिराकृतम्।
विशेषणान्तराधारात् स्वाधारं भेत्तुमर्हति॥ ३३९॥

श्यामो युवा इत्यादौ दृष्टत्वादेव विशेषणानां भेदकत्वस्वभावोऽपोदितः। इह तु भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यमिति व्यवस्थाया नित्यातीन्द्रिये शब्दोपस्थाप्ये कः प्रतिरोद्धा; अनावृत्त एकवचनान्तो विशेष्यशब्द इति चेन्न—[2] जात्यैक्यविवक्षयापि तदुपपत्तेः; यथा—खण्डो मुण्डो गौरिति। प्रत्यक्षबलात्तत्र भेद इति चेन्न; अप्रत्यक्षेऽपि तथोक्तौ व्यक्तिभेदबुद्धेः, तद्वद्ब्रह्माणि। किञ्च तेन तेन पदेनोद्दिष्टे विशिष्टे पदान्तरार्थविधौ विशेषणानां मिथः समवायः स्यात्, उपादेयस्य यावदुद्देशव्यापित्वात्; तथा च तेषां विशेषणस्वरूपाद्भेदेन नानाविशिष्टाप्तिः। किञ्च—

विशिष्टार्थाभिधायित्वे भेदकेष्वपि भेद्यवत्।
अन्योन्यसमवायैक्यप्रसङ्गौ चात्र तन्त्रितौ॥ ३४०॥

---

१ एवमस्य. पा. (ख)   २. जात्यैकत्व पा. (सु)

तथा हि—विशेषणभेदेन विशेषणानां परस्परसमवायतादात्म्याभ्यामन्यथाभावेन पदानामव्युत्पन्नाप्रामाणिकार्थभेदः, विशिष्टविधावपि समानविभक्तिवशेष्यांशमिव विशेषणांशमप्येकीकुर्यात्; प्रकृत्युपस्थापितैक्यपरत्वात्। तदापि स्वान्यैक्याद्विशेषणानां स्वस्माद्भेदः स्यात् इत्यादयः प्रसङ्गा इहाभिप्रेताः। एतैः फलितं प्रसङ्गान्तरमाह—तत इति। विशिष्टस्यैवमनभिधेयत्वे विशेषणमात्रोक्तिर्दूरापास्तेति मत्वा विशेष्यमात्रपक्षे चोदयति—एवं तर्हि इति; उक्तप्रकारेण विशेष्यमात्रपरत्वे सतीत्यर्थः। भिन्ननिमित्तानामनुपपत्त्या निमित्तत्यागे कथं पर्यायत्वमित्यत्राह—अविशिष्ट इति; एकपदोक्तमात्राभिधायित्वादिति यावत्। अत एव पदान्तरवैयर्थ्यात्पर्यायत्वं सामानाधिकरण्यभङ्गश्च स्यात्। आहुश्च—

[1] "नातत्तन्मन्यसे तावन्न [2] तत्तदपि मंस्यसे।
सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते॥" इति।

विवक्षितस्य लोकोत्तीर्णत्वान्नैतत्त्वरमाणेन लभ्यमित्यवहितेन क्रमेणेदं बोद्धव्यमित्यभिप्रायेणाह—एकार्थाभिधायित्वेऽपि इति। उक्तप्रसञ्जकानुवादोऽयम्। तेन त्वदुक्तं न प्रसज्यत इत्याह—एकत्व इति। अयं भावः—वाक्यतात्पर्यानुसारेण हि सर्वत्रोपचारः। अत्र च स्वरूपप्रबुभुत्सया समानविभक्त्या चार्थैक्ये तात्पर्यं निश्चितम्। तेन विशेषणाभिधानं त्यक्तम्; तत्फलभूतव्यावृत्तिपरत्वं तु स्थितम्। तदिह विरोधिव्यावृत्तिभेदैः प्रतिपदं प्रयोजनं सामानाधिकरण्य-

---

१ नातत्तम्. पा. (सु) २. तत्तमपि. पा. (सु).

लक्षणानुगुणमैकार्थ्यम् निमित्तभेदव्युत्पत्तिफलैः पर्यायत्वनिरासश्च स्यादिति । उक्तं च सुरेश्वराचार्यैः—

"प्रतिपद्य पदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः ।
पश्चादभावं जानाति वध्यघातकवत्तदात् ॥

शब्दात्प्रतीयते तावत्संगतिर्धर्मधर्मिणोः ।
मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन [1] स स्मृतः ॥

तत्रानन्तोऽनन्तवस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम् ।
स्वार्थार्पणप्रणाड्यैव [2] परिशिष्टौ विशेषणम् ॥" [3] इति ॥

तद्विरोध्यभेदिनश्चाहुः—

"व्यावर्त्याभाववत्त्वैव भाविकी हि विशेष्यता" इति ।

एतदुक्तं भवति—लक्षणतः प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म सकलेतरपदार्थविरोधिरूपम् । तद्विरोधिरूपं सर्वमनेन पदत्रयेण फलतो व्युदस्यते । तत्र सत्यपदं विकारास्पदत्वेनासत्याद्वस्तुनो [4] व्यावृत्तब्रह्मपरम् । ज्ञानपदं चान्याधीन[5] प्रकाशजडरूपाद्वस्तुनो व्यावृत्तपरम् । [6] अनन्तपदं च देशतः कालतो

---

१. 'संस्मृतः' इति सर्वत्र मातृकासु दृश्यते, तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकानुसारेण 'स स्मृतः' इति पाठ आदृतः.

२. 'परिशिष्टो' इति मातृकास्थ पाठः; "परिशिष्टौ" इति आकरग्रन्थस्थ पाठ आदृतः.

३. 'इति' इति (सु) कोश एव दृश्यते.

४ व्यावृत्तपरम्. इति पाठविशेष.

५. प्रकाशाज्जड. इति पाठान्तरम्.

६. 'अनन्तपदं देशतः' इति पाठभेदः.

वस्तुतश्च [1] परिच्छिन्नाद्व्यावृत्तपरम्। न च व्यावृत्तिर्भावरूपोऽभावरूपो वा धर्मः; अपि तु सकलेतरविरोधि ब्रह्मैव। यथा—शौक्ल्यादेः काष्ण्यादिव्यावृत्तिः [2] तत्तत्पदार्थस्वरूपमेव, न धर्मान्तरम्। [3] एकस्यैव वस्तुनः सकलेतरविरोध्याकारतामवगमयदर्थवत्तरमेकार्थमपर्यायं च पदत्रयम् [4]। तस्मादेकमेव ब्रह्म स्वयञ्ज्योतिर्निर्धूतनिखिलविशेषमित्युक्तं भवति। एवं वाक्यार्थप्रतिपादने सत्येव "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिभिरैकार्थ्यम्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिभिर्जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति। तत्र सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्येषु सर्वेषु सजातीयविजातीयव्यावृत्तमद्वितीयं ब्रह्मावगतम्। जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य प्रतिपिपादयिषितं स्वरूपं तदविरोधेन वक्तव्यम्। अद्वितीयत्वश्रुतिर्गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते; अन्यथा [5] "निर्गुणम्" "निरञ्जनम्" इत्यादिभिश्च विरोधः। अतश्चैतल्लक्षणवाक्यमखण्डैक[6]रसमेव प्रतिपादयति॥

ननु [7] एकत्वतात्पर्येऽपि तत्त्वमस्यादिवदुपलक्षणमुखेन स्वरूपैक्य[8]परत्वमस्तु,

---

१. 'परिच्छिन्नव्यावृत्तपरम्' इति पाठान्तरम् २. 'तत्पदा' इति पाठभेदः.
३. 'एवमेकस्यैव' इति पाठभेदः. ४. 'इति' इति पाठभेद.
५ "निरञ्जनम्" "निर्गुणम्" इति पाठविशेष.
६. "रसमेव ब्रह्म प्रतिपादयति" इति पाठान्तरम्.
७. एकत्र. पा. (ख, घ) ८. परमस्तु पा. (ख).

सर्वेभ्यश्च व्यावृत्तिर्विशेषतो दुर्वचा; अप्रयोजकत्वेन संग्रहेऽप्येकेनालम्, व्यावृत्तीनां [1] धर्मत्वे ताभिः प्रतिपदोपस्थापितव्यावृत्तिभेदात्सविशेषणत्वं, तद्बहुत्वादैकार्थ्यभङ्गो विशेष्यभेदप्रसङ्गश्च; स्वरूपत्वे तु प्रयोजनभेदाभाव इत्याशङ्क्याह—**एतदुक्तम्** इति। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति प्रस्तुतं ब्रह्म किमिति बुभुत्सिते कारणत्वस्य [2] तदवस्थतया स्वरूपलक्षणतो ह्यत्र तत्स्वरूपं शोध्यते। तत्र विशेषणोक्तिराम्रप्रश्ने कोविदारप्रत्युक्तिवत् स्यात्, लक्षणं च सर्वत्र व्यावृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह—**लक्षणत** इति। **रूपम्** इह स्वरूपम्। निश्शेषव्यावृत्तिः प्रयोजकेन संग्रहात्सुवचेत्याह—**तद्विरोधि** इति। अत्र रूपं स्वरूपं [3] वानृतत्वादिः, ब्रह्मेतरव्याप्तधर्मो वा। **अनेन**—प्रत्येकं कृत्स्नव्युदासक्षमेण। न हि पदान्तरमेवंविधमस्तीत्यभिप्रायेण **पदत्रयोक्तिः**। एकेन पर्याप्तेऽपि प्रयोजनकार्त्स्न्यार्थमेतावद्वक्तव्यम्। आनन्दपदस्य तूपलक्षणमेतत्। **फलतः**; विरोधिव्युदासस्य फलत्वान्नात्र स्वरूपमात्रपरत्वं विरोध इति भावः। पदानां पृथक्प्रयोजनानि व्यनक्ति—**तत्र** इति; तस्मिन्पदत्रय इत्यर्थः। प्राकरणिकेन कारणत्वेन तुच्छव्यावृत्तौ सिद्धायां शङ्कितं विकारित्वेनानृतत्वमत्र सत्यपदेन व्युदस्तम्। **वस्तुशब्दोऽत्र** व्यावहारिकसत्यार्थः। **अन्याधीनप्रकाशत्वं जडशब्दार्थः**। असङ्कोचात् **अनन्तपदेन** त्रिविधपरिच्छेदव्यावृत्तिरुक्ता। यदि व्यावृत्तयो भावरूपा धर्माः, तदा सत्यत्वादीन्येव स्युः; अभावरूपा अपि तत्तुल्यचोद्या इत्यत्राह—**न च** इति। तदापि नैष्फल्यप्रसङ्गं परिजिहीर्षुराह—**अपि तु** इति। व्यावृत्तिर्हि यथा स्वत एव स्वेतरव्यावृत्तिः; तद्वद् ब्रह्मस्वरूपमेव सकलेतर-

'सत्यं ज्ञानम्' इति श्रुत्यर्थः.

---

१. धर्मित्वे पा. (सु).
२. तटस्थतया. पा. (सु)
३. वानृतत्वादिकः. पा (ख, घ).

विरोधित्वात्स्वयं सर्वव्यावृत्तिः ; भावाद्वैतपक्षस्तु भीरुकल्पित इति भावः। भावस्याभावत्वमेकस्यानेकत्वं च कथमित्यत्र भावान्तराभावपक्षे तिष्ठन्निदर्शयति—**यथा** इति। अवधारणेन धर्मान्तरानुपलम्भं व्यनक्ति ; अन्यथानवस्थामभिप्रेत्याह—**न धर्म** इति। एवमेकस्यैव सर्वव्यावृत्तिरूपत्वे [१] व्यावृत्तेरपि पदबोध्यत्वे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादित्यत्र दृष्टान्तोक्तं दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशति—**एकस्य** इति। **शौक्ल्यं कार्ष्ण्य**मित्यादिप्रतिबन्दिरिहाभिप्रेता। तत्र अनन्तपदे तावद्व्यावृत्तिबोधकत्वं सिद्धम् ; पदान्तरयोरपि तथात्वे को विरोध इति भावः। प्रतिबन्दिवाक्यमिह प्रत्यक्षानुवादित्वान्मन्दफलम्, इदं तु न तथा ; गुणपरत्वे चात्र निमित्तमात्रलाभः ; तत्परित्यागे तु [२] तात्पर्यार्थः सिद्धः। अतः **अर्थवत्तरम्** इत्युक्तम्। व्युत्पत्तिभेदं [३] प्रयोजनभेदं चाभिसन्धाय **अपर्याय**त्वोक्तिः। **पर्याय**शब्दोऽत्र भावप्रधानः। पर्यायत्वं यस्य नास्ति तदपर्यायमिति गतिः, यस्य पदत्रयस्य मिथः पदानि पर्याया न भवन्ति, तदपर्यायमिति वा। [४] "अपर्यायत्रम्" इति केचित्पठन्ति नात्र किञ्चिद्बाधकमित्यभिप्रायेण। अखण्डपरत्वं सहेतुकं निगमयति—**तस्मात्** इति ; तात्पर्यप्राबल्यात् शङ्कितचोद्यनिरस्तत्वाच्चेत्यर्थः। **एकमेव ब्रह्म** इत्यनेन विशेष्यभेदस्य प्रसङ्ग एवापास्त इत्यभिप्रेतम्। इदमपि वाक्यं नाबुद्धबोधार्थम् ; किं तु स्वतस्सिद्धपरामर्शेन कल्पितविरोध्याकारनिषेधार्थमित्यभिप्रायेण **स्वयञ्ज्योतिः** इत्याद्युक्तम्। सत्यत्वादीनामनृतत्वादीनां तद्व्याप्यस्थूलत्वादीनां तद्व्यावृत्तीनां च **निखिल**शब्देन संग्रहः। उक्तानभ्युपगमे कारणवाक्यविरोधः स्यादित्याह—**एवम्** इति। ननु "यो वेद" इत्युपास्त्यन्वयेन

---

१. "व्यावृत्तेरपि—तथा" इति पङ्क्ति.. (ख, घ). कोशयो. न
२. तात्पर्यार्थस्य सिद्धि पा. (घ).
३. प्रयोजकभेदम् पा. (ख).
४. त्रपर्याय इति पा. (ख, घ)

सगुणपरत्वान्मा भूदैकार्थ्यम्; [१] तत्राह—**यतो वा** इति। कारणत्वानुवादितटस्थ-लक्षणवाक्यमिदम्। 'सदेव' इत्यादि तु तत्प्राप्त्यै लक्ष्यस्य निर्विशेषत्वव्यक्त्यै च पुनर्गृहीतम्। **जगत्कारणतयोपलक्षितस्य**; शाखयेव चन्द्रस्य दूरे स्थित्वा दर्शित-स्येत्यर्थः। कारणवाक्योक्तस्वरूपशोधकस्य तच्छेषतया तदेकार्थत्वं युक्तम्; 'यो वेद' इत्येतच्च यच्छब्दान्वितवाक्यस्थतया नोपास्तिपरमिति भावः। 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यारभ्य "तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इति कारणवा-क्यान्तरे गुणोक्त्या तदैकार्थ्यं स्यात्; नेत्याह—**तत्र** इति। कारणशोधकवा-क्ययोरैकार्थ्यं सिद्धं मिथः कारणवाक्यानां किमुतेत्याशयः। कर्तव्ये दर्शितः शाखान्तरनयः सिद्धेऽपि समः। तेनैव सर्वेषु गुणपरत्वं किं न स्यादित्यत्रोक्तं **सजातीय** इत्यादि। अपच्छेदनीत्या हि निषेधप्राबल्यं स्थापितम्। 'परास्य शक्तिः' इति वाक्यविशेषवद्गुणपरतैव किं न स्यात्; मा भूत्तस्य शोधकवाक्य-त्वमित्यत्राह—**जगत्** इति। **अद्वितीय** इत्यादि हेतुपरम्। पूर्ववाक्ये सामान्यतः प्रस्तुतस्य व्यावृत्ततया प्रतिपित्सितस्य "तदेषाभ्युक्ता" इति प्रतिपिपादयिषित-त्वात्तस्य चाद्वितीयत्वेन तदन्यस्य गुणस्यावक्तव्यत्वादिति कारणवाक्येषु निर्गुणत्वं न कण्ठोक्तम्; अवधारणयोरन्यथाप्युपपत्तेः। **अद्वितीयत्वोक्तिस्तु** सम्राडद्वितीय इतिवत् समनिषेधार्थः स्यादित्यत्राह—**अद्वितीय** इति; अवधारणाभ्यां सजा-तीयादिनिरासौचित्यात्समनिषेधे सिद्धे परिशेषाद्बुभुत्साक्रमेणात्र गुणनिषेधः प्राप्त इति भावः। गुणपरत्वे शोधकान्तरं च विरुध्येतेत्याह—**अन्यथा** इति; निर्गुणशब्दो हि स्थूलत्वादिवत्सत्यत्वादिकमपि निषेधेदिति भावः। ननु सर्वत्र लक्षणवाक्यं स्वार्थं समर्प्यैवान्यद्व्यावर्तयति; तद्वदिहापि स्यादित्यत्राह—

---

१. भग. पा. (ख).

अत इति । चः समुच्चये ; सामानाधिकरण्यसामर्थ्यात्कारणवाक्यैकार्थ्यात् [1] शोधकवाक्यान्तरैकार्थ्याच्चेत्यर्थः । **एतल्लक्षणवाक्यम्** इति ; अनेन धर्मसमर्पकलक्षणवाक्यान्तरेभ्यो व्यावृत्तिः सूच्यते । **अखण्डैकरसम्** ; नित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशस्वभावमित्यर्थः ।

ननु च सत्यज्ञानादिपदानां स्वार्थप्रहाणेन स्वार्थविरोधिव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपस्थापन [2] परत्वे लक्षणा स्यात् ; नैष दोषः, अभिधानवृत्तेरपि तात्पर्यवृत्तेर्बलीयस्त्वात् । सामानाधिकरण्यस्य हि ऐक्य एव तात्पर्यमिति सर्वसम्मतम् । ननु च सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टचरी ; ततः किम् ? वाक्यतात्पर्याविरोधे सत्येकस्यापि न दृष्टा । समभिव्याहृतपदसमुदायस्यैतत्तात्पर्यमिति निश्चिते सति द्वयोस्त्रयाणां सर्वेषां वा तदविरोधायैकस्यैव लक्षणा न दोषाय । तथा च [3] शास्त्रस्थैरभ्युपगम्यते—कार्यवाक्यार्थवादिभिर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रीयते । अपूर्वकार्य एव लिङादेर्मुख्यवृत्तत्वात् लिङादिभिः क्रियाकार्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते । कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिनां चेतरेषां पदानामपूर्वकार्यान्वित एव [4] मुख्यार्थ इति क्रियाकार्यान्वितप्रतिपादनं [5] हि लाक्षणिकमेव । अतो वाक्यतात्पर्याविरोधाय सर्वपदानां लक्षणापि न दोषः । अत इदमेवार्थजातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः प्रमाणम् ।

---

१ शोधकान्तरैका पा (क, ख, घ)
२ 'परत्वेन' पा
३ 'शास्त्रज्ञै' पा
४. 'मुख्योऽर्थः' पा.
५ 'प्रतिपादनं लाक्षणिकम्' पा.

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यनन्यथासिद्धफलकरणदर्शनकल्पितविधिशेषतया विशिष्टविधितात्पर्ये सम्भवति न लक्षणा न्याय्येत्यभिप्रायेण चोदयति—

लक्षणाया दोषत्वपरिहार. **ननु च** इति। यद्यपि वाच्ये [१] विशेष्यांशो न त्यक्तः, तथापि द्वारत्यागान्न तस्य शक्तिगोचरत्वमिति भावः। अत्र वाच्यबहिर्भूते वृत्तिस्तावत् [२] नास्ति, वाच्यैकदेशे प्रधानभूते विशेष्ये वृत्तिस्तु न लक्षणा; इह जहदजहल्लक्षणा वा स्यात्। सा चात्र न दोषः; प्रत्युत विध्यनर्हवाक्यार्थज्ञानानुवादितयान्यथासिद्धे वाक्ये विधिक्लृप्त्ययोगात्तदर्थमुख्यासम्भवे [३] लक्षणानुगुणैवेति दर्शयितुमाह—**नैष दोष** इति। तात्पर्यविषये शब्दस्य [४] प्राधान्यतः प्रामाण्यात्तद्विरोधे सर्वत्र मुख्यवृत्तिदौर्बल्याल्लक्षणाप्राबल्यमाह—**अभिधान** इति। स्वतस्सिद्धस्वरूपे कथं शब्दतात्पर्यम्; अतो गुणविवक्षा स्यादित्यत्र तद्विरुद्धे प्रागुक्तं तात्पर्यं व्यनक्ति—**सामानाधिकरण्यस्य** इति। स्वप्रकाशस्यापि निमित्तभेदवदनेकपदपरामृष्टस्यापि विशेष्यस्यान्यसंसर्गासहमैक्यमिह समानविभक्तिवेद्यम्; तच्च कल्पितभेदनिवृत्त्यर्थम्; प्रकृतिभिस्तु कल्पितान्याकारनिवृत्तिः प्राग्दर्शितेत्युक्तम्। **सर्वसम्मतम्**; त्वयापि दुस्त्यजमिति यावत्। [५] त्वदुक्तप्रक्रिययात्र तात्पर्यस्थापकाभावाल्लक्षणैव न स्यादित्यभिप्रायेण पुनश्चोदयति—**ननु च** इति। मुख्येन केनचिदंशेन क्वचित्तात्पर्यसिद्धावंशान्तरे ह्युपचारो दृष्ट इत्याशयः। अविरुद्धेऽन्यत्रादर्शनमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति—**ततः किम्** इति। अभिप्रेतं विवृण्वन् प्रतिबन्दिं च सूचयति—**वाक्य** इति। एकपद-

---

१. विशेषांशः. पा. (ङ) २ नास्तीति. पा. (घ).

३. लक्षणानुगुण एव. पा. (ख, घ), लक्षणागुण एव पा (क).

४. प्रधानतः पा (ङ). ५ त्वदीय. पा. (ङ).

[1] लक्षणाया अप्यन्यत्रादर्शनमस्ति ; अतस्तस्या अपि त्यागप्रसङ्ग इति भावः । [2] तात्पर्यमुख्यार्थबाधयोरेव प्रयोजकत्वं पदैकत्वद्वित्वादेरप्रयोजकत्वं द्वित्रादिपदप्रतिबन्दिं चाभिप्रेत्याह—**समभिव्याहृत** इति। [3] एकद्वयादिपदलक्षणावत्सर्वपदलक्षणापि "विषं भुङ्क्ष्व" इत्यत्र दृष्टेत्यभिप्रायेण **सर्वेषां वा** इत्युक्तम् । इदं हि पदद्वयं निषिद्धभोज्यं तद्भुक्तेरकर्तव्यत्वं च लक्षयति। तत्र प्रत्ययितोक्तौ युक्तायुक्तविमर्शात्तात्पर्यनिश्चयः । इह तु समानविभक्तिसामर्थ्यादबुभुत्सितबोधनानुपपत्त्या [4] चेति [5] विशेषः। [6] स्वोक्तं सर्वपरीक्षकसम्मतमित्याह—**तथा च** इति। चोऽवधारणे । यद्वा—ब्रह्म [7] प्रतिपादनप्रद्विष्टैरप्यभ्युपगतमित्युच्यते ; तैरनुक्तमपि तदुक्तसामर्थ्यादभ्युपगमनीयमिति भावः । कैरियं कुत्राभ्युपगता ? इत्यत्राह—**कार्य** इति। अत्र तदुक्तं विवक्षितस्य द्वारं तावदाह—**अपूर्व** इति ; वृद्धव्यवहारोपक्रान्ता वेदावसाना कार्यव्युत्पत्तिरेवंप्रकारेण तैः स्थापितेत्यर्थः। अपूर्वमेव कार्यमपूर्वकार्यम्। क्रियाकार्यमुखेनापूर्वकार्यव्युत्पत्तिः। एवं तदुक्तनयेन सर्वपदलक्षणायाः फलितत्वमाह—**कार्यान्वित** इति। अयं भावः—गङ्गायां घोष इत्यादौ तु लक्ष्यस्य प्राधान्याभावात्तदन्विताभिधायिनां न लक्षणा। एवं कमलानि निमीलन्तीत्यादिषु प्रधानेऽपि निमीलने सर्वशब्दानां तत्परत्वव्युत्पत्त्यभावात्पदान्तराणां तदनुसारो न युक्तः । यद्यपि गङ्गाद्यप्रधानपदलाक्षणिकतया घोषादिपदेष्विव कमलानि निमीलन्तीत्यत्र निमीलन्ती-

---

१. लक्षणायाम्. पा (क, ख, घ). २. तात्पर्यस्य मुख्या. पा. (घ)
३. एकद्वादि. पा (सु). ४. 'चेति' इति (घ) कोशे न
५. विकल्पः. पा (सु). ६. स्वोक्तं परीक्षक. पा (सु).
७. प्रतिपादनाप्रविष्टैरभ्युप. (सु), प्रतिपादनप्रविष्टैः. पा (ख, घ).

त्यवान्तर [1] प्रधानपद [2] लक्षणयापि पद्मादिपदेषु लक्षणा [3] स्यात्; तथापि लोकोपक्रमवेदावसानकार्यप्रधानव्युत्पत्तिबलादन्यान्वितमात्रे, क्रियाकार्यान्विते, कार्यमात्रान्विते वा पदान्तराणां शक्तिकल्पनानभ्युपगमात्तेषामपूर्वकार्यान्वित एव शक्तेः लौकिकवाक्येषु सर्वेषु तदभावात्सर्वपदलक्षणा स्वीकर्तव्येति। न च अन्यान्वितमात्रे पदान्तरशक्तिः; कार्यपरतयैव व्युत्पत्त्यङ्गीकारात्। नापि कार्यमात्रान्विते शक्तिः स्यात्; तथा सति लिङादेरपि कार्यमात्रे मुख्यत्वप्रसङ्गात्। न च तद्युक्तम्; अपूर्वाख्यविशेषे लिङादिशक्तेरसिद्धौ मानान्तराभावाच्च तस्याप्रमाणिकत्वापातात्। एवं कार्यमात्रान्विते शक्तानां पदान्तराणां वेदे कार्यविशेषान्वयोऽपि [4] न सिध्येत्। स्वर्गकामपदसमभिव्याहारात्सिद्धावपूर्वमपि [5] तथा सिध्येदिति न तद्वाच्यत्वादिक्लृप्तिः स्यात्। तस्माल्लौकिकवाक्येषु [6] विशिष्टापूर्वस्थायिकार्यपरत्वाभावाल्लिङादेरमुख्यार्थत्वमित्युक्तोपपत्त्या सर्वपदलक्षणाया अदोषत्वं निर्बाधत्वाभिप्रायेण निगमयति—**अत** इति; युक्तिबलात्परीक्षकैरभ्युपगतत्वाच्चेत्यर्थः। एवं प्रत्यक्षस्य सम्भावितदोषत्वात् शास्त्रस्य निर्दोषत्वात्तद्विरुद्धार्थत्वाच्च परमप्रकृतं शास्त्रप्राबल्यमुपसंहरति—**अत** इति। **इदमेव**; प्रत्यक्षादिविरुद्धमेवेत्यर्थः। भेदपरत्वेऽनुवादित्वं स्यादिति चाभिप्रेतम्। [7] **इदमर्थजातम्**—प्रमाणागोचरस्वप्रकाशनिर्विशेषसत्यत्वतदन्यमिथ्यात्वानिर्वचनीयाविद्यास्वरूपतन्मूलतिरोधानाध्यासधीनिवर्त्यत्वादिकम्।

---

१ 'प्रधान' इति (सु) कोशे न

२. लक्षणया कमला [पद्मा] दि. पा. (सु). ३. न स्यात् पा. (सु)

४ अन्वयोऽपि सिध्येत्. पा. (सु) ५ तदा. पा (क).

६ विशिष्टापूर्वावस्थायि. पा. (घ) ७. इममर्थं. पा. (सु).

प्रत्यक्षादिविरोधे च शास्त्रस्य बलीयस्त्वमुक्तम् । सति च विरोधे बलीयस्त्वं वक्तव्यम्, विरोध एव न दृश्यते; निर्विशेषसन्मात्रब्रह्मग्राहित्वात् प्रत्यक्षस्य ।

शास्त्रस्य प्रत्यक्षाविरोधः पक्षान्तरमथादित्सुः शास्त्रप्राबल्यमीरितम् ।
प्रत्यक्षस्य विरुद्धत्वमन्वारुह्येति [1] भाष्यते ॥ ३४१ ॥

प्रत्यक्षादि इति । चोऽप्यर्थः । तत्त्वविद्भयो विषयविरोधाभावाद्बलीयस्त्वं न वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—सति इति । चोऽवधारणे । अत्र बलाबलविचारस्य मूलमेव छिन्नमित्याह—विरोध इति । विरोधादर्शनं द्वयोरपि स्वारसिक्या परस्पराविरुद्धभेदविषयतया स्यादित्यत्राह—निर्विशेष इति ; प्रत्यक्षसिद्धं सदेव निष्कृष्य शास्त्रे ब्रह्मेत्युच्यत इति भावः ।

ननु च घटोऽस्ति पटोऽस्तीति नानाकारवस्तुविषयं प्रत्यक्षं कथमिव सन्मात्रग्राहीत्युच्यते, विलक्षणग्रहणाभावे सति सर्वेषां ज्ञानानामेकविषयत्वेन धारावाहिकविज्ञानवदेकव्यवहारहेतुतैव स्यात्, सत्यम् ; तथैवात्र विविच्यते ; कथम् ? घटोऽस्तीत्यत्रास्तित्वं तद्भेदश्च व्यवह्रियते। न च द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्वं संभवति ; तयोर्भिन्नकालज्ञानफलत्वात् । प्रत्यक्षज्ञानस्य चैकक्षणवर्तित्वात् तत्र स्वरूपं भेदो वा प्रत्यक्षस्य विषय इति विवेचनीयम् । भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणतत्प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वादेव स्वरूपविषयत्वमवश्याश्रयणीयमिति न भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते । अतो भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहारः ।

---

१ भाषते पा (मु, ख, घ).

असिद्धोऽयं हेतुः, सर्वलोकोपलम्भविरोधात् इति शङ्कते—**ननु च** इति ; न हि क्वचिदपि [1] अस्तिमात्रदर्शनमित्याशयः । **कथमिव** ; दृष्टापह्नवमन्तरेण न कथञ्चिदित्यर्थः । **उच्यत** इति ; अनेन घटादिविषयं प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहीति स्वोक्तिविरोधोऽपि सूचितः ।

प्रत्यक्षस्य भेदाविषयत्व सन्मात्रग्राहित्व च

विशिष्टविषयत्वं भ्रान्तिसिद्धमिति शङ्कां विपक्षे बाधकेन वारयति—**विलक्षण** इति । लोकसिद्धं प्रसङ्गविपर्ययं भेदव्यवहारस्य प्रत्यक्षमूलत्वं चानिच्छन्प्रसक्तस्येष्टत्वमाह—**सत्यम्** इति । नानाव्यवहाराणां प्रत्यक्षमूलत्वं नापह्नोतव्यमित्यत्राह—**तथा** इति ; यथा सत एकस्यैव व्यवहारः प्रत्यक्षमूलस्तथेति यावत् । एवकारस्त्वदुक्तमवधारणं स्थिरीकरोमीति सावष्टम्भत्वं व्यनक्ति । **अत्र** व्यवहारद्वये, तद्धेतौ बुद्धिद्वये वा । **विविच्यते** ; सर्वेषु भ्रमेषु अधिष्ठानारोप्यव्यवहाराशयोर्यथा विभागस्तथात्रेति भावः । बाधिते दृष्टस्य विभागस्यान्यत्रोक्तावविषयवृत्तित्वं मत्वा चोदयति—**कथम्** इति । अत्र नभस्स्थलमलिनत्वादिवत्प्रत्यक्षबाधाभावेऽपि युक्त्या बाधयितुं प्रथमं मानानुपपत्तिः प्रस्तूयते । एवमत्र विकल्पा हार्दाः—किमस्तित्वघटत्वरूपयोः स्वरूपभेदयोरैक्यम्, उत भेद इति । भेदे च प्रत्यक्षमुभयम् अन्यतरद्वा गृह्णाति इति ; आद्ये—युगपत् क्रमाद्वा इति ; द्वितीये—स्वरूपम् भेदं वा इति । तत्रैक्यं दूषयति—**घटोऽस्ति** इति । तद्भेदः—तत्सम्बन्धितया ततोऽन्यत्वेनोल्लिख्य [2] मानो भेदः । अयं भावः—अत्रोल्लिख्यमानभेदाभावे भिन्नशब्दः क्वापि न स्यात् ; स्वेन स्वस्य विशिष्टत्वायोगात् । अस्तिघटशब्दयोश्चापर्यायतया व्युत्पत्तेस्तद्विषयौ भिन्नौ ; अन्यथा प्रतियोगि [3] सापेक्षानपेक्ष-

---

१. अस्तिमात्रादर्शनम्. पा. (सु). २ मानभेदः. पा (घ).
३ सापेक्षनिरपेक्ष. पा (सु).

व्यवहारभेदविरोधात् तत्त्वतः सिद्धयोर्व्यवहारभेदयोर्मूलभेदः [1]चिन्त्य इति। उभयग्राहित्वं निषेधति–**न च** इति। व्यवहारद्वयस्यैकमूलत्वासम्भवे युगपद्ग्रहणासम्भवहेतुमाह–**तयोः** इति। अधिकरणप्रतियोगिधीसापेक्षस्य भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहण [2]पश्चाद्भावित्वादित्यर्थः। क्रमेणोभयग्रहणं दूषयति—**प्रत्यक्ष** इति। **च**: क्रमयौगपद्यायोगसमुच्चयार्थः; न हि क्षणिकं विरम्य व्याप्रियेतेति भावः। प्रत्यक्षशब्द इह अक्षजन्यत्वपरः। तेनात्मस्वरूपज्ञानात्साक्षिणश्च व्यवच्छेदः। पारिशेष्यादन्यतरग्राहित्वे तन्निर्धारणायार्थविकल्पं वक्ति—**तत्र** इति; तथा सतीत्यर्थः, तयोर्मध्य इति वा। स्वेष्टं परिशेषयति—**भेद** इति। **स्मरण**शब्दः क्वचिद्ग्रहणस्याप्युपलक्षकः। **एव**कारः पूर्वमैक्ययौगपद्यासम्भवोक्तौ प्रतियोगिसापेक्षत्वस्य [3]गर्भितत्वं व्यनक्ति। शास्त्रविरोध [4]असम्भवमाह–**न भेद** इति। अयं भावः–एकेन प्रत्यक्षेण स्वरूपे गृहीते यदि प्रत्यक्षान्तरेण भेदग्रहणमित्युच्यते; तदा निराधारभेदग्रहणायोगात्पूर्ववदुत्तरमपि स्वरूपं गृहीत्वा नश्येत्। अतो न कदापि प्रत्यक्षजातीयेन भेदसिद्धिरिति। तदिदमनूदितं संवित्सिद्धौ––

> "यौगपद्यक्रमायोगाद्व्यवच्छेदविधानयोः।
> ऐक्यायोगाच्च भेदो न प्रत्यक्ष इति यो भ्रमः" ॥ इति।

"व्यवच्छेदविधानयोः"; * स्वरूपग्रहभेदग्रहयोरित्यर्थः। तथापि दुरपह्नवव्यवहारान्यथानुपपत्त्या कथंचित् प्रत्यक्षेण भेदग्रहः कल्प्य इत्यत्राह–**अत** इति।

---

१. चिन्त्यते पा (क). २ पश्चाद्भावितत्वात् पा (घ)
३ गर्हितत्वम् पा (मु). ४ असम्भवादाह पा. (मु).
* टि––अत्र यथासंख्यमविवक्षितम्

उक्तयुक्तिबलादर्थापत्तिरियमन्यथैवोपपाद्या ; अनुपपन्नतैकवेषायां भ्रान्तौ तु क्रमयौगपद्यादिविमर्शो न कार्य इति भावः ॥

किं च भेदो नाम कश्चित्पदार्थो न्यायविद्भिर्निरूपयितुं न शक्यते। भेदस्तावन्न [1] वस्तुस्वरूपम्, वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत्सर्वस्माद्भेदव्यवहारप्रसक्तेः। न च वाच्यं स्वरूपे गृहीतेऽपि भिन्न इति व्यवहारस्य [2] प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वात्तत्स्मरणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहार इति ; स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि [3] प्रतियोग्यपेक्षा च नोत्प्रेक्षितुं क्षमा, स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात्। यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षः, भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात्। 'हस्तः करः' इतिवद् 'घटो भिन्नः' इति पर्यायत्वं च स्यात्। नापि धर्मः—धर्मत्वे सति तस्य स्वरूपाद्भेदोऽवश्याश्रयणीयः ; अन्यथा स्वरूपमेव स्यात्। भेदे च तस्यापि भेदस्तद्धर्मस्तस्यापीत्यनवस्था। किं च [4] जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणम् ; भेदग्रहणे सति [5] जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योन्याश्रयणम्। अतो [6] भेदस्य दुर्निरूपत्वात्सन्मात्रस्यैव प्रकाशकं प्रत्यक्षम्।

मेयानुपपत्तिमाह—किं च इति। प्रसिद्धेऽपि बाधकन्यायान्यायविव-

---

१. वस्तुनः स्वरूपम्. पा
२. प्रतियोगिसव्यपेक्ष पा
३. प्रतियोग्यपेक्षा नोत्प्रे पा
४ जात्यादिविशिष्ट पा
५. जात्यादिविशिष्ट. पा
६ भेदस्यापि पा.

क्षया **न्यायविद्भिरित्युक्तम्**। **भेदः**—स्वरूपं धर्मो वा इति हार्दे विकल्पे पूर्वं

भेदस्य दुर्निरूपत्वम्

निरस्यति—**भेदस्तावत्** इति। संशयाद्यनुपपत्तिगर्भं हेतुमाह—**वस्तु** इति। स्वरूपस्य भेदत्वे तद्ग्रहे कथं भेदाग्रहः? तदभावे कथन्तरां संशयविपर्ययौ? तयोरभावे च सर्वेभ्यो भेदव्यवहार एव स्यात्; तथा च [१] न बाधकसाध्यं किञ्चित्स्यादिति भावः। प्रसञ्जितविपर्ययस्यान्यप्रयुक्तत्वमाशङ्क्याह—**न च** इति। **स्वरूपे गृहीतेऽपि**; स्वरूपभूते भेदे गृहीतेऽपीत्यर्थः। **भिन्न** इत्यादि। यथा वाच्यस्वरूपे गृहीतेऽपि वाचकप्रयोगः सम्बन्धग्रहणापेक्षः, तथा 'भिन्नः' इति व्यवहारोऽपि प्रतियोगिधीसापेक्षः; तत एवात्रासौ तदभावप्रयुक्तः [२] स्वाभाव इत्याशयः। ***प्रतियोगिसापेक्षत्वात्** इत्युक्तं दूषयति—**स्वरूपमात्र** इति। चः अवधारणे, आश्रयापेक्षासमुच्चये वा। यथा स्वरूपग्रहणे [३] प्रतियोगिग्रहणनैरपेक्ष्यम्, तथा तद्व्यवहार इत्यभिप्रायेण **नोत्प्रेक्षितुं क्षमा**—इत्युक्तम्। **स्वरूपमात्रभेदवादिन** इत्यनेन सूचितं हेतुं विवृणोति—**स्वरूपभेदयोः** इति। उक्तं प्रतिबन्दिगर्भं व्यनक्ति—**यथा** इति। सहप्रयोगभङ्गमभिप्रयन् प्रसङ्गान्तरमाह—**हस्त** इति। स्वरूपभेदशब्दयोः पर्यायता स्यादिति वक्तव्ये **घटो भिन्नः** इत्युक्तेरयं भावः—भेदत्वेन प्रस्तुतस्य घटस्य स्वरूपत्वं परे मन्यन्ते; तस्य च स्वरूपमेव भेदश्चेत् यस्य भेदोऽस्ति, स भिन्नः; अतो घटभिन्नशब्दौ पर्यायौ स्याताम्। एवं घटभेदशब्दावपीति। चकारोऽत्रानुक्तमपि समुच्चिनोति। स्वरूपस्यानुवृत्तत्वे भेदत्वं न स्यात्, व्यावृत्त-

---

१. 'न' इति (घ) कोशे न. २. स्वभाव पा (सु).

टि—'प्रतियोगिसापेक्षत्वात्' इत्ययम् 'प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वात्' इति मूलग्रन्थस्यार्थानुवादः।

३ प्रतियोगिनैरपेक्ष्यम्. (सु, ख, घ).

त्वेऽन्येषां निस्स्वरूपत्व [1] निर्भेदत्वापत्तिरित्यादि । भेदस्य धर्मत्वे तद्वति क्वचिदप्यभेदो न सिध्येत् । तथा सति अभिन्नस्य भिन्नस्य वाभावे सर्वापह्नवः स्यादित्यभिप्रायेणाह—**नापि** इति । अनवस्थां वक्तुं धर्मभूतो भेदः स्वरूपेणाभिन्नः भिन्नो वा इति विकल्प्याद्यं निरस्यति—**धर्मत्व** इति । भेदाभावे धर्मधर्मिभावो न स्यात्, स्वरूपपक्षोक्तदोषाश्च स्युरित्यभिप्रायेणाह—**अन्यथा** इति । द्वितीये मूलोच्छेदमाह—**भेदे च** इति । **तद्धर्मः**—तस्य भेदस्य धर्मः । ग्रहणद्वारापि दोषमाह—**किं च** इति । तज्जातीयत्वातज्जातीयत्वतद्गुणकत्वातद्गुणकत्वविशेषणत्वविशेष्यत्वधर्मत्वप्रतियागित्वादावपि भेदग्रहेऽपि [2]अन्योन्याश्रयमभिप्रेत्य जात्याद्युक्तिः ॥

भेदकाग्रहणे भेदो न गृह्येत कथञ्चन ।
तस्य चाग्रहणे सोऽपि न गृह्येतेति संग्रहः ॥ ३४२ ॥

एवं ग्राह्यानुपपत्त्या ग्राहकानुपपत्तिं पूर्वमुक्तां द्रढयति—**अत** इति ।

किं च 'घटोऽस्ति, पटोऽस्ति' 'घटोऽनुभूयते, पटोऽनुभूयते' इति सर्वे पदार्थाः सत्तानुभूतिघटिता एव दृश्यन्ते; अत्र सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमनुवर्तमानं दृश्यत इति तदेव परमार्थः । विशेषास्तु व्यावर्तमानतया अपरमार्थाः, रज्जुसर्पादिवत्; यथा—रज्जुरधिष्ठानतयानुवर्तमाना [3] परमार्थसती, व्यावर्तमानाः सर्पभूदलनाम्बुधा-

---

१ निर्भेदत्वाद्यापत्ति' पा (सु) २ अन्योन्याश्रयत्वम् पा (सु).

३ 'परमार्था सती' 'सती परमार्था' इति च पा.

रादयोऽपरमार्थाः। ननु च रज्जुसर्पादौ 'रज्जुरियं, न सर्पः' इत्यादिरज्ज्वाद्यधिष्ठान [1] याथार्थ्यज्ञानेन बाधितत्वात्सर्पादेरपारमार्थ्यं, न व्यावर्तमानत्वात्; रज्ज्वादेरपि पारमार्थ्यं नानुवर्तमानतया; किं तु अबाधितत्वात्; अत्र तु घटादीनामबाधितानां कथमपारमार्थ्यम्? उच्यते—घटादौ दृष्टा व्यावृत्तिः। सा किंरूपेति विवेचनीयम्; किं 'घटोऽस्ति' इत्यत्र पटाद्यभावः? सिद्धं तर्हि 'घटोऽस्ति' इत्यनेन पटादीनां बाधितत्वम्। अतो बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्व्यावृत्तिः। सा व्यावर्तमानानामपारमार्थ्यं साधयति। रज्जुवत्सन्मात्रमबाधितमनुवर्तते। तस्मात्सन्मात्रातिरेकि सर्वमपरमार्थः। प्रयोगश्च भवति—सत् [2] परमार्थः, अनुवर्तमानत्वात्—रज्जुसर्पादौ रज्ज्वादिवत्; घटादयोऽपरमार्थाः, व्यावर्तमानत्वात्—रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिवदिति।

न केवलं प्रमाणाभावः; प्रमाणबाधोऽप्यस्तीत्याह—किं च इति। अत्र घटादिबाधे तत्सत्तापि खपुष्पगन्धवत्स्यादिति शङ्कानिरासायानुवृत्तसत्त्वस्थापनम्।

सन्मात्रस्य परमार्थत्वम् [3] विवक्षितानुमानद्वयस्य पक्षसिद्धिं तावदाह—घटोऽस्ति इति। अनुभूत्यनुवृत्ति [4] प्रदर्शनं सदनुभूत्यैक्याधानार्थम्; न हि व्यावृत्तस्यानुवृत्ततादात्म्यं स्यात्। स्वरूपासिद्धिं व्याप्यत्वासिद्धिं च व्युदस्यति—अत्र इति। रज्जुसर्पादि इत्युदाहरणे व्याप्तिद्वयार्थमादिशब्दः प्रत्येकं भाव्यः। व्याप्तिदृष्टान्तौ स्पष्टयति—यथा इति। परमार्थसती—व्यावहारिकव्यवस्थयेति शेषः। सर्पाद्युदा-

---

१ 'याथात्म्य' इति पा.
२ 'परमार्थम्' इति पा
३ विवाक्षतस्य पा (सु).
४. वृत्तिदर्शनम्. पा. (सु).

हरणमिहैकाधिष्ठानाध्यस्तविषयम्। द्वयोरपि व्याप्त्योः[1] उपाधिं शङ्कते—**ननु च** इति। अबाधितत्वोपाधिः पक्षव्यापक इति न वाच्यम्; माध्यमिकनयेन घटादितुल्यन्यायतया सतोऽपि[2] बाधस्य सुवचत्वादिति भावः। बाधितत्वोपाधेः पक्षव्यावृत्तिमाह—**अत्र तु** इति; 'घटोऽस्ति' इत्यादावित्यर्थः। द्वयोरपि साधनव्यापकत्वबुद्ध्या प्रतिवक्ति—**उच्यते** इति। बाधितत्वस्य तावदाह—**घटादौ** इति। **किंरूपा**—किं सत्यसर्पनिवृत्तिवद्भ्रान्तिसिद्धा? उत रज्जुसर्पनिवृत्तिवत्प्रमाणबाधसाध्या? इति विकल्पः। तत्र आद्यो घटपटतादात्म्यादिप्रसङ्गादयुक्त इत्यभिप्रायेणाह—**किम्** इति। 'घटोऽस्ति' इति प्रतीतेऽर्थे पटाभावो मिथ्या; अतः प्रमितयान्यव्यावृत्त्यान्येषां बाधितत्वमर्थसिद्धमित्याह—**सिद्धम्** इति। **घटोऽस्ति** इत्यनेन 'न रजतम्' इति निषेधाभावेऽपि यथा 'शुक्तिः' इत्यनेन रजतबाधस्तथेति भावः। एवं पटादिविधौ घटस्यापि निवृत्तिः सिद्धा स्यात्। उक्तप्रकारेणोपाधेः साधनव्यापकत्वमाह—**अत** इति। **बाधफलभूता**; 'नास्ति' इतिधीस्थाप्येत्यर्थः। **विषयनिवृत्तिः**—घटादिधीवेद्यानामभावः, तेषामिह वेद्यत्वाभावो वा। एवं निरुपाधिकतया व्यावर्तमानत्वस्य साधकत्वमाह—**सा** इति। अनुवर्तमानत्वहेतावप्यबाधितत्वोपाधिर्व्यापक इत्याह—**रज्जुवत्** इति। सतोऽपि माध्यमिकयुक्त्या बाधोक्तिर्निरधिष्ठानभ्रमासम्भवादयुक्ता। हेतुद्वयफलितमाह—**तस्मात्** इति। मिथो विमर्देन सर्पादिनिवृत्तौ रज्ज्वनिवृत्तिवत् घटादिनिवृत्तौ "सदेव" इति श्रुतं सत् परिशिष्येतेत्याशयः। भेदबाधकतर्काणामनुग्राह्यनिष्कर्षायाह—**प्रयोगश्च** इति। चकार उपाधिविधूननादिसमुच्चयार्थः।

---

१ उपाधी. पा. (सु).

२. बाधकम्य. पा (ख, घ, सु).

एवं [1] सत्यनुवर्तमानानुभूतिरेव परमार्थः; सैव सती। ननु च सन्मात्रमनुभूतेर्विषयतया ततो भिन्नम्; नैवम्—भेदो हि प्रत्यक्षाविषयत्वाद् दुर्निरूपत्वाच्च पुरस्तादेव निरस्तः। अत एव सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाण [2] पदवीमनुसरति। तस्मात् सत् अनुभूतिरेव।

चिन्मात्रमत्यत्वमिच्छतां किं बाह्यस्य सतः सत्यतयेत्यत्राह—एवं सति इति; हेत्वोः निरुपाधिकत्वे [3] सिद्धे सतीत्यर्थः। एवकारः पूर्वोक्तरीत्यानुभाव्यानां मिथ्यात्वं व्यनक्ति। सत्यद्वित्वं, भेदसत्यत्वस्वीकारः, मिथो व्याकृत्या द्वयोरपि बाधश्च स्यादित्यत्राह—सैव सती इति; अनुभूतिरेव सच्छब्दार्थ इत्यर्थः। अवधारणमयुक्तम्; सतः प्रत्यक्षविषयत्वसाधनेन [4] भेदोक्तेः इत्यभिप्रायेण चोदयति—ननु च इति। मानतः स्वरूपतश्च भेदस्यानुपपन्नत्वोक्त्या [5] धीसद्भेदोऽपि बाधित इति प्रतिवक्ति—नैवम् इति। तर्हि स्वयमेव सामान्यतो विशेषतश्च विषयत्वादिभेदोक्त्या विरोध इत्यत्राह—अत इति। भ्रान्तिरूपलोकदृष्ट्या मयोक्तमित्यभिप्रायेण [6] प्रमाणपदनिषेधः। [7] एतेन दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिः सूचिता। यां "ग्राह्यलक्षणो योगशब्दः" इति योगाचारा उपचरन्ति, सैवेत्यवधारितं निगमयति—तस्मात् इति; विषयविषयित्वरूपस्यापि भेदस्य बाधादित्यर्थः। सदनुभूतिरेव—सदिति भातं [8] वस्तु न तद्बुद्धेर्भिन्नम्।

सत एव अनुभूतित्वम्

---

१. 'च सति' इति पा
२ 'प्रमाणपद' इति. पा तत्त्वटीकानुसारेण
३. 'सिद्धे' इति (सु) कोशे न
४. भेदस्य सिद्धत्वात् पा. (सु)
५. धी [स्वभावोऽपि] सद्भेदोऽपि. पा (सु).
६ प्रमाणपदवी पा (सु)
७. तेन वा. (सु)
८ वस्तुनस्तद्बुद्धे. पा. (ख, घ)

सा च स्वतस्सिद्धा, अनुभूतित्वात्; अन्यतास्सिद्धौ घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः। किं च [1] अनुभवापेक्षा चानुभूतेर्न शक्या कल्पयितुम्; सत्तयैव प्रकाशमानत्वात्। न ह्यनुभूतिर्वर्तमाना घटादिवदप्रकाशा दृश्यते; येन परायत्तप्रकाशाभ्युपगम्येत।

सच्चिदात्मनो मेयत्वाभावे माध्यमिकोक्तसंवृतिसिद्धिवत्स्यादित्यत्राह—**सा** इति। **स्वतस्सिद्धा**—स्वरूपप्रयुक्तस्वप्रकाशा; अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारार्हेत्यर्थः। अत्र,

अनुभूते स्वतस्सिद्धत्वम्

* "यानुभूतिरजानन्तामेयाद्यानन्दविग्रहा।
महदादिजगन्मायाचित्र [2] भित्तिं नमामि ताम्॥"

इत्युक्तक्रमेण उपरितन उपन्यासः। "येति स्वतस्सिद्धतां सूचयति" इति व्याख्यातम्। तत्रानुभूतिरिति हेतुगर्भमित्याह—**अनुभूतित्वात्** इति; चित्त्वादित्यर्थः। असाधारणाभासत्वशङ्कां व्यतिरेकव्याप्त्या परिहरन् "अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः" इति तत्रोक्तमाह—**अन्यत** इति। अनुमानान्तर [3] मप्यस्तीत्याह—**किं च** इति। **अनुभवेत्यादिः** प्रतिज्ञाग्रन्थः; अनुभूति-

---

१ 'अनुभवान्तरापेक्षा' इति पा

टि—"यानुभूतिरजामेयानन्तात्मानन्दविग्रहा।
महदादिजगन्मायाचित्रभित्ति नमामि ताम्"॥

इति पाठ उपलभ्यमानेषु इष्टसिद्धिकोशेषु दृश्यते

२ भित्तिः. पा (सु, घ). ३. मस्तीत्या पा. (सु).

र्नानुभवान्तरसापेक्षप्रकाशेत्यर्थः। 'भासमानत्वादिभिर्वेद्या' इति प्रत्यनुमानं चानेन निरस्यते। अत एव चकारः कल्पयितुमिति पदं च सफलं स्यात्। प्रतिज्ञायां हेतुं वदन् प्रत्यनुमाने चोपाधिं व्यनक्ति—सत्तयैव इति; [1]यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वादिति यावत्। विद्यमानत्वेऽप्यविदितावस्थायोगित्वं घटादिषु वेद्यत्वस्योपाधिभूतम्; तन्नेति भावः। हेतोरसिद्धिमुपाधेस्साधनव्यापकत्वं च निरस्यति—न हि इति।

अथैवं मनुषे—उत्पन्नायामप्यनुभूतौ विषयमात्रमवभासते 'घटोऽनुभूयते' इति; न हि कश्चिद् 'घटोऽयम्' इति जानंस्तदानीमेवाविषयभूतामनिदम्भावामनुभूतिमप्यनुभवति। तस्माद्घटादिप्रकाशनिष्पत्तौ चक्षुरादिकरणसंनिकर्षवदनुभूतेः सद्भाव एव हेतुः। तदनन्तरमर्थगतकादाचित्कप्रकाशातिशयलिङ्गेनानुभूतिरनुमीयते। एवं तर्हि अनुभूतेरजडाया अर्थवज्जडत्वम् [2]आपद्यत इति चेत्; किमिदमजडत्वं नाम? न तावत्स्वसत्तायाः प्रकाशाव्यभिचारः, सुखादिष्वपि तत्सम्भवात्। न हि कदाचिदपि सुखादयः सन्तो नोपलभ्यन्ते। अतोऽनुभूतिः स्वयमेव नानुभूयते, अर्थान्तरं [3]स्पृशतोऽङ्गुल्यग्रस्य स्वात्मस्पर्शवदशक्यत्वादिति।

---

१. यावत्सत्त्वम्. पा. (क, ख, घ) २ 'आपद्येत' इति पा

३ 'स्पृशतोऽपि' इति पा.

अनुभूतेरनुमेयत्वशङ्का

तदुभयं भाट्टमतेन शङ्कते—**अथ** इति। **विषयमात्रम्** [1] घटादिमात्रम्; न तु तद्धीरित्यर्थः। तदिदं व्यक्तमनूक्तं संवित्सिद्धौ—

"घटोऽयमिति विज्ञाने घटमात्रं प्रकाशते।
न वित्तिरिति युष्माकं गोष्ठीषु ननु घुष्यते॥" इति॥

विषयमात्रभाने हेतुमाह—**घट** इति। घटस्यानुभूतिकर्मत्वात् [2] धियः स्वकर्मत्वविरोधात्तदानीं न [3] भानमिति भावः। यद्वा प्रतिषेधार्थोऽयमनुवादः। **घटोऽनुभूयत इति न** ह्यनुभवतीत्युत्तरत्रान्वेति; 'घटोऽयम्' इति ज्ञानं यदा जायते, न तदानीं घटः [4] **अनुभूयते** इत्यनुभवः। घटानुभूतेर्घटशब्देदं [5] शब्दार्थान्यत्वादित्यर्थः। घटोक्तेः प्रदर्शनार्थत्वज्ञापनाय **अविषयभूताम्** इत्युक्तम्। **अनिदम्भावाम्**; घटस्य देशविशेषसान्निध्यमिहेदम्भावः; तद्रहितामिति यावत्। ननु आलोकलिङ्गा [6] दीनामज्ञातानां न भासकत्वं दृष्टम्; तथात्रापि स्यात्। अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गश्च। आह च कीर्तिः—"अप्रत्यक्षोपलम्भस्य [7] नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति" इति; तत्राह—**तस्मात्** इति; हेतुतयोपाधिनिवृत्तितया च विवक्षितस्य यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वस्य निरस्तत्वादित्यर्थः। ज्ञापकानां ज्ञातृत्वमिन्द्रियादिषु न दृष्टम्; स्वस्य ज्ञानोत्पत्त्या स्वपरवेद्यवैषम्यमित्यवधारणाभिप्रायः। यदि वर्तमानदशायां धीः स्वयं नानुभूयेत, तदा 'अनुभूयते' इति वर्तमानाव-

---

१. 'घटादिमात्रम्' इति (ख, घ) कोशयो न दृश्यते
२. धीस्वकर्म. पा. (क, ख, घ). ३ भातम्. पा. (सु)
४ अनुभूत पा (क, ख, घ) ५ शब्दान्यत्वात्. पा (सु)
६ दीनां त्वज्ञातानाम् पा (सु) ७. नार्थं दृष्टि पा. (सु)

भासः कथं स्यात्? उत्तरक्षणे च निवृत्ता कथं गृह्येत? ज्ञानग्राहकाभावे ज्ञेयस्यापि निष्प्रमाणकत्वात्सर्वासिद्धिरित्यत्राह—**तदनन्तरम्** इति। अत्यन्तासन्नत्वादनुभूयत इति वर्तमानोक्तिः; व्याप्तिस्मरणादिकं च संस्कारभूम्णा शीघ्रं भवति; कालभेदाग्रहोऽपि पद्मपत्रशतवेधन्यायादविरुद्ध इति भावः। 'घटः प्रकाशते' इति विषयसामानाधिकरण्याद**र्थगत**त्वोक्तिः। आत्मगता धीरितरविषयस्य [१] प्रकाशिकेति शङ्का च तेन व्युदस्ता। वेद्यगतप्रकाशस्य **कादाचित्क**त्वोक्त्या तत्कारणत्वेन धीरनुमेयेति बोध्यते। अर्थगतत्वे रूपादिवत्पुरुषविशेषविषयत्वं न स्यादिति शङ्कानिरासाय **प्रकाश**शब्दः। अर्थप्रकाशो हि पुरुषविशेषधीजन्यतया तत्प्रतियोगितयैव स्वतः परतो वा कुतश्चिद्ज्ञातत्वात्तद्गतज्ञानानुमापक इति भावः। अर्थगतप्रकाशो वायु [२] रूपादिवत् योग्यानुपलब्धिनिरस्त इत्यत्र विषयस्वरूपात्तद्धर्मान्तरेभ्यश्च व्यावृत्ततयोपलब्धम् **अतिशय**शब्देन व्यनक्ति। अत्र 'अन्यतरसिद्धौ' इत्यादिभिः प्रागुक्तं स्मारयन्मृषावादी चोदयति—**एवं तर्हि** इति; स्वेतराधीनसिद्धित्वे सतीत्यर्थः। स्वमतेन [३] श्रुत्यनुमाभ्यां सिद्धवत्कारात् **अजडायाः** इत्युक्तम्। प्रसङ्गदोषान्विवक्षुः प्राकट्यवादिप्रसञ्जनीयविपर्ययं विकल्पयति—**किमिदम्** इति। [४] किं हेतुत्वेन उपाधिविपर्ययत्वेन चोक्तं यावत्सत्त्वं भासमानत्वम् [५] उत साध्यत्वेनोक्तं स्वतस्सिद्धत्वमिति विकल्पः। अत्राद्यं दूषयति—**न तावत्** इति। वेद्यत्वे यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वाभाव इति प्रसङ्गार्थः स्यात्; सोऽस्मदिष्टः; विपर्यये पर्यवसानं च न सम्भवतीति भावः।

---

१ प्रकाश इति. पा. (क, ख, घ) २ रूपादियोग्या पा (सु)
३ श्रुत्यनुमानाभ्याम्. पा (सु). ४ किमिति. पा (सु)
५ भासमानत्वं साध्यत्वेन चोक्तमुत. पा. (सु).

[1] मूलशैथिल्यमप्याह—**सुखादिषु** इति। यद्यपि अस्माकं [2] सुखादेरुत्पत्ति [3] क्षणात्पश्चाज्ज्ञानान्तरेण ग्रहणम्; सिद्धान्तिनस्तु धीविशेषत्वेन स्वतस्सिद्धत्वम्; तथापि त्वत्पक्षे चैतन्योपरञ्जितान्तःकरणविवर्ततयाध्यस्तत्वेन शुक्तिरूप्यवदप्रकाशमानक्षणक्लृप्त्ययोगात्सुखादौ व्याप्तिभङ्गः सिद्ध इत्यभिप्रायेण विवृणोति—**न हि** इति। अन्ततस्त्वन्मते प्रातिभासिकरजतादिः साक्षिचैतन्येन यावत्सत्त्वं प्रकाशमाना अविद्यादयश्चादिशब्दार्थः। बुद्धेर्यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वमिच्छतः सुखादावपि तद्वत्स्वरसदृष्ट्या तथा किं न स्यादिति कल्पयित्वा वा तदुक्तिः। [4] द्वितीयेऽपि तु अवेद्यत्वे स्वयम्प्रकाशत्वाभावः स्यादिति प्रसङ्गार्थः। [5] तथापीष्टप्रसङ्गो विपर्ययापर्यवसानं चेत्याह—**अत** इति; [6] आद्यकोटिनिरासादन्या शिष्यते; सापि नास्तीत्यर्थः; प्रकाशाव्यभिचारस्य हेतोरसिद्धेरनैकान्त्याच्चेति वा। अनुभूतित्वहेतुना तत्सिद्धिः स्यादित्यत्राप्रसिद्धसाध्यतया व्याप्तिग्रहणाभावे केवलव्यतिरेकिणोऽनुमानत्वमेव नास्तीत्यभिप्रायेण साध्यरूपे व्याहतिमाह—**अर्थान्तरम्** इति। स्वयम्प्रकाशत्वाभावः स्यादिति तर्केऽपि प्रतियोग्यसिद्धेस्तदभावप्रसङ्गोऽशक्यः।

स्वप्रकाशत्वविषयाः श्रुतयः स्मृतयश्च नः।
स्वधर्मभूतबुद्ध्यैव पुंसो भानं प्रचक्षते ॥ ३४३ ॥

कर्मकर्तृविरोधादङ्गुल्यग्रस्य स्वात्मस्पर्शविरोधः, इह तु न तथेति चेत्;

---

१ मूलशैथिल्यमाह. पा (क, ख)　　२. 'सुखादेः' इति (सु) कोशे न.
३ उत्पत्तिलक्षणात्. पा. (क, ख, घ).　　४. 'अपि' इति (सु) कोशे न
५ तदापी. पा (ख, घ)　　६ 'अत्र' इति पदम् (सु) कोश एव दृश्यते.

इहापि गमनगन्त [१] व्यादिवत्क्रियाकर्मत्वविरोधः सिद्धः । इतिः शङ्कासमाप्तौ ।

तदिदमनाकलितानुभवविभवस्य स्वमतिविजृम्भितम् ; अनुभूतिव्यतिरेकिणो विषयधर्मस्य प्रकाशस्य रूपादिवदनुपलब्धेः ; उभयाभ्युपेतानुभूत्यैवाशेषव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशाख्यधर्मकल्पनानुपपत्तेश्च । अतो नानुभूतिरनुमीयते, नापि ज्ञानान्तरसिद्धा ; अपि तु सर्वं साधयन्त्यनुभूतिः स्वयमेव सिध्यति । प्रयोगश्च—अनुभुतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा, स्वसंबन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुत्वात् । यः स्वसम्बन्धादर्थान्तरे [२] यद्धर्मव्यवहारहेतुः स तयोः स्वस्मिन्ननन्याधीनो दृष्टः ; यथा रूपादिश्चाक्षुषत्वादौ ; रूपादिर्हि पृथिव्यादौ स्वसम्बन्धाच्चाक्षुषत्वादि जनयन् स्वस्मिन्न रूपादिसम्बन्धाधीनश्चाक्षुषत्वादौ । अतोऽनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे प्रकाशत इति व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः ।

अवेद्यत्ववादी प्राकट्यवादिनमुपालभते—तदिदम् इति ; बुद्धेः स्वप्रकाशत्वे सिद्धे निराकारप्रकाशायोगादाकारद्वयानुपलम्भाच्च ग्राह्यग्राहकयोर्ज्ञानाकारत्वं वदद्भ्यो भीतैः प्रकाशमानस्य नीलादेः [३] अप्रकाशमानबुद्ध्याकारत्वायोगात्कल्पितमिदं दृष्टहानमदृष्टकल्पनं च सर्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति भावः । अनुभवस्य विभव आलोकादिनीत्या परप्रकाशादिहेतोः स्वप्रकाशादौ सजातीयनैरपेक्ष्यम् । तत्र [४] श्रुत्यानुमितिसूचनाय स्वमतिवि-

अनुभूतेः स्वप्रकाशत्वं

---

१. गन्तव्यत्वादि. पा. (सु).

२ 'तद्धर्म' पा.

३. अप्रकाशबुद्ध्या. पा. (सु)

४ श्रु[त्या]तानुमिति. पा. (सु).

जृम्भितम्—इत्युक्तम्। किं प्राकट्यं रूपादिवद् दृष्टम्; उत गुरुत्वादिवत्कल्प्यम्? इति हार्दे विकल्पे पूर्वं दूषयति—अनुभूति इति। धीरेव विषयस्य प्रकाशः। सा चातन्निष्ठापि भ्रान्त्या विषयस्थेव भाति। वस्तुतः प्रकाशस्य विषयधर्मत्वे यद्यसावप्रत्यक्षः, तदा हि लिङ्गानुपलम्भात् [१] नानुमितिः। अतः प्रत्यक्षत्वेऽङ्गीकृते तदुपलम्भः पुरुषविशेषनियतो न स्यादित्यभिप्रायेण रूपादिवत् इत्युक्तम्। द्वित्वादिवद्धीजन्यतया तेनैव दृश्यत इति चेन्न; अपेक्षाबुद्धिवेद्याकारविशेषातिरिक्तद्वित्वादिक्लृप्तौ गौरवात्। यादृश्या बुद्ध्या द्वित्वाद्युत्पत्तिं मन्यसे, तादृश्या तद्व्यवहारः स्यात्; [२] स चातीतादिष्वप्यस्ति; न च तत्र [३] द्वित्वाद्युत्पत्तिः; [४] निराधारधर्मजननायोगात्। अतिरिक्त [५] द्वित्वाद्युत्पत्तिपक्षेऽपि अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षबलात्प्रकाशप्रतिनियमः; इह तु न तथा, वेद्यगतस्य वित्त्यतिरिक्तस्यानुपलम्भादिति भावः। ये तु "वर्तमानेष्वतीतादिषु च द्वित्वादिकमेकत्ववत्स्वत एव तत्तद्वस्तुनिष्ठमपेक्षाबुद्ध्या गृह्यते; न तु जन्यते। इदमेव प्रतिपुरुषमपेक्षाबुद्धिभिरनन्तद्वित्वादिकल्पनाद्वरम्" इत्याहुः; तत्पक्षग्रहे च नेदं निदर्शनं शोभते। द्वितीयं निरस्यति—उभय इति। कल्पनागौरवभीतैः [६] धियं त्यक्त्वा विषयस्थप्रकाश एव स्वीक्रियतां, धीसामग्र्या च [७] तत्सिद्धिः स्यादित चोद्यं तु सर्वविरुद्धं चेत्यभिप्रायेण उभयाभ्युपेतत्वोक्तिः। एवकारेण [८] क्लृप्त्युपपत्तीनामन्यथासिद्धिर्गौरवं च व्यज्यते। अशेषशब्दः

---

१. नानुमित. पा. (क. ख,) २. सा च. पा (क, ख).
३ द्वित्वाद्युपपत्ति.. पा. (घ) ४. निराधारजन्मता. पा. (सु)
५ द्वित्वाद्युपपत्ति. पा. (क). ६. धीद्वयम्. पा (सु), द्वयम् पा (ख, घ)
७. न तत्सिद्धिः. पा. (घ). ८. क्लृप्त्युप्त. पा. (ख, घ). क्लृप्त्युक्तहेतूपपत्तीनाम्. (सु).

कल्पकत्वेन शङ्कितानां कार्त्स्न्यमाह ; तत्र सर्वत्र प्राकट्यजनकतया स्वीकृतैव धीरेका हेतुरिति चावधारणाभिप्रायः ।

यदि कल्प्येत विषये प्राकट्यं व्यवहारतः ।
तद्धेतुत्वेन कल्प्या धीस्तत्फलार्थं प्रकल्प्यताम् ॥ ३४४ ॥

यथा तत्रैव तस्यैव प्राकट्यं ते धिया भवेत् ।
तथा भानादयोऽपि स्युः किमन्तर्गडुक्लृप्तितः ॥ ३४५ ॥

प्राकट्यं [1] प्रकटं [2] स्याद्वः परतः स्वत एव वा ।
आद्येऽनवस्थितिश्शेषे बुद्धिरेव तथा न किम् ॥ ३४६ ॥

'ज्ञातः' इत्यादिव्यवहारस्तु इष्टद्विष्टादिनयात्कर्मप्रत्ययाधीनः । तद्रहितोऽपि प्रकटो घट [3] इत्यादिधीकर्मत्वविषयतया तद्व्युत्पत्तेः स्यात् । ज्ञानकर्मणो घटस्य 'प्रकाशते' इति कर्तृत्वेन व्यवहारोऽपि 'रोचते, स्वदते' इत्यादिवद्धातुविशेषायत्तः । अतिरिक्तक्लृप्तौ च गुणक्रियादिषु प्राकट्ये च प्रकटादिव्यवहारो दुर्निर्वहः । एवं भूतभाविषु च । तदुक्तं संवित्सिद्धौ—

"अतीतेऽनागते चार्थे कथं प्राकट्यसंभवः ।
न हि धर्मिण्यसत्येव धर्मस्सम्भव [4] मृच्छति ॥" इति ।

अत्र परोक्तप्रतिबन्दिनिस्तारस्तु—

---

१. प्राकटम्. पा. (सु)
२ स्याद्वा. पा (सु)
३. इत्यादिधीं. पा. (सु).
४ मिच्छति. (क, घ).

नश्यद्दशाकसंयोगो नानाधारः प्रतीयते ।
प्रध्वंसस्तु निराधारोऽसदाधार [1]इतीरितः ॥ ३४७ ॥

एतेन "अतीतादौ विषयत्वमात्रं न कर्मत्वम्; यत्र तु कर्मत्वं तत्र क्रियाजन्यफलभागित्वमवश्यापेक्षितम्" इति निरस्तम्; गुणादौ कर्मत्वेऽपि तदसम्भवात्। ज्ञानं स्वकर्मणि किञ्चित्करोति, क्रियात्वादित्यनुमितौ च धात्वर्थमात्रत्वे हेतौ [2] न व्याप्तिः। स्पन्दत्वे तु असिद्धिः। आहुः * न्यायनिष्ठाः—

"अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके" ॥ इति ।

ननु धीस्वरूपातिरिक्तं तद्विषयत्वमर्थे भाति; तदनभ्युपगमे विरोधः; तदेव प्राकट्यमिति शङ्कायां निगमनव्याजेनोत्तरमाह—अत इति; त्वदिष्टस्य लिङ्गस्य [3] निष्प्रमाणत्वादित्यर्थः। विषयत्वं च विषयिणमन्तरेण न भायात्; तद्भाने तु अनुमेयं नावशिष्यत इत्याशयः। मा भूदनुमेयत्वम्; मानसप्रत्यक्षत्वं तु स्यात्; क्षणिकात्मविशेषगुणत्वात्सुखादिवदिति, तत्राह—नापि इति। अनुपलब्धेः कल्पनायोगाच्चेत्युभयमनुषञ्जनीयम्। न हि स्वस्मिन्वर्तमानं ज्ञानं [4] ज्ञानान्तरसिद्धमिति प्रत्यक्षयामः; उक्तो हेतुरपि क्षणिकत्वात्मधर्मत्वगुणत्वानामस्माभिरनभ्युपगमान्निरस्तः। मानसप्रत्यक्षत्वे च सुखादिवदात्मगुणस्य सतो

---

१. 'ईरितः' इति पदं (क, ख, घ). कोशेषु नोपलभ्यते   २. नाव्याप्तिः. पा. (ख).
* टि—न्यायनिष्ठाः उदयनाचार्याः
३. अप्रमाणत्वात्. पा. (घ).   ४. ज्ञानान्तरमिति. पा. (ख).

बुभुत्सितग्राह्यतया तद्ग्रहणस्यापि तथेत्यनवस्था स्यात् । बुभुत्सितग्राह्यत्वे तु ज्ञाते बुभुत्सा, ततश्चापाततोऽपि तद्धीरित्यन्योन्याश्रयः। तत्रापि सुखादेरिव मानसप्रत्यक्षतयैव ज्ञानस्यापि ज्ञातत्वनियमे बुभुत्सातज्ज्ञानादिपरम्परानुच्छेदः । अनियमे तु क्षणिकात्मविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षत्वरहिते ज्ञाने वर्तत इत्यनैकान्त्यम्, तस्यापि पक्षीकारे बाधः। किं च ज्ञानगोचरज्ञानस्य प्रमितत्वे पूर्वज्ञानमपि निष्प्रमाणकं स्यात्; ज्ञानस्यासम्भवे च ज्ञातृज्ञेयासम्भवः । एतेन अवश्यवेद्यत्वानभ्युपगमादिति नैयायिकोक्तं निरस्तम्। कस्यचिज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे तु लाघवात्पूर्वस्यापि तथात्वं ग्राह्यम्। क्वचित्सामान्यतः स्वपरनिर्वाहकत्वेऽस्मदुक्तं सोढव्यम्। एवं स्वज्ञानस्यानुमेयत्वमानसप्रत्यक्षत्वयोरयोगात् [1] तदग्रहे च परस्मिन्नपि तथैवेति व्युत्पत्त्याद्यसम्भवेनागमस्यापि निर्मूलत्वादन्ततो माध्यमिकवादप्रसङ्गमनिच्छतामस्मत्पक्षः शिष्यत इत्याह—अपि तु इति। सर्वं साधयन्ती इति हेतुपरम्। नित्यस्य स्वप्रकाशस्य स्वजन्यत्वायोगादन्यनिरपेक्षप्रकाशत्वमेव प्रक्रान्तमिह स्पष्टीकृतम्। अयं भावः—

धियः स्वकर्मताभावान्न स्वेन स्वप्रकाशनम्।
इत्यसत् [2] स्वान्यनिर्वाहसमाधेर्दुस्त्यजत्वतः ॥ ३४८ ॥

धीरस्तीति मता [3] शब्दशब्दे लक्षणलक्षणे ।
इष्टस्स्वपरनिर्वाहः सर्वमित्यादि धीष्वपि ॥ ३४९ ॥

---

१. तदग्रहणे. पा. (घ).
२. स्वात्म पा. (सु)
३. शब्दे शब्दलक्षण पा. (सु)

कर्मकर्तृविरोधोऽपि स्वबुद्ध्यादौ न दृश्यते ।
क्रियाकर्मविरोधश्च वारणीयः क्रियोक्तिवत् ॥ ३५० ॥

अङ्गुल्यग्रादिदृष्टान्तमात्रमप्यत्र निष्फलम् ।
दृष्टयदृष्टिविशेषेण सर्ववस्तुव्यवस्थितेः ॥ ३५१ ॥

अस्पृष्टिस्स्वात्मनस्तत्र संयोगद्विष्ठताबलात् ।
दृष्टान्तमात्रभक्तेन दीपादिः किं न दृश्यते ॥ ३५२ ॥

अन्तर्ज्योतिः स्वयंज्योतिरात्मज्योतिरिति श्रुतिः ।
स्वरसाद्वदति स्वान्यनिरपेक्षप्रकाशताम् ॥ ३५३ ॥

स्वान्यधीहेतवो दृष्टा मनोधर्मादयस्तथा ।
स्वयं भिद्यत इत्यादौ सम्मता कर्मकर्तृता ॥ ३५४ ॥

आत्मानं रक्षतीत्यादिष्वपि द्वैरूप्यमक्षतम् ।
प्रदीपादिनयस्थाप्या न मुधा बाधमर्हति ॥ ३५५ ॥

यदा विषयमात्रस्य व्याहारस्तत्र वेदितुः ।
अनुभूयत इत्युक्तिरविवक्षा निवर्त्तिता ॥ ३५६ ॥

व्यवहारनिवृत्त्या च न प्रकाश [१] निवर्तनम् ।
दृष्टेऽप्यव्यवहारस्य प्राचुर्येणोपलम्भतः ॥ ३५७ ॥ इति ।

---

१ विवर्जनम् . पा. (सु)

अत्र सूचितं साधनद्वयं वैशद्याय प्रयुज्यत इत्याह—**प्रयोगश्च** इति। यद्वा–उक्तप्रकारेण स्वप्रकाशत्वमगत्या ग्राह्यम् ; तत्रानुमानान्तरं चास्तीति भावः। ग्रन्थलाघवाय प्रयोगद्वयमिह तन्त्रितम्। पिशाचानां तद्भाषयैवोत्तरं देयमिति न्यायात् [1] परमतान्वारोहेण बुद्धेरपि प्राकट्यकल्पनयात्र धर्मशब्दः, अन्यथापसिद्धान्तात्; कल्पितधर्मान्तराभ्युपगमेन वा तदुक्तिः। इदं च हेतुद्वयं यदि परोक्तकर्मकर्तृविरोधशान्त्यै संभावनार्थं [2] स्यात्, तदा नातीवात्र शोध्यमस्ति। साक्षादनुमानत्वमिच्छतां तु [3] यथाश्रुतेऽनुभूतित्वादिभिः सिद्धसाध्यत्वात्तत्र [4] तत्र कर्तृव्यभिचाराच्चाभिप्रायक्लृप्त्या पूर्वानुमितावेवं प्रयोगो द्रष्टव्यः—अनुभूतिः, परगतस्वजन्यधर्मात्यन्तसजातीयस्वावश्यम्भाविधर्मयोगे स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहिता, स्वविजातीये स्वानन्तरकालोत्तरकालानुवृत्तिरहितधर्महेतुत्वादिति। स्वस्मिन्स्वजन्यधर्मासिद्धेः परगतत्वोक्तिः स्थानप्रदर्शनार्था; एकत्वादिभिः सिद्धसाध्यतां वारयितुं जन्यशब्दः अत्यन्तशब्दश्च। अनुभूत्या परत्र जन्यो धर्मः प्राकट्यमेव। तस्य स्वान्यमात्रनिष्ठस्य स्वधर्मत्वायोगात् [5] सजातीयोक्तिः। बुद्धिव्यतिरिक्ते बोद्धरि बुद्धिजन्यसुखादिसजातीयानां बुद्धावभावेन बाधं स्वाश्रयस्य रूपित्वाद्यापादके रूपादौ रूपित्वाद्यभावाद् दृष्टान्तस्य साध्यशून्यतां च परिहर्तुं स्वावश्यम्भावित्वोक्तिः। यद्यपि नित्येऽनुभूतिप्राकट्येऽन्वारूढेऽन्यनैरपेक्ष्यमात्रोक्तिः पर्याप्ता; तथापि रूपादौ दृष्टान्ते चाक्षुषत्वस्य स्थूलनिष्ठत्वादिसापेक्षतया साध्यवैकल्यं स्यादिति तन्निरासाय स्वात्यन्तसजातीयापेक्षारहितेत्युक्तम्। " यथा-

---

१ परमतान्वारोहणबुद्धेः. पा. (क, घ)

२. वा स्यात्. पा. (ङ)

३. यथाश्रुतेरनु. पा. (ख, घ)

४. तत्र व्यभिचाराच्च. पा (ङ)

५. तज्जातीय. पा. (क, ख, घ).

ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति। [1] एवमेवास्मादात्मनः [2] सर्वाणि भूतानि" इत्यादिश्रुत्या जीवतज्ज्ञानभेदकल्पनाद्व्यावहारिकव्यवस्थया परमतनयेनानुमानादिगम्ये गुर्वादिज्ञाने बाधपरिहाराय नियमशब्दः। तद्धि गुरुमते सिद्धान्ते च वर्तमानकाले स्वेन स्वाश्रयाय भाति। यद्वा—परत्र [3] छिन्नत्वाद्यापादके कुठारादौ द्वैधीभावस्य कदाचिदत्यन्त [4] विजातीयापेक्षत्वेऽपि नियमाभावेनातिचारनिरास इति नियमोक्तिसाफल्यम्। अत्यन्तसाजात्यं चात्र निर्दिष्टाकारेण साम्यम्। हेतौ तु [5] सजातीये द्रव्यान्तरे संयुक्तत्वहेतोर्द्रव्यस्य स्वगतसंयुक्तत्वे द्रव्यान्तरापेक्षानियमात्तद्व्यावृत्त्यै स्वविजातीयोक्तिः। स्वानन्तरेत्यादिना परस्मिन्पुत्रत्वादिहेतौ पितरि स्वपुत्रत्वे पितृसापेक्षत्वदर्शनात्तस्मिन्ननैकान्त्यं निरस्तम्। पुत्रत्वादिकं हि पित्राद्यनन्तरकालादुत्तरत्राप्यनुवर्त्तते। एवं द्रव्यान्तरच्छिन्नत्वापादके द्रव्यान्तरेण छेद्येऽपि द्रव्ये न व्यभिचारः। द्वितीयानुमानेऽपि अनुभूतिरनन्याधीनव्यवहारा इत्युक्ते अन्यनिरपेक्षघटादिव्यवहारहेतुतया सिद्धसाध्यतां परिहर्तुं स्वशब्दः। तथापि विवक्षावागादिसापेक्षतया बाधो दृष्टान्ते च साध्यहानिः स्यात्; अतः स्वात्यन्तसजातीयानपेक्षत्वं विवक्षितम्। नियमग्रहण च पूर्ववत्। तदिहानुभूतिः स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितस्वव्यवहारा इति [6] पक्षसाध्यस्थितिः, हेतुस्तु हेतुत्वादित्येवालम्; क्वचिदपि व्यभिचारादृष्टेः। स्वसम्बन्धात्—इत्यादिविशेषणत्रयोक्तिस्तु तत्कृतविशेषवैशद्यार्था। एवं नामोक्तमात्मसिद्धौ—

---

१. एवमेवेमा. पा. (क, ख, घ, सु). २ 'आत्मन सर्वे प्राणा. सर्वे लोका सर्वे देवा' सर्वाणि भू ानि व्युच्चरन्ति' इति सम्पूर्णमौपनिषद वाक्यम्

३. त्वच्छिन्नत्वाद्या. पा. (क, ख, घ) ४. सजातीया. पा. (सु).

५ सजातीयद्रव्यान्तरे. पा. (क) ६ 'माध्य' इति (सु, ख, घ). कोशेषु न.

" सजातीयस्वसाध्यार्थनिरपेक्षात्मसिद्धयः ।
सर्वे पदार्थास्तेनात्मा [1] निरपेक्षात्मसिद्धिकः ॥" इति ।

अत्र सिद्धिः—व्यवहारयोग्यतारूपः प्रकाशः; तदुक्तिर्व्यवहारमप्युपलक्षयति; उभयत्र पदार्थत्वादित्येव हेतुः । एवं पूर्वानुमानेऽपि पदार्थत्वाद्धेतुत्वादित्यादिमात्रमुपादाय 'स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितस्वप्रकाशा" इति साध्यप्रयोगोऽप्यूह्यः । तच्च [2] निगमने सूचितम्—**अनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे** [3] इति । [4] सजातीय [5] इत्यादौ आत्मनः श्रुतिसिद्धं ज्ञानत्वमवष्टभ्यात्मरूपं ज्ञानं स्वात्यन्तसजातीयापेक्षारहितस्वसिद्धिकमित्युच्यते । स्वसाध्यनिरपेक्षत्वोक्तिस्तु; [6] प्रयोगान्तरार्था । साध्यम् व्यवहारानुगुणीकार्यम्; बोध्यमित्यर्थः । आत्मा स्वबोध्यापेक्षारहितस्वप्रकाशः पदार्थत्वात् [7] इति । एतेन स्वबोध्यमन्तरेणापि भातीत्युक्तं भवति । दृष्टान्तानां त्वचेतनतया बोध्याभावादेव तत्प्रकाशः स्वबोध्यापेक्षारहितः । आस्तामेतत्; प्रकृते [8] तु सामान्यतो व्याप्तिमाह—**य** इति । यद्यपि रूपवतामेव चाक्षुषत्वमिति नियमो नास्ति; तथापि नीरूपं द्रव्यं सर्वमचाक्षुषमिति; तेन दृष्टान्तमाह—**यथा** इति । अत्र प्रथमेन आदिशब्देन स्पर्शो गृह्यते । [9] द्वितीयेन स्पार्शनत्वं व्यवहारविशेषश्च । रूपादेर्व्यवहारविशेषहेतुत्वं तन्निमित्तचाक्षुषत्वाद्यापादनेन । एवंविधसामान्यव्याप्तौ केवलव्यतिरेकिविश्रमं केचि-

---

१. निरपेक्षस्वसिद्धिक. पा (सिद्धित्रये).
२ निगमनेन अनुभूतिः. पा. (सु) ३. इत्यनेन सूचितम् पा. (सु)
४. अत्र सजातीय. पा. (सु) ५ इत्यादिना पा. (सु).
६. प्रयोगान्तरार्थसाध्यम् (क, ख, घ) ७. 'इति' इति (क, ख, घ) कोशेषु न.
८ 'तु' इति (सु) कोशे न. ९. तद् द्वितीयेन. पा. (घ).

दाहुः। एतद्वा पक्षधर्मतालब्धविशेषं वा सूचयन्निगमयति—अत इति। स्वयमेव हेतुः; [१] बुद्ध्यन्तरनिरपेक्ष इत्यर्थः। अत्रापि तत्प्रयोगस्तु—अनुभूतिः, अनन्याधीनस्वप्रकाशा, परप्रकाशासाधारणाभिव्यक्तिहेतुत्वात्; यन्नोक्तसाध्यं, तन्नोक्तहेतुकमिति। एवं व्यवहारेऽप्यूह्यम्।

सेयं स्वयम्प्रकाशानुभूतिर्नित्या च, प्रागभावाद्यभावात्। तदभावश्च स्वतास्सिद्धत्वादेव। न हि अनुभूतेः स्वतस्सिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वावगन्तुं शक्यते। अनुभूतिः स्वाभावमवगमयन्ती सती तावन्नावगमयति; तस्याः सत्त्वे विरोधादेव तदभावो नास्तीति [२] कथं सा स्वाभावमवगमयति? एवमसत्यपि नावगमयति; अनुभूतिः स्वयमसती [३]स्वाभावे कथं प्रमाणं भवेत्? नाप्यन्यतोऽवगन्तुं शक्यते, अनुभूतेरनन्यगोचरत्वात्। अस्याः प्रागभावं साधयत्प्रमाणम् 'अनुभूतिरियम्' इति विषयीकृत्य तदभावं साधयेत्। स्वतस्सिद्धत्वेन 'इयम्' इति विषयीकारानर्हत्वान्न तत्प्रागभावोऽन्यतः शक्यावगमः। अतोऽस्याः प्रागभावाभावादुत्पत्तिर्न शक्यते वक्तुमित्युत्पत्ति[४]प्रतिबद्धाश्चान्येऽपि भावविकारास्तस्या न सन्ति।

ननु ब्रह्म नित्यं श्रुतम्; धीस्तु अनित्या; सा कथं [५] तत्स्यात्? योगाचारो-

---

१. बुद्ध्यन्तरनिरपेक्षमेव. पा. (सु).

२. कथं स्वाभा पा.

३. कथं स्वाभावे पा

४. प्रतिसम्बद्धाश्च पा.

५ 'स्यात्' इति (ख) कोशे न

क्ताच्च त्वदुक्तस्य को भेद इत्यत्राह—सेयम् इति; शास्त्रप्रत्यक्षाभ्यां सच्चिद्रूपतयैव सिद्धेत्यर्थः। अत्र स्वयम्प्रकाश इति नित्यत्वनिदानोक्तिः। सर्वदा सत्त्वमुभयान्तशून्यत्वं वा नित्यत्वम्; तच्च "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इत्यादिश्रुतिसिद्धम्; ज्ञानत्वं च ब्रह्मणः श्रुतम्; अतस्तदविरोध इति भावः। श्रुत्या [1] अपि प्रत्यक्षविरुद्धं दुर्वचमित्यत्र [2] विरोधाभावाभिप्रायेण हेतुमाह—प्राक् इति; संवित्प्रागभावप्रध्वंसयोर्भ्रान्तिसिद्धतया स्वरूपतस्तदभावस्य स्थाप्यमानत्वादित्याशयः। अत एव न साध्याविशेषशङ्का। धीनित्यत्वश्रुतिरन्यपरा; न चान्यदिह मानम्, इत्यत्राह—तत् इति। एवकार इह प्रागेव सूचितत्वं नैरपेक्ष्यं वा व्यनक्ति। ननु स्वयम्प्रकाशत्वमिह न लिङ्गम्; सपक्षे सत्यपि तत्र [3] क्वचिदप्यवृत्तेः। सन्ति हि प्रागभावरहितत्वे साध्ये प्रागभावाः सपक्षाः, प्रध्वंसरहितत्वे च प्रध्वंसाः, तदुभयराहित्ये च खपुष्पादिः। आहुश्च—

अनुभूतेर्नित्यत्वम्

"यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यतापि न विद्यते।
तस्मिन्यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम्"॥ इति।

तत्राह—न हि इति; स्वप्रकाशत्वस्य लिङ्गत्वाभावेऽपि विकल्पानुपपत्तिद्वारा विवक्षितनिदानत्वं स्यादिति भावः। अत्र प्रागभावोक्तिः प्रध्वंसस्याप्युपलक्षिका। स्वतःपक्षेऽपि धीः सत्यसती वा स्वाभावग्राहिणीति विकल्पं मत्वा आद्यं निरस्यति—अनुभूतिः इति। ननु स्वयं सती भावमभावं वा

१. 'अपि' इति (सु, ख, घ). कोशेषु न.
२. विरोधाभावादित्यभिप्रायेण पा. (क, ख, घ) ३ क्वचिदप्रवृत्ते. पा (क).

विषयान्तरमिव स्वाभावमपि [1] किं न गृह्णीयादित्यत्र विषयस्याभावात्तस्य दुर्ग्रहत्वमाह—**तस्या** इति। यद्यपि अन्योन्याभावादेः स्वप्रतियोगिसमकालत्वमस्ति; तथापि प्रागभावप्रध्वंसयोर्न तत् स्यादित्यभिप्रायेण **विरोधादेव** इत्युक्तम्। द्वितीयं विषयिणो [2] ग्रहणस्यैवाभावादाक्षिपति—**एवम्** इति; अन्यतराभावसाम्यप्रकारेणेत्यर्थः। विरोधं विवृणोति—**अनुभूतिः** इति। **स्वयमसती** वन्ध्यासुतधीवत्स्यादिति भावः। अन्यतःपक्षोऽपि विकल्पासह इत्याह—**नापि** इति। अन्यत्प्रमाणमनुभूतिं विषयीकृत्य न वेति विकल्प्य पूर्वत्र प्राक् साधितेन विरोधमाह—**अनुभूतेः** इति। द्वितीये प्रतियोग्यग्रहे कथमभावग्रह इत्यभिप्रायेणाह—**अस्या** इति; न हि धीग्राह्यस्य घटादेरभाव इह साध्य इत्याशयः। विषयीकारपक्षपरिशेषेण तद्विरोधं निगमयति—**स्वत** इति। पराक्त्ववेद्यत्वयोरभावात् 'इयम्' इति विषयीकारानर्हत्वम्। एवमभावस्याग्रहेऽपि भावस्योत्पत्त्यादेः स्वतोऽन्यतो वा ग्रहः स्यादित्यत्राह—**अत** इति; उक्तविकल्पानुपपत्तेस्तस्याश्चात्रापि सम्भवादित्याशयः। न हि स्वतः स्वविकारग्रहः, तस्याः स्वरूपमात्र [3] ग्राहित्वात्। न चान्यतः, अवेद्यत्वात्। तद्धर्मतया ग्रहणे हि तद्विषयत्वं दुस्त्यजमेव, प्रागभावाभावात्। कारणं हि सर्वकार्याणां तत्तत्प्रागभावः। न च तद्रहितं खरशृङ्गमुत्पद्यत इति भावः। **उत्पत्तिप्रतिबद्धाः**; तद्व्याप्ता इत्यर्थः। **भावविकाराः**—भावरूपा विकाराः, बाह्यानां भावानां सम्भवन्तो वा। धीर्निर्विकारा अनुत्पन्नत्वादिति व्यतिरेकी।

अनुत्पन्नेयमनुभूतिरात्मनि नानात्वमपि न सहते, व्यापकविरुद्धो-

---

१. 'किम्' इति (सु). कोशे न. २. ग्रहणस्याभावात्. पा. (सु)

३. गृहीतत्वात्. पा. (क).

पलब्धेः। न ह्यनुत्पन्नं नानाभूतं दृष्टम्। भेदादीनामनुभाव्यत्वेन च रूपादेरिवानुभूतिधर्मत्वं न सम्भवति। अतोऽनुभूतेरनुभवस्वरूपत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनुभाव्यो नास्या धर्मः। यतो निर्धूतनिखिलभेदा संवित्, अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्त आश्रयो ज्ञाता नाम कश्चिदस्तीति स्वप्रकाशरूपा सैवात्मा। अजडत्वाच्चानात्मत्वव्याप्तं जडत्वं संविदि व्यावर्तमानमनात्मत्वमपि हि संविदो व्यावर्तयति।

एतेनैव सजातीयमपि निरस्यति—अनुत्पन्नं इति। इयम् इत्यनेन [1] प्राग्वत्स्वतोऽन्यतश्च नानात्वेनापि दुर्ग्रहेति सूच्यते। आत्मनि; अनुभूतिशब्दोपात्ते स्वात्मनीत्यर्थः; तत्र धीप्रतियोगिकभेदो नास्ति; स तु जडेष्वेवेति भावः। अनुत्पन्नशब्देन [2] विवक्षितस्य हेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मत्वे व्यनक्ति—व्यापक इति; नानात्वव्यापकमुत्पन्नत्वम्; तद्विरुद्धस्यानुत्पन्नत्वस्य पक्षे प्रमितत्वादित्यर्थः। यन्नाना तदुत्पन्नमिति व्यभिचारानुपलम्भेन द्रढयति—न हि इति। नानाभूतं न ह्यनुत्पन्नं दृष्टमित्यन्वयः। धीः, सजातीयरहिता, [3] अजडत्वात्; यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति प्रयोगः। परमाण्वादिसंज्ञास्तु केचिदर्थाः सजातीयवन्तोऽप्यनुत्पन्ना इति परेष्टं मानशून्यमिति भावः। उक्तव्यतिरेकिसाध्ययोरन्वयिनमप्याह—भेदादीनाम् इति। आदिशब्देन विकारा गृह्यन्ते। भेदा विकाराश्च, नानुभूतिधर्माः, अनुभाव्यत्वाद्रूपादिवदिति। ननु अनुभूतेरसाधारणानि धीत्वस्वप्रकाशत्वनित्यत्वा[4]जडत्वनिर्विकारत्वनिर्भेदत्वानि

अनुभूतेः भेदनिरासः

---

1. प्राग्वद्वस्तुतः. पा. (ख, घ). 2 विवक्षितस्यापि. पा. (क, ख, घ)
3. अजत्वात्. पा (ख, घ) 4. अजत्व पा. (गु, ख, घ)

त्वयैवाद्योक्तानि। अनृतादिव्यावृत्तयश्च प्रागुक्ताः। तत्पक्षीकारबहिष्कारयोर्वान्वयव्यभिचारौ स्यातामित्यत्राह—**अत** इति; भावाभावरूपाणां सर्वेषां धर्माणाम्[1] **आदि**-शब्देन संग्रहेण पक्षीकृतत्वादित्यर्थः। एवकारः साधकत्वदार्ढ्यपरः। **अन्योऽपि**; क्वचिच्छ्रुतिसिद्धोऽस्मदुक्तोऽपीति यावत्। [2]कल्पितैस्तु धर्मैरत्र हेतुसाध्यव्यवहारः—

ज्ञानभेदनिषेधे तु ज्ञानानामैक्यमत्र नः।
जडाद्भेदनिषेधे तु तन्मिथ्यात्वान्न तद्भवेत्॥ ३५८॥

जडादिव्यावृत्तयश्च स्वरूपानतिरिक्ता इत्युक्तम्। धीः, निर्धर्मा, अनुभवस्वरूपत्वादिति व्यतिरेकी, विगीताः, नानुभूतिधर्माः, अनुभाव्यत्वादिति पूर्वोक्तौ [3]वीतावीताविह पदद्वयेन स्मारितौ। उक्तं च खण्डने—"प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतस्सिद्धत्वेन जडात्मनां केषांचिद्धर्माणां तदन्तर्भावानुपपत्तिः" इति। अनुभूतेर्निर्विशेषत्वादिसाधनेऽपि जिज्ञासितस्यात्मनः किमायातम्? स हि बह्वीभिः श्रुतिभिर्ज्ञानादिधर्माश्रयत्वेन भातीत्यत्राह—**यत** इति। प्रागुक्तप्रकारेण निर्धूतनिखिलभेदत्वादाश्रयाख्यो विजातीयभेदोऽपि कल्पितः; अतः सः, नात्मा, संविदन्यत्वाद् घटवदिति भावः। स्वप्रकाशत्वनिर्गुणत्वे च आत्म[4]स्वभावतया भासेते संविदि स्थापिते। अनेन श्रुतिसिद्ध आत्मा धीरूपत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याशयवतोक्तम्—**सैवात्मा** इति। धीः, आत्मा, निर्विशेषत्वाद्धीत्वाच्चेति व्यतिरेकिद्वय-

---

१. आदिना. पा. (क), आदिशब्दे. पा. (ख, घ). २ कल्पितैर्धर्मैः. पा. (क).
३. अपीति पा. (ख). ४. 'स्वभाव'–'धीरात्मा' इत्यन्ता पङ्क्तिः (क) कोशे न.

मिह विवक्षितम्। [1]प्रकृतमजडत्वमपि तादृशं हेतुमाह—अजडत्वाच्च इति। व्यतिरेकव्याप्तिं पक्षधर्मतां च व्यञ्जयन् व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमाह—**अनात्मत्वव्याप्तम्** इति; अनात्मत्वे व्याप्ये व्याप्तव्यापकमित्यर्थः; कर्तरि क्तः। योऽनात्मा स जडः यथा देहादिः, धीस्तु न तथा; तस्मादात्मा।

ननु च अहं जानामीति ज्ञातृता प्रतीतिसिद्धा; नैवम्—सा भ्रान्तिसिद्धा, रजततेव शुक्तिशकलस्य; अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगात्। अतो मनुष्योऽहमित्यत्यन्तबहिर्भूतमनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डात्माभिमानवज्ज्ञातृत्वमप्यध्यस्तम्। ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्। तच्च विक्रियात्मकं जडं विकारिद्रव्याहङ्कारग्रन्थिस्थमविक्रिये साक्षिणि चिन्मात्रात्मनि कथमिव सम्भवति? दृश्यधीनसिद्धित्वादेव रूपादेरिव कर्तृत्वादेर्नात्मधर्मत्वम्।

अत्र ज्ञानाश्रयोऽहमर्थस्त्वात्मेति सर्वलोकस्वानुभवप्रत्यक्षेण बाध इति चोदयति—**ननु च** इति। यथाहुः निरालम्बनानुमाने—"सर्वलोकप्रसिद्ध्या च पक्षबाधोऽत्र ते ध्रुवम्" इति स्वतःप्रमात्वम्[2]अभिप्रेत्यात्र **प्रतीति**शब्दः। स्वारसिकबाधाभावेऽपि यौक्तिकबाधात् खनैल्यादिकल्पत्वं मत्वा प्रतिवक्ति—**नैवम्** इति। आत्मनाऽपि ज्ञातृत्वं [3]देहादिज्ञातृत्ववद्बाधितत्वाद्भ्रान्तिसिद्धमित्याह—**सा** इति। हेतुत्रयपरोऽयं परामर्शः—विमतं ज्ञातृत्वं, भ्रान्तिसिद्धं, ज्ञातृत्वस्वरूपत्वात्संमतवदिति।

आत्मन अहम्प्रत्ययाविषयत्वम्

---

१ प्रकृते अजडत्वमपि. पा (मु)

२ अभ्युपेत्य पा (मु).

३. 'देहादि' इति (क) कोशे नोपलभ्यते.

देहादेर्ज्ञातृत्वमिच्छतामपि अविगानार्थमन्यत्राप्येकधीविषये बाध्याबाध्यांशविवेकं व्यनक्ति—**रजतता** इति । अन्यथाख्यात्यन्वारोहेणेदं निदर्शनम् । स्वपक्षे हि शुक्त्यवच्छिन्नमायांशकर्बुरस्य चैतन्यस्य रजततया विवर्तः । शुक्तौ रजतत्वबाधेऽपि प्रमाणसिद्धे रजते रजततेव देहादौ बाधिताप्यात्मनि ज्ञातृता स्यादित्यत्र [1] आत्मस्वरूपभूतज्ञानाश्रयत्वं वा कर्मकर्त्रवच्छिन्नवृत्तिज्ञानाश्रयत्वं वा ज्ञातृत्वमिति विकल्पं मत्वा आद्येऽपि, स्वरूपज्ञानाश्रयत्वमिदं स्वरूपस्यैव, [2] अन्यस्य वा इति विकल्पे स्वरूपस्येति पक्षमात्माश्रयेण निरस्यति—**अनुभूतेः** इति । कर्तृत्वमिहाश्रयत्वम्; जनकत्वविवक्षायामप्यात्माश्रयस्सिद्धः । कथं तस्यात्मनः प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञातृत्वप्रतीतिरित्यत्र तत्सम्भवम् अन्यस्य वा इति [3] विकल्पितपक्षस्यासम्भवं च ज्ञापयितुमाह—**अत** इति ; स्वस्य स्वाश्रयत्वायोगादित्यर्थः। अन्तरङ्गाहमर्थधर्माध्यासेनैक्यव्यञ्जनाय [4] [×] **देहपिण्ड** इत्यन्तम् । [5]**ज्ञातृत्वम्** इति ; यथा—आत्मनि मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डत्वमध्यस्तम् ; तथा ज्ञातृभूताहमर्थाभिमानो ज्ञातृत्वमित्यर्थः। तत्रानुभूतिबहिर्भूतत्वमपि हेतुः । स तु 'ज्ञातृत्वं हि' इत्युत्तरवाक्ये स्पष्टः। ज्ञातृत्वमध्यस्तमित्यनेनैवात्मनो वृत्तिज्ञानाश्रयत्वपक्षोऽपि व्युदस्तः ; तदुपपादनाय प्रतिक्षेप्यस्वरूपं निष्कर्षति—**ज्ञातृत्वं हि** इति । हिर्हेतौ; यतो ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्, अत इत्यर्थः। प्रस्तुते को विरोधः ? इत्यत्राह—**तच्च** इति ।

---

१ 'आतम' इति (सु) कोशे न २ वान्यस्य पा. (सु).

३. विकल्पिततत्वपक्षस्य. पा (क) ४ 'देह' इति (सु) कोशे न.

× टि—'विशिष्टदेहपिण्ड' इति (क, ख, घ,) कोशेषु प्रतीकोपलब्धे. श्रीभाष्ये 'विशिष्ट देहपिण्ड' इति पाठ आचार्यचरणानुगृहीत इति प्रतिभाति, 'देह' इति मूलकोशेषु न.

५ 'ज्ञातृत्वमिति यथा' इति (क, ख, घ) कोशेषु न

चो हेतौ, उक्ताकारेणाकारान्तरसमुच्चयार्थो वा । विक्रियात्मकं जडम् इति । व्यवस्थाप्यम् [1] आश्रयविशेषणं व्यनक्ति—विकारिद्रव्याहङ्कारग्रन्थिस्थम् इति । स्वरूपानुबन्धित्वाभावादनात्मत्वव्यक्त्यै देहादिवद् [2] ग्रन्थिस्थत्वोक्तिः । ईदृशस्य [3]औचित्योपलम्भमाह—अविक्रिये इति । परेषु व्याप्रियमाणेषु निर्व्यापारो हि साक्षी ; अतः "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्" इत्यनुशिष्ट्या "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतिरपि द्रष्टृत्वपरेति न भ्रमितव्यम्; किं तु अविद्यागोचरा-नुभवस्वरूप [4] परेत्यभिप्रेत्याह—साक्षिणि इति । अनेन सूचितः श्रुतिविरो-धोऽपि । तन्निर्धर्मत्वविरोधमप्याह—चिन्मात्रात्मनि इति । "अनुभाव्य-त्वात्" इति प्रागुक्तहेतुनैव कर्तृत्वादेरप्यनात्मधर्मत्वं साधितमिति स्थापयति—दृश्यधीन इति । कर्तृत्वादिः, नात्मधर्मः, दृश्यधीनसिद्धित्वाद्रूपादिवदित्यनुमान-मत्राभिप्रेतम् । कर्तृत्वादि इति आदिशब्देनाहम्प्रत्ययगोचरत्वग्रहः ।

सुषुप्तिमूर्च्छादौ [5] अहंप्रत्ययापायेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नात्मनोऽहंप्र-त्ययगोचरत्वम् । कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः। अहंप्रत्ययगोचरात्कर्तृतया प्रसि-द्धात् [6] देहात्तत्क्रिया [7]फलस्वर्गादेर्भोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्ध-मेव। तथा अहमर्थाज्ज्ञातुरपि विलक्षणः साक्षी प्रत्यगात्मेति प्रतिपत्तव्यम् । एवमविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यञ्जको जडोऽप्यहङ्कारः स्वाश्रयतया तम-

---

१. आत्माश्रय पा. (सु). २ ग्रन्थिस्थत्वम् पा. (क, ख, घ).
३ औचित्योपलम्भाभ्यामाह पा (क, ख, घ).
४. परेत्याह. पा. (सु). ५ अहंप्रत्ययाभावे पा.
६. देहात्क्रिया. पा. ७ फलस्य. पा.

भिव्यनक्ति । आत्मस्थतयाभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः । दर्पणजलखण्डादिर्हि मुखचन्द्रबिम्बगोत्वादिकमात्मस्थतयाभिव्यनक्ति । तत्कृतोऽयं "जानाम्यहम्" इति भ्रमः ।

ज्ञातृत्वादेरप्यनात्मधर्मत्वम्

[1] ननु "अहमेवाहं मां जुहोमि" इत्यादिश्रुतिशतैः प्रत्यक्षानुगुणैरहमर्थ आत्मेति सिद्धेऽहन्त्वसामानाधिकरण्यबलाज्ज्ञातृत्वादिकमात्मधर्मः स्यादित्यत्राह—सुषुप्तिमूर्च्छादौ इति । आदिशब्देन मरणमोक्षसंग्रहः । स्वात्मप्रकाशोऽपि तदा नास्तीति जडात्मवादिमतव्युदासाय आत्मानुभवोक्तिः । तास्वपि दशासु [2] स्वप्रकाशत्वस्य श्रुतिप्रतिपन्नत्वादिति भावः । अहम्बुद्धेरात्मविषयत्वे स्वरूपस्फुरणवत्सुषुप्तावपि सानुवर्तेत; प्रयोगश्च— 'अहं कर्ता' इत्यादिधीः, नात्मगोचरा, सुषुप्त्यादावविद्यमानत्वात् । तथा च "अहम्मानोद्भवं दुःखम्" इत्यादि "अविद्याहम्मतिः" इति च पठ्यते । अकर्तृत्वानहन्त्वयोरुक्तस्य प्रमाणस्यानुग्राहकतर्कानाह—कर्तृत्वे इति । प्रसङ्गविपर्ययाश्च अजडत्वादयः प्रकृतसाध्यद्वये व्यतिरेकिहेतवोऽभिप्रेताः । यदि जडस्याहन्त्वं, तर्हि देहस्यैव तत्किं न स्यात्? बाधाच्चेत्तर्हि [3] श्रुत्यादिसिद्धस्य बाधायोगादात्मनि तदस्तु, अनात्मनः कर्तृत्वे कामित्वकर्तृत्वसामानाधिकरण्यात्तन्मूलं भोक्तृत्वमप्यात्मनो न सिध्येत्; "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" इति नियमस्य जातेष्ट्यादौ [4] अगत्या निवृत्तिः,

---

१. 'ननु' इति (क, ख, घ). कोशेषु न दृश्यते

२. 'स्वप्रकाशत्वस्य श्रुतिप्रतिपन्नत्वादिति भाव.' इयं पङ्क्तिः (क, ख, घ) कोशेषु न.

३. श्रुतिसिद्धस्य पा. (ख). ४ अगत्यादिर्निवृत्तिः. पा (क, ख, घ).

अन्यत्र न तथा ; . [1] संसाराभावान्मुक्तिशास्त्रं नारभ्यमित्यत्राह—**अहम्प्रत्यय** इति। **कर्तृतया प्रसिद्धाद्देहात्** इति। कथम्? इत्थम्—प्रचुराणां विष्णुक्रमण [2] सर्पणादीनां वैधक्रियाणां साक्षाद्देहाश्रयत्वाद्वाङ्मनसव्यापाराणां देह [3] सापेक्षत्वादिति। **प्रामाणिकानाम्** ; श्रुत्याद्यनुसारिणामित्यर्थः। तदिहाकर्तुर्भोक्तृतासम्भवेन [4] एतेन बाधायोगचोद्यं परास्तम्। अहन्त्वकर्तृत्वादौ बाधश्च पूर्वोक्तः सुषुप्त्यादिविषयश्रुतिप्रसिद्धः। [5] आत्मा श्रुतः, तस्य [6] तत्तत्क्रियानाश्रयत्वेऽपि [7] आत्मन ऐहिकामुष्मिक [8] तत्तत्फलभोक्तृत्वं प्रामाणिकैः सर्वैरङ्गीकृतम्। तथानात्मनोऽहमर्थस्य कर्तृत्वेऽपि गतिः। स्मर्यते च—"कार्यकारणकर्तृत्वे" [9] इत्यादि। तर्हि भोक्तृत्वादेव ज्ञातृत्वादिकं स्यादित्यत्र दत्तोत्तरत्वं मत्वाह—**तथा** इति। अयं भावः— कर्तृत्व [10] भोक्तृत्वविशिष्टोऽहमर्थः, नात्मा, अहन्धीवेद्यत्वाद्देहवत्। अभोक्तृत्वेऽप्यात्मनो भोक्तृत्वाध्यासात्तदुक्तिः। मुक्तिशास्त्रं च तावन्मात्रनिवृत्त्यर्थमिति। न हि कर्ता साक्षी स्यादित्यभिप्रायेण साक्षित्वोक्तिः। **प्रतिपत्तव्यम्** ; उक्तैर्हेतुभिः "यस्य नाहंकृतो भावः" इत्यादिशास्त्रैश्चेति शेषः। ननु अविद्याशबले चिद्रूपात्मनि अहमिति प्रथमोऽध्यासस्त्वदुक्तः ; तथा च शुक्तिस्थतया रूप्यवद्धीस्थतयाहमर्थो भासेत ; प्रत्युत तद्धर्मतया धीर्भाति। तथात्वे धियोऽहमर्थविकारत्वं जन्मादिविकाराश्रयत्वं च स्यादित्यत्राह—**एवम्** इति। **अभिव्यञ्जकः** इति हेतुगर्भम्। **जडोऽपि** इति घटवद्व्यञ्ज-

---

१. 'तथा च' इति (सु) कोश एव दृश्यते
२. सस्परणादीनाम्. पा (सु)
३. सापेक्षत्वाच्चेति. पा (सु).
४. तेन. पा (सु).
५. आत्माश्रुतस्य. पा. (क, ख, घ)
६. तत्तत्क्रियाश्रयत्वे. पा. (क, ख, घ).
७ 'आत्मन' इति (सु) कोशे न.
८. तत्फल. पा (क, ख, घ).
९ इत्यादीति भाव. पा (सु).
१०. अभोक्तृत्व. पा. (सु)

कत्वासम्भवशङ्काव्युदासार्थम् । अहङ्कारस्थतयाभिव्यक्तिमात्रमेव ; न तु वास्तवी तत्र वृत्तिः । दर्पणप्रतिहतभान्यायेन तु तद्धर्मत्वोक्तिः ; अतो न तद्विकारि [१] त्वादिप्रसङ्गः । इन्द्रियवद्व्यञ्जकत्वमस्तु किमिति स्वनिष्ठतया व्यनक्तीत्यत्राह—आत्मस्थतया इति । यथादर्शनं 'स्वभावो दुरतिक्रमः' इत्यभिप्रायेण स्वभावशब्दः । अभिव्यञ्जकानामीदृक्स्वभावत्वं बुद्धीनां प्रमात्ववदौत्सर्गिकं क्वचिदपवादेऽपि भूयोदृष्ट्या सिध्यतीत्याह—दर्पण इति । तत्तद्विशेपप्रयुक्तत्वव्युदासाय बहूदाहृतिः । [२] जातिव्यक्त्युदाहरणेन चक्षुष्प्रतिफलनोपाधिकत्वशङ्का चापास्ता । उक्तप्रकारेणाधिष्ठानवैपरित्य [३] आदिचोद्यस्यापास्तत्वमाह—तत्कृत इति ; व्यञ्जकसामान्यस्वभावसिद्ध इत्यर्थः ।

स्वप्रकाशाया अनुभूतेः कथमिव तदभिव्यङ्ग्यजडरूपाहङ्कारेणाभिव्यङ्ग्यत्वमिति मा वोचः ; रविकरनिकराभिव्यङ्ग्यकरतलस्य तदभिव्यञ्जकत्व [४] दर्शनात् । जालकरन्ध्रनिष्क्रान्तद्युमणिकिरणानां तदभिव्यङ्ग्येनापि करतलेन स्फुटतरप्रकाशो हि दृष्टचरः । यतः 'अहं जानामि' इति ज्ञातायमहमर्थश्चिन्मात्रात्मनो न पारमार्थिको धर्मः ; अत एव सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेति । तत्र हि [५] अहमर्थोल्लेखविगमेन स्वाभाविकानुभवमात्ररूपेणात्मावभासते । अत एव सुप्तोत्थितः कदाचित् 'मामप्यहं न ज्ञातवान्' इति परामृशति । तस्मात्परमार्थतो निरस्तसमस्तभेदविकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्यसंविदेव भ्रान्त्या ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपविविधविचित्रभेदा विव-

---

१. त्वादिति. पा. (ख, घ). २. जात्युदाहरणेन. पा. (क, घ).
३. 'आदि' इति (ख). कोशे न. ४. 'उपदर्शनात्.' पा.
५. 'अहमुल्लेख' पा.

तंत इति तन्मूलभूताविद्यानिबर्हणाय नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इति ।

महापूर्वपक्ष-निगमनम्

ननु [१] स्वप्रकाशस्य न व्यञ्जकापेक्षा, व्यञ्जकानां च न क्वचिदपि स्वव्यङ्ग्यैर्व्यञ्जनं दृष्टम् ; अनुभूतिश्च [२] न व्यङ्क्त्री ; अक्षरवज्जडत्वप्रसङ्गात् । अहङ्कारोऽपि [३] नाव्यङ्क्ता व्यङ्क्तृबुद्ध्यधीनसिद्धित्वाभावेन परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । न च स्वयं व्यक्तः ; अनिष्टत्वात् । अतो मिथो व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति चोद्यमनूद्य क्षिपति—**स्वप्रकाशाया** इति । सजातीयनिरपेक्षतया स्वयम्भातस्यापि परेण [४] व्यङ्ग्यत्वं तदभि [५] व्यञ्जकत्वं च निदर्शयति—**रवि** इति । करतलस्य रविकरव्यञ्जकत्वम् [६] असिद्धमित्यत्राह—**जालक** इति । एतेन नित्यसिद्धायाः स्वरूपव्यक्तेरन्यैवाहङ्कारजन्याभिव्यक्तिरित्यपि सूच्यते । पूर्वमहम्बुद्धेः सुषुप्त्यादावभावात्सिद्धान्तिसंमतस्वरूप [७] धीत्वयोगेनान्यगोचरत्वमुक्तम् । अत्र प्रत्येतुः प्रत्येतव्याद्व्यतिरेकोऽहन्त्वम् ; तच्चात्मनः कादचित्कमपि सत्यमितिमन्यमानं प्रत्याह—**यत** इति । व्यापकाभावे व्याप्यं नेति व्यतिरेक [८] व्याप्त्या साध्यस्यात्र साधकसद्भावार्थतया तद्धेतुत्वोक्तिः, न तु तद्बोधकतया । अहङ्कारस्य धर्मतानिषेधोऽहन्त्वधर्मतानिषेधार्थः । ज्ञातृत्वादिकं वा भावप्रधानम् ; ज्ञातृत्वादिसहितमहन्त्वमित्यर्थः । एवकारोऽन्यथासिद्ध्यपोहार्थः । ज्ञातृत्वाहन्त्वे, मिथ्याभूते अनात्मधर्मौ च, सुषुप्त्यादावभातत्वात् मनुष्यत्वादिवदिति प्रयोगः । स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुरिति वादिनं प्रत्याह—**तत्र** इति । हिहेतौ शास्त्रप्रसिद्धौ

---

१ स्वप्रकाशज्ञानस्य. पा (सु).
२. नाव्यक्ता पा. (क, ख, घ).
३. नाव्यक्तः. पा. (क, ख, घ)
४. व्यङ्ग्यम् . पा. (ख, घ).
५ व्यञ्जक च पा. (ख, घ)
६. 'असिद्धम्' इति (क). कोशे न.
७. धीत्वायोगेन. पा. (सु).
८ वृत्त्या. पा (क, ख, घ).

वा । "नाहं खलु" इत्यादिभिः सुषुप्तावहन्धीनिवृत्तिस्सिद्धा ; मुक्तौ च "अहङ्कारबलं दर्पम्" इत्यादिभिः । न केवलं शास्त्रेण, प्रबुद्धस्य [1] सुषुप्तावस्थात्मपरामर्शप्रकाराच्च तदानीमहन्धीनिवृत्तिमाह—**अत एव** इति । अत्रापि **अत** इति साध्यपरम् । 'यदप्याहुः' इत्यादिना प्रपञ्चितं वस्तुसामर्थ्यं परमप्रकृतकर्मनैरपेक्ष्यव्यक्त्यै निगमयति—**तस्मात्** इति ; प्रमाणैस्तदनुग्राहकैश्च स्थापनादित्यर्थः । अत्र निर्विशेषं प्राप्यम् । नित्यप्राप्ते तस्मिन्नोपासनादिसाध्या प्राप्तिः । निवर्त्यं मिथ्याभूतज्ञानम् ; तन्निरासे च ज्ञानातिरिक्तं [2] नापेक्ष्यम् । निवर्तकं वाक्यजन्यमैक्यज्ञानम् ; तच्च स्वोत्पत्तौ स्वफले वा न कर्मापेक्षितमिति वस्तुत्रयसामर्थ्यनिष्कर्षः । **निरस्त**—इत्यादिना सजातीयविजातीयनिवृत्तिः । **भेदविकल्पः** ; तद्वैचित्र्यम्, तद्भ्रमो वा । **निर्विशेष** इति [3] स्वगतव्युदासाय । **चिन्मात्रैकरस**शब्दः प्राग्वत् । ज्ञातृज्ञेयादयो **विवर्त्ताः** । **भ्रान्त्या विवर्त्तते** ; भ्रमगोचरमिथ्याभूतविकारवती भवतीत्यर्थः । **तच्छब्देन** भ्रान्तिः परामृश्यते **शुद्धमुक्तशब्दौ**—अविद्यातत्कार्यनिवृत्त्यर्थौ । **प्रतिपत्तये** ; प्राप्तय इत्यर्थः । **सर्वे वेदान्ताः**—कारणपराः तच्छोधकाः तदैक्यबोधकाश्च । तेषामारभ्यत्वमिह विचारद्वारा । **इतिः** प्रकारे । इति **यदप्याहुः** इत्यन्वयः । सकारणस्य संसारस्य सत्यत्वेन ज्ञानबाध्यत्वाभावान्न तदर्थं शास्त्रम् [4] आरभ्यमित्यत्र तस्य मिथ्यात्वेन धीबाध्यत्वात्तत्प्रधानं शास्त्रमारभ्यमिति परोपन्यस्तवस्तुसामर्थ्यमिह स्पष्टीकृतम् ॥

तस्मादनुपयुक्तत्वाद्विरोधाच्चात्र कर्मणः ।
तच्चिन्तावृत्तता नेति वाक्यशेषो मनस्कृतः ॥

॥ इति महापूर्वपक्षः ॥

---

१. सुषुप्तावस्थात् परामर्श. पा. (सु).
२. नापेक्षितम् पा. (क).
३. स्वगतव्युदासः पा. (क, ख, घ)
४. आरम्भणीयम् . पा. (सु).

महासिद्धान्तः ।

तदिदमौपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणाम्, अनादिपापवासनादूषिताशेषशेमुषीकाणाम्, अनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणां विकल्पासहविविधकुतर्ककल्ककल्पितामिति न्यायानुगृहीतप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्भिरनादरणीयम् ।

अथानूदितनानार्थदोषजालमहोदधेः ।
महासिद्धान्तः संक्षिप्तप्रतिपत्त्यर्थं तदित्यादि निबध्यते ॥ ३६० ॥

प्रकाशयति तत्कारः परैरुक्तमनेकथा ।
अनेकग्रन्थसन्दर्भसाधितं तदुदीर्यते ॥ ३६१ ॥

दूष्यकार्त्स्न्यमिदं वक्ति प्रस्फुरद्दोषतामपि ।
आभासत्वमतो वक्तुमिदंशब्दः प्रयुज्यते ॥ ३६२ ॥

किं चासारमिदं सर्वं ; सति सारे हि कुत्रचित् ।
सारासारौ विवेक्तव्यौ [1] मल्लिकादिसमैरपि ॥ ३६३ ॥

यदि नोद्ध्रियते न्यायैः श्रुतिशल्यमिदं मतम् ।
उपप्लूयेत सन्मार्गस्तदाहुर्बाह्यदूषणे ॥ ३६४ ॥

---

१. सल्लिकेत्येव सर्वत्र कोशेषु दृश्यते, स च न प्रसिद्धार्थकः । मल्लिकशब्दो हंसभेदे वर्तते । ‘राजहंसास्तु ते चञ्चु’ इत्यारभ्य ‘मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते’ इत्यमरवचनात् ।

"प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे पुण्यपापादि तत्फलम् ।
विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादिकल्पना ॥

सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्रमाणगणैः स्थितिः ।
वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता ॥

कर्मभ्यः फलसम्बन्धः पारलौक्यैहलौकिकः ।
सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥

तस्माद्धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणैर्लोकसम्मतैः ।
अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः क्रियां प्रति ॥" इति ।

अत्र व्यावहारिकव्यवस्थया समाधिस्तु सांवृतव्यवस्थावदपाकरिष्यते । अत्र तदिदं परोक्तमुपायादित्रयमनादरणीयमिति साध्यम्; **औपनिषद्**—इत्यादिना तद्धेतूक्तिः । स्वपक्षे च प्राप्यादयस्त्रय इह परमपुरुषतद्भक्तितदपराधाः सूच्यन्ते । **औपनिषद**शब्देन "तं त्वौपनिषदं पुरुषम्" इत्यादि वाक्यं स्मारयता स्वपरपक्षयोः साधनदूषणोक्तिः । परेषां तु ब्रह्मणो वेद्यत्वानभ्युपगमात्तदिष्टविपरीतसगुणत्वादिश्रुत्या च बाधप्रदर्शनम् । **परमपुरुष**त्वोक्तिरीश्वरोत्तीर्णताव्युदासाय; अर्थात्त्रिमूर्तिसाम्योत्तीर्णतादिपक्षापोहः । सम्यग्[1]ज्ञानानुत्पत्त्यै भक्तिविग्रहाद्युक्तिः । भक्तिर्हि सम्यग्धीहेतुतया "यस्य देवे परा भक्तिः" "शुद्धभावं गतो भक्त्या" इत्यादिषु ख्याता । **पापस्य वासना** तत्त्वज्ञाननिवृत्तिमिथ्याज्ञानादेः सजातीयारम्भस्योत्पादनशक्तिः । तस्यास्तत्त्व-

---

१. ज्ञानानुपपत्त्यै. पा. (सु).

धीनाशकत्वं "पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनःपुनः" इत्यादिषु प्रसिद्धम्। बीजाङ्कुरन्यायसूचनाय **अनादि**शब्दः। **अशेष**शब्देन [१] मानतर्कप्राप्योपायादि-सर्वसंग्रहः। पापस्य भक्त्या निवर्त्यत्वं भक्त्यभावे यथार्ह [२] हेतुसाध्यभावो भक्तिनिरोधद्वारं चात्र सूच्यम्। * भक्त्यभावादिनोक्तार्थाभ्यां [३] मानतदितिकर्तव्य-तादौ सर्वत्र प्रमिति [४] सामग्रीशैथिल्येन बहुविदामपि भ्रमादिसम्भवमाह—**अनधिगत** इति। 'सम्यक्' इत्युपस्कार्यम्। **पदस्वरूपम्**—[५] प्रकृतिप्रत्ययसमु-दायात्मकं, **वाक्यस्वरूपं** तु तादृशां संघातः। **तदर्थः**—मुख्यामुख्यरूपः पदार्थो वाक्यार्थश्च। **तद्याथात्म्यम्**—दुस्त्यजभेदगर्भत्वं वाक्यार्थस्य [६] यथार्हता-त्पर्यगोचरत्वं च। भेदभूयस्तया, विरोधे सति प्रबलतया परेष्टत्वाच्च, प्रत्यक्षादेः पूर्वं वाक्यस्योक्तिः। **आदि**शब्देन स्वपराभ्युपेतग्रहः। **सकल**शब्दः सावान्तरभेद-परः परेष्टमानान्तरपरो वा। **वृत्तम्**—[७] स्वरसतः स्वार्थसाधनमुपजीव्यानुविधानं च। **तच्छ**ब्देन प्रमाणपरामर्शः। **न्यायः** तर्कः। **समीचीनत्वम्**—साङ्गपञ्च-कत्वम्। **मार्गः**—तत्तत्प्रतिपादकविद्यास्थानम्। यद्वा—विरुद्धजिज्ञासावार-ण[८]रूपोऽनुग्रहः। [९] सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। कुतस्तर्हि मानशून्यस्योत्थानम्? इत्यत्र बाह्यमतवदित्यभिप्रायेणाह—**विकल्प** इति। **विकल्पासहत्वम्**—विकल्पमात्रे

---

१. मानतत्प्राप्य. पा. (सु). २. हेतुस्साध्यभावश्च. पा. (ख, घ), हेतुसाध्यभावश्च पा. (क).

* टि—भक्त्यभावादिना सहिताभ्याम् उक्तपापवासनात दूषितशेमुषीभ्यामित्यर्थः।

३. मानतर्कादौ. पा. (सु), कर्तव्यादौ. पा. (ख, घ). ४. 'सामग्री' इति (क) कोशे न.

५. प्रकृत्यादिप्रत्ययान्त. पा. (सु). ६. यथार्हं तात्पर्य. पा. (सु).

७. स्वतः. पा. (सु). ८. रूपानु. पा. (सु).

९. 'सम्बन्धसामान्ये षष्ठी' इति (क) कोशे न.

स्पष्टदोषत्वम् । [1] वेद्यत्वावेद्यत्वादिविरुद्धगोचरत्वाभिप्रायेण विविधशब्दः । तर्केषु सारो बाह्यैरात्तः ; वेदप्रामाण्याद्यनादरेणोत्थानात् । इदं तु तद्दजीषैः कल्पितम् । स्वमतस्य सत्तर्कान्वितमानसिद्धतां बोधायनटङ्कद्रमिडादिमहत्तरपरिग्रहप्राचुर्यं च सूचयति—न्याय इति । अनादरणीयम्—आदरानर्हम् ; उन्मत्तजल्पितवत् [2] उपेक्षणीयमित्यर्थः । एतेन दृष्टापह्नोतॄणां वादानधिकारः सूच्यते । उक्तं हि वेदार्थसंग्रहे—“ सर्वशून्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्त [3] वस्तुमिथ्यात्ववादिनश्च स्वपक्षसाधकप्रमाणपारमार्थ्या [4] नभ्युपगमात् अभियुक्तैर्वादानधिकार एव * प्रतिपादितः—‘ अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः ’ इति ” इति । तत्प्रतिक्षेपस्तु अन्वारोहेण ; शिक्षणीयान् [5] शिष्यादीन् प्रति वा ।

तथा हि—निर्विशेषवस्तुवादिभिर्निर्विशेषे वस्तुनि ‘ इदं प्रमाणम् ’ इति न शक्यते वक्तुम् ; सविशेषवस्तुविषयत्वात्सर्वप्रमाणानाम् । यस्तु स्वानुभवसिद्ध इति स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः, सोऽप्यात्मसाक्षिकसविशेषानुभवादेव निरस्तः ; ‘इदमहमदर्शम्’ इति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात्सर्वेषामनुभवानाम् । सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचिद्युक्त्याभासेन निर्विशेष इति निष्कृष्यमाणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभाव-

---

१. ‘ अवेद्यत्व ’ इति (क) कोशे न   २. उपेक्ष्यम् . पा. (मु, क, ख).

३. ‘ वस्तु ’ इति (मु) कोशे न.   ४. अनभ्युपगमेन. पा. (वेदार्थसंग्रहपाठः).

* टि—प्रतिपादितः ” इति, तथाचाहुः—“ अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः ” इति, इत्येव मातृकासु पाठ. , तथापि वेदार्थसंग्रहतात्पर्यदीपिकाभिमतः पाठोऽत्र योजित. ।

५. विषयान् प्रति. पा. (मु).

विशेषैर्निष्कृष्टव्य इति निष्कर्षहेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते । अतः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्ये विशेषा निरस्यन्त इति न क्वचिन्निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। धियो हि धीत्वं स्वप्रकाशता च ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः ; स्वापमदमूर्च्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः। स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो[1] ह्यनेके विशेषास्सन्त्येव। ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः । वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनात्, स्वाभिमत[2] तद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात्। अतः प्रामाणिकविशेषैर्विशिष्टमेव वस्त्विति वक्तव्यम् ।

संक्षिप्तं परनिरसनं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—तथा हि इति। तत्र प्राप्यस्य निर्विशेषत्वं मानशून्यतया क्षिपति—निर्विशेषे इति। निर्विशेषे वस्तुनि इति विशेषणात्स्ववचनविरोधोऽप्यत्र[3] सूच्यते । तस्मिन्मानमस्तीति सामान्योक्तिरयुक्ता । अतो लोकतः स्वमत्या वा सिद्धस्य विशेषतो वक्तव्यत्वाय इदंशब्दः । परैरुच्यमाने वक्तुं शक्यत्वं कथं क्षेप्यम्? विशेषे च निर्विशेष इव त्वयापि मानं वाच्यमित्यत्राह—सविशेष इति। कस्याप्यत्र प्रमाणीकर्तुं शक्यत्वं[4] निषिध्यते; न तु तद्वचनमात्रम्। विशेषप्रमाणमपि न निर्विशेषविषयम्; तत्तदाश्रयादिभिर्विशेषशब्दवाच्यत्वादिभिश्च

निर्विशेषनिष्प्रमाणकत्वम्

---

१. ह्यनेकविशेषाः. पा

२. मतविधा. पा

३. सूच्य. पा. (क, ख, घ).

४. अत्र निषिध्यते. पा. (ङ).

तद्वैशिष्ट्यात्। अस्ति हि क्वचिदाश्रितैः क्वचिदाश्रयादिभिश्च भिन्नधीः। गुणादिरूपे च विशेषे स्वपरनिर्वाहकत्वं वक्ष्यत इति [1] नानवस्था। स्वतस्सिद्धे माननैरपेक्ष्यवादमनूद्य क्षिपति—**यस्तु** इति। **स्वानुभवसिद्धः** स्वप्रकाशप्रत्यक्षसिद्ध इत्यर्थः। **स्वगोष्ठीनिष्ठः** लौकिकपरीक्षकसंनिधौ दुर्वच इत्यर्थः। **समयः** परिभाषाप्राय इति भावः। सर्वहृदयाविसंवादाद्बाधानर्हत्वाभिप्रायेण **आत्मसाक्षित्वोक्तिः**। उक्तं व्यनक्ति—**इदम्** इति। अत्र पदत्रयेण विषयाश्रयस्वगतविशेषप्रदर्शनम्। **केनचित्** इति तदवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थम्। **विशिष्टविषयत्वात्**—विशिष्टस्वरूपप्रकाशरूपत्वात्। यद्वा—अनुभवपरामर्शरूपाणां ज्ञानानां विशिष्टपूर्वानुभवगोचरत्वादित्यर्थः। तथा च 'अदर्शम्' इत्यपि स्वरसम्। सर्वशब्दः पुरुषान् अनुभवान्वा ब्रूते। सर्वदृष्टेऽपि युक्तिबाधं क्षिपति—**सविशेष** इति। **अनुभूयमान** इति; अत्रापि प्रकाशमान इति वा परामृश्यमान इति वार्थः। **केनचित्**—धीत्वादिना व्यतिरेकिणा। **युक्ति**शब्द इहानुमानार्थः। निश्चितदोषप्रत्यक्षसिद्धज्वालैक्यबाधकाद्व्यावृत्त्यर्थं स्वनिष्कर्षेणाभासतोक्ता। **निष्कृष्यमाण** इत्यन्तोऽनुवादः। तदैव सविशेषत्वधीसूचनाय वर्तमाननिर्देशः। यदि पक्षस्वरूपमेव हेतुः, तदा दृष्टौ साध्यसन्देहः; साधनाकाङ्क्षा च न स्यात्। न च [2] स्वयं स्वधर्मः; नापीदं स्वपरनिर्वाहस्थानम्; तस्मादन्यत्वाभिप्रायेण **सत्तातिरेकित्वोक्तिः**; स्वरूपातिरिक्तं सत्तामात्रं भासमानत्वादिकं [3] वा व्यभिचारान्न हेतुरिति भावः। अत एव **स्वासा-**

---

१. नाव्यवस्था. पा. (मु). २. अस्त्वयम्. पा. (मु).
३. वा. क, ख, घ. कोशेषु न दृश्यते.

धारणत्वमुक्तम्। तेन स्वरूपासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिविरोधानैकान्त्यानां भ्रमसहत्वस्य साध्यसन्देहार्हधर्मिस्वरूपैक्यस्य च निरासः। सत्तातिरेकित्वादेः पक्षे युक्त्या स्थापनाय पुनर्ग्रहणम्। **निष्कर्षहेतुभूतैः** इति हि तत्स्थापनम्; न हि धर्मिस्वरूपासाधारणं सत्तादिधर्ममात्रं वा सविशेषाद्व्यावृत्तिं साधयेदिति भावः। साधनकाले हेतुस्तिष्ठति, साध्यकाले तु स्वयमपि गलतीति धर्मवादवादिना त्वया न [1] वक्तुं युक्तम्। अनुभूतित्वनिवृत्तौ [2] च कथमनुभूतिस्स्यादित्यभिप्रायेण **सविशेष एवावतिष्ठते**—इत्युक्तम्; अन्यथा स्वरूपासिद्धिस्स्यादित्यभिप्रायेण **एव**-कारः। सर्वविशेषनिषेधको हेतुः स्वपरनिर्वाहकनीत्या कनकरजत [3] वत्स्वात्मनोऽपि निवर्तकः स्यादित्यत्राह—**अत** इति; स्वस्मिन्निषिद्धे सविशेषत्वव्यापकाननुभूतित्वनिवृत्त्ययोगात्साधकाभावेन साध्यासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। **कैश्चित्**—हेतुतया प्रमितैः तत्समानयोगक्षेमैश्च। यद्येतद्धेतु [4] राहित्यमेतद्धेतुमत्त्वेन साध्यते, तदा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधश्च स्यादिति भावः। **अन्ये**—प्रमितिसिद्धस्वधर्मव्यतिरिक्ताः। **न क्वचित्**; न हि स्वानुभवे स्वस्य निर्विशेषत्वं सिध्यति। एवं तत्परामर्शेऽनुमानादौ चेत्यर्थः। हेतुरूपस्वगतविशेषः स्थापितः; अथ 'इदमहम्' इत्युक्तविषयाश्रयाभ्यामपि वैशिष्ट्यं स्थापयति—**धिय** इति। हिः प्रसिद्धौ। **धीत्वम्** कस्यचित्प्रकाशात्मता; [5] स्वैः स्वस्येति विशेषतः स्वप्रकाशता। "प्रकाशश्च ꣳ ो ꣳ त्" इति वक्ष्यति। पूर्वं त्वदुक्तो हेतुस्तत्साध्यं चेत्यर्थः। "निष्कृष्टा विषयधीरेव ब्रह्म"

---

१. वक्तुम् युक्तम्. पा (सु)   २. 'च' इति (सु). कोशे न

३. टि—पुटे कनकेन निक्षिप्त रजतं पच्यमानं सत् कनकगतदोषं विनाश्य स्वयमपि विनष्टं भवतीति धातुवादिनां प्रथा अत्रानुसन्धेया। कतकरजोनिदर्शनमिदमिति केचित्।

४. 'राहित्यमेतद्धेतु' इति (क) कोशे न.

५. टि—स्वैरिति ज्ञानावस्थाबहुत्वाभिप्रायेण। सैव स्वेनेति. पा. (सु).

इति वदन्तं प्रति अत्र ज्ञातुः इत्यादिकमुच्यते। स हि "स्वसम्बन्धादर्थान्तरे" इत्यादिकमप्याह। स्वमते त्वहमर्थस्यात्मनः प्रसिद्धधीव्यतिरिक्ततया विषयाश्रयावच्छिन्नप्रकाशत्वाभावेऽपि श्रुतिबलेन स्वप्रकाशत्वात्तद्गुणसारत्वाच्च ज्ञानत्वव्यपदेशः सूत्रितः। यथोपलम्भं वस्तुस्वभावः स्थाप्यः, अन्यथातिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण उपलब्धेः इत्युक्तम्। विषयरहितोऽप्युपलम्भः कदाचिदस्ति; अतो न तद्भासनस्वभावतेत्यत्राह—स्वाप इति। अनुभवः—[1] आत्मभावनम्। स्वावसरे—तदुपपादनोचिते [2] अहमर्थात्मत्वस्थापनकाले। निपुणतरम्—उपपन्नतरमित्यर्थः; परोक्तयुक्त्यैव साधनात्तैरपि सम्मन्तव्यमिति भावः। निर्विशेषत्वसाधकैर्विषयाश्रयाभ्यां च सविशेषत्वमुक्तम्। अथ परोक्तैः साध्यैश्च तदाह—स्वाभ्युपगता इति। तेषु मानसिद्धांशस्य स्वमतेऽपि सिद्धि [3] द्योतनार्थ एवकारः। ते धियोऽनतिरिक्ता इत्यत्राह—ते इति। सम्मतिविमतिभ्यां भेदमाह—वस्तु इति।

धीस्वरूपस्य सत्यत्वं बौद्धादेरपि सम्मतम्।
अतो धीमात्रसाध्यत्वे दुस्त्यजा सिद्धसाध्यता ॥ ३६५ ॥

तद्धर्मसाधने तु स्यात् स्वसिद्धान्तविरुद्धता।
स्वसाध्यानां मृषात्वोक्तिः * वृषलोद्वाहमन्त्रवत् ॥ ३६६ ॥

---

१. आत्मभावनम्=आत्मस्फुरणम्। आत्मभावना. पा. (सु).

२ अहमर्थात्मस्था पा. (सु) ३. द्योतनार्थम्. पा. (सु).

* टि—"अस्मान पादेन प्रहर प्रहृत्य च न प्रहरामि इति वद, असत्यवचनप्रायश्चित्तार्थमस्माकं द्रोणद्वयपरिमितं धान्यं प्रयच्छ" इति मन्त्रस्वरूपम्.

विमतिमूलस्वेष्टसमर्थनेन च सिद्धात् साध्यानामन्यत्वमाह—**स्वाभिमत** इति। हेतुतया स्वाभिमतैः धीधर्मभेदैरित्यर्थः। तेन धीस्वरूपात्साध्येभ्यश्च व्यावृत्तैः साधकैरपि सविशेषत्वसिद्धिः। तेषां हेतूनां साध्यानां च कल्पितत्वपक्षोऽपि, **स्वाभिमतशब्देन स्वमतोपपादनात्** इत्यनेन च, निरस्तः। यदि क्षणिकत्वादिकमिव नित्यत्वादिकमपि कल्पितम्, कुतस्तदा ते क्वचित्पक्षपातः? तादृशनित्यत्वादिसाधने च न कथं परस्सिद्धसाध्यतां ब्रूयात्? रज्जुसर्पनयात्तद्विरुद्धं च सत्यं स्यात्। हेतूनां च तथात्वे बाष्पारोपितधूमवत् असाधकत्वम्। यदि ब्रूयात्—आरोपितधूमादेरसाधकत्वं न कल्पितत्वात्, किं तु व्याप्तिशून्यत्वात्; सत्यां तु तस्याम् असत्यस्यापि साधकत्वं दृष्टमिति—तदसत्; व्याप्तेरप्यत्र कल्पितत्वाङ्गीकारात्; तादृशी च बाष्पधूमे सिद्धेति। यथा च माध्यमिकोक्त [1]बाधकप्रामाण्यमिथ्यात्वेन बाध्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वम् एवं विशेषबाधकप्रामाण्यमिथ्यात्वेऽपि तत्सत्यत्वं दुस्त्यजम्।

अत्र सत्यमसत्यं वा साधनं दूषणं च वः।
सत्यत्वे सद्वितीयत्वमसत्यत्वे त्वनर्थता ॥ ३६७ ॥

पारिशेष्याद्विशेषसत्यत्वपक्षमभ्युपगमयति—**अत** इति। वस्तुमात्रकल्पितत्वयोः दुर्वचत्वादित्यर्थः। **प्रामाणिकविशेषैः**—हेतुभिः साध्यैः सविशेषैर्विषयाश्रयैश्चेति यावत्। अन्यथा तुच्छत्वद्योतनार्थ एवकारः।

सामान्यतो हि धीस्थेऽर्थे विशेषस्याग्रहे सति।
स्यादध्यासस्त्वदिष्टे तु द्वयाभावाद्भवेन्न सः ॥ ३६८ ॥

---

१. साधक. पा. (सु)

शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्; पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः। प्रकृतिप्रत्ययोगेन हि पदत्वम्; प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम्। पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः; पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनासामर्थ्यान्न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम्।

एवं स्वानुभवसिद्धिप्रसक्तानुप्रसक्तमुपसंहृत्य प्रागुक्तं सर्वप्रमाणानां सविशेषविषयत्वं विवृण्वन् प्रत्यक्षात् प्रबलतया पराभिमतशब्दं तावद्विशिष्टपरमाह—

शब्दस्यसविशेषवाचकत्वम् शब्दस्य इति। तुशब्दो विशिष्टविषयप्रत्यक्षाद्युपजीवित्वं परकल्पितशास्त्रप्राबल्यं वा द्योतयति। वाक्यात्मना सविशेषबोधनेन प्रत्यक्षात् समधिकत्वव्यञ्जनाय विशेषेण इत्युक्तम्। एवकारेण यत्किञ्चिन्निमित्ताभावे शब्दस्य प्रवृत्तिरेव न स्यादिति व्यज्यते।

सत्यनित्यत्ववेद्यत्ववाच्यत्वादौ तु साश्रये।
तत्तच्छब्दप्रवृत्तिः स्यात् स्वान्यनिर्वाहकत्वतः॥ २६९॥

अभिधानसामर्थ्यम्—कयाचिद्वृत्त्या बोधनार्हत्वमित्यर्थः। विशिष्टार्थत्वातिरेके निदानमाह—पद इति। तत्र पदेऽपि वाचकांशभेदमाह—प्रकृति इति। हिशब्दः "सुप्तिङन्तं पदम्" २ "विभक्त्यन्ताः पदम्" इत्यादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धिं हेतुम् अवधारणं वा व्यनक्ति। ततः किमित्यत्राह—प्रकृतिप्रत्यययोः इति। यद्यपि स्वार्थे केचित्प्रत्यया विहिताः, तथापि प्रत्ययान्तरेण

२ ते विभक्त्यन्ताः पदम् इति न्यायसूत्रम्।

संख्यादिवैशिष्ट्यं प्रायशस्तत्रापि स्यादिति भावः। एवं गोत्वादिपदेष्वपि द्रष्टव्यम्। **पदस्यैव**—वाक्यस्थस्य तदंशमात्रस्यापीत्यर्थः। **अवर्जनीयम्** इत्यनेनाभिहितान्वयवादिभिरपि पदांशयोरन्वितार्थत्वं स्वीकृतमिति सूच्यते। वाक्यस्यापि सर्वविशिष्टपरत्वं वक्तुं तदुपयुक्तमाह—**पदभेद** इति। प्रमाणभूतैकवाक्यस्थविषयमिदम्। [1] वीप्सादौ च तात्पर्यभेदादर्थभेदोऽस्त्येव। उक्तार्थेन वाक्ये फलितमाह—**पदसङ्घात** इति। अभिहितान्वयमतेन संसर्गोक्तिः। **विशेष**शब्दः अपूर्वार्थः; मतान्तरे तु संसर्गविशिष्टे तात्पर्यम्। यद्यपि "अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्" इति न्यायादेक एव वाक्यार्थः, तथापि लिङ्गसंख्याकारकाद्यनेकांशगर्भोऽसौ; न तु क्वचिदपि निर्धूतनिखिलांशं किञ्चित् शब्दबोध्यम्। अखण्डवाक्यार्थादिक्लृप्तिस्तु निरसिष्यते। निर्विशेषशब्दोऽप्याप्तप्रयुक्तश्चेद्विशिष्टतया प्रमितमन्यपदार्थं विवक्षितविशेषरहितं लिङ्गसंख्यादियुक्तमेव ब्रूते। न चैकं पदं प्रमाणम्; अध्याहारादिना पदान्तरयोगे तु 'नगरं निर्विशेषं' 'तन्मात्राण्यविशेषाणि' इतिवत्तात्पर्यवशेन सङ्कुचितवृत्तिः स्यात्। भ्रन्तोक्तश्चेन्न प्रमितिहेतुत्वम्।

शब्दस्यातोऽनुमानत्वमप्रमाणत्वमेव वा।
वदद्भिरपि दुर्वारं विशिष्टार्थविबोधनम्॥ ३७०॥

[2] अविनाभावतोऽन्येन संबन्धेन विशिष्टधीः।
शब्दात्स्यान्नानुमानत्वं ततोऽस्येत्यपि सुग्रहम्॥ ३७१॥

प्रत्यक्षवद्विशिष्टार्थे बुद्धेर्बाधाद्यभावतः।
मानत्वादिह चार्वाकजल्पश्च वितथोद्यमः॥ ३७२॥

---

१. वीप्सादिद्वित्वे पा. (सु)   २. टि—अविनाभावतः व्याप्तेरित्यर्थः।

मनोजन्यतयात्रापि प्रत्यक्षत्वे विवक्षिते ।
न नः काचित्क्षतिः तत्तु न प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ॥ ३७३ ॥

एतत्सर्वं मत्वोक्तम्—**न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम्** इति ।

प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणभावः; सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषयत्वादेव सविशेषविषयम्, निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव; सविकल्पके, स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वात्। निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणम्; न सर्वविशेषरहितस्य। तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनात् अनुपपत्तेश्च। केनचिद्विशेषेणेदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते, त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगात्।

प्रत्यक्षसामान्यस्य निर्विशेषविषयत्वनिरास

अथ प्रत्यक्षमन्यद्वा स्वेष्टमानं विवक्षितम् ।
भङ्गायाध्यक्षमखिलं विशिष्टार्थं समर्थ्यते ॥ ३७४ ॥

प्रत्यक्षस्य इति—अपरोक्षबुद्धेरित्यर्थः। **ग्रहणं** ह्यनन्तरमुदाह्रियते। अविशिष्टप्रत्यक्षसद्भावकल्पनयान्यतरप्रामाण्योक्तिरयुक्तेत्यभिप्रायेण **निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य** इत्युक्तम्। एवं ह्याहुश्चार्वाकाः—“अज्ञातार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणम्। तच्च प्रत्यक्षमेव, तत्रापि निर्विकल्पकमप्रमाणमनवधारणत्वात्” इति। अत्रानवधारणशब्देन संशयरूपत्वम् अविशिष्टविषयत्वं वा विवक्षितं चेदसिद्धिः; कतिपयविशेषग्रहात्। संशयोत्थापकत्वं चेत्सविकल्पकेऽप्य-

स्ति ; क्वचिदपि केनापि सर्वविशेषवैशिष्ट्यस्य अयोगिना दुर्ग्रहत्वात् । बौद्धास्तु “ अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणम् । तत्र—

“ कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः ॥ ” इत्याहुः ।

“ तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।
व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥ ” इति च ।

तदप्यसत् ; निर्दोषविकल्पानामपि [१] संवादात् ; तद्विषयस्य [२] तद्भेदैवैतैः सम्बन्धानुपपत्त्यादिकुतर्कैर्बाधे तुल्यन्यायतया योगाचारमतेन बाह्यार्थलोपप्रसङ्गात् । विगीता धीः भ्रान्तिः विकल्पत्वादिति त्वयोक्ते धीत्वादिति सामान्यतो ब्रूयात् ; तथा चानुभाष्यते—

“ स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्तथा हि यः ।
प्रत्ययः स मृषा दृष्टः स्वप्नादिप्रत्ययो यथा ॥ ” इति ।

वैषम्यं चात्र त्वया दुर्वचम् । किञ्च—अस्तु तत्प्रयोगस्थहेत्वादिविकल्पानां पक्षीकारे बहुविधासिद्धिबाधयोः प्रसङ्गः । अन्यथा तु हेतोर्विपक्षवृत्तित्वादिप्रसङ्गात् । शब्दाध्यासात्सविकल्पकं भ्रान्तिरिति चेन्न ; तदसिद्धेः । यथाहुः—

[३] “ संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ ” इति ।

---

१ सद्भावात् पा. (सु). २. तद्भेदैः पा. (ख).

३. सज्ञा तु. पा. सवर्थिसिद्धिपाठ । संज्ञाहि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्ष तु न बाधते—न्याय–वा. तात्पर्यपाठः.

[१] अतः प्रामाणिकं प्रत्यक्षं द्विविधमपि प्रमाणम्, न तु [२] निर्विशेषे। तत्र दृष्टान्तार्थं वक्ष्यमाणविशिष्टप्रतिसन्धानव्यक्त्यर्थं च दुरपह्नवांशं तावदाह—**सविकल्पकम्** इति। **आदि**शब्देन गुणादिग्रहः—

"यथा मनुष्यः शुक्लो वा दण्डी गच्छति निर्भयः" इति।

शब्दविकल्पस्तु—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन [३] गृह्यते॥" इति।

व्यापितया शाब्दैरुक्तोऽप्यव्युत्पन्नानां विकल्पेषु तदयोगात्संकोच्यः। **विशिष्टविषयत्वात्सविशेषविषयम्**—इत्यत्र सामान्योक्तस्य जात्याद्युदाहरणैर्व्यञ्जनान्न साध्याविशेषः।

[४] "अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम्"

इति परैरन्यथोक्तं प्रथमज्ञानमपि विशिष्टविषयं प्रतिजानीते—**निर्विकल्पकम्** इति। **अपिः** समुच्चयार्थः, परेष्टविरोधद्योतको वा। **अवधारणम्** उपलम्भदार्ढ्यपरम्। धीत्वात् विशिष्टविषयमित्यनुमानं चात्र सूच्यम्। अविशिष्टविषयत्वस्य क्वचिदप्यभावेऽपि विशिष्टविषयत्वाभावस्य घटादौ दृष्टत्वात्

---

१. अत. प्रत्यक्षम्. पा (सु).
२. टि निर्विशेषविषयक तु न भवतीत्यर्थे वैषयिकी सप्तमी.
३. भासते' इति वाक्यपदीयपाठः. 'गम्यते' इति न्याय–वा–ता. पाठः.
४. अस्ति ह्यालोचनाज्ञानमाद्यं चेन्निर्विकल्पकम् इति तत्त्वसङ्ग्रहपाठ..

[1] व्यतिरेकसिद्धिः। विपक्षे बाधस्तु विशिष्टविषयत्वाभावे सविषयत्वादिकमपि न स्यादिति [2] अविशेषात्। निर्विषया धीर्न दृष्टेति चेत्——सममेतत्। उपयोगात्कल्प्यत इति चेन्न; हेत्वसिद्धेः। अनुपयुक्तस्य च कल्पने किं नाम न कल्प्यम्? प्रतिज्ञाते हेतुमाह—**सविकल्पके** इति। स्वगोचरजात्यादिविशिष्ट-प्रतिसन्धानरूपविकल्पहेतुत्वादित्यर्थः। सम्प्रतिपन्नप्रत्यभिज्ञाहेतुभूताभिज्ञावदि-त्युदाहर्तव्यम्।

ननु प्रथमं जात्यादिग्रहणाभावादसिद्धो हेतुः—

"ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता"॥

इति। अन्यथा निर्विकल्पकसमाख्याविरोधश्च स्यात्। तत्राह—**निविकल्पकं नाम** इति। अयं भावः—

अस्ति हीति प्रतिज्ञाने नास्ति हीत्युत्तरं क्षमम्।
प्रवृत्तिभिर्विशिष्टार्था बालमूकादिधीरपि॥ ३७५॥

शब्दोपस्कारमात्रं तु नात्र व्युत्पत्त्यभावतः।
व्युत्पत्तिश्च विशिष्टार्थबोधाभावे कथं भवेत्॥ ३७६॥

न चावयवशक्त्यैव नामधेयव्यवस्थितिः।
अतिप्रसङ्गाद्बाधाच्च महावृक्षादिनीतितः॥ ३७७॥

---

१ व्यतिरेकश्च सिद्ध पा. (सु, क).
२. टि आविशेषात् सविषयत्वादिकमपि न स्यादिति योजना,

अतो निरीहादिपदन्यायाद् दृष्टानुवर्त्तिनः ।
निर्विकल्पे निषेधस्य सङ्कोचोऽत्र भवेदिति ॥ ३७८ ॥

तदिहाद्वैतिकल्पितस्य सर्वविशेषशून्यस्य द्वैताद्वैतिकथितस्य विद्यमानसर्व-विशेषधीरहितस्य च ग्रहणं निषेधति—**न सर्व** इति। तादृशग्रहणं दृष्टं कल्पितं वेति विकल्पं मत्वा पूर्वं दूषयति—**तथा** इति। प्रथममपि तथाभूतग्रहणं योग्यानुपलम्भनिरस्तमित्यर्थः। अपरं निषेधति—**अनुपपत्तेश्च** इति। उपपत्त्यभावादित्यर्थः। तत्कल्पकस्य अन्यथोपपत्तेरिति भावः। धीत्वप्रयुक्तव्याप्तिविरोधेनोपपत्तिविरुद्धत्वं चात्र बोध्यम्। अदर्शनं विवृण्वन् स्वमते दर्शनं च प्रमाणयति—**केनचित्** इति। पृथक्सिद्धेन अपृथक्सिद्धेन वेत्यर्थः। गोत्वद्रव्यत्वबहिष्ठत्वादिना गगनादेर्ग्रहीतुश्च व्यावृत्ता हि सर्वत्र सर्वापि धीरिनि भावः। [1] उपपत्तिविरोधमुखेन उपपत्त्यभावमपि व्यनक्ति—**त्रिकोण** इति। **अयोगः** इह विशिष्टोल्लेखित्वाभावेऽधीत्वादिप्रसङ्गात्सिद्धः। **संस्थान**शब्दोऽत्र तत्तदसाधारणाकारपरः। **कस्यचिदपि** इति निरवयवस्यापीत्यर्थः।

सजातीयविजातीयव्यावृत्तस्वस्वभावतः।
इत्थमित्येव गृह्यन्ते शब्दगन्धादयोऽपि हि ॥ ३७९ ॥

एवं सविकल्पकनिर्विकल्पकयोर्विशिष्टबाह्यार्थविषयत्वोक्त्या प्रत्यक्षरज्ञानग्राहिताम् तदाकारवैचित्र्यकारणतया बाह्यार्थस्यानुमेयत्वं च वदन्सौत्रान्तिकोऽपि प्रत्युक्तः।

---

१. उत्पत्ति. पा (सु).

अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम् । द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते । तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते । द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः । प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति दितीयादिपिण्डग्रहणस्य सविकल्पकत्वम् । सास्नादिवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिर्न प्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम् ; न पुनः संस्थानरूपजात्यादेरग्रहणात्, संस्थानरूपजात्यादेरप्यैन्द्रियिकत्वाविशेषात् । संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च, प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि ससंस्थानमेव वस्त्वित्थमिति गृह्यते । अतो द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानिवत्संस्थानवच्च सर्वदैव गृह्यत इति तेषु सविकल्पकत्वमेव । अतः प्रत्यक्षस्य कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वम् ।

द्वयोरपि विशिष्टविषयत्वे तद्विवेको दुश्शक इत्यत्र लक्षणतो विवेक्तुमुदाहरणं तावदाह—अत इति । विशिष्टगोचरत्वतदभावाभ्यां विभागोक्तेर्निरस्तत्वादित्यर्थः । किमियं प्रथमत्वादिना परिभाषा ? तथा सति विपरिवर्तोऽपि स्यात्—इत्यत्र व्यवहारव्यवस्थापकं विषयभेदमाह—तत्र इति । उक्तवैषम्याच्छब्दव्यवस्थां वाक्यद्वयेनाह—प्रथम इति । विकल्पोऽत्र प्रतिसन्धानगोचरस्य केनचिदधिकेन विशेषणेन वैशिष्ट्यम् । तद्योगायोगाभ्यामेव व्यवस्थात्र विपश्चित्सम्मता । जातेः सविकल्पकाभावरूपत्वापोहत्वादिमतव्युदासाय संस्थानत्वं, तद्व्यक्त्यै सास्नादिरूपत्वं चात्रोक्तम् । परेष्टस्य

(margin: निर्विकल्पकसविकल्पकयोः वैलक्षण्यम्)

निर्विकल्पकशब्दनिमित्ततां निरस्यति—**न पुनः** इति। अथ स्यात्, अनुवृत्तिरूपजातिस्तदग्रहे कथं गृह्येत, गृह्यतां वा; तथापि तद्विशिष्टतया प्रथमधीर्न युक्ता; विगीता धीर्विशेषणविशेष्यधीपूर्विका विशिष्टधीत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानात्। अतो विशेषणविशेष्याणां मिथः सम्बन्धबोधे क्लृप्तव्याप्तिविशिष्टधीः सिद्धेति; तत्राह—**संस्थान** इति। जातिशब्दस्यानुवृत्ति [१] विशिष्टे व्युत्पन्नतया जातित्वेन [२] बुद्धिरेवानुवृत्त्युल्लेखिनी। तत्स्वरूपं तु योग्यतया धर्मिवत्तत्सम्बन्धितयैव गृह्यते; तदर्थमिह **संस्थानरूपत्वोक्तिः**। अनुवृत्तिप्रकारस्तु वक्ष्यते। **ऐन्द्रियिकत्वाविशेषात्**—आश्रयग्राहकेन्द्रियवेद्यत्वात् दूरत्वाद्यभावाच्चेत्यर्थः। [३] तेन गन्धादिव्युदासः। [४] पिण्डग्रहणेऽपि गोत्वादेः [५] ग्रहणदर्शनव्युदासश्च। **संस्थानेन विना**—अपृथक्सिद्धयत्किञ्चिद्धर्मेण विनेत्यर्थः। तेन दण्डादिव्यावृत्तिः। दूरादौ द्रव्यत्वादिमात्रेण सिद्धिश्च। विशिष्टधीत्वादिति हेतौ व्यवच्छेद्यस्याविशिष्टविषयज्ञानस्यासिद्धौ व्यर्थं विशेषणम्। अन्यतः सिद्धावनुमेयाभावः। अनेनैव तत्सिद्धावन्योन्याश्रयः। व्यवच्छेद्यसिद्धौ सविशेषणहेतूत्थानम्। तेनैव च तत्सिद्धिरिति। पृथग्धीपूर्वकत्वं तु विशिष्टबुद्धेर्भिन्नसामग्री [६] वेद्यविषयत्वोपाधिकम्। तच्च दण्डादीनामसन्निधानव्यवधानादेः। सामग्रीसद्भावे तु प्रथममेव तद्विशिष्टधीश्च स्यादेव। तेषां संस्थानत्वाभावात्पुरुषग्रहणाभावेऽपि तद्ग्रहणम्। दण्डादीनां तु पृथक्सिद्धत्वेऽपि दण्डादेः स्वाश्रयग्राह-

---

१. विशिष्टव्युत्पन्न पा (क, सु). २ बुद्धिरेव, इति (सु) कोशे नास्ति

३. टि—तेन=आश्रयग्राहकेन्द्रियवेद्यत्वेन गन्धादिग्रहणापत्तिव्युदास इति भाव

४ टि—दूरत्वाद्यभावाच्चेत्यस्य व्यावर्त्यमाह—पिण्डग्रहणेऽपीति। दूरस्थेत्यादिः।

५. टि—ग्रहणदर्शनव्युदास.=ज्ञानसाक्षात्कारयोरापत्तिव्युदास।

६. वेद्यत्वोपाधिकम्. पा.) (सु)

केण। घ्राणरसनश्रोत्राणां गुणमात्रग्राहित्वं तदाश्रयग्रहणानर्हत्वात्। सर्वमिदं यथादृष्टि व्यवतिष्ठते।

भिन्नाक्षग्राह्यगन्धादिविशिष्टप्रत्ययोदये।
प्रथग्गृहीतिनियमो यथादर्शनमिष्यते ॥ ३७९ ॥

एवं संबन्धस्य सामग्र्यन्तरवेद्यत्वेऽपि।

ननु संस्कारस्यानुद्बोधे द्वितीयादिपिण्डग्रहणेऽपि गोत्वादेरनुवृत्तिवैशिष्ट्यं दुर्ग्रहम्; कथं तत्र सविकल्पकत्वनियम इत्यत्र सम्भवद्विषयतया प्रतिवक्ति—अत इति। संस्थानविशिष्टविषयवासनाजनकप्रथमपिण्डग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः। द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु द्वितीयत्वादिविशिष्टतया तत्तत्पिण्डग्रहणेष्विति यावत्। सर्वदैव इत्यनेन संस्कारपटिम्ना यत्किञ्चिद्धर्मानुवृत्तिग्रहणं नियतमित्युच्यते। यदा तज्जातीयग्रहणं स्यात् [1] तदा सविकल्पकत्वमेवेत्युक्तम्; तदासौ नियम इत्यभिप्रायः।

द्वितीयादिषु पिण्डेषु निर्विकल्पकसम्भवात्।
अवधारणमत्र स्यात्प्राचुर्यादिति केचन ॥ ३८० ॥

एतेन प्रत्यक्षज्ञानेषु संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यत्वतद्विरहाभ्यां सविकल्पकनिर्विकल्पकयोः भेदो लक्षणतः स्थापितो भवति। तेनैव प्रथमपिण्डेऽपि प्रबुद्धसंस्काराणां, [2] द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु सविकल्पकत्वं च स्यादेव।

---

१ तेषु पा. (क ख) २. द्वितीयादिग्रहणेषु पा (क, ख, घ)

प्रत्यक्षं [1] त्वीश्वरादीनां [2] विशिष्टोद्देशगोचरम् ।
अवसानोद्भवत्वेन निर्विकल्पकमस्तु नः ॥ ३८१ ॥

अनुवृत्तिग्रहात्तत्र सविकल्पकतास्तु वा ।
न भज्येत विशिष्टार्थविषयत्वं द्विधापि नः ॥ ३८२ ॥

अनादाविह संसारे तस्मिन्नपि च जन्मनि ।
भाष्योक्तं प्रथमत्वादि त्वपूर्वत्वादिबुद्धितः ॥ ३८३ ॥

एवं द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य निर्विशेषविषयत्वाभावान्निगमयति—अत इति । कदाचिदपि ; प्रथमाक्षसन्निपातेऽपीति यावत् ।

अत एव सर्वत्र भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तम् । इदमित्थमिति प्रतीताविदमित्थम्भावयोरैक्यं कथमिव प्रत्येतुं शक्यते ? तत्रेत्थम्भावः सास्नादिसंस्थानविशेषः । तद्विशेष्यं द्रव्यमिदमंश इत्यनयोरैक्यं प्रतीतिपराहतमेव । तथा हि—प्रथममेव वस्तु प्रतीयमानं सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रतीयते । व्यावृत्तिश्च गोत्वादिसंस्थानविशेषविशिष्टतयेत्थमिति प्रतीतेः । सर्वत्र विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्तौ तयोरत्यन्तभेदः प्रतीत्यैव सुव्यक्तः । तत्र दण्डकुण्डलादयः पृथक्संस्थानसंस्थिताः स्वनिष्ठाश्च कदाचित्क्वचिद् द्रव्यान्तरविशेषणतयावतिष्ठन्ते । गोत्वादयस्तु द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूताः सन्तो द्रव्यविशेषणतयावस्थिताः । उभयत्र

---

१. प्रत्यक्षमीश्वरा. पा. (ख)   २ विशिष्टाशेष. पा. (क, ख, घ).

विशेषणविशेष्यभावः समानः। तत एव तयोर्भेदप्रतिपत्तिश्च। इयांस्तु विशेषः–पृथक्स्थितिप्रतिपत्तियोग्या दण्डादयः गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हा इति। अतो वस्तुविरोधः प्रतीतिपराहत इति प्रतीतिप्रकारनिह्नवादेवोच्यते। प्रतीतिप्रकारो हि इदमित्थमित्येव सर्वसम्मतः। तदेतत्सूत्रकारेण–"नैकस्मिन्नसम्भवात्"—इति सुव्यक्तमुपपादितम्।

भेदाभेदमतनिरास

अथोक्तार्थबलादेव वक्ति भङ्गं प्रसङ्गतः।
भेदाभेदमतस्यापि शास्त्रारम्भादि [१] बाधिनः॥ ३८४॥

अतएव इति। [२] निर्विकल्पकस्यापि विशिष्टार्थग्राहित्वादेवेत्यर्थः। एवकारः प्रच्छन्नजैनदूषणस्य प्रसक्तानुप्रसक्ति हेतोरन्यनैरपेक्ष्यं वा व्यनक्ति। सर्वत्र अयुतसिद्धयोः, तत एव परोक्तप्रक्रियया सजातीयेष्वपीति यावत्।

दृष्टत्वादुपपत्तेर्वा भेदाभेदसमुच्चयः।
इत्येतदिदमित्यादिग्रन्थाभ्यामथ दूष्यते॥ ३८५॥

प्रथमपिण्डग्रहे परोक्ता जातिव्यक्त्योरभेदेन गृहीतिरसिद्धा। युक्त्या तत्क्लृप्तिस्तु भेदग्रहेण बाधितेति भावः। द्वयमपि क्रमाद्विवृणोति—तथाहि इति। सकलेतरव्यावृत्तम् गृह्यमाणाकारानधिकरणात्सर्वस्माद्भिन्नतयेत्यर्थः। सकलशब्देन गृह्यमाणोऽप्याकारः सङ्गृहीतः। तेन तदानीं तदनन्यत्वबुद्धिरप्यस्तीति शङ्कानिरासार्थं एवकारः। सौगतमतवत्स्वरूपत एव व्यावृत्तिधीः स्यादित्यत्राह—

१. वादिनः पा. (सु) (क, ख, घ). २. निर्विकल्पकस्य विशिष्टार्थ. पा. (सु)

ऽव्यावृत्तिः इति। चः शङ्कानिवृत्तिपरः। स्वत एव व्यावृत्तिबुद्धौ संशयाद्यभावप्रसङ्गः। गोत्वादेर्गोत्वादिविशिष्टत्वाभावात् धर्मधर्मिभेदश्चात्र सिद्धः। अस्तु भेदधीः, अभेदोऽपि युक्त्या तत्र सिद्ध्येदित्यत्राह—**सर्वत्र** इति। पृथक्सिद्धेष्विवापृथक्सिद्धेष्वपीत्यर्थः। यदि जातिव्यक्तिष्वभेदः साध्यते तर्हि दण्डदण्डयादिष्वपि साध्यः स्यादित्याशयः। **अत्यन्तभेदः**—ऐक्यप्रतिभटस्वभावः। **प्रतीत्यैव सुव्यक्तः**—प्रत्यक्षेणैव स्पष्टावगतः। अतो निर्बाधो दुरपह्नवश्चेति भावः। तयोरत्यन्तभेदः इत्यनेनैव एको गौरित्येकशब्दानुविद्धप्रत्ययोऽप्येको दण्डीतिवत् विशेष्यद्वित्वादिनिवृत्तिविषय इति सूच्यते। **अनयोरैक्यम्** इत्यादौ पूर्वोक्तेऽप्येवमेव तात्पर्यम्। ननु—अत्यन्तभिन्नेषु दण्डादिषु सामानाधिकरण्यं मत्वर्थीयसापेक्षं दृष्टम्; गोत्वादिषु तदभावादभेदोऽपि स्यादित्यत्राह—**तत्र** इति। अयं भावः—पृथक्सिद्धत्वापृथक्सिद्धत्वाभ्यामेव लाघवान्मत्वर्थीयापेक्षातदभावौ स्याताम्; न तु अत्यन्तभिन्नत्वतदभावाभ्याम्, अपृथक्सिद्धत्वेऽपि क्वचिन्मत्वर्थीयस्तु निष्कर्षकशब्दत्वादिति। विशेषणत्वमन्तरेणाप्युपलब्धिसिद्ध्यै **पृथक्संस्थानसंस्थितत्वोक्तिः**। **स्वनिष्ठाः**—देवदत्तादीन्प्रत्यपृथक्सिद्धिरहिता इत्यर्थः। **कदाचित्** आगान्तुकसंबन्धकाले। तावतालम्; तथापि **क्वचिच्छब्दो** देशभेदमुखेनापि पृथक्सिद्धिर्दर्शयितुं शक्येति ज्ञापनार्थः। व्यावृत्तिव्यक्त्यै **गोत्वादय** इत्याद्युक्तम्। अतन्निष्ठतया तत्सत्तैव नास्तीत्यवधारणाभिप्रायः। **अवस्थिताः**—यावत्सत्तमिति शेषः। **ननु** विशेषणत्वे समानेऽपि यदि अपृथक्सिद्ध्यादिवैषम्यम्, तर्हि तत एव तादात्म्यतदभावलक्षणमपि तत्स्यादित्यत्राह—**उभयत्र** इति। अभेदप्रतिकूलाकारः सः। ऐक्याभावव्याप्यो हि विशेषणविशेष्यभावः। तस्मादैक्यक्लृप्तिर्न शक्या; न हि अवान्तरविशेषेण क्वचिदपि सामान्यव्यापकविरुद्धं सिध्येदिति भावः। एवमप्य-

भेदक्लृप्तौ सम्प्रतिपन्नैक्यवस्तुनीव भेदधीस्तत्र न स्यादेवेत्यभिप्रायेणाह—**तत एव** इति। **तयोः**—पृथक्सिद्धापृथक्सिद्धयोरित्यर्थः। विशेषणविशेष्ययोरिति वा। **भेदप्रतिपत्तिश्च** इत्यत्र समाना इति विपरीतानुषङ्गः। ननु दण्डादिष्वदृष्टः सहधीनियमो गोत्वादिषु दृश्यते, तेनाभेदोऽस्तु; न चेदुभयत्र धीसाहित्यनियतिस्तदभावो वा स्यादित्यत्राह—**इयान्** इति। अयं भावः—यथा भिन्नत्वाविशेषेऽपि क्वचिदेव तादात्म्यमिति ते स्वभावनियमः, तथा तादृशेष्वपि केषुचिदेवापृथक्सिद्धिः। तेष्वपि न गुरुत्वगन्धादीनां धीसाहित्यनियमः; स तु गोत्वादीनाम्; दुस्त्यजस्वभावनिर्धूतातिप्रसक्तिर्नोभयसम्मतभेदविरुद्धं साधयितुं शक्नोति। न च अपृथक्सिद्धत्वमेव ऐक्यम्; [1]अविवादात्; तदा हि भेद एवाभेद इत्यपि संकेत्येत।

तस्माद्भेदैकनियतः सहधीनियमस्त्वयम्।
ऐक्यसिद्धिविरोध्येव भवेच्चातिप्रसङ्गकृत्॥ ३८६॥

इष्टः सिद्ध्यन्नभावादिः प्रतियोग्यादिभिस्सह।
न चैक्यं युज्यते तत्र विशेषश्चात्र दुर्वचः॥ ३८७॥

किं च सम्प्रतिपन्नैक्ये पृथक्सिद्धेऽप्यसन्नसौ।
स्यादसाधारणाभासो [2]हेतुः पूर्वश्च तादृशः॥ ३८८॥

व्यक्तव्याहतिदुस्थत्वाद्भिन्नाभिन्नत्वमप्यतः।
दुःसाधमभ्युपेतेऽपि केवलव्यतिरेकिणि॥ ३८९॥

[3]गर्दभागर्दभाभ्यां च गजत्वं विनिवृत्तिमत्।
गर्दभागर्दभात्मत्वं गजस्य तव साधयेत्॥ ३९०॥

---

१. विवादात् पा. (सु)

२ टि. पूर्वश्च तादृश =मत्वर्थप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यरूपोऽसाधारणाभास इत्यर्थ।

३. गर्दभागर्दभत्वाभ्याम्, पा. (सु).

धर्मधर्मिस्वरूपैक्ये स्यान्नान्यतरधीः क्वचित् ।
सहधीश्च क्वचिन्न स्यात्सम्मतैक्ये यथा घटे ॥ ३९१ ॥

अतः क्वापि द्वयोरैक्यं [2]सहैवावगतौ न वा ।
दुःसाधमथवा भाक्तं रामसुग्रीवयोरिव ॥ ३९२ ॥

तदिहाभिन्नधीर्भिन्ने [3]भ्रान्तिर्ज्वालैक्यबुद्धिवत् ।
अभिन्ने भेदधीश्चैव स्याच्चन्द्रद्वित्वबुद्धिवत् ॥ ३९३ ॥

प्रातिस्विकमनेकेषु यदैक्यं सर्वसम्मतम् ।
न ततः प्रस्तुतं सिध्येत्तदुक्तेः सिद्धसाध्यता ॥ ३९४ ॥

सामानाधिकरण्येऽपि यथार्हं प्रतिपाद्यते ।
अनेकान्वित ऐकोऽर्थो नानेकैरेकतां गतः ॥ ३९५ ॥

यच्च व्यष्टिसमष्ट्यादौ नानात्वैकत्वदर्शनम् ।
न विरुद्धान्वयस्तत्र परिषत्पुरुषादिवत् ॥ ३९६ ॥

भेदाग्रहाद्विकारित्वाद्धर्मत्वादेशसाम्यतः ।
परिमाणैक्यतश्चेत्याद्यसारं जैनकल्पितम् ॥ ३९७ ॥

बाधासिद्ध्यन्यथासिद्धिव्यभिचारादिविप्लुताः ।
हेतवस्तद्विदामेते जुगुप्सामात्रहेतवः ॥ ३९८ ॥

---

१. टि. अवगतौ न वा—द्वयोः सहैवावगतौ नावगतौ वेति योज्यम् ।
२. भ्रमः. पा. (क.)

यच्चान्यदपि मुह्यद्भिर्भाषितं भास्करादिभिः ।
तत्तदर्थप्रसङ्गेषु तद्भङ्गश्च [1]भवेदिति ॥ ३९९ ॥

एवं धर्मधर्मितादात्म्यस्य दृष्टत्वे कल्प्यत्वे च निरस्ते भेदाभेदवस्तुनोः विरोधः क्वचिदुपलम्भनिरस्त इति परोक्तं प्रतारणमात्रमित्युपालभते—**अत** इति। अत्र प्रतीतिपराहतिं वदत एव सा स्यादिति भावः। निह्नोतव्यानूक्त्या निह्नवप्रकारं विवृणोति–**प्रतीतिप्रकार** इति। ननु प्रथमाक्ष[2]संनिपातनिर्विकल्पकदशायामिदमित्थमिति प्रतीतिं परे नेच्छन्ति; तत्कथमिह सर्वसंमतत्वोक्तिः? इत्थम्–न ह्यत्र निष्कृष्टान्यतरधीसिद्धं प्रातिस्विकमैक्यं भातीति परैः साध्यते; किं तु धर्मधर्मिणोः। तथासति इदमित्थम्भावधीस्तत्र परैरपि सम्मन्तव्या। यद्वा सविकल्पकधीप्रकारस्य सर्वसम्मतत्वोक्त्या तद्बलेन प्रथममपि तद्वदेव विरुद्धानुल्लेखः [3]स्थाप्यते। ननु—"तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" "अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयते एके" "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" "अविभागेन दृष्टत्वात्" इत्यादिवादिनः सूत्रकृतोऽत्यन्तभेदोऽनिष्ट इत्यत्र तदभिप्रायव्यक्त्यै स्पष्टार्थमनेकान्तवादा[4]क्षेपसूत्रं दर्शयति–**तदेतत्** इति, प्रमाणादि[5]सिद्धविरुद्धसम्भेददूषणमित्यर्थः।

सुव्यक्तार्थेन सूत्रेण निश्चिते सूत्रकृन्मते ।
अव्यक्तार्थैस्तदुन्नेतुरपसिद्धान्तमाह च ॥ ४०० ॥

---

१. टि. इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तिद्योतक.। तत्तद्भङ्गश्च सभवेत् इति पा. (क).
२. सन्निपाते. पा. (क).
३. साध्यते. पा. (सु).
४. वादक्षेप. पा. (सु).
५. प्रसिद्ध पा. (सु).

अतः प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिदृष्टसम्बन्धविशिष्टविषयत्वादनुमानमपि सविशेषविषयमेव। प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु निर्विशेषमिति वदन् जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञायामिव स्ववाग्विरोधमपि न जानाति ॥

अथ साक्षात्प्रक्रान्तस्य शेषं सिद्धेन साधयति—अत इति। सर्वविशेषरहितग्रहणासिद्धेरित्यर्थः। आदिशब्देन लौकिकवैदिकागमग्रहः। सम्भवति हि अनुमानादिमानानां सविशेषविषयत्वम् ततोऽपि व्याप्तिसिद्धा क्वचिदनुमा; यथा स्वर्गमसौ यास्यति तत्कामनया सम्यगनुष्ठितज्योतिष्टोमत्वात् इति। प्रत्यक्षादिना दृष्टलिङ्गसम्बन्धं साध्यं तद्विशिष्टो धर्मिवदुक्तः। अतो न साध्यविशिष्टविशेषविषयत्वमिह हेतुः; दुरपह्नवधर्मिसाध्यादिविशेषभूयस्त्वप्रदर्शने तात्पर्यात्।

" विशेषेऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनात्।
तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥ "

इत्यादि वदन् [1]चार्वाकस्तु स्ववचनप्रवृत्त्यादिभिर्भग्नः। देशान्तरादौ व्यभिचारसंभवेन भ्रान्त्या वानुमानिकी प्रवृत्तिः। यदृच्छया तु संवाद इत्यूहस्तु प्रत्यक्षेऽपि स्यात्। यच्चानुमानस्य प्रामाण्ये सति कथंचित्प्रत्यक्षान्तर्भावः इति, तत्तथा अन्यथा च विशिष्टविषयत्वं तावद्दुरपह्नवम्। 'व्याप्तिग्राहकप्रमाणानधिकविषयमनुमानम्' इति वदतामपि विशिष्टविषयतायामविवाद इत्यवधारणाभिप्रायः। यद्वा—प्रागनूदितनिर्विशेषत्वानुमानानामुत्थानशङ्कापि नास्तीति द्योत्यते। ननु

१ चार्वाकोऽपि. पा. (सु)

अर्थापत्त्यादि मानान्तरमस्ति, ततोऽस्मदिष्टं स्यादित्यत्राह—**प्रमाण** इति। **अयमेव**—सविशेष एवेत्यर्थः। प्रत्यक्षादित्रिकं प्रदर्श्य **प्रमाणसङ्ख्याविवादेऽपि** इत्युक्त्या अन्वारुह्यवादोऽयमिति व्यक्तम्। तत्तदुक्तं तूपमानमागमादावन्तर्भवति; अर्थापत्तिसंशयावनुमाने; अनुपलब्धिश्च प्रत्यक्षादौ; ऐतिह्यं तु प्रायिकप्रामाण्यम्। "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम्" इति श्रुतौ तु स्मृत्युपादानं प्रत्यक्षाद्यनुविधायितया तदभिन्नार्थत्वपरम्। ऐतिह्यमिहागमः। उपबृंहितं च मनुना—"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यम्" इति। भारते त्वधिकोक्तिर्गोबलीवर्दनयादुदाहरणभेदव्यक्त्यर्था। न्यायसूत्रे तु उपमानबहिर्भावोक्तिरन्यपरतया भूषणेन निरूढा। एवं 'सविशेषवस्तुविषयत्वात्' इति प्रागुक्तं हेतुसामर्थ्यम् निर्विशेषप्रमाणस्य दुर्वचत्वं च निगमयति—**न केनापि** इति। सङ्ग्रहोक्ताविवास्मिन् विस्तरेऽपि अगत्या परः स्वानुभवमेव पुनः शरणयेत्। तस्य विशिष्टविषयत्वे स्थापिते तत्प्रयुक्तैरेव निष्कर्षहेतुभिः सविशेषत्वं प्रागुक्तमिति कृत्वा अनुक्तस्ववाग्विरोधं सिंहावलोकितकेनाह—**वस्तु** इति। सन्तु सविशेषविषयाण्येव प्रमाणानि, तानि निर्विशेषत्वयुक्त्या बाध्येरन्नित्यत्र दत्तोत्तरत्वमजानतो जडीकारोऽयम्। **तदेव**—स्वेष्टहेत्वादिरूपानेकविशेषास्पदमेवेत्यर्थः।

यत्तु प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहित्वेन न भेदविषयम् भेदश्च विकल्पासहत्वाद्दुर्निरूप इत्युक्तम् तदपि जात्यादिविशिष्टस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षविषयत्वाज्जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोत्सारितम्। संवेदनवद्रूपादिवच्च परत्र व्यवहारविशेषहेतोः स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं युष्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि सम्भवत्येव। अत एव च नानवस्थान्योन्याश्रयणं च। एकक्षणवर्त्तित्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे

वस्तुभेदरूपतत्संस्थानरूपगोत्वादेर्गृहीतत्वात्क्षणान्तरग्राह्यं न किञ्चिदिह तिष्ठति ॥

भेददूषणनिस्तार

अथानूदितमादौ यत्तद्दूषयितुमुद्यतः ।
आरोहादवरोहाद्वा किन्न हन्ति तदुच्यते ॥ ४०१ ॥

निर्विशेषपरं शास्त्रं; प्रत्यक्षं तेन बाध्यते ।
न वा बाध्यं तदैकार्थ्यादित्यनूक्ते परोदिते ॥ ४०२ ॥

प्रत्यक्षोदन्तमुद्घाट्य प्राध्वं प्रतिविवक्षता ।
क्षेपः स्कन्धत्रयस्यास्य क्रियते प्रातिलोम्यतः ॥ ४०३ ॥

अतः प्रथममक्षोभ्ये भेदे कुमतिकल्पिताम् ।
मानमेयप्रतिक्षिप्तिमनुवक्त्यत्र यत्त्विति ॥ ४०४ ॥

अनूक्तं द्वितयं चात्र तदपीत्यादिनास्यति ।
उक्तवक्तव्यनिर्धार्यहेतुद्वितयशक्तितः ॥ ४०५ ॥

जात्यादिविशिष्टस्यैव; न तु जात्यादिभिरभिन्नस्यानवगतसम्बन्धस्य तच्छून्यस्य चेति यावत्। जात्यादेरेव—प्रतियोग्यप्रतीतावपि स्वरूपतः प्रत्येतुं शक्यस्यैवेत्यर्थः। वस्तुनः—जात्याद्यधिकरणस्य। [1]अत्राश्रयधर्म्यन्तर[2]तद्धर्माः स्वधर्माश्च प्रतियोगिनः। स्वस्य तु स्वाश्रयधर्मान्तरादीति विभागस्त्विह प्रति-

---

१. टि. आश्रयधर्म्यन्तरेति स्वाश्रयापेक्षया धर्म्यन्तरेत्यर्थः

२. तद्धर्मस्वधर्माश्च. पा. (ख), 'स्वधर्मा.' इति (क) कोशे न

योग्यपेक्षया इति संक्षिप्तः। **दूरोत्सारितम्** धर्मिग्रहण एव भेदरूपस्य यत्किञ्चिद्धर्मस्य गृहीततया मानमेयानुपपत्तिशङ्कापि न स्यादिति भावः। **वस्तुनः स्वस्य च** इत्युक्तं स्वपरनिर्वाहकत्वं परोक्तपक्षदृष्टान्तन्यायादङ्गीकारयति—**संवेदनवत्** इति। उक्तेनैव परोक्तदूषणनिरासश्च फलित इत्याह—**अत एव** इति। तत्र जात्यादिधर्मस्यैव भेदतया धर्मिस्वरूपस्यास्माभिर्भेदत्वानभ्युपगमात् संशयाद्यनुपपत्तिचोद्यमपास्तम्। स्वपरनिर्वाहकत्वेनानवस्था निरस्ता। विशिष्टग्रहणस्यैव भेदग्रहणत्वादन्योन्याश्रयप्रसङ्ग एव नास्ति। एवमाश्रयप्रतियोगित्वादिग्रहेऽपि। अत्र ग्राहकानुपपत्तौ परिहर्तव्यायां धर्मरूपस्य भेदस्य तद्विशिष्टस्य च विधौ व्यवच्छेदविधनायोरैक्यं दर्शितम्। धर्म्यपेक्षया तु तयोर्भेदः स्थापितः। प्रत्यक्षस्य स्वरूपभेदयोरन्यतरग्राहित्वं क्रमणोभयग्राहित्वं च त्यक्तम्। युगपद्ग्रहणमेव तु प्रतिष्ठितमित्याह—**एकक्षण** इति। ननु [१]यद्यपि धर्मिस्वरूपस्य भेदत्वं नास्ति, तथापि धर्मस्वरूपस्य भेदत्वे तत्र गोत्वादिशब्दानां भेदशब्दस्य च पर्यायत्वं स्यात्। प्रतियोग्यनपेक्षत्वसापेक्षत्वादिविरोधोऽपि न परिहृतः। मैवम्—

व्यावृत्तेषु स्वरूपेषु खण्डगोशब्दनीतितः।
स्वरूपशब्दानुगतिर्निमित्तान्तरतो यथा॥ ४०६॥

न व्यावृत्त्यनुवृत्त्यादिविकल्पश्चात्र बाधकः।
व्यावृत्तेषु स्वरूपेषु स्वरूपत्वानुवृत्तितः॥ ४०७॥

---

१. यद्यपि धर्मिस्वरूपस्य भेदत्व नास्ति तथापि इति पङ्क्ति. (सु) कोशे न दृश्यते.

[[1]अस्वरूपत्वमन्येषामपि न स्याद्गोत्ववत्।]
निर्दिष्टे हि विशिष्टेऽर्थे निष्कृष्टाङ्गविशेष्यता।
स्वरूपशब्दवृत्तेः स्यान्निमित्तं सर्ववस्तुषु ॥ ४०८ ॥

विभक्तिभेदश्चैवं स्यात्समुदायांशभावतः।
शिलापुत्रवपुर्न्यायो न चास्मिन्मुख्यसंभवे ॥ ४०९ ॥

एवं गोत्वादिधर्मेषु भेदत्वाख्यनिमित्ततः।
प्रवृत्तो भेदशब्दः स्यात् अपर्यायस्सहोक्तिमान् ॥ ४१० ॥

प्रतियोग्यनपेक्षत्वप्रसङ्गोऽप्यत एव न।
भाषिष्यते हि भेदस्य लक्षणं तदपेक्षया ॥ ४११ ॥

यद्बुद्धौ यत्र यद्भ्रान्तिर्न स्यात्सा तस्य तद्भिदा।
अतः सप्रतियोगित्वं भेदोक्ते[2]रपि सेत्स्यति ॥ ४१२ ॥

भिन्नशब्दः क्वचिद्भेदेष्वाश्रयादिविशेषतः।
स्वतश्च धर्मभेदश्च फलासेरौपचारिकः ॥ ४१३ ॥

अभेदेऽपि स्वरूपादिविकल्पानुपपत्तयः।
भेदे यथा तथैव स्युः समाधिश्च समोऽत्र नः ॥ ४१४ ॥

---

१. "अस्वरूपत्वमन्येषामपि न स्याद्गोत्ववत्।" अयं भाग (क) कोशे न दृश्यते, अन्यत्र कुण्डलीकृतः।

२. रिति. पा. (ख)

अपि च सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतीतिर्विरुध्यते; यदि च सन्मात्रातिरेकिवस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्षेण न गृहीतः; किमित्यश्वार्थी महिषदर्शने निवर्तते? सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषयश्चेत्, तत्तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते? किं च—अश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेन उपरितनस्य गृहीतग्राहित्वाद्विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात्। प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति। सर्वेषां संवेदनानामेकविषयतायाम्, एकेनैव संवेदनेनाशेषग्रहणादन्धबधिराद्यभावश्च प्रसज्येत॥

प्रत्यक्षस्य सन्मात्रग्राहित्वभङ्ग

तदिह न तावद्भेदधीर्नास्तीति साधयितुं शक्यम्। सर्वलोकप्रसिद्धया स्ववागादिभिश्च व्याघातात्। तथा च का कथा शास्त्रारम्भादौ। न च तस्या निर्मूलत्वम्; अत्रत्याभावतस्तदयोगात्। सिद्धस्य च मूलाभावे स्वरूपानादित्वप्रसक्तौ स्वेष्टभङ्गात्। न च तन्मूलस्य दुर्निरूपत्वम्, विशेषतो निरूपणाशक्यत्वेऽपि परिवेषादेरिव तादृशकार्योत्पादनानुगुणस्वरूपतया सामान्येन तन्निरूपणात्, विशेषतश्चान्वयव्यतिरेकनियतस्येन्द्रियादेरुक्तत्वात्, 'न च चक्षुषा' इत्यादिना स्थापयिष्यमाणत्वाच्च। न च निरूपितकारणापि सा निर्विषया; स्वोक्त्यादिविरोधादेव। निर्विषयत्वसाधकधियोऽपि निर्विषयत्वे स्वेष्टासिद्धेः; सविषयत्वे स्वेष्टविरोधात्। निर्विषयख्यातिवादस्तु प्रतिक्षेप्स्यते। नापि द्विचन्द्रभेदधीवद्बाधितविषया; मानयेयानुपपत्तिपरिहारात्। अनुमानादिभिर्बाधस्त्वपाकरिष्यते। सत्सदित्यनुवृत्तेऽपि हि तद्व्यावृत्तिधीर्दुस्त्यजा। तस्मात्किं मुधात्र चोद्यते। एवं

स्थितेऽपि धाष्टर्या[1]न्मिथ्याक्रियापूर्ववादन्यायेन अयत्नत्वाच्चादिमं भेदबुद्ध्यपह्नवमेव परः शरणयेदिति कृत्वा तत्रापि दोषान्विवक्षुराह—**अपि च** इति। यद्वा प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावेऽपि भ्रान्त्या भेदव्यवहार इति यत्परेणोक्तं तत्र प्रत्यक्षवद्भ्रान्तावपि क्रमयौगपद्यादिविकल्पानुपपत्त्यवताराच्चन्निवर्तकस्य वैषम्यस्य दुर्वचत्वाच्च शास्त्रनिवर्त्यत्वाभिमतभेदधीरेव लुप्येतेति मत्वा तत्रानिष्टानि प्रस्तूयन्ते। त्रिभिरिह वाक्यैर्धीप्रवृत्तिव्यवहारविशेषभङ्गः प्रदर्श्यते। **सन्मात्रग्राहित्वे** भेदग्राहित्वाभावे सतीत्यर्थः। अयमेव प्रसङ्गकांशो दूष्यश्चेति व्यक्त्यै त्रिष्वपि तदनुवादावृत्तिः। **जात्यादिलक्षणः** जातिगुणादिस्वरूप इत्यर्थः। **किम्** इति। अश्वाद्भेदस्य महिषत्वस्य दर्शनादेव हि ततो निवृत्तिरिति भावः। निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तेरप्युपलक्षिका। **तत्तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिण** इति लोकसम्मतानुवादः। वाच्यविशेषो हि दृष्टो वाचकविशेषं स्मारयति। तेन च गृहीतसम्बन्धः स एव व्याह्रियते, सेयं व्यवस्था न स्यादित्यभिप्रायेण **सर्वे शब्दा** इत्याद्युक्तिः। अथ पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षणं प्रतीतिस्वरूपेऽनिष्टं प्रसज्यत इति सूचयन्नाह—**किंच** इति। **संवेदनयोरेकविषयत्वेन**—सन्मात्र[2]विषयत्वेनेति भावः। गृहीतग्राहित्वं प्रत्य-

---

१. टि. मिथ्याक्रियापूर्ववादन्यायेनायत्नत्वाच्च इति=अयमर्थ.—सर्वापलापरूपमिथ्योत्तरे क्रिया=साक्षिनिरूपणादि क्रिया, पूर्ववादे=पूर्वं वादो यस्य सः पूर्ववाद. तस्मिन्पूर्ववादे=वादिनि, वाद्यायत्तेत्यर्थः; तथा च तन्न्यायेन भेदबुद्धेरेवापह्नवे कृते भेदप्रमाणादिस्थापन सिद्धान्त्यधीनं भवति। स्वस्यापलापेतरप्रयत्नाभावादिति। अयं च न्याय· विज्ञानेश्वरीये व्यवहाराध्याये सप्तमश्लोकव्याख्याने द्रष्टव्य. ॥

२. ग्राहित्वेन. पा. (सु).

भिन्नादावप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—**विशेषाभावाच्च** इति । यद्यपि संस्कारजन्यत्वाभावेन स्मृतित्वं नास्ति; तथापि पूर्वानतिरिक्तव्यवहारहेतुत्वेन स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यादित्युक्तम् । दृष्टं व्यवहारवैचित्र्यं हेत्वन्तरस्याप्यसम्भवेन लुप्येतेति भावः । अनधिगततया भूतार्थनिश्चायकं प्रमाणमिति मतमनुसरन्तं प्रति च प्रामाण्यभङ्गसंरम्भोऽयम् । विषयतो विशेषाभावेऽपि स्वरूपभेदत इव कालभेदतो वा वैषम्यं स्यादित्यत्राह—**प्रतिसंवेदनमिति** । स्वरूपकालभेदयोर्हि सद्भावमात्रं स्मृताविवाकिञ्चित्करम्; विषयभूतसत्पदार्थोपरञ्जकत्वे तु स्वारसिकं हस्त्यश्वत्वादिवैशिष्ट्यं[1] दुस्त्यजमित्याशयः । एवं प्रतिपत्तिषु स्मृतिवैषम्याभावः प्रसञ्जितः । अथ प्रतिपत्तृष्वन्धानन्धादिवैषम्यं न स्यादित्याह—**सर्वेषाम्** इति । **संवेदनानाम्**—प्रत्यक्षधियामित्यर्थः । इन्द्रियविशेषवैकल्यादेव ह्यन्धादित्वम्; इन्द्रियजातिभेदश्च विषयभेदादेव । अतस्तदभावे तत्तन्नियतेन्द्रियभेदासिद्धेरेकैकवैकल्येऽपि काणन्यायादन्धाद्यभावः स्यादित्याकूतम् । **अशेषग्रहणात्** इन्द्रियान्तराग्राह्यानुपलम्भादित्यर्थः ।

न च चक्षुषा सन्मात्र गृह्यते ; तस्य[2] रूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात् । नापि त्वचा ; स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात् । श्रोत्रादीन्यपि न सन्मात्रविषयाणि । किं तु शब्दरसगन्धलक्षणविशेषविषयाण्येव । अतः सन्मात्रस्य ग्राहकं न किञ्चिदिह दृश्यते । निर्विशेषसन्मात्रस्य प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव स्यात्, सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभावश्च ; ततो

---

१. वैशिष्ट्यमपि दुस्त्यजम्. पा. कांची. २ अयमेव तत्त्वटीकासंमत पाठः । न तु रूपरूपीत्यादि. ।

जडत्वनाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः । अतो वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षम् ॥

उक्तसिद्ध्यर्थं विषयभेदेन इन्द्रियव्यवस्थां प्रागुक्तप्रतीतिविरोधं च व्यनक्ति—**न च** इति। **रूपैकार्थसमवेताः** संयोगादयः । समवेतशब्द इह स्वतो विशेषणत्वपरः। रूपस्य पृथगनुक्तिस्तद्विशिष्टग्रहणोक्तेः । **स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात्** इत्यत्रापि स्पर्शादयो ग्राह्या इति । निराधारा रूपस्पर्शादय एव इन्द्रियग्राह्या इति वदन् वैभाषिकोऽप्यत्र प्रत्युक्तः। अद्रव्यग्राहिषु कथं विशिष्टविषयत्वम्? इत्यत्र त्वदिष्टं तावन्नेत्याह—**श्रोत्र** इति। अपिर्विरोधशङ्काद्योतकः समुच्चयार्थो वा । ननु श्रोत्रादेः सद्विषयत्वाभावे शब्दादीनामसत्त्वप्रसङ्गः। तदतिरिक्तविषयत्वाभावनिषेधस्तु कथमित्यत्राह—**किंतु** इति । शब्दत्वरसत्वगन्धत्वादीनि मतभेदाज्जातिरूपाण्युपाधिरूपाणि वा सर्वैर्दुरपह्नवानि लक्षणानि येषां ते **शब्दरसगन्धलक्षणाः** त एव विशेषा अनुवृत्तसच्छब्दनिमित्तातिरिक्ता इत्यर्थः। अन्यथा श्रोत्रादिभेदासिद्धिः पूर्वोक्तप्रतीत्यादिविरोधश्च दुर्वार इत्यवधारणाभिप्रायः। एवं सर्वेन्द्रियाणां ग्राह्यतया त्वदुक्ते सन्मात्र एव ग्राहकानुपपत्तिरापतितेत्यभिप्रायेणाह—**अत** इति। इह सम्प्रतिपन्नेषु ग्राहकेषु। अन्यत्तु निर्विशेषग्राहकं न कल्पयितुं शक्यमिति भावः । परकल्पितप्रत्यक्षवृत्तान्तेन तदभिमतब्रह्मविषयस्य शास्त्रस्यानुत्थानप्रसङ्गमाह—**निर्विशेष** इति। पूर्व एवकारः शास्त्रनैरपेक्ष्यार्थः, उत्तरस्तु विधेयान्तरानभ्युपगमादनुवादनैरर्थक्यपरः; अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्। सिद्धान्तविरोधमाह—**सन्मात्र** इति। न खल्विन्द्रियवेद्यसन्मात्रादन्यत्ते ब्रह्म। तस्यानन्याधीनसिद्धित्वेनाभ्युपगतस्य अवृत्तिरूपस्य[१]अन्यधीगोचरत्व-

---

१ टि. अवृत्तिरूपस्य वृत्तिज्ञानभिन्नस्येत्यर्थ । प्रवृत्तिरूपस्य पा. (सु).

प्रसङ्ग इत्यर्थः। तावन्मात्राभ्युपगमे को दोष इत्यत्राह—तत इति। आदि शब्देन मिथ्यात्वादिसंग्रहः। त्वयैव इति। अनेन स्वोक्तमपि न जानासीति विरोधः सूच्यते। प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वं [1]तदुपन्यस्ताभिः कुतर्ककुहनाभिर्दुरपह्नव-मित्यभिप्रायेण सावधारणं निगमयति—अत इति।

संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात् तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः अतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य सम्प्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः।

संस्थानस्य जातित्वम् संस्थानस्य जातित्वं जात्यादेर्भेदत्वं च प्रसक्तम्। तत्राद्यं स्थाप-यति—**संस्थान** इति। ननु इह किमर्थं संस्थानजातिसाधनम्? प्रामाणिकतया।

[2] "न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्।
जहाति पुनराधारमहो व्यसनसन्ततिः॥" इति

---

1. त्वदुपन्यस्ताभिः. पा. (घ)

2. टि—"नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्तति.॥

इति पाठः शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रैरुद्धृतः.

न याति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नं न चांशवत्।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः॥

अयं तु सूत्रोपस्कारोद्धृत।

सौगतोक्तवृत्तिविकल्पाद्यनवतारेण कथञ्चिदुपकारार्थत्वे गुणादिकमपि चिन्त्येत; नैवम्—व्यावृत्तानामेव निमित्तानां कुतश्चित्स्वभावादेकरूपबुद्ध्यादिहेतुत्वे [1]सिद्धे अस्ति सदित्यनुवृत्तसद्बुद्ध्यादेरपि तथैव निरूढेः घटादिधर्मतया लोकसिद्ध-सत्तायास्सर्वाधारब्रह्मरूपत्वं हि दूरापास्तं स्यात्। सत्ताश्रयस्य घटादेः घटत्वादेरिव च। अन्ये चैवमुपालेभिरे—

[2]"महासामान्यमन्यैस्तु द्रव्यं सदिति चोच्यते"।

इति। सत्ताश्रयस्य घटादेस्त्वनुगतत्वं परेणापि दुर्वचमित्यभिसन्धाय सोऽयमुद्यमः।

तदिहातिरिक्तजातेर्दृष्टिः क्लृप्तिश्चादर्शनादन्यथैवोपपत्त्या च दूष्यते। अयं भावः—यथा जातिव्यक्तिमुण्डदण्डिमूर्त्तपाचकादिष्वनुवृत्तबुद्ध्यादेरुपाधि-रास्थितः तथेहापि स्यात्। उपाधिश्चात्र अतिरिक्तमवयविनं जातिं च वदद्भिरपि गवाद्यसमवायिकारणत्वेन गोत्वादिव्यञ्जकतया स्वीकृतमवयवसंयोग-विशेषात्मकं संस्थानम्। तस्यैव हि अन्त्यतन्तुसंयोगजन्यावयविनिष्पत्तेः प्रागपि विद्यमानतया तदापि पटधीव्यवहारो दृश्यते। तत्र भ्रान्तिक्लृप्तेर्वरमुभयत्र संस्थानसारूप्यैणैवोपलब्धेन निर्वाह इति। अत एव संस्थानसमाख्या जाति-रेवोच्यते इति न भ्रमितव्यमित्यभिप्रायेण तावतैव—इत्यवधारितम्। जात्या-श्रयघटादिहेतुतया तस्य ततो भेदेन तत्सम्मतेः; तस्मादतिरिक्तक्लृप्तौ गौरवं

---

१ सिद्धे सति सत् इत्यनु पा (मु)

२. टि—द्रव्यं सदित्येवमादिपर्यायवाच्यं महासामान्यम् अन्यैः अद्वैतवेदान्तिभिः निर्विकल्प-कप्रत्यक्षस्य ग्राह्यमुच्यत इति काशिकायां व्याख्यातम्।

व्यनक्ति—**अतिरेक** इति । तर्हि जातिशब्दो निर्विषयः स्यात् । जातिगुणक्रियायदृच्छाशब्दव्यवस्था च भज्येतेति अत्रोक्तम्—**संस्थानमेव जातिः** इति । उभयाभ्युपेतमेव जतिशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥

अभाषत च संस्थानजातिपक्षं पतञ्जलिः ।
जातिनित्यत्वपक्षोक्तिरन्वारुह्येति नीयताम् ॥ ४१५ ॥

ननु संस्थानमनुवृत्तम् व्यावृत्तं वा ; नाद्यः—नित्यत्वप्रसक्तावसाध्यत्वापातात् ; तथा च आरम्भणनयविरोधः । न द्वितीयः—अनुवृत्तबुद्धि [1]निर्वाहकत्वायोगात् ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च सादृश्यं व्यवस्थापकम् ; गोगवयादिषु [2] तदसिद्धेः, [3] सौसादृश्यं तु विरूपेषु खण्डमुण्डादिषु दुर्वचम् ; मैवम्—सास्नादिसादृश्यविशेषस्य निमित्ततयातिप्रसङ्गाप्रसङ्गयोरभावात् । ननु च सादृश्यविशेषेऽप्यनुवृत्तादिविकल्पस्तदवस्थः । सामान्यत्यागे च किं नाम सादृश्यम् ; समानं सदृशमित्यादेः पर्यायत्वात् । आहुश्च—

"सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम् ।
भिन्नप्रधानसामान्यवर्त्ति सादृश्यमुच्यते ॥" इति

तदपि न ; जात्याद्युपलक्षकसंस्थानेऽपि व्यावृत्त्यादिविकल्पोत्थानात् । अतो यादृशं संस्थानं व्यावृत्तमपि साजात्यव्यवस्थापकं मन्यसे तादृशमेव तत् । यथादृष्टि नियतप्रतियोगिकं मिथःसादृश्यम् ; न तु परेष्टं सामान्यं पदार्थान्तरं वा ।

---

१ नियामकत्वा. पा (घ) २. टि—तदसिद्धेः=तस्य=सादृश्यस्य, गौर्गौरिति अनुवृत्तबुद्धिनिर्वाहकत्वासिद्धेरित्यर्थः । ३ सादृश्यं पा. (सु) क)

साम्नादिसंस्थानेऽपि [1]सदृशव्यवहारस्तदवयवसंस्थानोपाधिकः । एवमनुपलब्धाव-यवद्रव्यपर्यन्तं गतौ परिमाणादिविशेषाद्व्यवस्था ।

संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तुसंस्थानमनुसन्धेयम् ।

संस्थानपदार्थ-निरूपणम्.

[2] ननु तथापि संस्थानं न तावद् द्रव्यस्वरूपम् ; प्रत्यक्षस्य विशिष्टविषय-त्वभङ्गप्रसङ्गात्, सत्कार्यनीत्या च नित्यत्वागन्तुकत्वविरोधात्, द्रव्यात्मनश्च व्यावृ-त्त्यनुवृत्तिविकल्पदौस्स्थ्यात्, गुणादावनुवृत्तिधीनिमित्तत्वायोगाच्च अत एव नावयवसंनिवेशविशेषः ; आत्मादिषु तदयोगाच्च; अतोऽतिरिक्त-सिद्धिरित्यत्राह—**संस्थानम्** इति । स्वशब्दोऽत्र गवादिशब्दवाच्यतया धीस्थतत्तद्वर्ग-परः । तदन्तर्गतसर्वसाधारणत्वेऽपि तदन्यतो व्यावृत्ततया, अत्र **स्वासाधारण-त्वोक्तिः । रूपम्**—निरूपकमित्यर्थः । तदिह सावयवेषु निरवयवेषु चानन्तेष्वित्थमिति प्रकारतया निर्देश्यं तदन्यनिष्ठाभावप्रतियोगि च किञ्चिद् दृष्टमिष्टं च ; [3]तद(न)ति-क्रमेण विविच्य बोद्धव्यमित्याह—**इति यथा** इति । सावयवेषु हि गवादिः संनिवेशविशेषा दृष्टा एव । निरवयवेष्वात्मादिषु चेतनत्वादिकमेव संस्थानमित्यु-च्यते । अद्रव्येष्वपि तत्तल्लक्षणमेव । तदपि तत्तज्जात्युपलक्षणतया परसम्म-तम् । यदि सावयवेषु सन्निवेशविशेषो जातिः तर्हि ब्रह्मक्षत्रादिषु मनुष्यत्व-तिरिक्तसंनिवेशविशेषादृष्टेरागमसिद्धावान्तरजातिव्यवस्था भज्येत । संकेतलिङ्ग-संव्यवहारैस्तत्सिद्धिरतिप्रसञ्जिका ; ब्राह्मणादिशब्दानां जातिशब्दत्वं च व्याव-रणादिस्मृतिसिद्धम् । "ब्राह्मोऽजातौ"—इत्यनेन जातौ ब्राह्मणशब्दस्थितेः

---

१. सादृश्य. पा. (सु) २. ननु इति (क, ख, घ). कोशेषु. न.

३. तदतिक्रमेण, तदिति क्रमेण इति च पाठो दृश्यते । यथावस्त्विति मूलानुसारेण तदना-क्रमेण इति पाठश्चेत्सुगम. ।

अत एव विशिष्टमातापितृजन्यत्वरूपोपाधिमात्रमेव ब्राह्मण्यादिकमिति कैश्चिदुक्तमयुक्तम्; अयोनिजब्राह्मणादिषु तदयोगात्। [1]अर्वाचीनेषु तु जात्युपलक्षणमात्रमेतत्। यत्तु बाह्यैरुक्तम्—'विरुद्धजातीयाभ्यां प्रजोत्पत्त्ययोगान्मनुष्यत्वावान्तरजातिभेदः साङ्केतिकः' इति तदसत्; अश्वगर्दभादिषु विजातीयसंयोगादपि तत्तत्प्रजोत्पत्तिदृष्टेः। तत्र सङ्कीर्णोत्पत्तिरिति चेत्; तथात्रापि। अतः संनिवेशातिरिक्ता जातिर्ग्राह्या। सत्यम्; एतदर्थमपि **स्वासाधारणं रूपम्** इत्युक्तम्। आगमादिजनितानादिव्यवहारसिद्धेयं व्यवस्था संनिवेशमन्तरेणापि साधीयसी। इदं तु चिन्त्यम्—अधिकजातिवादेऽपि समानसन्निवेशानामवान्तरजात्यादिव्यञ्जकव्यक्तिविशेषनिष्पत्तिः कुत इति; अचिन्त्यविपाकादृष्टविशेषाधीनभूतपरिणतिविशेषादिति चेत्, एवं तर्हि [2]तत् तच्छब्दनिमित्तं स्यात्; एतदेव 'शमो दम' इत्यादिषु क्रियाभेदाद्गुणभेदाद्वा वर्णादीन् व्यवस्थापयतामपि तात्पर्यम्। तावन्मात्रस्यातिप्रसङ्गित्वात्। तदयं सङ्ग्रहः—

संनिवेशसमानत्वेऽप्यारणेयादिवह्निषु।
क्षीरभेदादिकेऽप्यस्ति शक्तिभेदस्तथास्ति नः॥ ४१६॥

उपलक्षणतो यत्र जातिर्व्यङ्ग्या तदेव सा।
यत्राश्रयस्वभावात्तु तत्राप्यस्तु स एव सा॥ ४१७॥

न चैवं सर्वधर्माणामपि शक्या निराकृतिः।
आविर्भावतिरोभावप्रभृतेस्तद्विरोधतः॥ ४१८॥

---

१. अर्वाचीनेषु जात्युप पा. (सु). २. तच्छब्द. पा (क, ख) तत् शब्द पा. (सु).

अगृहीतो हि दूरादौ धर्मो भात्यन्तिकेऽ[1]धिकः
धर्मिग्रहेऽपि भेदस्य ह्यगृहीतौ भ्रमोदयः ॥ ४१९ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामप्येकार्थग्रहणं स्फुटम् ।
रूपस्पर्शौ च धर्मी च भिन्नाः सिद्ध्यन्त्यतो मिथः ॥ ४२० ॥

भेदः स्वरूपं धर्मो वेत्येवमादि च जल्पताम् ।
विकल्पोऽपि कथं सिध्येद्धर्मधर्मिभिदात्यजः ॥ ४२१ ॥

संस्थानेष्वेव सामान्यसादृश्यादिगिरां पुनः ।
अन्यान्वयपुरस्कारात्प्रतिसम्बन्ध्य[2]पेक्षता ॥ ४२२ ॥

घटस्यैव घटाभावाभावोऽयमिति भाषणे ।
प्रतियोगी पुरस्कार्यस्सर्वैष्टस्तद्वदत्र नः ॥ ४२३ ॥

संस्थानेष्वनुवृत्तत्वव्या[3]हृतिश्च पुरोदिता ।
मिथः सादृश्यरूपत्वे तात्पर्यान्न विरुध्यते ॥ ४२४ ॥

सादृश्यादिस्वरूपत्वं यथादृष्टयत्र केषुचित् ।
स्वभावतो भवेद्यद्वन्मिथः सम्बन्धितादयः ॥ ४२५ ॥

कथ्यते यैस्तु सादृश्यं संस्थानादिविलक्षणम् ।
गुरुत्वं जातिगुणौ च धृतं तैर्जातिक्लृप्तिवत् ॥ ४२६ ॥

---

१. अधिकम् . पा. (घ).   २. पेक्षिता. पा. (घ).
३. व्याहृतिश्च. पा. (सु).

संमताद्‌तिरिक्तं वा सादृश्यं परिकल्प्यताम् ।
आश्रयप्रतियोग्यादिव्यवस्थानस्वभावतः ॥ ४२७ ॥

किं च कर्मणां तावन्न स्वरूपतोऽनेकानुवृत्तिः; कालतः परिच्छेदात् । एवं कार्याणां गुणानामपि । संयोगादेरपि कतिपयानुवृत्तिमात्रम्, नित्यानां च ततो वैरूप्यकृतिरयुक्ता; अतस्तेषु कल्प्यमन्यसामान्यम् । तन्न किं गुणकर्मसु ? जातिरुपलक्षणैर्व्यवस्थाप्या व्यावृत्तव्यक्तिस्वभावत एव वा ।

उपलक्षणतो यत्र जातिर्व्यङ्ग्या तदेव सा ।
यत्राश्रयस्वभावात्ते तत्राप्यस्तु स एव सा ॥ ४२८ ॥

अस्तु वा उपाध्यनुक्त्यैव यत्र क्वचित् [१]काश्यपादिगणिता जातिः; तथापि द्रव्यादिषु, [२]चतुर्ष्वानुवृत्ता सत्ताजातिर्न कल्प्या; सत्तायास्तदभीष्टपदार्थान्तरेष्विव च सच्छब्दार्थे भावत्वप्रामाणिकत्वाद्युपाधितः सम्भवात्; अतो लोकदृष्टं सद्वा सत्ता वा शास्त्रवेद्यं सर्वाधारभूतं ब्रह्म न भवतीति सिद्धम् ॥

जातिग्रहणेनैव भिन्न इति व्यवहारसंभवात् पदार्थान्तरादर्शनात् अर्थान्तरवादिनाप्यभ्युपगतत्वाच्च गोत्वादिरेव भेदः ॥

एवं संस्थानजातिपक्षे अतिरिक्तपक्षेऽप्याद्यप्रत्यक्षस्य तद्विशिष्टविषयतया भेदग्राहित्वं द्रढयितुं[३]प्रसक्तयोः[४]साधितशेषम् 'असद्व्यपदेश'सूत्राभिप्रेतयुक्त्या साधयति-

---

१. टि—काश्यपादि. वैशेषिकादि इत्यर्थ. ।

२. चतुर्षु वा—सामान्यादिषु चतुर्ष्विवेत्यर्थ. ।

३ टि—प्रसक्तयो निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्व स्थापयितुं प्रसक्त यत्संस्थानस्यैव जातित्वम् यच्च जातेरेव भेदत्व तयोरित्यर्थ. ।

४. टि—साधितशेषमिति—साधितं संस्थानस्यैव जातित्व तच्छेषोजातेरेव भेदत्वम् ।

जातेरेव भेदत्वम्

जाति इति। जातिशब्द इह प्रदर्शनार्थः; प्राक् पश्चाच्चादिशब्दोपादानात्। अत्र हि—अन्योन्याभावमतिरिक्तं कल्पयतामपि न जात्यदर्शने तद्धीः; अन्यथा कथमगृहीतगोत्वादेरश्वत्वादिभ्रमसन्देहौ। पृथक्त्वमपि न पृथक्कल्प्यम्; गुणादिष्वपि सम्भवतः पृथग्व्यवहारस्यान्योन्याभावेनैव चरितार्थत्वात्। अत एवात्यन्ताभावोऽपि नान्यः; गोत्वस्यैव, गोरश्वाद्यन्योन्याभावतया, अश्वत्वाद्यत्यन्ताभावतया च तदन्यतदभावशब्दविषयत्वोपपत्तेः। तदिह भिन्न इति व्यवहारोऽन्यथासिद्ध इति अवधारणाभिप्रायः। मा भूत्कॢप्तिः; कथं दृष्टापह्नव इत्यत्राह—**पदार्थान्तरादर्शनात्** इति। अन्यथा गौरवमप्याह—**अर्थान्तर** इति। एवं क्वचित्पृथक्त्वसंज्ञान्तरं विशेषाख्यपदार्थान्तरं च न कल्प्यमित्यभिप्रायेणाह—**गोत्वादिरेव भेद** इति। गौरवात्; 'पृथग्व्यवहारस्य लक्षणरूपेणापि हेतुना व्यावृत्तिः साध्या' इति वदन्तोऽप्यत्र लक्षणस्यैव भेदत्वोक्त्या निरस्ताः। कथं हि पक्षस्य व्यतिरेकदृष्टान्ताद्भेदाग्रहे केवलव्यतिरेकिप्रवृत्तिः? कथं च इतरेभ्यो भिद्यत इति साध्यप्रयोगः? व्युत्पत्तिस्तु वृद्धव्यवहारादिसाध्या; तत्र किं लक्षणेन? अन्यथा यथेष्टं यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वानुमित्यादिप्रसङ्गात्। इत इदं पृथक्, इत इदमन्यत्, इति व्यवहारयोरव्यतिरेकादर्थभेदो न कल्प्यः; अतः पृथक्त्वमपि गोत्वादिरेव। द्विपृथक्त्वादिक्लृप्तिस्तु दूरापास्ता। एवं नित्यद्रव्येषु विशेषोऽपि न कल्प्यः। मुक्तात्मादिषु गुणादिभिर्वैषम्यरहितेषु मिथोव्यावृत्तधीर्भेदकधर्ममन्तरेण कथं स्यादिति चेत्,—प्रत्यक्षतोऽस्ति। शास्त्रादिनापि शुक्त्वादिप्रसिद्धोपाधिभिरेव स्यात्। सा [1] तावन्नास्मदीयादीनाम्, योगिप्रभृतीनामपि प्राचीनैरुपाधिभिरेव विचित्रैः प्रत्येकनिष्ठतया प्रत्यक्षितैर्भेददृष्टिः स्यादेव; अलं

---

१. नास्मदीयानाम पा. (सु)

तदन्यक्लृप्त्या । अस्ति च अस्मन्मते प्रत्यात्मनियतः मुक्तावस्थायामप्यात्मनां स्वतन्त्रेच्छाहेतुक इच्छादिभेदः श्रुतिसिद्धः । यत्तु 'पृथक्त्वैकजात्या समत्वाद्गुणादावपि समत्वाच्च पृथक्त्वं नैतेषु भेदकम्' इत्याहुः; तदप्ययुक्तम । अन्यत्रापि तस्याभेदकत्वप्रसङ्गात् । विशेषत्वोपाधिना समत्वेन कल्प्यानामप्यकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात् । वदन्ति हि विशेषलक्षणमनुवृत्तम्—'जातिशून्यत्वे सत्येकवृत्तित्वम्' इति ।

ननु च जात्यादिरेव भेदश्चेत्तस्मिन् गृहीते तद्व्यवहारवद्भेदव्यवहारोऽपि स्यात । सत्यम् ; भेदश्च व्यवह्रियतएव, गोत्वादिव्यवहारात्; गोत्वादिरेव हि सकलेतरव्यावृत्तिः ; गोत्वादौ गृहीते सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निवृत्तेः । भेदग्रहणेनैव हि अभेदनिवृत्तिः । अयमस्माद्भिन्न इति तु व्यवहारे प्रतियोगिनिर्देशस्य [1]तदपेक्षत्वात्प्रतियोग्यपेक्षया भिन्न इति व्यवहार इत्युक्तम् ।

अथैवं जात्यादिधर्माणां भेदत्वेऽपि स्वरूपभेदपक्षे प्रागुक्तं चोद्यमवतारयति—**ननु च** इति । अत्र **भेदव्यवहार**शब्देन वस्तुतो भेदशब्दवाच्यस्य व्यवहारो वा भेदत्वेन व्यवहारो वेति विकल्पं मत्वा पूर्वकोटिमिष्टतयाङ्गीकरोति—**सत्यम्** इति । तद्विवृणोति—**भेद** इति । वस्तुतस्तत्तद्भेदरूपश्च जात्यादिर्व्यवह्रियत इत्यर्थः । कथमित्यत्राह—**गोत्वादि** इति । ततोऽपि कथं तत्सिद्धिरित्यत्राह—**गोत्वादिरेव** इति । अत्र **सकलेतर**शब्दस्तत्तद्बिरुद्धाकारविशिष्टपरः । भेदलक्षणं गोत्वादौ दर्शयति—**गोत्वादौ** इति । इतरैः सकलैर्विशेषतः सजातीयत्वबुद्ध्यादिनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ यदग्रहाद्यत्र यदध्यासः सर्वेष्टः, यद्ग्रहे चासौ न

१ तदपेक्ष्यत्वात् पा

स्यात्, स हि तस्य तस्माद्भेदः; तदेवाभेदनिवृत्तिः । तद्धीनिवृत्तिं व्यनक्ति—**भेदग्रहणेन** इति । एवकारो विरोधव्यञ्जकः । हिः प्रसिद्धौ । ननु भावस्यैवाभावत्वमनेकस्यैकाभावत्वमेकस्यानेकाभावत्वं च कथम्? इत्थमेव; यथादृष्टि सर्वत्र विरोधाद्यभावात् । अभावाभावादौ परैरपि तथाङ्गीकाराच्च । एतेन निर्विशेषेऽपि अतद्व्यावृत्तिरूपधर्मसत्यत्वपक्षेऽपि [1] तैरेवाभावरूपधर्मायमाणैस्तत्प्रतिबन्धा वा अभावरूपधर्मवत्त्वे सिद्धे द्वितीयकोटौ दत्तोत्तरत्वमाह—**अयम्** इति । **प्रतियोगिनिर्देशस्य**—प्रतियोगिना निर्देशस्य । **तदपेक्षत्वात्**—प्रतियोगिधीसापेक्षत्वादित्यर्थः । **तदपेक्ष्यत्वात्** इति पाठे तु प्रतियोगिनो निर्देशस्य भिन्न-इति व्यवहारेणापेक्षणीयत्वादिति भाव्यम् । उक्तम् भेददूषणनिस्तारोपक्रमे—

भेदसाधकवर्गस्य भेदसिद्ध्युपजीविनः ।
तत्साधकत्वायुक्तिश्च दुर्भणा स्वोक्तभङ्गतः ॥ ४२९ ॥

भेदोऽस्तीति विधानं तु भवेत्स्वपररक्षकम् ।
स नास्तीति निषेधस्तु मूलघ्नः स्वात्मघातकः ॥ [2]इति ॥ ४३० ॥

यत्पुनः घटादीनां विशेषाणां व्यावर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुक्तम्; तदनालोचितबाध्यबाधकभावव्यावृत्त्यनुवृत्तिविशेषस्य भ्रान्तिपरिकल्पितम् । द्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधे हि बाध्यबाधकभावः; बाधितस्यैव व्यावृत्तिः । अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति; यस्मिन्देशे यस्मिन्काले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नः, तस्मिन्देशे तस्मिन्काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत् तत्र विरोधाद्बलवतो बाधकत्वं बाधितस्य च निवृत्तिः । देशा-

---

१. भावरूपधर्मायमाणै.. पा   २. इतीत्येतत् शतदूषण्या भेददूषणनिस्तारारव्ये त्रयोदशे वादे उक्तानामर्थानामनुवादकम् । न तु शब्दानुपूर्व्या ।

न्तरकालान्तरसम्बन्धितयानुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ न विरोध इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः; अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र निवृत्तिर्वा कथमुच्यते? रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकाला[१]दिसम्बन्धितयैवाभावप्रतीतेर्विरोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावर्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्तमानत्वमात्रमपारमार्थ्यहेतुः।

एवं भेदस्य मानाद्यनुपपत्तिर्निरस्ता। तथानुमानबाधं दुदूषयिषुरनुवक्ति—यत्पुनः इति। हेतौ सोपाधिकत्वं विवक्षुः प्रयोजकानभिज्ञमुपालभते—तत् इति। बाध्यबाधकभावः सर्वत्र विरोधगर्भः; व्यावृत्तिविशेष एव मिथ्यात्वसाधकः; अनुवृत्तिविशेष एव सत्यत्वसाधकः इत्यनालोचनात्तत्सामान्ये बाधकत्वभ्रान्त्या तदुक्तिरित्यर्थः। कथमत्र बाध्यबाधकभावस्यानालोचितत्वमित्यत्राह—द्वयोः इति। ज्ञानयोर्विरोधोऽत्र विषयविरोधायत्तः। अत्र व्यावर्तमानत्वमात्रमप्रयोजकं तद्विशेषस्त्वसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—बाधितस्य इति। व्यावृत्तिशब्देन प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वलक्षणव्यावृत्तिर्विवक्षिता; अन्यथा अवधारणायोगात्, न व्यावर्तमानत्वमात्रमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च। तदिह प्रयोजकस्यासिद्धत्वं सिद्धस्याप्रयोजकत्वं च हार्दम्। ननु सच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि घटादेः प्रतीतत्वात्तत्रैव निषेधाच्च शुक्तिरूप्यस्येव विधिनिषेधयोर्विरोधः सिद्ध इत्यत्राह—अत्र इति। घटादिषु अस्तिनास्तिबुद्ध्योरित्यर्थः। एवकारो बाधस्य मूलाभावेन कैमुत्यनिरस्तत्वार्थः। अयं भावः—ब्रह्मरूपं सन्नास्मदादेर्दृश्यम्; दृष्टं तु सन्न घटादेराधारतया भाति तद्रूपत्वात्। तत्र च निषिद्धे तस्मिन्निति मध्ये तन्मिथ्यात्वायोगात्। घटत्वा-

(मार्जिनशीर्षकम्: भेदस्य व्यावर्तमानत्वहेतुकमिथ्यात्वानुमानभङ्गः।)

१. सर्वेष्वपि भाष्यकोशेषु आदिशब्दो न दृश्यते तथापि तत्त्वटीकानुरोधेन आदिशब्दो निर्दिष्टः।

दिधर्मास्तु शुक्तौ रूप्यत्ववत् स्वाश्रयभूते घटादौ सच्छब्दोक्ते न निषिध्यन्ते। सत्ता च घटादिधर्मतया न तद्देशत्वशङ्कार्हा। संप्रतिपन्नौ घटादिविधिनिषेधदेशकालौ तु भिन्नाविति। बाधरूपस्योपाधेः साधनव्यापकत्वपरिहाराय देशकालैक्यतो विरोधबाधव्यावृत्तीः शिक्षयति—**यस्मिन्** इति। देशकालग्रहणमुपलक्षणम् **देशकालादी** इति वक्ष्यमाणत्वात्। तत्रादिशब्देन कालाद्यवच्छेदकः क्रियादिस्तत्तदधिष्ठानस्वरूपं च गृह्यते।

देशकालौ विहायापि ह्यन्यत्वं क्वापि कल्प्यते।
तदेव तत्राधिष्ठानं प्रतीतोपाधिशब्दभाक्।
देशकालान्तरत्वं च कल्प्यते देशकालयोः॥ ४३१॥

अव्यवस्थितिपरिहाराय **बलवत** इत्युक्तम्। **च**कारो विरोधबाधाभ्यां सह निवृत्तेः समुच्चयार्थः बाधितस्यैवेत्यवधारणार्थो वा। पूर्वोक्तव्यावृत्तिविशेष एवात्र निवृत्तिशब्देनाप्युक्तः। पक्षीकृते विरोधादित्रिकं नास्तीत्याह—**देशान्तर** इति। **अन्यत्र**शब्दौ विरोध्यभावतत्सद्भावस्थापनपरौ। स्वदेशादौ निवृत्तिवचनमग्न्यनुष्णत्ववत्स्यात्। ततोऽन्यत्र साधने तु सिद्धसाध्यता साध्याविशेषश्चेत्यभिप्रायेण **कथमुच्यते**—इत्युक्तम्। **बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्व्यावृत्ति**रिति हि पूर्वपक्षोक्तम्। सपक्षे विरोधादीन् व्यनक्ति—**रज्जुसर्पादिषु** इति। देशकालविशेषसमुदायस्य प्रतिपन्नोपाधित्वात्तद्दृष्टप्रकारेण परोक्तहेतोर्व्याप्त्यभावं तत एवासाधकत्वं चाह—**इति** इति। पूर्व **इतिः** प्रकारे। उत्तरो हेतौ। मात्रचा बाधफलत्वव्युदासः। अत्रेदमाकूतम्—व्यावर्तमानत्वं नाम किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा, कुतश्चिदन्यत्वं वा, कस्याश्चिद्बुद्धेरविषयत्वं वा, प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रति-

योगित्वं वा, अन्यद्वा किञ्चित्; नाद्यः, उक्तस्य बाधितत्वस्योपाधित्वात्। असत्यस्य खनैल्यादेर्बाधादर्शनान्न साध्यव्यापकत्वमितिचेत्, न; ईश्वरादिबुद्ध्या बाधसिद्धेः; त्वया च कुतश्चिदसत्यत्वं तस्य गृहीत्वा चोद्यते। न च तस्योपाधेः साध्याविशिष्टत्वम्; अपरमार्थशब्देन मिथ्यात्वस्य बाधार्हत्वसदसदन्यत्वादेर्वा विवक्षितत्वे तदयोगात्। पूर्वपक्षोक्तं मिथ्यात्वलक्षणमपि बाधार्हत्वमेव; बाधितत्वस्यैव साध्यत्वे योग्यानुपलब्ध्या कालात्ययापदेशात्। सर्वदा सर्वेषामबाधितत्वं दुर्ज्ञानमिति चेत्; ब्रह्मणि कः समाश्वासः?

अनिर्वाच्येषु बाधश्च स्वकालासत्त्वमावहन्।
जनिध्वंसाभ्युपगमाद्दुर्वचो जनिबाधतः॥ ४३२॥

पश्चादभावः कार्येषु न साध्यः सिद्धसाधनात्।
नित्येषु तु विरुद्धत्वान्न चेद्ब्रह्मणि का गतिः?॥ ४३३॥

नित्यानित्यश्रुतिप्राप्तं ब्रह्मान्यत्कल्पनापदम्।
ब्रह्मण्यपि तथात्वोक्तिरविशेषात्प्रसज्यते॥ ४३४॥

ग्राहकाद्यनुपपत्त्या भेदबाधस्तु प्रागेवापास्तः। ब्रह्मणि च अनिर्वाच्यनिष्ठात्यन्ताभाव[1]प्रतियोगित्वेनानैकान्त्यम्। यदि तस्मिन्नयं धर्मो मिथ्या, तदा सत्यस्यानिर्वाच्यधर्मत्वप्रसक्तिः; अन्ततः स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं च सिद्धम्। अन्यथात्माश्रयापातात्। आत्माधारत्वोक्ति[2]स्त्वन्यपरा। न द्वितीयः; ब्रह्मणि अनृतजडाद्यन्यत्वस्य त्वयैवोक्तेः। तन्मिथ्यात्वे च सत्यपरिशेषे व्यावर्त्यासिद्धेस्तत्प्रतियोगिकव्यावृत्ति[3]विधिविरोधोऽद्वैतमतभङ्गश्च जायते। असत्य परिशेषे

१. प्रतियोगित्वेऽनैकान्त्यम् पा. (सु) २ क्तिरन्यपरा पा (सु) ३. व्यावृत्तिविरोधः पा (प)

निरधिष्ठानभ्रमः। विरुद्धोभयैक्ये जैनादि [1]प्रस्थितिः। व्यावर्तमानतादात्म्याच्च सतोऽपि तथात्वापत्तिः। मिथ्याभूतमेव च व्यावर्तमानत्वं घटादौ मिथ्यात्वसाधकं मन्यसे ; ब्रह्मण्यपि स्यात्। न तृतीयः; [2] सतोप्यसद्बुद्धेः। अनिर्वाच्यतद्विषयत्वे च तद्व्यावृत्तिसाधनायोगात्; स्वप्रकाशस्य सर्वबुद्ध्यविषयत्वाद्वा। भ्रान्त्या [3]तद्विषयत्वमपि स्यादितिचेत्; तद्वत्पक्षीकृतेऽपि सर्वधीवेद्यत्वभ्रमः स्यादिति हेत्वसिद्धिः। त्रिष्वपि कल्पेषु सत्यानुमानदृष्टान्ततया त्वयैवोक्ते सर्पाद्यधिष्ठानरज्ज्वादौ [4]हेतुवृत्तिर्दुर्वारा। कथं कस्यचित्सत्यत्वसाधनेऽन्वयदृष्टान्तस्य तदन्यासत्यत्वसाधने पक्षीकारः; व्यावहारिकव्यवस्थया दृष्टान्तत्वेऽपि तयैव तत्रासत्यत्वसाधनं बाध्येत। परमार्थसत्यत्वनिषेधे तु तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि व्यावहारिकसत्यत्वं वा सत्यत्वमात्रं वा निदर्शितं स्यात्; तथाच न विवक्षितसिद्धिः। परमार्थसत्यमिति साधने कथञ्चिद् दृष्टान्तः सिध्येत। चतुर्थस्तु देशान्तर इत्यादिना निरस्तः। पञ्चमोऽपि यदि सर्ववर्ति, तदानैकान्त्यं स्थितम्। अथ न, तदा तस्यैव व्यावर्तमानतया मिथ्यात्वेन स्वरूपासिद्धेरसाधकत्वम्। असत्यात् सत्यसिद्धिस्तु दूषयिष्यते। साध्येऽपि सर्ववृत्तित्वकतिपयवृत्तित्वविकल्पेन ब्रह्ममिथ्यात्वादि स्यादेव।

पक्षत्वे चास्य साध्यादेर्व्याघातो दुरतिक्रमः।
अन्यथा सदसत्त्वादिविकल्पैरप्युपप्लवः॥

---

१ प्रस्थानम् पा. (मु)

२. टि—असद्बुद्धे इत्यनन्तरं पूर्वोक्ततृतीयविकल्पात् विभक्तिविपरिणामेन अनियतत्वमितरात् अविषयत्वादिति कृत्वानुषजनीयम्।

३ तद्विषयत्व स्यात् पा. (मु)

४. प्रवृत्तिः पा. (मु)

एवं ब्रह्मान्यत्वात्कल्पितत्वाद्भिन्नत्वादित्यादीनां प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकतया परोक्तानां सर्वेषामनुमानादीनां बाधोपाधिव्यभिचारव्याघातादयो दोषा यथायथं द्रष्टव्याः। 'यः प्रत्ययः स निरालम्बनः यथा स्वप्नादिप्रत्ययः विमतं च तथा' इति योगाचारोक्ते तु, 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति सूत्रमुत्तरं भविष्यति। सर्वधियां च स्वेतरालम्बनशून्यत्वं वदतः स्वेष्टं सन्तत्यन्तरं क्षणान्तरं च न सिध्येत्। माध्यमिकस्तु कार्याणां पूर्वापरकालयोरसत्त्वेन मध्येऽप्यसत्त्वं साधयन् [1]व्यावर्तमानत्वानुमानदूषणनयेन बाधादिभिर्निष्काल्यः। तन्मतं च 'सर्वथानुपपत्तेश्च' इति प्रतिक्षेप्स्यति। यत्तु विगीतं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदिति ब्रूथ, तत्र वेद्यत्वमात्रमेव हि हेतुः स्यात्; दृष्टिगोचरत्वादेर्भागासिद्धेः। ततश्च ब्रह्मजिज्ञासा [2]इत्यादि स्थापयद्भिर्विपक्षे ब्रह्मण्यपि हेतुवृत्तिरेष्टव्या। अत एव, आत्मा न दृश्यः आत्मत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यपि न वाच्यम्; आत्मादिशब्दैस्तन्निर्देशेन स्ववाग्विरोधात्। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः' इत्यादिभिर्बाधाच्च। "गूढोत्मा न प्रकाशते" 'अद्रेश्यमग्राह्यम्' इत्यादिनिषेधस्तु तत्तद्वाक्यशेषैः 'न चक्षुषा गृह्यते' इत्यादिविशेषनिषेधकवाक्यान्तरैश्च संकोच्यः। अन्यथा कथमद्वैतम्? कथं वा द्रष्टृदृश्यसम्बन्धानुपपत्तिः? किं च विश्वाध्यासाधिष्ठानस्य यथादृष्टि तदेकधीविषयत्वं स्वीकार्यम्; अन्यथा निरधिष्ठानभ्रमापातात्। ब्रह्मणो धीविषयत्वं भ्रान्तिसिद्धमिति चेत्, अब्रह्मणोऽपि तथेति त्वमेव ब्रूषे। ब्रह्मणस्तु दृग्विषयत्वमात्रमिति चेन्न; तस्याभिलप्यमानत्वात्। घटादिवदनित्यस्वप्रकाशस्य प्रकाशरूपं फलं न साध्यमिति चेत्; कथं तर्हि ब्रह्मबुद्धेरध्यासनिवर्तकत्वम्? स्वरूपत इति चेत्;

१. व्यावर्तमानत्वानुमाननयेन. पा. (क) २. इति स्थाप. पा. (ख)

तद्वद्घटादिष्वपि तदतिरिक्तव्यक्त्यभिव्यक्तिरूपफलक्लृप्तिर्न स्यात्। प्राकट्यभङ्गन्यायाच्च। अतः साधारणे विषयत्वमात्रे हेतौ स्थितमनैकान्त्यम्। अपि च—

दृश्यत्वाद्यदि मिथ्यात्वं भासमानत्वतो न किम्?
[१]तत्र दोषांस्त्वदुक्तांश्च तुल्ययेत्तुल्यसौगतः॥ ४३६॥

असिद्ध्युपाधिव्याघातबाधादिरुभयोः समः।
अनैकान्त्यस्थलं तस्य नास्तीत्यतिशयो भवेत्॥ ४३७॥

असत्यात्सत्यनिष्पत्तिप्रतिपत्ती च दर्शयन्।
असत्यादप्यधिष्ठानादध्यासं किं न मन्यसे?॥ ४३८॥
विपक्षे बाधकादत्र वैषम्यमपि दुर्वचम्॥

दृग्दृश्ययोः [२]हि योगाचारोक्तवद्युक्तौ न हेतु[३]र्दृश्यं भवेत्। साध्यं च तत्र मिथ्यात्वं सत्यं न वा? आद्येऽपि धी[४]स्वरूपमेव, अन्यद्वा? पूर्वत्र तत्प्रकाशनित्यतया जगदध्यास एव न स्यात्। स्याच्चेत् सर्वत्र सर्वदा [५]अध्यासः स्यात्। अन्यथा बाधेऽपि। बाधितानुवृत्तिश्च त्वन्मते प्रागेव निरस्ता। अन्यत्वे सद्वितीयतापत्तिः। कथं चासत्यस्य सत्यो धर्मः? खपुष्पे [६]कोमलपरिमलशैत्यादेस्तथानुपलब्धेः। द्वितीये तु प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः। सत्यरजतादेर्ब्रह्मणश्च सर्वत्र सर्वदाध्यासः स्यात्। मिथ्यात्वे मिथ्याभूते तत्सत्यत्ववत्। नचेयं नित्यसमा; युक्ताङ्गहान्यादेः स्वव्याघातस्य चाभावात्। न च सत्यत्वं सत्यमसत्यं वेत्यादिप्रतिबन्दिः। तस्यासत्यत्वानभ्युपगमात्। तत्सत्यत्वे च घटादिसत्यत्वाविरोधात्। मिथ्यात्वमिथ्यात्वे तु

१. अत्र पा (मु क) २. हि इति (मु) कोश एव दृश्यते. ३. दृश्य॰. पा. (मु.)
४. स्वरूपमन्यद्वा. पा. (मु.) ५. सर्वाध्यास. पा. (मु.) ६. टि. कोमळशब्दः कोमलत्वपरः।

वैपरीत्यदृष्टेः। अत एव नेदं स्वपरनिर्वाहस्थानम्। सत्यत्वं तु तथा स्यात्; उदाहृतस्वप्रकाशादिसमानयोगक्षेमत्वात्। अनवस्थापि तद्वन्निवर्त्या; अन्यथा कथं ब्रह्मणोऽपि सत्यत्वम्। स्वतश्चेत् [1]सममेतत्। सत्यासत्यविवेकाभावे च सामान्यतो विशेषतश्च माध्यमिकेतरसर्वराद्धान्तव्यवस्थोच्छेदः।

महीमिव च मर्यादामनधिष्ठाय शाश्वतीम्।
पदन्यासो न चोराणां प्रच्छन्नप्रकटात्मनाम्॥ ४३९॥

मर्यादास्थापनार्थं यौ मानतर्कौ समुत्थितौ।
सिंहारण्यवदन्योन्यं गुप्तौ तौ स्वान्यसाधकौ॥ ४४०॥

परमर्यादया ब्रूमः परव्याहतिमित्यसत्।
स्वव्याघातादिभङ्गानां परानङ्गीकृतेरिति॥ ४४१॥

यत्तु अनुवर्तमानत्वात्सत्परमार्थ इति तत्सिद्धमेवेति न साधनमर्हति। अतो न सन्मात्रमेव वस्तु॥

अनुवर्तमानत्वानुमानभङ्ग — अथ सत्पारमार्थ्यसाधने साध्यस्य सिद्धतया हेत्वंशो दूष्यः इत्यभिप्रयन् [2]तत्पुरस्सरमनुवक्ति—यत्तु इति। तदेतन्माध्यमिकं प्रति दुर्वचम्; दृष्टान्ताद्यसिद्धेः। अस्मान्प्रति त्वत्परिभाषया व्यावहारिकस्य वा प्रातीतिकस्य वा सतः पक्षीकारे सिद्धसाध्यता। प्रातीतिकसतोऽपि स्वदेशादौ सिद्धत्वात्। तव तु प्रतिज्ञाविरोधः। परमार्थसतः पक्षीकारे तु सत्परमार्थ एवेति वा, सदेव परमार्थ इति वा विवक्षितम्? पूर्वत्र सिद्धसाध्यता धर्मिसाध्यपदयोरैकार्थ्यं चेत्यभि-

---

१. सममेव तत्. पा. (घ.) २. टि. तत्पुर सर = हेतुपुरःसरमित्यर्थः।

प्रायेणाह—तत् इति। [1]उत्तरस्योत्तरमाह—अत इति। अयं भावः—साध्यस्यायोगव्यवच्छेदे तावत् तदन्यमिथ्यात्वं नोक्तं स्यात्। अन्ययोगव्यवच्छेदे अनुवर्तमानत्वादिति हेतुरपक्षस्थः। अन्यथापि विरुद्धश्च। उभयसाधने तु अंशत उभयदोषापत्तिः। सत् स्वेतरपरमार्थशून्यमिति विवक्षायां रज्ज्वादिदृष्टान्तः साध्यविकलः। तदनारोपित[2]परमार्थसिद्धेः। अयं तु निगमनग्रन्थ इति केचित्। तदा सच्छब्दवाच्यांशवद्घटादिवाच्यांशोऽपि वस्त्वित्याशयः। अनुवर्तमानानुभूतिरेव परमार्थ इति प्रागुक्तमप्येतेन निरस्तं वेदितव्यम्।

सत्सदित्यनुवृत्त्या च सतः सत्यत्वसाधने।
नास्तित्वाद्यनुवृत्त्यापि तत्सत्यत्वं न किं भवेत्॥ ४४२॥

घटो नास्तीति बोधेऽपि तन्नास्तित्वास्तितास्ति चेत्।
घटोऽस्तीति विधानेऽपि किं [3]न नास्तित्वनास्तिता॥ ४४३॥

घटादिसत्ता सत्या चेद्घटादेः सत्यता न किम्।
न त्वदिष्टानुवृत्तिः स्याद्यदि सा व्यावहारिकी॥ ४४४॥

किंचानुमानसिद्धत्वं शास्त्रसिद्ध्यै निरस्यता।
प्रत्यक्षादिप्रसिद्धत्वं शास्त्रेणैव निरस्यते॥ ४४५॥

अनुभूतिसद्विशेषभूयोश्च विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितत्वाच्च अनुभूतिरेव सतीत्येतदपि निरस्तम्॥

१. उत्तरपक्षस्य. पा. (मु.) २. पारमार्थ्य. पा (मु) ३ नास्तित्वस्य नास्तिता. पा. (मु.)

अनुभूतेः सदात्म-कतानिरासः ‘सैव सती’ त्युक्तमपि भेदसाधकनिस्तारं पूर्वम् निरस्यति—अनुभूति इति। अनुभूतेरपि सद्रूपतया तत्र सदनुभूत्योर्भेदायोगात् तद्व्यावृत्तघटादिव्यञ्जनाय विशेषशब्दः। यदानुभूतिरनुभूत्यन्तरेण विषयीक्रियते तदापि घटतद्धीन्यायात् विषयविषयिणोः सतोर्भेदस्सिद्धः। परेष्टानुवर्तमानत्वासिद्धिव्यञ्जनार्थो वा विशेषशब्दः इति केचित्॥

यत्तु अनुभूतेः स्वयम्प्रकाशत्वमुक्तम्, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव; न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति। परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानज्ञानविषयत्वात् स्वानुभवस्याप्यतीतस्य अज्ञासिषम् इति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च। अतोऽनुभूतिश्चेत्स्वतःसिद्धेति वक्तुं न शक्यते।

अनुभूतेः स्वयम्प्रकाशत्वानुभाष्यत्वे तुच्छत्वपरिहाराय परोक्तं स्वतःसिद्धत्वम्। [1]तथात्वग्राहकाभावे स्वाश्रयेण सह तुच्छत्वं स्यादिति वक्तुमनुवक्ति—यत्तु इति। तुशब्दोऽत्र [2]युक्तायुक्तांशविशेषव्यावृत्त्यर्थः। स्वयम्प्रकाशत्वोक्त्यान्यनिरपेक्षप्रकाशत्वस्याश्रयतः कालतश्चात्यन्तायोगव्यवच्छेदो वा अन्याधीनप्रकाशत्वात्यन्ताभावो वाभिप्रेत इति विकल्पं मत्वा प्रथमे सिद्धसाध्यतामाह—तत् इति। ज्ञातुः स्वाश्रयस्येत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—न तु इति। तु शब्दोऽवधारणपरः स्वानभ्युपगतांशविवेको वा। सर्वेषां सर्वदा इत्यनूदितस्य नियमद्वयस्य बाधं ग्रन्थद्वयेनाह—परानुभवस्य इति। आदिशब्देन प्रेक्षणभक्षणपुलकादिसंग्रहः। अतीतोदाहृति-

---

१. तस्येति शेषः। २ युक्तांशविशेष. पा (क)

रागाद्युपलक्षणार्था। स्ववचनविरोधं सूचयन्नियमाभावं निगमयति—अत इति। अनुभूतिश्चेत् इति। अनेनाश्रयकालरूपविशेषणद्वयरहितस्वरूपानुवादः॥

अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वमित्यपि दुरुक्तम्; स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां चानुभाव्यत्वेन अननुभूतित्वप्रसङ्गात्। परानुभवानुमानानभ्युपगमे च शब्दार्थसम्बन्धग्रहणाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। आचार्यस्य ज्ञानवत्त्वमनुमाय तदुपसत्तिश्च क्रियते। सा च नोपपद्यते। न च अन्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम्। अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वं स्वसत्तयैव स्वविषयसाधनत्वं वा। ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवासिद्धे नापगच्छत इति नानुभूतित्वमपगच्छति। घटादेस्त्वननुभूतित्वमेतत्स्वभावविरहात्। नानुभाव्यत्वात्। तथानुभूतेरननुभाव्यत्वेऽपि अननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः। गगनकुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात्।

अनुभूतेरननुभाव्यत्वयुक्तिनिरासः. ननु व्यतिरेकिबलाद्वेद्यत्वमवच्छेदकवृत्तिमात्रस्य, न तु साक्षादनुभूतेरित्यत्र हेतुदूषणाय तदनुग्राहकतर्कं दूषयितुमनुवक्ति—अनुभूतेः इति। व्याप्तिरूपाङ्गवैकल्यमाह—स्वगत इति। अनुभूतिशब्दार्थो हि लोकतोऽवसेयः। अतो न घटादिज्ञानेष्वनुभूतित्वं त्यक्तुं शक्यम्। तत्र च वेद्यत्वमनुभूतित्वं च सह दृष्टम्। वृत्तिपक्षेऽपि तदुपहितसंवित्स्वरूपग्रहणं सिद्धम्। अतोऽत्र तर्कस्यानुमानस्य च व्याप्तिर्दुर्ग्रहा। अवेद्यत्वसाधनं च कालात्ययापदिष्टम्-धर्मिसाध्यहेत्वादिपदैरर्थक्यप्रसङ्गहतं च। धार्ष्ट्याद् दृष्टापह्नवे लौकिकवैदिकसर्वव्यवहारभङ्गमाह—पर इति। अयं भावः—गामानयेत्यादौ वा पुत्रस्ते जात

इत्यादौ वा वक्ष्यमाणभाष्यप्रकारेण चेष्टासहचरिताम्बादिशब्दप्रयोगे वा व्युत्पद्यमानानां परबुद्ध्यनुमानसापेक्षत्वं सिद्धम्। तदभावे सर्वेषामव्युत्पन्नतया न मिथोभाषणम्। न च दृष्टादृष्टसर्वविद्यास्थानप्रवृत्तिः स्यादिति। अदृष्टार्थप्रवृत्तौ विशेषतश्चोदाहरति—**आचार्यस्य** इति। तदनुमानाभावेऽनिष्टं प्रसञ्जयति—**सा च** इति। एवं वादिप्रतिवादिशिष्यादिबुद्ध्यनुमानं द्रष्टव्यम्। ननु वेद्यत्वप्रयुक्तमेवाननुभूतित्वं घटादौ दृष्टम्; इहापि तदभ्युपगमे तत्प्रसङ्गो दुर्वार इत्यत्राह—**न च** इति। वेद्यत्वं नाननुभूतित्वव्याप्यमित्यर्थः। अननुभूतित्वप्रसङ्गं परिहर्तुं तत्प्रतियोगिस्वरूपं लक्षणतः शिक्षयति—**अनुभूतित्वम्** इति। अहमर्थात्मत्वस्य परेणानभ्युपगमादहमिदमर्थाभ्यामुपहितानुभूतिरत्रावेद्यत्वेन साध्यते। तस्याश्च कस्यचित्प्रकाशरूपत्वमनुभूतित्वम्; स्वगोचरज्ञानमनपेक्ष्य स्वाश्रयाय प्रकाशमानत्वं च तल्लक्षणम्। **वर्तमानदशा**=विषयग्रहणकालः। तदुक्तिः पूर्वोत्तरदशयोर्वेद्यत्वदृष्ट्या **स्वसत्तयैवे**त्यवधारणव्युदासार्था। वर्तमानदशायामप्यहमर्थान्तरेण वेद्यत्वदर्शनात् **स्वाश्रयं प्रति** इति विशेषितम्। तेनैव स्वप्रकाशात्मव्यावृत्तिश्च। स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानेभ्य आत्मधर्मान्तरेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं **स्वसत्तयैव** इत्युक्तम्। परस्याप्यत्र काल्पनिक आश्रयाश्रयिभावः सिद्धः। स्वसत्तया च अनुभूतिः कल्पितस्वाश्रयाय प्रकाशते। उक्तं लक्षणं अस्वयम्प्रकाशवादिभिर्नाङ्गीक्रियते। अतस्तैरपि स्मृतमनुभूतेर्लक्षणान्तरमाह—**स्वसत्तया** इति। कस्यचिदर्थस्य साक्षाद्व्यवहारानुगुण्यापादकमित्यर्थः। तेनेन्द्रियादिव्यवच्छेदः। अत्र हि अवधारणं नैरपेक्ष्यपरम्।

[1]सापेक्षहेतुभिः सिद्धं कारणं सहकारिभिः।
एवं सर्वत्र सापेक्षे तदन्यैरनपेक्षता॥ ४४६ ॥

---

१. सापेक्षेति=स्वसापेक्षेत्यर्थ , कारणं निरपेक्षकारण भवति.

'वर्तमानदशायां,' 'स्वाश्रयं प्रति' इत्युभयमिहापि योज्यम्। सिद्धान्ते त्वहमर्थस्यात्मनो ज्ञानरूपत्वे विषयाश्रयोपधानाभावात्ततो व्यावृत्तिः। उभयसाधारणं लक्षणमनुक्त्वा प्रकृतोपयुक्तं लक्षणमिहोक्तम्। अनयोर्लक्षणयोरत्र निरर्थकं वचनमिति शङ्कायां तयोः वेद्यत्वेन सहदृष्ट्या तदाश्रयेऽनुभूतित्वाभावस्य प्रसञ्जयितुमशक्यत्वमाह—ते च इति। स्वानुभवसिद्धे इति हेतुगर्भं द्विवचनान्तम्। [1]सप्तम्यन्तत्वे तु अनुभवो विशेष्योऽध्याहार्यः। यदि वेद्यत्वेऽप्यनुभूतित्वं स्यात् अन्यत्रापि किं न स्यादित्यत्राह—घटादेः इति। तुः स्वभाववैचित्र्यपरः, शङ्काव्युदासार्थो वा। अननुभूतित्वं कस्यचित्प्रकाशात्मत्वाभावः, अनुभूतिशब्दानभिलप्यत्वं वा। एतत्स्वभावविरहात् उक्तलक्षणद्वयासम्भवात्। घटादिष्वन्यप्रयुक्तेऽननुभूतित्वे वेद्यत्वस्य तद्व्याप्त्यभावं व्यनक्ति—नानुभाव्यत्वात् इति॥

तथानुभूतेरननुभाव्यत्वेऽपि अननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः। गगनकुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात्। गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तम् नाननुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेत्—एवं तर्हि घटादेरप्यननुभूतित्वनिबन्धनमज्ञानाविरोधित्वमेव नानुभाव्यत्वमित्यास्थीयताम्। अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽज्ञानाविरोधित्वमपि तस्या घटादेरिव प्रसज्यत इति चेत्—अननुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत एव। अतोऽनुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वमित्युपहास्यम्॥

---

1. सप्तमीत्वेपि. पा. (सु).

अनुभूतेरननुभाव्यत्वस्य तर्कस्य व्याप्त्यभावः स्थापितः। प्रतितर्कप्रतिहतिमप्याह—

प्रतितर्कपराहति. **तथा** इति। घटादौ सर्वत्राननुभाव्यत्वाभावात् कुत्र व्याप्तिधीरित्यत्राह—**गगनकुसुमादेः** इति। तुच्छे कथं व्याप्तिग्रह इति चेत्, तदेतत् 'नासत्त्वे ख्यातिबाधने' इति वदन्तो यूयमेव प्रष्टव्याः। निषेधसाधने च पक्षत्वमप्यसतामिच्छतां 'व्यवहारे भट्टनय' इति वदद्भिर्युष्माभिरुपजीव्याश्चैवमाहुः—

"यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यतापि न विद्यते।
तस्मिन्यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम्॥" इति।

असत्यशुक्तिरजतं दृष्टान्तत्वेन कल्पयन्।
खपुष्पस्य तथाभावं किं नाङ्गीकर्तुमर्हति॥ ४४६॥

अयोग्यपद[1]संयोगात्कैश्चिद्दोषान्तरैरपि।
अध्यासश्च खपुष्पादेर्दुस्त्यजः शुक्तिरूप्यवत्॥ ४४७॥

प्रत्यक्षेण प्रमित्या वा नासत्ख्यायेत किं ततः।
घटादेः शुक्तिरूप्यस्याप्येवं तत्प्रतिपादनात्॥ ४४८॥

एवं वेद्येऽप्यवेद्यत्वं परोक्तं [2]परवर्त्मनः।
अवेद्यत्वमधीत्वेन व्याप्तं भगवतोच्यते॥ ४४९॥

सर्वथैवाप्रतीतं चेदसदित्यभिमन्यसे।
कथं त्वया प्रतीतं तद्यत्त्वमेवं ब्रवीषि नः॥ ४५०॥

---

१. ससर्गात्. पा (क) २ टि परवर्त्मन इति पचमी.

शून्यं तुच्छमसच्चेति सदेवास्माभिरुच्यते ।
खरे शृङ्गं नरे गोत्वमित्यादेस्तादृशत्वतः ॥ ४५१ ॥

यत्र यन्न मितं मानैस्तत्तत्रासदिति स्थिते ।
अवेद्यमसदित्येषा व्याप्तिर्नस्तत्र सिध्यति ॥ ४५२ ॥

प्रतितर्काच्च तर्कस्य प्राबल्यमिह दुर्वचम् ।
युक्तो विपरिवर्तस्तु प्रत्यक्षाद्यनुसारतः ॥ ४५३ ॥

त्वदुक्तस्य प्रसङ्गस्य सिध्यन्नपि विपर्ययः ।
असाधकं त्वदिष्टस्य व्याप्तिभङ्गसमर्थनात् ॥ ४५४ ॥

प्रातिस्विकस्वभावाच्च सामान्यं यदि बाध्यते ।
सर्वस्यैवं घटत्वाद्यैरवेद्यत्वं न किं भवेत् ॥ ४५५ ॥

घटादेरपि वेद्यत्वे किं न स्यादघटादिता ।
सममेव समाधानं तत्र दोषप्रसञ्जने ॥ ४५६ ॥

एवं वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वादित्यत्र बहुधा विकल्प्य स्ववाग्विरोधादि द्रष्टव्यम् । अधिकं तु खपुष्पादिभिरर्थान्तरत्वं मतान्तरेण [1]सिद्धसाधनत्वं वा । यदि खपुष्पादीनां वेद्यत्वाभावो न स्यात्, तदा प्रपञ्चस्य सत्त्वकोट्यां ख्यात्यनुपपत्तिं कथं वक्ष्यसि ; अपरोक्षधीविषयत्वाभावादिति चेन्न ; दोषविशेषैस्तत्सम्भवस्योक्तत्वात् । तेषु वेद्यत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं [2]निराश्रयत्वात् मिथ्याभूतम् । सत्यं तु साध्यत इति चेन्न ; तादृशस्य ब्रह्मण्यपि त्वया वक्तुमयुक्तत्वात् ।

१. सिद्धसाधनम् पा. (सु) २. 'निराश्रयत्वात्' इति (सु) कोशे न.

किञ्चिच्छब्दार्थोऽनुभूतिरेव न घटादिरिति नियन्तुं च न शक्यम्; सुलभश्च नियामको घटत्वादिरधीत्वहेतुः। वेद्यत्वस्य घटत्वादिनेवानुभूतित्वेन स्वप्रकाशत्वेन वा विरोधगन्धाभावादिति। ननु वेद्यत्वे स्वगोचरज्ञाननिरपेक्षव्यवहारानुगुण्यरूपं स्वयंप्रकाशत्वं कथं स्यात्? इत्थम्; वर्तमानावर्तमानदशाभेदेन द्वयोर्व्यवस्थापनात्। स्वप्रकाशलक्षणे व्यवहारानुगुण्यं निवेशयता त्वयापि व्यवहारार्हत्वबुद्धेर्व्यवजिहीर्षायाः तन्मूलव्यवहारजन्यधियश्च गोचरत्वमेष्टव्यम्। तथा सति का कथा विरोधस्य। एवं वेद्यत्वे नाशित्वादिप्रसङ्गो व्याप्त्यभावादिभिर्निर्धूतः। अथ प्रतितर्कस्योपाधिबलाद्दौर्बल्यं शङ्कते—**गगन** इति। असत्त्वभावत्वयोर्विरोधाद्भावविशेषरूपानुभूतित्वाभावस्तत्रासत्त्वप्रयुक्त इत्यर्थः। यद्यपि अननुभूतित्वस्यासत्त्वमव्यापकं घटादावदृष्टेः, ततश्च न तस्योपाधिः; तथापि अनुभूतित्वस्य सत्त्वं व्यापकं तावता च तस्य तदुपाधित्वं कैश्चित्सम्मतम्। अतः सत्त्वनिवृत्तिप्रयुक्तमननुभूतित्वमित्युच्यते। यद्वा शाकाद्याहारपरिणतिन्याय इहाभिप्रेतः। न ह्यसौ श्यामत्वव्यापिका। अतन्निबन्धनमतन्निवृत्ति; अतो दोषविशेषनिष्ठश्यामत्वविशेषस्तन्निबन्धन इति वाच्यम्; तद्वदिहापि खपुष्पनिष्ठमननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तमिति नियम्यते। तदिदम् **गगनकुसुमादेरननुभूतित्वम्** इति विशिष्टोक्त्या व्यज्यते। एवं सत्यनुभाव्यत्वनिबन्धनमननुभूतित्वमसत्त्वनिवृत्त्या न निवर्तते। परोक्ततर्केऽप्युपाधिमाह—**एवम्** इति। नात्र मतानुज्ञा, प्रतिबन्देर्दुस्तरत्वे तात्पर्यात्। **अज्ञानाविरोधित्वम्**—ज्ञानधर्मस्य स्ववेद्यविषयाज्ञाननिवर्तकत्वस्याभावः। अज्ञानस्य हि भावरूपस्याभावरूपस्य वा ज्ञानमेव निवर्तकम्; उक्तस्योपाधेः प्रसङ्गहेतुव्यापकतया प्रतिबन्दिनिस्तारं शङ्कते—**अनुभूतेः** इति। 'यत्रोभयोः समो दोषः' इति न्यायेन अत्रापि प्रतिवक्ति—**अननुभाव्यत्वेऽपि** इति। अवेद्यखपुष्पादिव्यावृत्तं ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वं वेद्यत्वं साधयेदिति भावः। ननु अस्य

घटादिसपक्षसद्भावे पक्षमात्रस्थस्य कथं हेतुत्वम्? कथं वा खपुष्पादिसपक्षसद्भावे तादृशस्य धीत्वस्येति पश्य। किमत्र प्रतितर्कस्यानुग्राह्यम्? किं वा त्वदुक्तस्य? श्रुत्यादिकमिति चेत् ,—तुल्यम्।[१] यद्यप्यत्र प्रकृतानुरोधादसत्त्वमतिप्रसज्यत इति [२]प्रतिवक्तव्यम्; तथापि शिष्याणामूहशक्त्यर्थं तर्कवैभवात्प्रकारान्तरेण प्रत्युक्तम्। प्रसञ्जनीयमसत्त्वमत्र द्वितीयेन अपिशब्देन वा समुच्चीयते। अत एव खपुष्पादेः 'अज्ञानाविरोधित्वं चासत्त्वप्रयुक्तम्' इत्याद्युक्तम्[३]। असत्त्वस्य चाननुभूतित्वादिप्रयोजकत्वं स्वसद्भावे तत्सद्भावनियमाद्वा स्वाभावे तदभावनियमाद्वा; आद्ये धूमालोकनयादवेद्यत्वमपि तत्प्रसञ्जकमस्तु, तद्व्याप्यत्वात्। द्वितीये घटादेः कथमधीत्वादि? तथा च तद्वदनुभूतावपि। असत्त्वाभावेऽप्यवेद्यत्वे श्रुत्यादिकमिति चेत् तुल्यम्। [४]अधीत्वादिप्रसङ्गः सुस्थः।

खपुष्पादिगताधीत्वाद्यसत्त्वनियतं यदि।
स्यादन्यत्राप्यधीत्वादिमात्रं श्यामत्वमात्रवत् ॥ ४५७ ॥

तदिह दुरुक्तमिति प्रक्रान्तं दुस्तरोपलब्धिबलान्निगमयन्द्रढयति—अत इति।

यावज्जीवमहं मौनी माता वन्ध्या ममेतिवत्।
वित्तेरवेद्यतोक्तिः स्यादिति हास्यत्वभाषणम् ॥ ४५८ ॥

यत्तु संविदः स्वतस्सिद्धायाः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्निरस्यते, तदन्धस्य जात्यन्धेन यष्टिः प्रदीयते। प्रागभावस्य ग्राहकाभावादभावो न

---

१. पा. यदप्यत्र (सु). यद्यत्र. पा. (ख). २ वक्तव्यम् पा (ख, घ).

३ टि—श्रुतप्रकाशिकायाम् इति शेषः. ४. धीत्वादित्यादि पा. (घ)

शक्यते वक्तुम्; अनुभूत्यैव ग्रहणात्। कथमनुभूतिः सती तदानीमेव स्वाभावं विरुद्धमवगमयतीति चेत्, न ह्यनुभूतिः स्वसमकालवर्तिनमेव विषयीकरोतीत्यस्ति नियमः; अतीतानागतयोरविषयत्वप्रसङ्गात्। अथ मन्यसे—अनुभूतिप्रागभावादेः सिध्यतस्तत्समकालभावनियमोऽस्तीति। किं त्वया क्वचिदेवं दृष्टम्? येन नियमं ब्रवीषि। हन्त तर्हि तत एव दर्शनात्प्रागभावादिः सिद्ध इति [1]न तदपह्नवः। तत्प्रागभावं च तत्समकालवर्त्तिनमनुन्मत्तः को ब्रवीति?—इन्द्रियजन्मनः प्रत्यक्षस्य ह्येष स्वभावनियमः। यत्स्वसमकालवर्त्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वम्, न सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च; स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्त्तिनोऽपि ग्रहणदर्शनात्। अत एव च प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः। न हि प्रमाणस्य स्वसमकालवर्त्तिना अविनाभावोऽर्थसम्बन्धः; अपि तु यद्देशकालादिसम्बन्धितया योऽर्थोऽवभासते, तस्य तथाविधाकारमिथ्यात्वप्रत्यनीकता। अत इदमपि निरस्तम्—स्मृतिर्न बाह्यविषया नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनादिति॥

अवेद्यत्वं ज्ञानस्य निरस्तम्। अथ प्रागुपन्यस्तं बौद्धोक्ताद्वैषम्यं दूषयितुमनुवक्ति—यत्तु इति। असिद्धमत्यन्तासिद्धेन दुस्साधमित्यभिप्रयन्प्रत्याह—

धिय उत्पत्त्य- तदन्धस्य इति। जात्यन्धेन इति निदर्शितं विवृणोति—प्राग-

भावानुमानभङ्ग भावस्य इति। ग्राह्यकालमात्रे ग्राहकाभावाद्ग्राह्यासत्त्वं न स्यादिति भावः। स्वतोऽन्यतो वा धियः प्रागभावग्रहणमिति प्रागुक्तविकल्पे स्वत इति पक्षं तावदाह—अनुभूत्या इति। एवकारो विरोधशङ्कानिरासार्थः। सत्यसती वेति

---

१ तदभावनिह्नवः पा.

विकल्पे सतीति पक्षस्यैवाङ्गीकारात्तत्र पूर्वोक्तं विरोधं शङ्कते—**कथम्** इति। अविद्यमानस्वाभावबोधने बुद्धेर्भ्रान्तित्वं स्यादिति भावः। स्वाभावस्य हि स्वकालवर्तित्वे विरोधः, तथाग्रहणेन च भ्रान्तित्वं स्यात्; इह तूभयमपि नास्तीत्यभिप्रायेण प्रत्याह—**न हि** इति। समकालत्वनियमो हि संयोगादिसम्बन्धे, अत्र न तथा इति ज्ञापयितुं **विषयीकारोक्तिः**। तदेव स्थापयति—**अतीत** इति। यथा ग्राहकविशेषे प्रत्यक्षे 'सत्सम्प्रयोगः' इत्यादिना ग्राह्यसमकालत्वमुच्यते, तथा ग्राह्यविशेषधीप्रागभावे ग्राहकसमकालत्वमस्तीति सोपालम्भं शङ्कते—**अथ** इति। किमयं नियमस्त्वदन्यैरिव त्वयापि क्वचिदप्यदृष्ट एवोच्यते? उत दृष्टः इति विकल्पं मत्वा आद्यमाक्षिपति—**किम्** इति। **दृष्टम्** प्रमितमित्यर्थः। अदर्शने तदुक्तिर्युक्ता न स्यात्। यथादृष्टार्थवादित्वं च न स्यादिति भावः। दृष्टत्वाभ्युपगमे दोषमाह—**हन्त** इति। अनेन हर्षमनुकम्पां वा द्योतयति। धीप्रागभावं निरस्यता तत्रैव प्रमाणमुपन्यस्तमिति परस्य जडीकारश्चायम्। स्वान्यप्रागभावसमकालत्वनयात्स्वप्रागभावसमकालत्वदृष्टिभ्रान्तिरेव; अतस्ते यथार्थदर्शित्वमपि न स्यादित्याह[1]—**तत्प्रागभावम्** इति। अनादिब्रह्मस्वरूपमेव आगामिनी मुक्तिरित्युन्माद्यंस्त्वमेवैवं वक्तुमर्हसीति किं शब्दाभिप्रायः। ननु अविद्यमानग्रहे सर्वं सर्वत्र सर्वदा गृह्येत; प्रत्यक्षेऽपि भिन्नकालं ग्राह्यमिति वदद्भिः सौत्रान्तिकैश्च किमपराद्धम् इत्यत्राह—**इन्द्रिय** इति। अस्मदादीति विशेषणे तात्पर्यम्; योगिज्ञानस्यानन्तरोक्तेः। क्वचिल्लिङ्गभूतेन्द्रियजन्यज्ञानव्यवच्छेदाय प्रत्यक्षोक्तिः। दीपादीनामपि स्थितिक्षणेऽक्षसम्प्रयोगान्नश्यत्क्षणे जायमाना धीस्तद्विषयैवेति समकालत्वं सिद्धम्। नश्यत्क्षणसम्बन्धस्तु

१. टि. इत्यत्राह इत्येव सर्वत्र पाठ., इत्याह इति पाठश्चेत् संगतो भवति।

धियं जनयतीत्यत्र न प्रमाणम्; तत्सद्भावेऽपि अगत्या तावन्मात्रे कालभेदः। तेन च भिन्नकालस्यापि ग्राह्यत्वं वदतामस्माकमभिमतसिद्धिः। यद्वा—वर्तमानस्येन्द्रियसंयोगस्यातीतानागतनिष्ठत्वायोगात्कारणभूतस्य संयोगस्य स्वसमकालवर्तिग्राहकत्वं तत्कार्ये प्रत्यक्षज्ञाने लक्षणयोक्तम्। अतोऽत्र नातिप्रसङ्गः। न च भ्रान्तितुल्यत्वम्; यदा विषयः, तदा तथैव ग्रहणात्। ननु अनुमानागमजन्यज्ञानयोरपि क्वचित्स्वसमकालवर्तिविषयत्वं दृष्टम्; यथा नित्यविषयेषु रसाद्रूपानुमानादिषु च; तस्मान्नोक्तनियमः। ज्ञानत्वादिकमेव प्रयोजकं स्यादित्यत्राह—**न सर्वेषाम्** इति। अयंभावः—नित्यप्रभृतिषु ज्ञानस्य समकालत्वं न धीत्वादिप्रयुक्तम्; व्यभिचारात्। अस्मदादीन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्य तु नियतोऽयं स्वभाव इति। **ज्ञानानाम्** इति। भ्रान्तिप्रमित्योः प्रत्यक्षपरोक्षयोश्च [१] सामान्योपादानम्। चकारात्प्रत्यक्षाणां च। ज्ञानत्वादित्रिकस्याप्रयोजकत्वं व्यभिचारेण व्यनक्ति—**स्मरण** इति। भ्रान्तिरपि स्मरणेनोपलक्ष्यते। अबाधितस्मृतेः प्रमाणत्वमिच्छतां पक्षेऽपि प्रमाणत्वाप्रयोजकत्वोक्तिरेवोत्तरम्। स्मरण[२]शब्दश्च यथार्थायथार्थसाधारणः। **आदि**शब्देन मुक्तादिप्रत्यक्षसङ्ग्रहः। **ग्रहणदर्शनात्** ग्रहणस्य प्रमितत्वादित्यर्थः। ननु प्रमेयव्याप्यं हि प्रमाणम्; अन्यथा क्वचिदर्थशून्यत्वेऽप्यविरोधात्, तस्मात्प्रमितेः कथं स्वविषयभिन्नकालत्वम्; तत्राह—**अत** इति। समकालत्वनियमं हित्वा यथादर्शनं व्यवस्थापनादिति यावत्। **एवकारः** चोद्यनिरासस्यैव परिहारगम्यत्वार्थः। अयं भावः—यदि मानमेययोरविनाभावः समकालत्वेन; तदातीतादिविषयप्रमितीनां प्रमात्वं

---

१ सामान्येनोपा. पा (सु).

२ शब्दो यथा पा (सु). चकारस्य साधारणश्चेति भिन्नक्रमेणान्वयः.

न स्यात्। व्याप्तिश्च कार्यकारणादिभिः । तथापि [१] कारणाद्यनुमाने भिन्नकालतयापि दृष्टा इति। भिन्नकालत्वं तत्र तत्र दृष्टम्। तथानुभूतिप्रागभावप्रमाणस्यापि स्यात्। अन्यथा कथं बुद्धेरर्थसम्बन्धः। न च दीपोऽतीतं प्रकाशयतीति। अत्रात एवेत्यभिप्रेतं विवृणोति— **न हि** इति। **प्रमाणस्य अर्थसम्बन्धः** न हि स्वकालवर्तिनाविनाभाव इत्यन्वयः; किं तर्ह्यत्र विना न भवतीति विवक्षितमित्यत्राह—अपितु इति। **तथा विधाकारः** तद्देशत्वादिसम्बन्धित्वप्रकारः। **मिथ्यात्वप्रत्यनीकता** अनारोपितत्वम्। भ्रान्तिशङ्कोद्धारक्रमसूचनाय व्यतिरेकोक्तिः। अत्र प्रसङ्गात्परोक्तमर्थान्तरमपि निरस्यति—अत इति। भिन्नकालस्यापि विषयत्वस्थापनादित्यर्थः। **नष्टेऽपि** इति वर्तमानत्वसंग्रहः। नष्टविषयस्मृतिन्यायाद्वर्तमानविषयस्मृतावपि बाह्यविषयत्वं त्याज्यमिति मन्यते। अत्रेवमुत्तरम्—स्मृतेर्बाह्यविषयत्वाभावे निर्विषयत्वं वा, स्वमात्रविषयत्वं वा, कल्पितस्वाकारविषयत्वं वा, आन्तरवस्त्वन्तरविषयत्वं वा स्यात्; नाद्यः अयुक्तत्वादनिष्टत्वाच्च। न द्वितीयः, अत एव योगाचारविजयप्रसङ्गात् स्वरूपप्रकाशातिरिक्तस्मृत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च। न तृतीयः; तुल्यन्यायतया। नापि चतुर्थः; तादृग्वस्त्वन्तरे मानाभावात्। अनुभूतिविषयस्वरूपान्तःकरणवृत्तिरेव स्मृतेर्विषय इति चेन्न; स्मृतिरूपायास्तदतिरिक्ताया वा निष्प्रमाणकतया दत्तोत्तरत्वात् इति। एतेन स्मृत्युदाहरणेन प्रत्यक्षेतरमानेषु सर्वेष्वपि बाह्यतुल्यान्तःकरणविकृतिरेव बाह्यवत् भातीति पक्षोऽपि निरस्तः॥

बाह्यत्वेन प्रतीतं चेत् यद्बाह्यं क्वापि कल्प्यते।
अविशेषेण सर्वत्र तथा कृतिः प्रसज्यते॥ ४५९॥

---

१. कार्यकारणा पा. (मु).

अथोच्येत—न तावत्संवित्प्रागभावः प्रत्यक्षावसेयः; अवर्तमानत्वात्। न च प्रमाणान्तरावसेयः; लिङ्गाद्यभावात्। न हि संवित्प्रागभावव्याप्तमिह लिङ्गमुपलभ्यते। नानुपपत्तिरपि कस्यचित् दृश्यते। न चागमस्तद्विषयो दृष्टचरः। अतस्तत्प्रागभावः प्रमाणाभावादेव न सेत्स्यतीति। यद्येवं स्वतःसिद्धत्वविभवं परित्यज्य प्रमाणाभावेऽवरूढश्चेत्, योग्यानुपलब्ध्यैवाभावः समर्थित इत्युपशाम्यतु भवान्॥

यदि तत्र स्वतः स्वप्रागभावं साधयता प्रत्यक्षविशेषे वर्तमानग्राहित्वनियमो नान्यत्रेति विभक्तम्, तत्र केन प्रमाणेन जनिता धीः स्वाभावग्राहिणीति विकल्पगर्भां प्रत्युक्तिं शङ्कते—अथ इति। तत्र सम्प्रतिपन्नांशाभिप्रायेणाह—न तावत् इति। न प्रत्यक्षावसेयः प्रत्यक्षस्वरूपया स्वप्रतियोगिन्या धिया दुर्ग्रह इत्यर्थः। परोक्षग्राह्यत्वमपि निरस्यति—न च इति। लिङ्गाद्यभावं पृथग्व्यनक्ति—न हि इति। अनुमानार्थापत्त्योरदूरविप्रकर्षात् अव्यवहितोक्तिः। स्वेष्टस्याप्यत्रोपमानस्यात्यन्तासंभवादनुक्तिः। फलितं स्वाभिमतषष्ठप्रमाणबाध्यत्वमाह—अत इति। प्रमाणाभावात्—प्रमाणपञ्चकनिवृत्तेरित्यर्थः। तथा च शाबरम्—'अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्य' इति। कारिका च—

संवित्प्रागभावसमर्थनम्

"प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे [1]निवर्तते।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता"। इति॥

परोक्तामनुपपन्नोक्तिं दूषयितुमाह—यद्येवम् इति। प्रागसदुपक्षि-

---

1. न जायते. पा. (चौखाम्बामुद्रितश्लोकवार्तिकस्थः.)

त्वयैवेत्येवकाराभिप्रायः । ग्रहणाभावात् संवित्प्रागभावस्याभावं वदतो निषेध्यवत्स्वव्याघातः स्यादित्यभिप्रायेणानूक्तमेव विवृणोति—**स्वत** इति । चेदित्येतत् केषुचित्कोशेषु न दृश्यते; तदा **यदीत्यादिकं अवरूढ** इत्यन्तमेकं वाक्यम् । यथा त्वया स्वतःसिद्धत्वबलं त्यक्तम् तथाहमपि स्वतः स्वाभावग्रहणमादृत्य त्वदुपक्षिप्तं प्रतियोगिविषयप्रमाणाभावमेव संविदभावे प्रमाणयामीत्याह—**योग्य** इति । प्रतिबन्दिमात्रशङ्काव्युदासाय **समर्थित**शब्दः । प्रत्यक्षसामग्रीप्रविष्टेन षष्ठप्रमाणेन ज्ञानस्याभावं साधयन् महाप्राज्ञोऽसीत्युपहासार्थ इह भवच्छब्दः ।

स्वज्ञानाभावदृष्टया हि ज्ञानिनस्त्वं प्रपद्यसे ।
अज्ञातं पृच्छ्यमानश्च न जानामीति भाषसे ॥ ४६० ॥

परधीजननार्थं च त्वया वाक्यं प्रयुज्यते ।
शृणोषि च स्वधीसिद्ध्यै कथं नित्यां ब्रवीषि ताम् ॥ ४६१ ॥

प्रत्यक्षाद्यैः सुषुप्त्यादौ न हि धीः क्वापि गम्यते ।
ग्राह्यग्राहकधीस[1]………………… ॥ ४६२ ॥

पूर्वोत्तरसुषुप्त्यादिग्राहिणी च स्वयं मतिः ।
स्वाभावमपि गृह्णाति तत्तन्मानसमुद्भवा ॥ ४६३ ॥

---

१. अत्र गलितो ग्रन्थः 'सत्त्वे ग्रहण न कुतो भवेत्' इति 'सत्त्वे सुषुप्तिर्वा कथं भवेत्' इति वा उद्धर्तुं शक्यते.

अतो यथोचितैर्मानैः स्वस्यान्येषां च संविदः ।
विषयादिविशिष्टायाः प्रागभावः प्रसाध्यते ॥ ४६४ ॥

(ज्ञानद्रव्यस्य नित्यत्वं युक्तिभिः स्थाप्यते न तु ।
तत्तत्प्रसृतिभेदानामुत्पत्त्यादीति भाष्यते ॥ ४६५ ॥)

तत्र यद्यपि नित्यत्वं ज्ञानद्रव्यस्य वक्ष्यते ।
तथापि प्रसृताकारे प्रागभावादिभाषणम् ॥ ४६६ ॥

मृद्घटादिनयाद्बुद्धेः स्थिरागन्तुकवर्ष्मणः ।
नित्यानित्यत्ववादानां यथाभागं प्रमाणता ॥ ४६७ ॥

परस्तु सविकारत्वं श्रुतं ज्ञानस्य नेच्छति ।
अस्मत्पक्षसमानत्वमतस्तैर्नात्र दुर्वचम् ॥ ४६८ ॥

किं च प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयत् तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयत् दृश्यत इति घटादेः पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते । तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेः । घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं प्रतीतं चेत्, तत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयेत इति नित्यः स्यात् । नित्यं चेत्संवेदनं स्वतःसिद्धं नित्यमित्येव प्रतीयेत । न च तथा प्रतीयते । एवमनुमानादिसंविदोऽपि कालानवच्छिन्नाः प्रतीताश्चे- त्स्वविषयानपि कालानवच्छिन्नान् प्रकाशयन्तीति ते च सर्वे कालानवच्छि- न्ना नित्याः स्युः । संविदनुरूपस्वरूपत्वाद्विषयाणाम् । [1]न निर्विषया

१. न च निर्विषयेति श्रुतप्रकाशिकाभिमतः पाठः.

काचित्संविदस्ति; अनुपलब्धेः। विषयप्रकाशनस्वभावतयैवोपलब्धेरेव हि संविदः स्वयम्प्रकाशता समर्थिता। संविदो विषयप्रकाशतास्वभावविरहे सति स्वयम्प्रकाशत्वासिद्धेः अनुभूतेरनुभवान्तराननुभाव्यत्वाच्च संविदस्तुच्छतैव स्यात्। न च स्वापमदमूर्छादिषु सर्वविषयशून्या केवलैव संवित् परिस्फुरतीति वाच्यम्; योग्यानुपलब्धि[1]पराकृतत्वात्। तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत् तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसन्धानं स्यात्; न च तदस्ति ॥

उक्तसंविदनित्यत्वग्राहकानुग्रहक्षमम्।
प्रसङ्गत्रितयं वक्तुमथ किञ्चेति भाषते ॥ ४६९ ॥

किं सर्वलोकविदितं सविषयमेव ज्ञानं नित्यमिति त्वया साध्यते, उत निर्विषयमन्यत् इति विकल्पं मत्वा प्रथमे बाधका उच्यन्ते। अत्रार्थापत्तिरेका, अस्या अनुग्राहक द्वयमिति केचित्। प्रत्यक्षज्ञानम् अस्मदादीन्द्रियजन्यधीरित्यर्थः। योगिप्रत्यक्षं हि त्रैकालिकविषयमिति। स्वशब्दावत्र धीविषयौ। साधयत् व्यवहारानुगुणीकुर्वत्। सर्वदा यावत्स्वविषयकालम्। पूर्वोत्तरकालसत्ता प्रागभावप्रध्वंसकालावच्छिन्नसत्ता। न प्रतीयते न व्यवहारानुगुणीभवतोत्यर्थः। तेन ज्ञाननित्यत्वस्य को विरोध इत्यत्राह—तत् इति। कालपरिच्छिन्नतया स्वविषयावच्छिन्नकालमध्ये अल्पतरकालवर्तितयेत्यर्थः। घटादेर्यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वं प्रसञ्जितम्;

संविदो निर्विषयत्वनिरास

---

१. पा. 'पराहतत्वात्' इति·

न केवलं तावन्मात्रम्, नित्यत्वमपि प्रसक्तमित्याह—**घटादि** इति। अस्मदादीनां घटादिप्रत्यक्षमतीतानागतानालम्बनं यावत्स्वकालं स्वविषयसत्तां स्थापयतीति भावः। **प्रत्यक्षज्ञानम्** इत्यादि **स्यात्** इत्यन्तमेकतर्कविषयं वा। एवं वेद्यप्रकाशाव्यवस्थया तदनित्यत्वाच्च विरोध उक्तः। वित्तिप्रकाशाव्यवस्थयाप्याह—**नित्यम्** इति। **स्वतःसिद्धम्** इति हेतुगर्भम्; बुद्धेरनित्यत्वं बुद्ध्यन्तरं चानिच्छता त्वयान्यतो धीनित्यत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः। एवकारः संशयाद्यसम्भवप्रसञ्जनार्थः।

वित्त्यन्तरेण (वित्तित्वेनैव) तु धियो नित्यत्वं यदि साध्यते।
अभावप्रतियोगित्वमपि तद्वत् प्रसाध्यताम्॥ ४७०॥

विषयीकृत्यनर्हत्वात्प्रागभावादि निर्वदन्।
अन्योन्याभावमप्येवं त्यक्त्वा मिथ्यैक्यमिच्छतु॥ ४७१॥

प्रत्यक्षधियो नित्यत्वं पुरस्कृत्योपलम्भविरोधो विषयनित्यत्वं च प्रसञ्जितम्; परोक्षधियामपि नित्यत्वे तत्प्रसञ्जयति—**एवम्** इति। प्रत्यक्षोक्तप्रकारसाम्यादित्यर्थः। **संविद्** इति। ननु अनुमानादिधियां न स्वकालवर्त्तिप्रकाशननियमः। सत्यम्, अयं तु इह [1] भावः—यत्र आसां वर्तमानप्रकाशकत्वं तत्र संविदवच्छिन्नकालवर्तित्वग्रहाद्विषयनित्यत्वप्रसक्तिः स्यादेव। अनागतादिप्रकाशनेऽपि धीनित्यत्वे तदवच्छिन्नकालप्रतियोगिकस्य विषयातीतत्वादेरसिद्धिः। यत्र लिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वं तत्र तन्नित्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तम्। तथा च तद्व्यापकस्यापि नित्यत्वप्रसक्तिरिति। ननु स्वयं नित्यापि घटादिसंवित्कदाचिदेव घटादीनुल्लिखतु; मैवम्—

---

१. विभाग.. पा. (शु).

अर्थोल्लेखस्वभावा चेन्मितिस्तस्य विसर्जने ।
निस्स्वभावा प्रसज्येत तथा वा परिणामिनी ॥ ४७२ ॥

अथ निर्विषयत्वं तत्स्वभावस्तादृशी कथम् ।
अर्थबोधस्वरूपा स्यादवस्थाद्वयवर्जनात् ॥ ४७३ ॥

कालानवच्छिन्नशब्देन कालादिसर्वानुगतनित्यशब्दनिमित्तोक्तिः । अतो न पुनरुक्तिः । यद्वा त्वन्मतेऽपि देहिनां कालावच्छिन्नतया भातानामपि श्रुत्याद्यैस्तद्विपरीतत्वं सिद्धम्; तद्वत्संविदि तद्विषयेषु चापातप्रतीतविपरीतं नित्यत्वमनित्यत्वं च स्यादित्यत्राह—**संवित्** इति । **संविदनुरूप**त्वं तत्प्रकाशितप्रकारेणावस्थानम् । अयं तु इह भावः—संविदेव हि नीलपीतादिव्यवस्थायां शरणम्; स्वतः प्रमाबाधे त्वन्यथा; तव तु बाधकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या स्वरूपतो विषयतश्च नित्यत्वप्रसक्त्या अभ्यासानुदयप्रसङ्गः । ततश्च बाधकासम्भवाद्यथाप्रकाशं विषयनित्यत्वं सिध्येदिति । भवतु सविषयस्यान्तःकरणवृत्तिविशेषस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च उत्पत्त्याद्युपलब्धिः; विषयाश्रयशून्या तु संविन्नित्या स्यादिति पूर्वोक्तविकल्पयोः कोट्यन्तरं निरस्यति—**न निर्विषया** इति । एतेन निराश्रयत्वमप्युपलक्ष्यते । यद्वा—विषिणोतीति विषयः विशेषेण सम्बध्नातीत्यर्थः; तेन संविदवच्छेदकं वेद्यं, वेदिता च सङ्गृह्यते । किमत्र घटादिविषयसंविदोऽन्या काचिन्निर्विषयेत्युच्यते, उत वस्तुवृत्त्या सैव इति विकल्पे द्वयोरप्ययोगमभिप्रेत्याह—**काचित्** इति । तथैव दृष्टेस्तदभावे तदसिद्धिरित्युक्तम् । उभयत्र बाधकमाह—**अनुपलब्धेः** इति । योग्यत्वे सतीति विशेषणीयम् । पराभ्युपगतिविरोधमप्याह—**विषय** इति । प्रसिद्धायाः संविदो

निर्विषयत्वं वा तादृशसंविदन्तरं वा युक्तिशास्त्राभ्यां साधयाम इत्यत्रानिष्टमाह—**संविद इति।** विषयप्रकाशतास्वभावशब्देन प्रागुक्तानुमानं सूच्यते। अय भावः—विषयप्रकाशत्वं संविदः स्वरूपं धर्मो वा? आद्ये तन्निवृत्तिं वदतः कथं धर्मिसाध्ययोः सिद्धिस्तत्र? द्वितीये तस्य स्वप्रकाशत्वसमकालतयैव दृष्टेस्तदभावे तदसिद्धिरिति। स्वतः परतो वा अप्रकाशमानं तुच्छं मन्यसे; संविदि तु उभयासम्भवात्तुच्छाद्व्यावृत्तिर्दुर्लभेत्यवधारणाभिप्रायः। यद्वा सत्त्वकोटिर्दूरनिरस्ता; अनिर्वचनीयकोटिरपि अलभ्येति भावः। अनुभूतित्वात्तत्सिद्धिरिति चेत्; अनुभूतित्वं नाम विषयप्रकाशत्वं चेत्, तद्दूषितमेव। स्वप्रकाशत्वं चेत् साध्याविशेष इति।

स्वावच्छेदकनिर्मुक्तसंविन्नित्यत्वमिच्छता।
संयोगच्छेदनादौ च किं न तादृक्त्वमिष्यते? ॥ ४७४ ॥

घटाकाशादिनीतिश्च त्वया संविदि दुर्भणा।
तत्तत्संयोगविश्लेषतुल्यागन्तृगुणोज्झनात् ॥ ४७५ ॥

अनुपलब्धेः इत्युक्तस्यावस्थान्तरेष्वसिद्धिशङ्कां परिहरति—**न च स्वाप इति।** **आदि**शब्देन समाध्यवस्थासंग्रहः। **केवला** अहङ्कारविगमान्निराश्रयेत्यर्थः। [1]अत्र दत्तोरत्तरत्वमभिप्रेत्याह—**योग्य** इति। ननु स्वापादिदशावर्तिनी जागरवर्त्तिनी, वा योग्यानुपलब्धिरिहोपलक्ष्यते? नाद्यः, तदानीमिदानीं वा तदित्यसत्, अध्यस्ताश्रययोगादेरद्याप्यनुपपादनात्। तात्त्विकानुपलम्भस्यानुपलम्भात्। न द्वितीयः; कालान्तरसंविदः कालान्तरे प्रत्यक्षयोग्यत्वायोगात्; तत्तदधीनव्यतिरिक्तहेतुसाकल्यं हि योग्यत्वम्। अतो योग्यानुपलब्धिपराकृतत्वादिति हेतुरसिद्धः; तत्राह—**तासु** इति। अयं भावः—स्वापादिषु

1. 'अत्र' इति (क, ख, घ.) कोशेषु न.

संविदासीदिति अद्यतनोपलब्धिस्तावत् योग्यानुपलब्ध्या निरस्ता। तदानीन्तनसंविदः तदातनोपलब्धिश्च व्यापकानुपलब्ध्या बाधितेति। स्मर्तव्यस्य स्मरणमुपलम्भ-व्यापकम्। तदभावात्तदभाव इत्यभिप्रायेणाह—न च तत् इति।

ननु अनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो न दृष्टचरः, अतः स्मरणा-भावः कथमनुभवाभावं साधयेत्? उच्यते; निखिलसंस्कारतिरस्कृतिकरदेह-विगमादिप्रबलहेतुविरहेऽप्यस्मरणनियमोऽनुभवाभावमेव साधयति। न केवलमस्मरणानियमादनुभवाभावः; सुप्तोत्थितस्य इयन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति प्रत्यवमर्शेनैव सिद्धेः। न च सत्यप्यनुभवे तद-स्मरणनियमो विषयावच्छेदविरहादहङ्कारविगमाद्वेति शक्यते वक्तुम्; अर्था-न्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य च अनुभूतार्थान्तरास्मरणहेतुत्वाभावात्। तास्वपि दशास्वहमर्थोऽनुवर्तत इति च वक्ष्यते॥

स्मृतेरनुभवव्यापकत्वाभावात्तदभावस्य तदभावलिङ्गत्वं नास्तीति चोद-यति—ननु इति। विशिष्टरूपेण व्याप्तिं स्थापयति—उच्यत इति। निखिल-शब्दः प्राचुर्याभिप्रायः; अन्यथा जातमात्रस्य स्तन्याभिलाषायो-गात्। तिरस्कृतिः इह नाशः प्रतिबन्धो वा। "प्रायणान्नरक-क्लेशात्प्रसूतिव्यसनादपि" इत्यादिषु प्रसिद्धमाह—देहविगमादि इति। प्रभूतं सुखमपि आदिशब्देन संगृहीतम्। जातिस्मरादीनां तादृशप्रबलप्रतिबन्धकसद्भावेऽपि स्मृति-रदृष्टातिशयाद्भवति; तदभावादन्येषु देहविगमादेः प्रबलत्वम्; दुर्बलव्याक्षेपादेर्विरो-धित्वनियमो न स्यादिति भावः। न हि [1]अन्यदेहविगमादिभिरन्यथासिद्धिरित्यवधार-

(स्मरणाभावनियमस्य अनुभवाभाव व्याप्यत्वसमर्थनम्)

१. टि—अत्र कर्मधारयः।

णाभिप्रायः। नात्र साधकस्य स्मरणस्याभावमात्रम्; किं तु साक्षान्निषेधबुद्ध्या बाध एवेत्याह—**न केवलम्** इति। ननु सुषुप्तिकालः तदवच्छिन्नं सर्वविषयज्ञानं च तदानीमननुभूतं कथमिदानीं परामृश्यते? इत्थम्—सुषुप्तिकालस्तावदनुमानादिसिद्धः; तदानीं यदि किञ्चिन्मयानुभूतं तदद्य [1] मया स्मर्येत, न च स्मर्येत इत्यस्मरणनियमादेव तदानीमनुभवाभावसिद्धिरिति। 'सुखमहमस्वाप्स' मित्यतीतकालावच्छिन्नं स्वापं परोऽप्युदाहरति। अत्रास्मर्यमाणस्यान्यथासिद्धिमनूद्य निरस्यति—**न च** इति। 'सुषुप्तौ बाह्यार्थाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते; तच्छरीरस्थोऽहङ्कारोऽपि लीयते; अज्ञानं सुखरूप आत्मा च साक्षिप्रत्यक्षेण गृह्यत' इति पराभिमतप्रकारेणायमनुवादः। यदि विषयाश्रयविरहेण स्मृत्यसम्भवः, तदा अनुभवस्वरूपमपि तद्विरहे न स्यात्; सर्वत्र तद्वत्तयैव तस्यापि दृष्टेरित्यभिप्रायेण अशक्यत्वोक्तिः। [2] ननु सुषुप्तावाश्रयाभावात् वृत्त्यसिद्धेस्तस्यास्मरणम्; साक्षिस्फुरणं तु न संस्कारजनकम्। अतोऽस्मरणमेव स्यात्। मैवम्; त्वदभिमतपरामर्शस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् इत्यभिप्रायेण **न शक्यते वक्तुम्** इत्युक्तम्। अतिप्रसङ्गसूचकं हेतुमाह—**अर्थान्तर** इति। अत्राहङ्कारशब्देन त्रिगुणकार्यविवक्षायामाप्रलयात्तस्यावस्थानमस्ति; अहमर्थभूतप्रत्यगात्मविवक्षायां प्रलयेऽपि स्थायिनस्तस्य कथं सुषुप्तौ विच्छेदः; इत्यभिप्रायेणाह—**तास्वपि** इति।

ननु स्वापादिदशास्वपि सविशेषोऽनुभवोऽस्तीति पूर्वमुक्तं; सत्यमुक्तम्, स तु आत्मानुभवः। स च सविशेष एवेति स्थापयिष्यते। इह तु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च संविन्निषिध्यते। केवलैव संविदात्मानुभव इति चेत्, न; सा च साश्रयेति हि उपपादयिष्यते। अतोऽनु-

---

1. 'मया' इति (क, ख, घ.) कोशेषु न

2. टि नन्विति, यद्वेत्यादिः।

भूतिः सती स्वयं स्वप्रागभावं न साधयतीति प्रागभावासिद्धिर्न शक्यते वक्तुम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वसम्भवोपपादनेनान्यतोऽप्यसिद्धिर्निरस्ता । तस्मान्न प्रागभावाद्यसिद्ध्या संविदोऽनुत्पत्तिरुपपत्तिमती ॥

सुषुप्तावनुभवाभावं वदतः प्राक्तनस्ववचनविरोधः स्यादिति चोदयति—ननु इति । पूर्वोक्ततात्पर्यं न जानासीति प्रतिवक्ति—सत्यम् इति । विरोधव्युदासाय विवक्षितं विशेषं व्यनक्ति—स इति । तुशब्दोऽनुभूत्यनुभवव्यवच्छेदार्थः । आत्मानुभवः—स्वयंप्रकाशस्याहमर्थस्य ।[1]

यदप्यस्या अनुत्पत्त्या विकारान्तरनिरसनं, तदप्यनुपपन्नम् ; प्रागभावे व्यभिचारात् । तस्य हि जन्माभावेऽपि विनाशोपि दृश्यते । भावेष्विति विशेषणे तर्ककुशलताविष्कृता भवति । तथा च भवदभिमता अविद्या अनुत्पन्नैव विविधविकारास्पदं तत्त्वज्ञानोदयादन्तवती चेति, तस्यामनैकान्त्यम् । तद्विकाराः सर्वेऽपि मिथ्याभूता इति चेत् ; किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः ? येनैतद्विशेषणमर्थवद्भवति ; न ह्यसावभ्युपगम्यते ॥

स्वधर्मप्रमाणक्षणवैघट्यमाह—किम् इति । विशेषणसाफल्यार्थं क्वचित् सत्यविकाराभ्युपगमेऽपसिद्धान्तमभिप्रेत्याह—न हि इति । यत् सत्यविकारवत् तदुत्पन्नम् इति व्यतिरेकव्याप्तिश्च त्वया दुर्वचा; घटादेः सत्यविकारराहित्ये साध्याभाववद्व्यावृत्ततया न व्यतिरेकदृष्टा-

अनुभूतेर्विकारान्तराभावानुमानभङ्गः

---

१ 'स त्वात्मानुभवः' इत्यारभ्य, 'कि भवत. परमार्थभूत' इतिपर्यन्तस्य भाष्यस्य तत्त्वटीका विगलितैवेति भाति ।

न्तत्वम्; केवलान्वयिदृष्टान्तत्वविवक्षायां हेतोः अस्याभीष्टं व्यावृत्तिसाधकत्वं भज्येत; व्यर्थं च भावत्वविशेषणम्; प्रागभावस्यापि त्वन्मते परमार्थविकाररहितत्वात् ॥

यदपि अनुभूतिरजत्वात् स्वस्मिन् विभाग न सहत इति, तदपि नोपपद्यते; अजस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वात्। अनादित्वेन चाभ्युपगताया अविद्याया आत्मनो व्यतिरेकस्यावश्याश्रणीयत्वात्। स विभागो मिथ्यारूप इति चेत्, जन्मप्रतिबद्धः परमार्थविभागः किं क्वचिद्दृष्टस्त्वया? अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे वस्तुतो ह्यविद्यैव स्यादात्मा। अबाधितप्रतिपत्तिसिद्धदृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव; छेद्यभेदाच्छेदनभेदवत् ॥

हेतुरयं साध्यान्तरेऽपि दुष्ट इति वक्तुमनुवक्ति—यदपि इति। इहापि हेतोरसिद्धिर्विपक्षवृत्तिश्च समा इत्यभिप्रायेणाह—तदपि इति। अत्र यतः कुत

अनुभूते विभागासहत्वानुमानभङ्गः

श्चिद्वा विजातीयाद्वा सजातीयाद्वा भेदो निषिध्यत इति विकल्पे त्रिष्वपि, प्रागभावे व्यभिचारः स्पष्टः। प्रथमद्वितीययोः प्रामाणिकमतेन विपक्षवृत्तित्वमाह अजस्य इति। 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'पिण्डः पृथग्यतः' इत्यादिकमिह सूच्यम्। यद्वा—बाधोऽत्र प्रदर्श्यते; तव खलु अनुभूतिरेवात्मा; स चानुत्पन्नो देहादिविलक्षणश्च, त्वयापि श्रुत्यापि स्थाप्यत इति। परमतेन विपक्षवृत्तित्वमाह—अनादित्वेन इति। आत्मा ह्यविद्याव्यतिरिक्तः; तस्यास्तस्माद्भेदश्च त्वयैव साध्यत इति भावः। प्राग्वत् साध्यविशेषणं शङ्कते—स इति। विभाग इह भेदः। तथैव मिथ्यात्वविशेषणवैयर्थ्यव्याप्तिभङ्गादिकं च व्यनक्ति—जन्म इति। प्रतिबद्धः

व्याप्य इत्यर्थः । सर्वोपप्लावकमनिष्टान्तरमाह—**अविद्याया** इति । हिः प्रसङ्गस्य दुस्तरत्वप्रसिद्ध्यर्थः । एवकारः स्वपरप्रतिक्षिप्तचार्वाकादिमतोत्थानं व्यनक्ति ।

किं च धीस्ते खपुष्पादेर्भिन्नाभिन्नाथ वा भवेत् ।
भेदेऽसौ बाधितो हेतुरभेदे तुच्छतादयः ॥ ४७६ ॥

तृतीयमपि कल्पं निरस्यति—**अबाधित** इति । ननु दृश्यभेदेऽपि दर्शनैक्यं दृष्टमिष्टं च; '**छेद्यभेदात्**' इत्यादि चात्रासाधकमयुक्तं च; एकेन छेदनव्यापारेण अनेकेषु छिन्नत्वदर्शनात् । मैवम्; दृश्यभेदसमर्थनन्यायेनाबाधितप्रतिपत्तिसिद्धतया दर्शनभेदोऽपि सिध्यत्येवेति तात्पर्यात् दृष्टान्तोक्तेश्च । घटाद्यवच्छिन्नाकाशैक्यदृष्टान्तवादिनां विरुद्धदृष्टान्तसंभवख्यापनपरत्वादिति केचित् । न्यायसुदर्शनोक्तं तु ब्रूमः—'दृश्यभेदो दृशिकर्मत्वाकारेण भेदः; यदि सर्वत्र एकैव दृशिः; तर्हि दृष्टादृष्टविभागो न स्यात्; सन्ति हि सर्वज्ञेतरदृशीनां प्रतिनियता हि दृश्यभेदाः । एवं छेद्यभेदोऽपि छिदिकर्मत्वाकारेण भेदः । एकेन छेदनेन यन्न छिन्नं तस्य पूर्वच्छिन्नाद्भिन्नत्वेन तद्विषयच्छेदनमपि पूर्वच्छेदनाद्भिन्नम् । तद्वदिहेति निदर्शनं ग्राह्यम् । प्रयोगश्च—विगीता दृशिः एतद्दृशिगोचरानालम्बिदृशेरन्या तद्गोचरानालम्बित्वात् घटवत् । व्यतिरेकतो वा यथा सैव दृशिरिति ।

"अथ वानुमितिर्मा भूत् प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ।
दृष्टादृष्टतया सिद्धैर्विषयैर्भिन्नता धियाम्" ॥ इति ।

यदपि नास्या दृशेर्दृशिस्वरूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशिधर्मत्वमिति च; तदपि स्वाभ्युगतैः प्रमाणसिद्धैर्नित्य-

त्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मैरुभयमनैकान्तिकम् । न च ते संवेदनमात्रम्; स्वरूपभेदात् । स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशनं हि संवेदनम्; स्वयंप्रकाशता तु स्वसत्तयैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता । प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यम् । सर्वकालवर्तमानत्वं हि नित्यत्वम् । एकत्वमेकसङ्ख्यावच्छेद इति । तेषां जडत्वाद्यभावरूपतायामपि तथाभूतैरपि चैतन्यधर्मभूतैस्तैरनैकान्त्यमपरिहार्यम् । संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जडत्वादिप्रत्यनीकत्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत् तत्तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत् ॥

अथ स्वगतभेदनिरासाय पूर्वोक्तं केवलव्यतिरेकिणं केवलान्वयिनं च यदपि इत्यादिनानूद्य तदपि इत्यादिना दूषयति । दृशिस्वरूपाया इति हेतुपरम् ।

अनुभूतेर्दृश्यधर्माभावानुमानभङ्ग दृश्यधर्माणाम् अनुभूतिधर्मत्वाभावानुमानभङ्गश्च

नित्यत्वादिधर्मपरित्यागेऽपसिद्धान्तो बाधश्च स्यादित्यभिप्रायेण स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैः इत्युक्तम् । अत्र व्यतिरेकिणोऽसाधारणानैकान्तिकत्वमन्वयिनस्साधारणानैकान्तिकत्वं च विभजनीयम् । नित्यत्वादिधर्माणां च धर्मान्तराभ्युपगमेऽनवस्था स्यात् । परिहारार्थं च क्वचिन्निर्धर्मकत्वे ग्राह्ये वरं नित्यत्वादेरेव तथात्वस्वीकरणम् ।

मूलच्छेदोज्झितेऽप्यत्र सोढा चेदनवस्थितिः ।
सधर्मकत्वे सर्वेषां भातत्वाद्यैस्तथा न किम् ॥ ४७७ ॥

निर्धर्मकत्वधर्मे च नित्यत्वादेर्विशेषणे ।
अनुभूतेः सधर्मत्वमयत्नादेव सेत्स्यति ॥ ४७८ ॥

अतो नित्यत्वादावन्यत्र वा क्वचिदाश्रयविशेषसद्भावेऽपि धर्मानाश्रयतया सपक्षे दृशित्वादिति हेतुरवर्तमानोऽसाधारणोऽनैकान्तिकः। अत्र हेतुसाध्यधर्मसदसद्भावयोः स्ववचनविरोधबाधादिकमपि द्रष्टव्यम्। बाधितस्यापि व्याप्तिभङ्गादनैकान्तिकोक्तिरिति केचित्। दृश्यत्वादित्यत्र तु, किं नित्यत्वादयो धर्माः पक्षीकृताः उत न? आद्ये स्वाभ्युपगमादिविरोधः। द्वितीये विपक्षेषु तेषु वृत्तिरिति। ननु संवित्स्वरूपमेव नित्यत्वादिशब्दैरभिलप्यते; अतो व्यतिरेकिणि सपक्षः अन्वयिनि विपक्षश्च नास्तीत्यत्राह—**न च** इति। अत्र विरोधगर्भं हेतुमाह—**स्वरूप** इति। धर्मिस्वरूपाद्धर्मान्तरस्वरूपाच्च भेदादित्यर्थः।

स्वरूपे सम्मते यत्र विवादी प्रतिवर्तते।
स्वरूपादधिको धर्मस्तत्र सर्वत्र दुस्त्यजः॥ ४७९॥

"**वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनात्**" इति प्रागुक्तमिह प्रतिसन्धेयम्। हेतुव्यावृत्तिसिद्धयै धर्मिस्वरूपं तावदाह—**स्वसत्तया** इति। दीपादिवत्स्वजन्यज्ञानमनपेक्ष्येत्येवकारार्थः। धर्मेषु धर्मितादात्म्यशङ्कातिरेकात् स्वयंप्रकाशत्वम् पूर्वं विविङ्क्ते—**स्वयम्** इति। एवकारः स्वगोचरज्ञाननैरपेक्ष्यार्थः। अतिप्रसङ्गनिरासाय **स्वाश्रयग्रहणम्**। ननु प्राकट्यं पूर्वपक्षिणा निरस्तं न वास्माभिः क्वचित्प्रतिसमाहितम्; तदिह ग्रन्थद्वयोक्तो विषये विषयिणि च कः प्रकाशशब्दार्थः इत्यत्राह—**प्रकाश** इति। अप्रकाशमानस्य कस्यापि सत्तैव न सिध्येदित्यभिप्रायेण **अशेषशब्दः**। **व्यवहारानुगुण्यम्** इह व्यव[1]जिहीर्षाद्यतिरिक्तो व्यवहारहेतुविशेषः; उत्पन्ने हि ज्ञाने विषयस्य विषयिणश्च ज्ञानानुत्पत्तिरूपमपि व्यवहारानर्हत्वं निवर्तते। अनेनैव ग्रन्थेन परोक्तं

१. व्यवजिहीर्षातिरिक्त पा. (सु)

प्राकट्यमङ्गीकृतमिति केचित्; प्रमेयान्तरविरोधाभावात्। ज्ञानस्य तदनुमेयत्वानङ्गीकारस्तु विशेषः। कालव्यतिरिक्तानुगतं संविदि नित्यत्वमाह—सर्वं इति। अशेषनित्यानुगतं कालानवच्छिन्नत्वं प्रागुक्तम्। एकं ब्रह्मेति साधयता परेण न हि मुख्यत्वान्यत्वादिकं साध्यते; अपितु आत्मद्वित्वादिव्यावर्तकं किञ्चित्। तच्च मतभेदेन गुणपदार्थो वा अतिरिक्तपदार्थो वा, गुणैकत्वं नायनधोविशेषोपस्थाप्यतदितरसमुच्चयराहित्यं वा, अन्यद्वा किमपि स्वरूपातिरिक्तं नानात्वशङ्कानिरासकमेष्टव्यमित्यभिप्रायेणाह—एकत्वम् इति। एकसङ्ख्यावच्छेदः एकसङ्ख्यारूपो व्यावर्तकधर्म इत्यर्थः। एकमिति सङ्ख्याया द्व्यादिभ्यो व्यावृत्तिर्वा। प्रकारज्ञानत्वादिधर्मान्तरप्रदर्शनार्थं इतिशब्दः। इति स्वरूपभेदादित्यन्वयः। भावाद्वैतपक्षेणातद्व्यावृत्तिरूपधर्मत्वमाशङ्क्याह—तेषाम् इति। तथाभूतैरपि इति। अभावरूपैरपीत्यर्थः। एतेन तेषां निर्धर्मकत्वं सूच्यते। ततश्च व्यतिरेकिणः स्ववृत्तिशून्यसपक्षवत्त्वादनैकान्त्यम्। चैतन्यधर्मभूतैः इति अन्वयिनोऽनैकान्त्यार्थम्। सर्वधर्मशून्ययत्वपक्षे दोषमाह—संविदि इति। यथा शौक्ल्यादौ स्वरूपे कार्ष्ण्यादिसंशयानर्हतया ततो भेदः तथा संविदि दुर्वचमित्यभिप्रायवान् तु शब्दः। किमपि नोक्तं भवेत् प्रतिवाद्यनभिमतं पदान्तरैरनुक्तं च किञ्चिन्नोक्तं स्यात्। ततश्च सिद्धसाधनत्वपौनरुक्त्यादिप्रसङ्ग इति भावः।

अपि च संवित्सिध्यति वा न वा। सिध्यति चेत्, सधर्मता स्यात्। न चेत् तुच्छता; गगनकुसुमादिवत्। सिद्धिरेव संविदिति चेत्, कस्य कं प्रति इति वक्तव्यम्। यदि न कस्यचित् कंचित्प्रति सा तर्हि न सिद्धिः; सिद्धिर्हि पुत्रत्वमिव कस्यचित्कंचित्प्रति भवति।

आत्मन इति चेत्, कोऽयमात्मा। ननु संविदेवेत्युक्तम्; सत्यमुक्तम्; दुरुक्तं तु तत्। तथाहि—कस्यचित्पुरुषस्य किंचिदर्थजातं प्रति सिद्धि-रूपतया तत्सम्बन्धिनी सा संवित् स्वयं कथमिवात्मभावमनुभवेत् ॥

तिष्ठन्तु नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादयः; स्वरूपप्रकाशमात्रेणापि सधर्मकत्व-सिद्धिं वक्तुमाह—**अपिच** इति स्वतः परतो वेति विचारं त्यक्त्वा सिद्धि-
संविदः सधर्मकत्वम् मात्रं विकल्पयति—**संवित्** इति। **सिध्यति** प्रकाशत इत्यर्थः। पूर्वत्रेदमनुमानद्वयं बाधितविषयमित्यभिप्रायेणाह—**सिध्यति चेत्** इति। **सधर्मता** सिद्धि[1]रूपधर्मेण तत्साधकप्रमाणोपनीतैः प्रत्यक्षत्वादिभिरिति शेषः।

घटो घटत्वान्निर्धर्मा दृश्यत्वात्तच्च तत्र न।
इत्यादिवदिमौ हेतू हास्याविति च सूच्यते ॥ ४८० ॥

उत्तरत्र व्यतिरेकिण आश्रयासिद्धिम् अन्वयिनः साध्यप्रतियोगिनिरूप-णासिद्धिं चाभिप्रेत्याह—**न चेत्** इति। स्वतोऽन्यतो वा भानाभावाद्धि खसूनादे-स्तुच्छतां ब्रवीषीति निदर्शयति—**गगन** इति। अत्र गमनं गच्छति वा नवा, वचनं वक्ति वा न वा इत्यादिवज्जात्युत्तरत्वं मन्वानेन सधर्मकत्वं तुच्छत्वं च परि[2]जि-हीर्षता परेणोक्तं शङ्कते **सिद्धिः** इति। एवकारः सिद्धेः किं सिद्ध्यन्तरेणेति द्योतनार्थः। तथापि सविशेषत्वं दुस्त्यजमित्यभिप्रायेण पृच्छति—**कस्य** इति। साश्रयत्वं सविषत्वं च धर्मिग्राहकसिद्धं नास्तीति वक्तुं न शक्यमिति भावः। उभयपरित्यागेन प्रत्युक्तिं शङ्कते—**यदि** इति। तत्र स्वरूपस्यापि त्यागं

१. रूपेण धर्मेण पा. (सु.)   २. जिहीर्षुणा. पा. (घ)

प्रसञ्जयति—**सा** इति। उक्तं निदर्शनेन स्थापयति—**सिद्धिर्हि** इति। यथाव्युत्पत्ति सिद्धिशब्दार्थः सङ्ग्राह्यः, अन्यथातिप्रसङ्गादित्याशयः। प्रत्यगात्मनः प्रत्यगात्मानं प्रति सिद्धिरियमिति परोक्तमनुवक्ति—**आत्मन** इति। आवृत्त्या षष्ठी चतुर्थी वात्र योज्या; षष्ठ्या एव वा सामान्यमुखेन संबन्धद्वयपरत्वम्। परपक्षे ब्रह्मणो बोद्धृत्वाभावात्संविन्मात्रस्य तस्य प्रकाशफलित्वाभावेन स्वस्मै भासमानत्वाभावाच्च **आत्मन** इत्युक्तिरयुक्तेत्याक्षिपति—**क** इति। अयंशब्देन सिद्धिप्रतिसंबन्धितया प्रत्यग्रूपत्वं सूच्यते। ईदृशात्मलक्षणमहमर्थस्यैव न तु त्वदिष्टस्य चिन्मात्रस्येति भावः। अज्ञाताभिप्रायः प्रश्नभ्रान्त्या पूर्वपक्षोक्तमुद्गृह्णाति—**ननु** इति। एवकारो भेदमिथ्यात्वाभिमानादाश्रयाश्रयिभावव्युदासार्थः। संविदात्मत्वं निराचिकीर्षुः तदुक्तिमात्रमभ्युपगच्छति—**सत्यम्** इति। तत्प्रतिपाद्ये तु अर्धाङ्गीकारोऽपि नेत्याह—**दुरुक्तम्** इति। तुः वचनदोषमात्रव्युदासार्थः। **कस्य कं प्रति** इति प्राक्सूचितेन विरोधेन दुरुक्ततां विवृणोति—**तथाहि** इति। निर्विशेषस्यैकस्यैव निर्विकल्पकेऽप्यसिद्धेस्तत्रापि विशिष्टानेकस्फुरणव्यञ्जनाय जातशब्दः। तत्संम्बन्धिनी विषयाश्रयवतीत्यर्थः। अहमर्थस्वरूपसंविद्व्यवच्छेदार्थं सा इत्युक्तम्। स्वस्य स्वाश्रयत्वविरोधव्यक्त्यै स्वयं शब्दः॥

एतदुक्तं भवति—अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुण्यापादनस्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभवितुरात्मनो धर्मविशेषः घटमहं जानामि, इममर्थमवगच्छामि, पटमहं संवेद्मीति सर्वेषामात्मसाक्षिकः प्रसिद्धः। एतत्स्वभावतया हि तस्याः स्वयम्प्रकाशता भवताप्युपपादिता। अस्य सकर्मकस्य कर्तृधर्मविशेषस्य कर्मत्ववत्कर्तृत्वमपि दुर्घटमिति। तथाहि—अस्य कर्तुः

स्थिरत्वं कर्तृधर्मस्य संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादेरिव उत्पत्तिस्थितिनिरोधाश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते। कर्तृस्थैर्यं तावत् स एवायमर्थः पूर्वं मयानुभूत इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धम्। अहं जानामि, अहमज्ञासिषम्, ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं नष्टमिति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति कुतस्तदैक्यम्। एवं क्षणभङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्वेद्युर्दृष्टमपरेद्युरिदमहमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञा च न घटते; अन्येनानुभूतस्य न ह्यन्येन प्रत्यभिज्ञानसम्भवः॥

ननु आत्मनः स्वयम्प्रकाशत्वमिच्छतां सर्वेषामात्मसंवित्त्वयोर्न विरोधः; सिद्धिरूपतयेत्यत्र च उत्पत्तिरूपत्वविवक्षायामनन्वयः; ज्ञप्तिरूपत्वे विवक्षितेऽपि

संविदात्मत्वनिरास·

तस्याः किं विषयाश्रयसंबन्धनियमे प्रमाणम्? वृत्तिज्ञानस्य तन्नियमसद्भावेऽपि ततोऽन्यस्यां संविदि त्वदुक्तात्मस्वरूपवन्मा भूत्तद्योगः; आत्मधियोरैक्ये प्रतिक्षेप्ये विषयग्रहणं च व्यर्थमित्यत्राह—एतत् इति। अयं भावः—अस्मन्मते हि प्रसिद्धस्याहंशब्दार्थस्य प्रसिद्धज्ञानादन्यस्यैव स्वधर्मवत्स्वस्वापेक्षया प्रकाशत्वरूपं संवित्त्वं स्वयञ्ज्योतिष्ट्वादिश्रुत्यनुसारात् स्वीकृतमिति न विरोधः। त्वया तु प्रसिद्धायाः संविदः प्रतीतिविरुद्धमात्मत्वं साध्यते।

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन सम्मता।
संवित्सैव हि नः सिद्धा वेदान्तोक्तिप्रमाणतः॥

इति निष्कर्षात्। अत एवास्मन्मते धर्मधर्मिज्ञानभेदवत्त्वन्मते वृत्तिज्ञानस्वरूपसंविद्भेदक्लृप्तिश्चायुक्ता। लोके च ज्ञानसंविदादिशब्दाः पर्यायाः पठ्यन्ते; उपलम्भश्च तथैव। अतः साङ्ख्यस्य पृथक्पाठोऽनादरणीयः। विषयवत्याः संविद

आत्मधर्मत्वं च सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धम्। संविदः स्वयम्प्रकाशत्वं च साधयता त्वयापि विषयाश्रयसम्बन्धिस्वभावतया हेतुरुक्तः; कर्मोपादानं च कर्त्रैक्यव्याहते-र्दृष्टान्तार्थं तन्मुखेनप्रतिबन्ध्यर्थं सम्बन्धिशब्दत्वव्यक्त्यै च; सविषयत्वादेव निर्विष-यादात्मस्वरूपाद्विवेकार्थं च। धर्मधर्मिभावसिद्ध्या संविदात्मनोरैक्यं दुर्घटमित्युक्तम्; तदेव धर्मान्तरैरपि व्यनक्ति—**तथा हि** इति। आत्मत्वादिनित्यधर्मव्यवच्छे-दाय **संवेदनाख्यस्य** इत्युक्तम्। न ह्यसौ समाख्या पारिभाषिकीति भावः। **सुखदुःखादेरिव** इति। अत्र स्वमते सुखादेर्धीविशेषतया प्रकाशरूपावस्थाया अस्थिरत्वे सुखाद्यवस्थादृष्टान्तः। परमते च अन्तःकरणधर्माः सुखदुःखादयः। उक्तयोः स्थिरत्वास्थिरत्वयोः प्रथमस्य वैनाशिकेतरसर्वसंमन्तव्यत्वमाह—**कर्तृस्थैर्यं तावत्** इति। **स एवायम्** इति दृष्टान्तार्थम्। **पूर्वम्** इत्यनेन सुषुप्तेः पूर्वमि-त्यपि भाव्यम्। वक्ष्यति च—"स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः" इति। **मयानुभूतः** इति तु संवित्संततेराधारत्वेन स्वात्मानुवृत्तिप्रत्यक्षोक्तिः। द्विती-यस्य च दुरपह्नवत्वमुदाहरणैर्विवृणोति—**अहम्** इति। **जानामि** इत्यनेन संविदुत्पत्तिस्थित्योः प्रदर्शनम्; पूर्वमेतज्ज्ञानरहितोऽहमिदानीमेतज्ज्ञानवानिति ता-त्पर्यम्। सोऽयमिति बाह्यार्थवत्सोऽहमित्यान्तरार्थेऽपि प्रत्यभिज्ञायामिह ज्ञान-रूपातीताकारविशेषप्रत्यक्षविशेषविषय एवेत्याह—**अहमज्ञासिषम्** इति। साक्षा-देव धीप्रध्वंसप्रत्यक्षमाह—**ज्ञातुः** इति। ज्ञानस्य पूर्वकाले सम्प्रतिपत्त्यर्थं **एव-कारः**; विरुद्धधर्माध्यास इत्यर्थः।

आत्मा कर्ता च भोक्ता च स्थिरश्च स्थापयिष्यते।
सुखादिवदनित्या तदन्या धीः स कथं भवेत्॥ इति।

कर्तृस्थैर्ये प्रत्यभिज्ञा प्रमाणीकृता; संविदस्तदैक्यं च दुर्घटमिति स्थापितम्।

अथ संविदात्मत्वे नश्वरत्वानश्वरत्वविकल्पेन पूर्वत्र सौगतानामिव प्रत्यभिज्ञाविरोधमाह—**एवम्** इति । यद्वा अर्थान्तरवत्प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेन स्थैर्यमुक्तम्; अथ तदाधारतया चोच्यते। धीसन्ततेरात्मतायां, बोध्ये बोद्धरि च भ्रान्तिरूपापि प्रत्यभिज्ञा स्मृतिमात्रं च न स्यादिति वक्ष्यामः । अत एव ज्वालाप्रत्यभिज्ञावदन्यथासिद्धिवचनमिहानर्थकमित्यभिप्रायेण आह—**दृष्टम्** इति । अत्र 'प्रति' इत्यध्याहार्यम् । पूर्वेद्युर्दृष्टमिदमपरेद्युरदर्शमिति वान्वयः । व्याघातप्रसङ्गेन सह प्रसङ्गान्तरसमुच्चयार्थः चकारः । अथ वा, मया पूर्वेद्युर्दृष्टम् इत्यत्र स्वप्रत्यभिज्ञार्थमेव पृथग्वाक्यम् । **न घटत** इत्युक्तम्; तदेव 'अनस्मृतेश्च' इति सूत्रतात्पर्येण स्थापयति—**अन्येन** इति ॥

किं चानुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्या नित्यत्वेऽपि प्रतिसन्धानासम्भवः तदवस्थः; प्रतिसन्धानं हि पूर्वापरकालस्थायिनमनुभवितारमुपस्थापयति नानुभूतिमात्रम् । अहमेवेदं पूर्वमप्यन्वभूवमिति । भवतोऽप्यनुभूतेर्न ह्यनुभवितृत्वमिष्टम् । अनुभूतिरनुभूतिमात्रमेव । संविन्नाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वात्यन्तानुपलब्धेर्न सम्भवतीत्युक्तम् । उभयाभ्युपेता संविदेवात्मेत्युपलब्धिपराहतम् । अनुभूतिमात्रमेव परमार्थ इति निष्कर्षकहेत्वाभासाश्च निराकृताः ॥

मा भूदनित्यस्य घटादिप्रकाशस्य नित्यात्मतादात्म्यम्; निर्धूतनिखिलावच्छेदा तु संवित् आत्मा स्यादित्यत्र प्रमाणाभावात् प्रागेव दत्तोत्तरत्वेऽपि, आसन्नतरोक्तप्रसङ्गेनापि दोषसाम्यं विवक्षुराह—**किञ्च** इति । प्रतिसन्धानमिह प्रत्यभिज्ञामात्रम्; पूर्वापरज्ञानानामेकाश्रयधीर्वा ।

संविदःस्थिरत्वेपि आत्मत्वानुपपत्तिः

असम्भवं विवृणोति—**प्रतिसन्धानम्** इति। कालद्वयवृत्तेः प्रकाशस्य प्रतिसन्धातृत्वं युक्तमित्यत्राह—**नानुभूतिमात्रम्** इति। ज्ञातृत्वाभावे प्रकाशस्यापि कालद्वयवृत्तिर्निष्फलेति भावः। ज्ञातुः स्थिरत्वसाधकं प्रतिसन्धानस्वरूपमाह—**अहम्** इति। **एवकार** आश्रयभेदशङ्कानिरासार्थः। अविद्यावैभवाद्भ्रान्त्या प्रतिसन्धातृत्वं स्यादित्यत्राह—**भवत** इति। भ्रान्तिरपि ज्ञातुरेव स्यात्। यदि कश्चिदहमर्थं त्यक्त्वानुभूतेरेवानुभवितृत्त्वमिच्छेत् तत्राप्याह—**अनुभूतिः** इति; न हि केनचित्स्वीकृतमित्येतावता सर्वलोकप्रत्यक्षविरुद्धं सिध्येदित्याकूतम्। एवं प्रसिद्धसंविदो विषयाश्रयशून्यत्वं तादृशसंविदन्तरं वा न स्वीकृत्य तत्र नित्ये निर्विशेषे ज्ञातृत्वकल्पनं निरस्तम्। तत्कल्पनाधिष्ठानं च निरस्तमित्याह—**संवित्** इति। ननु त्वन्मतेऽहमर्थः आत्मा, स नित्यः, स्वप्रकाशः; तद्धर्मभूता धीरपि तथा; ततो नित्यधीद्वयाङ्गीकारगौरवं स्यात्। अस्मदुक्ते हि लाघवमित्यत्राह—**उभय** इति। अयं भावः—क्लृप्तौ हि गौरवं दोषः, न तूपलम्भे; अन्यथा माध्यमिकमतेऽत्यन्तलाघवं स्यात्। संविद उपलब्धत्वादेव हि त्वयापि तन्मतनिरासः। अत्र च स्थिरस्य ज्ञातुरहमर्थस्यात्मत्वमुपलम्भादिसिद्धं दुस्त्यजम्; तद्धर्मभूताया धियश्च नित्यत्वं न क्लृप्तम्; श्रुत्यादिसिद्धं तु न त्यक्तम्। न चात्रोपलम्भविरोधः, स्वरूपतोऽवस्थाभेदैश्च नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थापनात्। तदिहानहमर्थभूतां संविदमात्मतया निष्कृष्याहमर्थत्याग उपलब्धिविरुद्ध इति। अस्त्वेवम् अस्मन्मतेऽपि शुद्धायामेवानुभूतौ तत्त्वतो भ्रान्त्या च निर्विषयत्वसविषयत्वादिविरोधशान्तिः; उपलब्धमपि नभस्स्थलमलिनादिवद्युक्तिविरुद्धं त्याज्यमित्यत्राह—**अनुभूतिमात्रम्** इति। मात्रचा विषयाश्रयवर्गस्य अवधारणेन स्वगतविशेषाणां च व्युदासः। **निष्कर्षकहेत्वाभासाः** दृशित्वदृश्यत्वादयः। **निराकृता** इति। अत्र सामान्यतो विशेषतश्चेति भाव्यम्। अत्र परेण विषयेषु

घटत्वादिरहितं सन्मात्रम् विषयिणि च कर्मकर्तृक्रियात्वरहितं प्रकाशमात्रमात्मेति यत् प्रलपितं तत् प्रत्युक्तम् ॥

ननु चाहं जानामीत्यस्मत्प्रत्यये योऽनिदमंशः प्रकाशैकरसः चित्पदार्थः स आत्मा; तस्मिंस्तद्बलनिर्भासिततया युष्मदर्थलक्षणः अहं जानामि इति सिध्यन्नहमर्थश्चिन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थ एव। नैतदेवम्; अहं जानामीति धर्मधर्मितया प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधादेव। किं च—

अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत्।
अहंबुद्ध्या परागर्थात्प्रत्यगर्थो हि भिद्यते ॥

निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभास्वराट्।
भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥

अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति।
अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥

मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता।
इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ॥

स्वसम्बन्धितया ह्यस्याः सत्ता विज्ञप्तितादि च।
स्वसम्बन्धवियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिध्यति ॥

छेत्तुश्छेद्यस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धिवत्।
अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् ॥

'विज्ञातारमरे केन' 'जानात्ये' वेति च श्रुतिः ।
'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ' इति च स्मृतिः ॥

'नात्माश्रुते' रित्यारभ्य सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति ।
'ज्ञोऽत एवे' त्यतो नात्मा ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितम् ॥

[1]अथ तु ज्ञातरि प्रत्यगर्थे अहन्त्वादिकं त्यक्त्वा तत्रत्यं प्रकाशमात्रमात्मेति प्रत्यवतिष्ठते—**ननु च** इति । **अस्मत्प्रत्यये**—अस्मदर्थस्वरूपस्फुरणे । **अनिदमंशः** प्रत्यग्रूप इत्यर्थः । तत्र स्वयम्प्रकाशत्वं हेतुमाह—**प्रकाशैकरस** इति । तत्रापि धीत्वं हेतुरुच्यते **चित्पदार्थ** इति । **स आत्मा** प्रत्यक्त्वादात्मेत्यर्थः । एवं प्रकाशांशस्य आत्मत्वे परमसाध्ये क्रमाद्व्यतिरेकित्रयं प्रयुक्तम् । ज्ञातुरनात्मत्वे तथान्वयित्रयमाह—**तस्मिन्** इति । चिन्मात्रातिरेकित्वाद्धीबलनिर्भासितत्वम् तदेव युष्मदर्थलक्षणोपेतत्वम्; तत एव युष्मदर्थः प्रत्यक्त्वरहित इत्यर्थः । ततः सोऽनात्मेति [2]वा वाक्यशेषः; अहन्तया प्रत्यक्त्वं न शङ्कनीयमित्यवधारणाभिप्रायः । एवं वा—**अहं जानामि इत्यत्र अस्मत्प्रत्यये**; उत्तमपुरुषोपात्तज्ञातृविषयायां धातूपात्तायां ज्ञप्तावित्यर्थः । शेषं प्राग्वत् । उभयमपि निरस्यति—**नैतत्** इति । अहमर्थस्यैव प्रत्यक्त्वमात्मत्वं च; तद्धर्मतया सिध्यतः प्रकाशस्य तु परस्मा एव भासमानत्वान्नोभयमिति विपरीतप्रकारव्यवच्छेदार्थः **एवं** शब्दः । वैपरीत्यं विवृणोति—

अहमर्थस्य आनात्मत्वनिराकरणम्

---

१. "अथ तु ज्ञातरि—प्रकाशमात्रम्" इति पङ्क्तिः (क) कोशे न.

२. 'वा' इति (क) कोशे न

जानामि इति। अहमर्थस्वरूपप्रकाशश्चेदात्मेत्युच्यते स तर्हि तद्धर्मः; धातूपात्तश्चेत्, इच्छाद्वेषादिधात्वन्तरार्थवदात्मस्वरूपादन्यः प्रसिद्धः। **एवकारो** दत्तोत्तरत्वद्योतकः। **उपलब्धिपराहतम्** इति ह्युक्तम्। अत्र धीत्वात्स्वप्रकाशत्वसाधनं सिद्धसाध्यम; आश्रयनियमादिविशेषस्तु प्रागेवोक्तः। स्वप्रकाशतया प्रत्युक्तं साधनं बाधितम्; तत आत्मत्वं किं पुनः। अहमर्थे चित्पदार्थान्यत्वं सामान्यतश्चेदसिद्धमिति वक्ष्यते; विशेषतश्चेदप्रयोजकम्; चिदन्तरे चिद्विशेषान्यत्वात्। अतो जडत्वपराक्त्वे चासिद्धे; साध्यरूपं च त्रयं बाधितम्; संविद आत्मत्वं च प्रत्यक्त्वज्ञातृत्वप्रकाशत्वादिना विकल्प्य यथायथं बाधापसिद्धान्तसिद्धसाधनत्वादीनि वाच्यानि। एवमहमर्थस्य अनात्मत्वेऽपि विकल्पानुपपत्तिरिति भावः।

आत्मनोऽहमर्थादन्यत्वेऽहमर्थादन्यस्यात्मत्वे च साध्येऽनिष्टान्तराणि विवक्षुराह—**किं च** इति। **अहमर्थः** अहंशब्दवाच्यः, अहन्त्वविशिष्टो वा। प्रतोपमञ्चन्प्रत्यङ्, तस्य भावः **प्रत्यक्त्वम्**; स्वतोऽन्यतो वा स्वस्मै भासमानत्वमित्यर्थः। योऽसावहमिति व्यवह्रियते, तस्य सामान्यतः स्वपरात्मसाधारणतया परस्मै भासमानेऽप्यहंशब्दानुवृत्तिः; योऽसावहमिति व्यवह्रियते, स एव हि स्वस्मै भाति। तदन्यस्तु बोधोऽपि स्वयम्प्रभोऽपि परस्मा एव भायादिति पराङेव; अतोऽहमर्थे पराक्त्वं तदन्यस्मिन्प्रत्यक्त्वं चासिद्धम। यत्र तु ते स्तः तत्रैव ताभ्यां तत्साध्य सिध्येदिति त्वदिष्टविरुद्धमापन्नमिति भावः। रक्तारक्तादिवदहन्त्वपराक्त्वयोः विरोधं धीभेदेन व्यनक्ति—**अहं बुद्ध्या** इति। **परागर्थात्** परस्मा एव भासमानादित्यर्थः। आत्मभेदमते तु प्रत्यगर्थान्तरादपि प्रातिस्विकाहंबुद्ध्या भेदसिद्धिः। बद्धमुक्तावस्थयोरात्मनोरहंशब्देनाम्नानादागमबाधश्चात्र

सिद्ध इति भावः । मुमुक्षुप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या स्वेष्टबाधं चाह—**निरस्त** इति । विशेषणत्रयेण तत्तच्छास्त्रार्थस्मारणम्; दुःखनिवृत्तिः आनन्दावाप्तिः अकर्मवश्यावस्था च स्वार्थाः स्वीक्रियन्ते । मुक्तौ तु स्वनाशं विदुषः तदुद्देशप्रवृत्त्ययोगान्मोक्षशास्त्रस्याधिकारिविरहेणाप्रामाण्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह—**अहमर्थ** इति । अन्यथापि प्रवृत्त्युपपत्तिमाशङ्क्याह **मयि** इति । खादेरिव स्वान्यस्य स्थितिर्हि स्वनाशार्थप्रवृत्तिहेतुर्न स्यात् । स्ववधः कथम्? इत्थम्—स हि धर्मबुद्धया चेत् अनश्वराहमर्थभोगार्थः । अविवेकिनां तु संसारमोचकानां यत् अहमर्थस्यैवासह्यदुःखनिवृत्तिमात्रार्थः । न चेह तथा; अहम आत्मत्वानभ्युपगमात्, आत्मानमधिकृत्यैव मोक्षोपदेशादिप्रवृत्तेः । यत्तु प्रागुक्तं कर्तुर्देहाद्भोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्धमिति, तदयुक्तम्; देहस्य क्रियावत्त्वेऽपि स्वधीपूर्वं प्रवृत्तिलक्षणमिति कर्तृत्वायोगात् । तदपेक्षया 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति स्थापनात् । इह त्वहङ्कारस्य कर्तृत्वे संसारोऽपि तस्यैव स्यात्, भोक्तृत्वं चात्मनस्त्वमेव प्रतिक्षिपसीत्यात्मनो बन्धमोक्षौ न स्याताम्; तथा च वृथा मुक्तिशास्त्रारम्भः । मुक्तावहमर्थनाशे धीस्थितिमन्वारुह्योक्तम्; सैव न स्यादित्याह—**स्वसंबन्धि** इति । ननु धर्मो धीश्चेतनैकान्तत्वम्, एकायुष्कत्वं वा; अतः परमते जातिवत् घटादिसंयोगरूपधर्मनाशे खादिवच्च स्वाश्रयाहमर्थनाशे तिष्ठेदित्यत्राह—**छेत्तुः** इति । आस्तामन्यत्; सकर्मकस्य धात्वर्थस्य कर्मकर्तृविरहे कथं सत्ता इति भावः । छेत्तुरित्यादि प्रदर्शनार्थम् । आदिशब्देन हि सकर्मकक्रियान्तरे व्याप्तिः प्रदर्श्यते । न ह्यत्र धर्म्यभावे धर्मसत्तायां किञ्चित्प्रमाणम्; ज्ञातुरभावे च कस्मै स्वात्मानमन्यद्वा प्रकाशयेत्? तदिहोक्तैः प्रमाणतर्कैः सिद्धं निगमनेन द्रढयति—**अतोऽहम्** इति । एतदेव मिथोऽनुगुणश्रुतिस्मृतिसूत्रस्वारस्येन संवादयति—**विज्ञातारम्** इत्यादिना श्लोकद्वयेन । **जानात्येव** इत्य-

वधारणेन मुक्तावपि ज्ञातृत्वं सूच्यते; अयोगव्यवच्छेदो ह्यत्र स्वरसः। अन्यप्रकरणत्वशङ्कानिरासार्थमात्मस्वरूपानुबन्धित्वेन मुक्तावप्यनुवृत्तिसम्भवार्थं च नात्मा इत्यादिकमुपात्तम्। अपिः सूत्रोक्तातिक्रमेऽपसिद्धान्तं सूचयति। अहमर्थस्यात्मत्वं निगमितं; ज्ञप्तेरनात्मत्वं तु निगम्यते—अत इति। प्रत्यक्षागमयुक्तिबलादित्यर्थः। ज्ञप्तिर्नात्मा; परस्मा एव भातत्वात् अनहन्त्वात् घटादिवत् इत्यादि प्रयोगाः प्रसङ्गाश्च द्रष्टव्याः॥

अहं प्रत्ययसिद्धो ह्यस्मदर्थः, युष्मत्प्रत्ययविषयो युष्मदर्थः; तत्राहं जानामीति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनं जननी मे वन्ध्येतिवद्व्याहतार्थं च। न चासौ ज्ञाताहमर्थोऽन्याधीनप्रकाशः; स्वयम्प्रकाशत्वात्। चैतन्यस्वभावता हि स्वयम्प्रकाशता। यः प्रकाशस्वभावः सोऽनन्याधीनप्रकाशः, दीपवत्। न हि दीपादेः स्वप्रभाबलनिर्भासितत्वेन अप्रकाशत्वमन्याधीनप्रकाशत्वं च। किं तर्हि दीपः प्रकाशस्वभावः स्वयमेव प्रकाशते अन्यानपि प्रकाशयति स्वप्रभया॥

यद्यपि स्वमते अस्मदर्थस्यैव युष्मदर्थत्वमात्मव्यक्तिभेदात्स्यात्; परमते च अहङ्कारभेदादहमर्थ एव त्वमर्थोऽपि; तथापि घटादिवत्प्रत्यक्त्वसामान्याभावलक्षणं

अहमर्थस्यानात्मत्वे स्ववचनविरोधोद्घाटनम्

युष्मदर्थत्वमिह व्याहतमित्यभिप्रायेण स्ववचनविरोधमाह—अहंप्रत्यय इत्यादिना वाक्यत्रयेण। अस्याप्रयोजकत्वं प्रत्येतुः प्रत्येतव्याद्व्यतिरेकेण प्रत्यक्त्वं च नैयायिकादयः प्राहुः। बाधितत्वं त्वात्र दर्शितम्।

किं च युष्मत्त्वमस्मत्त्वमप्यनात्मादिगोचरम् ।
परो बभाषे भग्नं तन्मानतः स्वमतादपि ॥ ४८३ ॥

प्रतियोगिविशेषाद्धि युष्मदस्मत्पदार्थता ।
चेतनस्यैव विख्याता न जन्यज्ञप्तिमात्रयोः ॥ ४८४ ॥

उन्मादादिव यद्युक्ता युष्मदुक्तिरचेतने ।
क्वचित्तत्तदधिष्ठातृपुंविशेषविवक्षया ॥ ४८५ ॥

ब्रह्मोपलक्षणत्वं च युष्मदर्थेऽपि मेनिरे ।
नातो [1]विषयनिर्देशेऽप्यस्मदर्थविशेषवान् ॥ ४८६ ॥

अथाहमर्थपराक्त्वसाधकतयोक्तस्यान्यत एव भातत्वस्यासिद्धिरप्यस्तीति साधयति—न च इति । न हि वेद्यत्वमात्रादनात्मत्वं सुवचम्; वित्तावपि प्रसङ्गात् । धर्मभूतज्ञाने दृष्टव्याप्तिकं हेतुमाह—स्वयम् इति । स्वधर्मवत्स्वयमपि प्रकाशरूपत्वादित्यर्थः । यद्वा—स्वयञ्ज्योतिष्ट्वेन श्रुतत्वादिति यावत् । ज्ञानत्वे सिद्धे अनन्याधीनस्वप्रकाशत्वं नियतमित्याह—चैतन्य इति । अत्र धूमवत्त्वमेव ह्यग्निमत्त्वमितिवत्सम्बन्धदार्ढ्यादुपचारः । यद्वा—अनन्याधीनस्वप्रकाशत्वे स्वयम्प्रकाशत्वहेतुः साध्याविशिष्ट इति शङ्कायां स्वयंप्रकाशत्वशब्देन ज्ञानत्वं विवक्षितमित्युच्यते । ज्ञानत्वस्वप्रकाशत्वयोर्व्याप्तिं व्यनक्ति—य इति । धर्मभूतज्ञानवदिति दृष्टांतोऽभिप्रेतः । अत्र दीपाद्युदाहरणं लोकबुद्ध्यनुसारेण सम्भावनामात्रस्थापनार्थम् ।

यद्वा—स्वयम्प्रकाशत्वात् स्वतस्सिद्धप्रकाशधर्मत्वात् । अत्र विशेष्य-

---

१. टि विषयतया निर्देशेऽपि अस्मदर्थाद्विशेषवान् वैलक्षण्यवान्, युष्मदर्थ इति शेष. ।

मेव हेतुः। हेत्वंशं पक्षस्थविशेषणं विवृणोति—**चैतन्य** इति। नन्वेवं ज्ञातृत्वात् इत्येव हेतुरुक्तः स्यात्। तथासत्यसाधारणानैकान्त्यम्; मैवम्। व्यतिरेकिणोऽनभिसंहितत्वात्। अन्वयोत्येव भाव्यम्। आत्मा स्वधर्मभूतज्ञाननिरपेक्षप्रकाशः स्वप्रकाशे स्वात्यन्तसजातीयनिरपेक्षवस्तुधर्मत्वादिति। अत्र व्याप्तिदृष्टान्तावाह—**य** इति। दीपोऽपि घटवत्प्रभातमोऽन्यत्वे सति [1]प्रभानुग्राह्यचक्षुर्ग्राह्यत्वात् प्रभाधीनप्रकाशः स्यादित्यत्राह—**नहि** इति। घटवद्दीपस्य यद्यभास्वररूपत्वं स्यात् ततो भास्वरद्रव्यसम्बन्धाधीनप्रकाशः स्यात्। न तदस्ति; अतो नोक्तशङ्केति भावः। ननु प्रभाश्रयस्यापि मण्यादेः प्रभाधीनप्रकाशत्ववद्दीपादेरप्यस्त्वित्यभिप्रायेण कथं प्रकाशत इत्याकाङ्क्षां दर्शयति—**किं तर्हि** इति। घटादेर्मण्यादिपार्थिवांशस्य च स्वयमभास्वरतया प्रभासापेक्षप्रकाशत्वम्; उद्भूतानभिभूतभास्वररूपस्य तु स्वभावात्तन्नैरपेक्ष्यं युक्तमित्याह—**दीप** इति। ननु भास्वरत्वं प्रभानैरपेक्ष्ये न प्रयोजकम्; किं तु प्रभात्वमेव। मैवम्; व्यभिचारादर्शनेऽप्यत्र व्याप्तिसङ्कोचेऽतिप्रसङ्गात्। प्रभात्वाभावेऽपि तमसि प्रभानैरपेक्ष्यदृष्टेश्च। ज्योतिष्ट्वाभावेऽपि तत्र तद्दृष्टिरस्तीति चेत्, सत्यम्; न हि वयं ज्योतिष्ट्वं व्यापकं ब्रूमः। प्रभात्वमप्येवमिति चेत् तर्हि लिङ्गं भवतु। न तु स्वनिवृत्त्या प्रभानैरपेक्ष्यं निवर्तते। न च दीपादेः प्रभाधीनप्रकाशत्वं दृष्टम्; येन प्रभातमोऽन्यतरनिष्ठतया व्याप्तिः संकोच्येत। तर्हि स्वप्रभावद्दीपोऽपि घटादीन्स्वयमेव प्रकाशयेदित्यत्राह—**अन्यान्** इति। असम्बद्धं कथं प्रकाशयेत्? यथादर्शनं व्यवस्थायां धर्मद्वारा सम्बन्धः प्रकाशनं चेति भावः॥

एतदुक्तं भवति—यथा एकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावति-

---

१. प्रभानुग्राह्येति स्वरूपकथनं न हेतुकोटिप्रविष्टम्।

ष्ठते। यद्यपि प्रभा प्रभावद्द्रव्यगुणभूता ; तथापि तेजोद्रव्यमेव, न शौक्ल्यादिवद्गुणः ; स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्तमानत्वात् रूपवत्त्वाच्च शौक्ल्यादिवैधर्म्यात् प्रकाशवत्त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव नार्थान्तरम्। प्रकाशवत्त्वं च स्वस्वरूपस्यान्येषां च प्रकाशकत्वात्। अस्यास्तु गुणत्वव्यवहारो नित्यतदाश्रयत्वतच्छेषत्वनिबन्धनः। न चाश्रयावयवा एव विशीर्णाः प्रचरन्तः प्रभेत्युच्यन्ते। मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गात्। दीपेऽप्यवयविप्रतिपत्तिः कदाचिदपि न स्यात्। न हि विशरणस्वभावावयवा दीपाश्चतुरङ्गुलमात्रं नियमेन पिण्डीभूता ऊर्ध्वमुद्गम्य ततः पश्चाद्युगपदेव तिर्यगूर्ध्वमधश्च एकरूपा विशीर्णाः प्रचरन्तीति शक्यं वक्तुम्। अतः सप्रभाका एव दीपाः प्रतिक्षणमुत्पन्ना विनश्यन्तीति पुष्कलकारणक्रमोपनिपातात् तद्विनाशे विनाशाच्चावगम्यते। प्रभायाः स्वाश्रयसमीपे प्रकाशाधिक्यमौष्ण्याधिक्यमित्याद्युपलब्धिव्यवस्थाप्यम्। अग्न्यादीनामौष्ण्यादिवत्। एवमात्मा चिद्रूप एव चैतन्यगुणक इति। चिद्रूपता हि स्वयंप्रकाशता॥

ज्ञानात्मनो धर्मधर्मिभावसमर्थनम्

ननु आत्मनस्तद्धर्मस्य च सत्तावान्तरजात्या सजातीयत्वे कथं धर्मधर्मित्वम्? न च दीपप्रभा निदर्शनम्; विशीर्णपूर्वदीपावयवरूपायाः प्रभाया उत्तरदीपधर्मत्वप्रसङ्गाभावात्; अवयवविशरणाभावे च दीपादेराशुतरविनाशित्वं न सिध्येत्; रजःपटलादिन्यायेन मूलमध्याग्रवैषम्यं च विशीर्णावयवत्वलिङ्गमित्यत्राह—एतत् इति। यथा इत्यस्योत्तरत्र एवम् इति प्रतिनिर्देशः। अवान्तरवैषम्येऽपि तेजस्त्वेन सजातीयत्वं स्थितमित्यभिप्रायेण एकमेव इत्युक्तम्। ननु प्रभाप्रभावतोर्धर्मधर्मिभावो भ्रान्तः; यदि

प्रभाया दीपादिगुणत्वम् तर्हि द्रव्यत्वं साजात्यं च न स्यादित्यत्राह—यद्यपि इति। द्रव्यत्वे कथं गुणत्वमित्यत्राह—शौक्ल्यादिवत् इति। अद्रव्यत्वलक्षणं गुणत्वं मा भूत्, आश्रितस्वभावत्वं तदस्तीति भावः। तद्द्रव्यत्वे किं प्रमाणमित्यत्राह—स्व इति। द्रव्याणां दण्डादीनां केशनखादीनां च संयोगत आश्रितानां तावत्, स्वाश्रयरहितप्रदेशेऽपि वृत्तिर्दृष्टा। प्रभायास्त्वयुतसिद्धाया अपि धर्मिदेशातिवृत्तिर्दृश्यते; अद्रव्याणां तु न तथा। तदत्रायुतसिद्ध्या दण्डादिभ्यो, धर्मिदेशातिवृत्त्या शौक्ल्यादिभ्यश्च, विशेष इति भावः॥

तथाप्यौष्ण्यवत्तेजोधर्मस्य द्रव्यत्वतेजस्त्वे न स्यातामित्यत्राह—प्रकाशवत्वात् इति; तिमिरनिरासकस्वभावादित्यर्थः। प्रकाशौपाधिकभास्वरूपत्वादिति च हार्दो हेतुः। भ्रान्तिशङ्काव्युदासार्थमवधारणं विवृणोति—नार्थान्तरम् इति। न हि प्रभाया मण्यादेरिवौपाधिकी भास्वरत्वधीरिति भावः। दीपधर्मस्य गुणान्तरस्येव प्रकाशवत्त्वं न स्यादित्यत्राह—प्रकाशवत्वम् इति। प्रकाशवत्त्वमिह तमोनिरासद्वारा मनुष्यादिचक्षुस्सहकारित्वम्। न चैतल्लिङ्गम्; दृश्यमानस्तु स्वभावविशेषः प्रदर्श्यते। उक्तं च पञ्चपादिकाविवरणकृता—'ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधिनोऽन्यदेवालोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधित्वसिद्धम्' इति। अद्रव्यनियतो गुणव्यपदेशः कथमिह स्यादित्यत्राह—अस्या इति। चोदितनिमित्तव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः। अयं भावः—गुणशब्दो हि दासादिष्वपि प्रयुज्यते; कर्मणि क्रियान्तरशेषभूते, सन्धिविग्रहादिष्वपि विवक्षान्तरेण; तद्वदिहापि द्रव्यत्वाविरुद्धनिमित्तविवक्षया गुणोक्तिरविरुद्धेति। विशरणपक्षं प्रतिक्षिपति—न च इति; तथानुपलम्भादिति भावः। कल्पने निर्बाधलोकदृष्ट्यानिष्टप्रसङ्गमाह—मणि इति; दीपादिवत् प्रतिक्षणविनाशप्रसङ्गादित्यर्थः। स्थिरत्वेन सर्वलोकविदितानां

प्रभाया द्रव्यत्वतेजस्त्वसमर्थनम्।

पुष्कलकारणक्रमाद्यनुपलम्भेऽपि क्षणिकत्वक्लृप्तावतिप्रसङ्ग इति भावः। मण्यादौ प्रत्यभिज्ञाविरोध उक्तः; दीपे त्वभिज्ञापि न स्यादित्याह दीप इति। अपिः पूर्वत्रात्र च प्रत्यक्षविरोधसाम्यद्योतकः। अवयविशब्दः परमतेन; स्वमते तु सङ्घातविशेषपरः। कदाचिदपि पूर्वोत्तरकालयोरिव मध्येऽपीत्यर्थः। योग्यस्य सत्यां सामग्र्यां कथमप्रतिपत्तिरित्यत्राह—न हि इति। संहतस्वभावत्वे विशरणस्य विशेषकारणमभिघातादिकं दृष्टम्; तदन्यक्लृप्तिश्च गुर्वी। विशरणस्य स्वभावत्वे तु पिण्डीभावादिहेतुरदृष्टः कल्प्यः। 'अग्नेरूर्ध्वज्वलनम्' इत्यादिभिरूर्ध्वगमनशीलतया प्रसिद्धानामेवाविशेषेण विष्वग्विशरणादिक्लृप्तिश्च गुरुतरेति भावः। तर्हि दीपस्य क्षणिकत्वे प्रमाणं न स्यादित्यत आह—अत इति; पक्षान्तरस्य गौरवहतत्वादित्यर्थः। पद्मकेसरादिविशिष्टवर्त्यादिसृष्टिप्रकारसाम्याभिप्रायेण सप्रभाका एव इत्युक्तम्। प्रतिक्षणमुत्पन्नाश्चेद्युगपदनेकदीपोपलम्भः स्यात् इत्यत्राह—विनश्यन्ति इति। अत्रापि प्रतिक्षणमिति योज्यम्। प्रतिक्षणोत्पत्तौ हेतुमाह—पुष्कल इति। उत्तरोत्तरक्षणेष्वपि दीपसामग्रीसम्पत्तेरित्यर्थः। विगीतः समुदायः दीपजनकः, विशिष्टवह्निवर्त्यादिसमुदायत्वात् आद्यवदिति प्रयोगः। प्रतिक्षणविनाशे लिङ्गमाह—तद्विनाशे विनाशात् इति। नात्र साध्याविशेषः। अयं ह्यत्र प्रयोगः—आद्यादिस्नेहवर्तिध्वंसः तज्जन्यदीपध्वंसशिरस्कः, विशिष्टस्नेहवर्तिध्वंसत्वात्; अन्तिमवत् इति। एवं दीपभेदानभ्युपगमे स्नेहनाशसन्धुक्षणादिभिः परिमाणभेदोऽपि दुश्शकनिर्वाहः। धारावाहिकधीभेदश्च। ध्वंसश्चात्र दीपतत्प्रभयोरनभिव्यक्तावस्थाविशेषः। सत्कार्यस्य द्रव्यस्य नित्यानुवृत्तेः। सा चावस्था अन्तिमदीपसामग्रीनाशपूर्विका दृष्टा; अतोऽभिघातादिव्यतिरिक्तविशरणहेतुक्लृप्ताविव नात्र गौरवम्। तत्समीकारं परिहरति—प्रभाया इति। आदिशब्देन बहुल-

त्वादिकं दूरे प्रकाशादिमत्त्वं च गृह्यते । उपलब्धानादरे अतिप्रसङ्गः ; अथादृष्टाराङ्कुचितप्रभोत्पत्तिः । एतदपि चोद्यमादिशब्दसङ्गृहीतम् उपलब्धिव्यवस्थाप्यम् इत्यनेनैव प्रत्युक्तम् । अथ वा स्वयंप्रकाशत्वात् इत्यादेर्भाष्यस्य प्रयासबहुलानुमानपरत्वादपि वरं श्रुत्यर्थोपक्षेपपरत्वम् । दृष्टान्तादिभिर्लोकदृष्ट्या तत्सम्भावनाप्रदर्शनं च । तथा च प्रदीपिकानुमितिपरत्वादपि श्रुत्यनुग्राहकपरत्वं युक्तमिति । न ह्युत्तरत्रानुमानवच्छ्रुतिरपि 'तथा च' इत्युदाह्रियते ; किं तु 'तथा हि' इति । अतः पूर्वोपक्षिप्तं श्रौतमेवार्थं लोकदृष्टिप्रदर्शितसम्भावनयोपसंहरति—एवम् इति । ननु संविदात्मनोर्भेदः पूर्वमुक्तः ; तत्कथमिहात्मनः चिद्रूपत्वोक्तिरित्यत्राह—चिद्रूपता इति । न स्वधर्मतादात्म्यमिहोच्यते ; किं तु तत्सजातीयत्वमिति ॥

तथा हि श्रुतयः—"स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" "विज्ञानघन एव" "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति" "न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते," "अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा" कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" "एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः," "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्," "जानात्येवायं पुरुषः," न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्" "स उत्तमः पुरुषः नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्," "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाष्षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति," "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः" इत्याद्याः । वक्ष्यति च—"ज्ञोऽत एव" इति ॥

चिच्छब्दस्यात्मनि स्वप्रकाशत्वनिबन्धनत्वमात्मनो ज्ञानत्वं ज्ञातृत्वं च जडत्वनिर्गुणवादनिरासाय श्रुतिभिराह—तथा इति। शब्दप्रमाणकोऽर्थो यथा-

ज्ञातुरात्मत्वे प्रमाणोपन्यास

शब्दं व्यवस्थाप्य इत्यभिप्रायेण श्रुतिशब्दः। ततश्च विमतं न ज्ञानाश्रयः ज्ञानत्वात् धर्मभूतज्ञानवदित्यत्र व्याप्तिसिद्धौ तद्ग्राहकश्रुत्यादिबाधः; अन्यथा त्वनुमितेरुत्थानम्। प्रज्ञानघनः, शास्त्रसिद्धेन सुखत्वप्रकर्षेण स्वरूपज्ञानस्य प्रकृष्टत्वम्। अतः प्रकृष्टसुखात्मकज्ञानैकरूप इत्यर्थः। सामान्योक्तेः मानोपनीतविशेषविश्रमादपेक्षितसम्भवेऽनपेक्षितविधिदौर्बल्याच्च।

अत्र सैन्धववद्दृष्टान्तस्सर्वांशेष्वैकरस्यतः।
जडांशरहितत्वं तु बोध्यमात्मनि निष्कले ॥ ४८७ ॥

अस्तु वा सैन्धवन्यायाद्गुणवत्त्वोक्तिरात्मनः।
वाक्यान्तरेण लभ्येत ज्ञानत्वमपि तादृशम् ॥ ४८८ ॥

देहादिविशिष्टावस्थायामपि तद्विलक्षणत्वव्यक्त्यौ विज्ञानघनवाक्योपादानम् विविधज्ञानवैशिष्ट्यार्थं वा। स्वयंप्रकाशत्वस्फौट्यायाह—अत्र इति। न हि पुरुषशब्दोऽत्रान्तःकरणदेहादिपरः; न च ज्योतिश्शब्दो भूततृतीयविषय इति भावः। आत्मनो ज्ञातृत्वं धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वं च वदन्तीं श्रुतिमाह—न विज्ञातुः इति। ज्ञातुरनात्मत्वशङ्काव्युदासायाह—अथ य इति। आत्मन एव विज्ञानत्वस्वयंप्रकाशत्वे सहोक्ते इत्याह—कतम इति; शङ्कास्पदेषु क इत्यर्थः। प्राणेषु इति सप्तमी निर्धारणार्था; कयाचिद्वृत्त्या प्राणशब्दगोचरसमुदायाद्विज्ञानमयत्वेन कथञ्चित्पृथक्कृत्य तस्यात्मत्वमुच्यते। अथ वा प्राणेषु हृदि इत्युभयमपि स्थानविशेषव्यक्त्यर्थम्; अन्तर्ज्योतिः स्वप्रकाशः; 'आत्मज्योतिः' इत्यपि हि श्रूयते। ज्ञातृत्वकर्तृत्वज्ञानत्वादेरात्मनि सहोक्तिं दर्शयति—एष हि इति। ज्ञातुरेव प्रत्य-

गात्मनोऽपि मुमुक्षुवेद्यत्वं सूचयति—**विज्ञातारम्** इति। मुक्तावपि ज्ञातृत्वसिद्ध्यै ज्ञातृत्वायोगव्यवच्छेदपरां श्रुतिमाह—**जानात्येव** इति। विनाशश्रुतेः संज्ञानिषेधाद्युक्तेश्चान्यविषयत्वं स्थापयितुमाह—**न पश्यः** इति। 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इति तत्रैवोक्तम्। 'स उत्तमः पुरुष' इत्यत्र वाक्यशेषान्मुक्तस्य जक्षणादिबुद्धिपूर्वव्यापारवत्त्वसिद्धिः। मुक्तस्य संस्कारजन्यधीनिषेधात् स्वतस्सिद्धसाक्षात्कारवत्त्वं व्यञ्जयति—**नोपजनम्** इति। संस्कारो ह्यौपाधिकत्वात्तदानीं निवर्तते; तत एव न स्मृतिः; स्वर्गनरकादिगतस्तु प्रतिकूलमनुकूलं च प्राग्भुक्तं स्मरेत्; न तथा मुक्त इति भावः। तथापि द्रष्टुरवस्थानं कारणादिमात्रनिवृत्तिं च श्रुत्यैव स्थापयति—**एवम्** इति। **षोडशकलाः** भूतेन्द्रियाणि; औपाधिकसमुदायैकदेशत्वात् कलात्वोक्तिः। **पुरुषः** अत्र परमात्मा; तत्प्राप्तिदशायामिन्द्रियादयो न जीवमनुबध्नन्तीत्यर्थः। देहादेरीश्वराच्च व्यावृत्तस्य जीवस्य ज्ञातृत्वे श्रुतिमाह—**तस्माद्वा** इति। यथाश्रुति सूत्रकृता निर्णीतत्वमाह—**वक्ष्यति च** इति। पूर्वं श्लोकतः संक्षिप्तमिह प्रपञ्चितमित्यपुनरुक्तिः; स्वपदवर्णनं च भाष्यकृत्यं पठन्ति॥

अतः स्वयंप्रकाशोऽयमात्मा ज्ञातैव, न प्रकाशमात्रम्। प्रकाशत्वादेव कस्यचिदेव भवेत्प्रकाशः, दीपादिप्रकाशवत्; तस्मान्नात्मा भवितुमर्हति संवित्। संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः संबन्धिशब्दा इति च शब्दार्थविदः। न हि लोकवेदयोर्जानात्यादेः अकर्मकस्याकर्तृकस्य च प्रयोगो दृष्टचरः॥

एवं श्रुत्यादिभिर्ज्ञातुरनात्मत्वं निरस्तमिति निगमयति—**अत** इति। अन्याधीनप्रकाशत्वस्याभावादित्यर्थः।

ज्ञातुरनात्मत्वनिरासः आत्मनोऽहन्त्वकर्तृत्वज्ञातृत्वादिविधूनने ।
वैफल्यं सर्वशास्त्राणां व्यञ्जयत्येवकारतः ॥ ४८९ ॥

ननु 'प्रज्ञानघन एव' इत्यवधारणादन्ययोगव्यवच्छेदेन प्रकाशमात्रत्वं स्यादित्यत्राह—**न** इति। अयं भावः—यथा **रसघन एव** इत्यत्र रूपादेरनिषेधः; तथात्रापि मानसिद्धस्य ज्ञातृत्वादेः। अतो जडत्वगन्धाभाव एवात्रावधारणस्थाप्य इति। ज्ञातृत्वनिषेधे तदपेक्षं प्रकाशत्वमपि न स्यादित्यभिप्रायेणाह—**प्रकाशत्वात्** इति। व्यवहारानुगुण्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः। उक्तमर्थं परम्परया व्यवहारानुगुण्यापादके निदर्शयति—**दीपादि** इति। न हि पुरुषमनपेक्ष्य दीपस्यार्थप्रकाशकत्वमिति भावः। संविद आत्मधर्मत्वं वदन्त्या श्रुत्यैव तस्या आत्मत्वं निषिद्धमित्यभिप्रायेणाह—**तस्मात्** इति। तस्या विषयाश्रयवत्त्वे निरूपकसंमतिमाह—**संवित्** इति। व्युत्पत्तेस्तथात्वेपि प्रयोगतोऽन्यथा व्यवस्था स्यादित्यत्राह—**न हि** इति। न चात्र दारादिशब्देष्विव शब्दप्रतिपन्नमपि बाध्यम्; बाधकाभावस्योक्तत्वात्। आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानशब्दस्य युष्मन्मते कथं सम्बन्धिशब्दत्वमिति चेत्—तन्न; धर्मभूतज्ञाने सम्बन्धिशब्दस्य सार्थत्वात्; स्वप्रकाशत्वेन निमित्तेन धर्मधर्मिणोश्शब्दानुवृत्तेः। तव तु दृश्यमानविषयाश्रयसम्बन्धापह्नवात् सम्बन्धिशब्दोपदेशवैफल्यमेव। ननु यथा 'गच्छति' इति व्युत्पत्तावपि गोशब्दो जातिविशेषार्थः तद्वदत्रापि भ्रान्तिसिद्धकर्मकर्तृविशिष्टव्युत्पत्तावपि तद्रहितस्वरूपे शक्तिरिति चेत्—न; गतेरव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां गोशब्दे गोत्वं निमित्तीकृतम्; इह तु न तथा। यद्यपि अव्याप्तिरात्मनि त्वयोक्ता तथापि ज्ञातारमात्मानमन्यम् अवस्थाद्वयं च सत्यमनादर्तुस्ते दृष्टातिक्रमनिमित्तं नास्ति; निर्विषयनिराश्रयसंवित्साधनं चाद्याप्याशामोदकमात्रमिति भावः ॥

यच्चोक्तम्—अजडत्वात्संविदेव आत्मेति, तत्रेदं प्रष्टव्यम्—अजडत्वमिति किमभिप्रेतम्; स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत्, तथा सति दीपादिष्वनैकान्त्यं संविदतिरिक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमेन असिद्धिर्विरोधश्च। अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि सुखादिषु व्यभिचारान्निरस्तम्। यद्युच्येत—सुखादिरव्यभिचरितप्रकाशोऽप्यन्यस्मै प्रकाशमानतया घटादिरिव जडत्वेनानात्मेति। ज्ञानं वा किं स्वस्मै प्रकाशते? तदपि ह्यन्यस्यैवाहमर्थस्य ज्ञातुरवभासते, 'अहं सुखी' इतिवत् 'जानाम्यहम्' इति। अतः स्वस्मै प्रकाशमानत्वरूपमजडत्वं संविद्यसिद्धम्। तस्मात् स्वात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिध्यन्नजडोऽहमर्थ एवात्मा। ज्ञानस्यापि प्रकाशता तत्सम्बन्धायत्ता। तत्कृतमेव हि ज्ञानस्य सुखादेरिव स्वाश्रयचेतनं प्रति प्रकटत्वम् इतरं प्रत्यप्रकटत्वं च। अतो न ज्ञप्तिमात्रमात्मा; अपि तु ज्ञातैवाहमर्थः॥

अथ संविदात्मत्वानुमानं दूषयितुमनुवक्ति—यच्च इति। एवकारो विरोधं परमते लाघवाभावं च व्यनक्ति। उक्तहेतौ विकल्पमुपक्षिपति—तत्र इति। निराचिकीर्षितकोटिचतुष्कमभिसन्धाय पृच्छति—अजडत्वम् इति। स्वप्रकाशे स्वसद्भावस्य प्रयोजकत्वमिति

संविदात्मत्वानुमाननिरास

शङ्कते—स्वसत्ता इति। अत्र स्वसत्तामात्रप्रयुक्तप्रकाशत्वस्यासिद्धत्वात्स्वसत्तायाः स्वप्रकाशसामग्र्येकदेशत्वं वाच्यम्; तस्या अनात्मन्यपि वृत्तेः सपक्षवृत्त्यभावाच्च विरुद्धहेत्वाभासत्वमभिप्रेत्याह—तथा इति। स्वमते ज्ञातुरात्मतया तस्मिन्सपक्षे हेतुवृत्तेः साधारणानैकान्तिकत्वमिहोच्यत इति केचित्। न चानुभूतेः सत्ताख्यो धर्मः; सत्ताशब्देन स्वरूपविवक्षायामपि तत्प्रयुक्तप्रकाशधर्मानभ्यु-

पगमात्। हेतोः स्वरूपासिद्धिं तदभ्युपगमे सिद्धान्तविरोधं चाभिप्रेत्याह—**संवित्** इति। उत्तरकोटिष्वपि दूषणद्वयमिदं द्रष्टव्यम्। यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वं हेतुरित्याशङ्क्याह—**अव्यभिचरित** इति। यद्यपि अस्मन्मते सुखादेर्ज्ञानविशेषत्वात्स्वप्रकाशत्वम्; यद्यपि च काश्यपादिमते तेषामस्मदादिमानसप्रत्यक्षविषयत्वं विषयोत्पत्तिसापेक्षतया तदनन्तरभावि, तथापि त्वन्मते अध्यस्तान्तःकरणधर्मभूतेषु सुखादिषु विपक्षेषु हेतुवृत्तिः सिद्धा। तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणेऽपि न निस्तारः।

प्रकाशाव्यभिचारो हि घटादिष्वपि ते समः।
भ्रान्तिसिद्धत्वसिद्धान्तान्न तेष्वात्मत्वमिच्छसि ॥ ४९० ॥

अज्ञातत्वदशास्तीति घटादिषु यदि भ्रमः।
संविद्यपि तथास्त्येव तज्जाड्यं हि परे विदुः ॥ ४९१ ॥

अज्ञातमपि ते पक्षे साक्षिणा ज्ञायते तथा।
अतो ज्ञातवदज्ञातं ज्ञातमित्यभिमन्यसे ॥ ४९२ ॥

आदिशब्देन परमते घटादेरपि सुखादितुल्यत्वं भाषितमेव। ननु सुखादिषु पुरुषभेदेन यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वाभावान्न तत्रातिचार इति चेन्न; संविदोऽपि तथात्वात्। एकैव संवित्सर्वेषां प्रकाशत इति चेत्; एवमेव सुखं सर्वेषामिति किं न स्यात्। भेदकबलादिति चेत् सममेतत्। अजडत्वं नाम स्वस्मै प्रकाशमानत्वमिति कोट्यन्तरे प्रस्तुतदोषातिक्रमशङ्कामनुवक्ति—**यदि** इति। तत्रापि स्वरूपासिद्धिमाह—**ज्ञानम्** इति। वाकारश्चार्थः। **किं** क्षेपे। तद्विवृणोति—

तदपि इति। तदभावशङ्कामुपलम्भेन परिहरति—अहम् इति। दृढधीबलादसिद्धिं निगमयति—अत इति।

परेणैव घटाद्यर्थः परस्मा एव भासते।
स्वान्याभ्यां पुरुषः स्वस्मै परस्मै परधर्मतः॥ ४९३॥

धीः स्वान्याभ्यां स्वाश्रयाय तदन्यस्मै तु तद्धिया।
परस्मा एव भातत्वात्पराची सा घटादिवत्॥ ४९४॥

उक्तस्य कोटित्रयस्य संविद्यसिद्ध्यादिदुष्टत्वादहमर्थे सम्भवाच्च तस्यात्मत्वं दुस्त्यजमित्याह—तस्मात् इति। कोट्यन्तरानिरासात्स्वयम्प्रकाशत्वमवशिष्यते। तच्च स्वगोचरज्ञाननिरपेक्षप्रकाशत्वम्। तस्य ज्ञातरि स्थापितत्वात्तस्याप्यामत्वं स्यादित्यपि सूच्यते।

अनिष्टे ज्ञातुरात्मत्वे तत्स्थो हेतुरसौ कथम्।
इष्टे तु कथमात्मत्वं तद्धर्मस्य प्रसाध्यते॥ ४९५॥

किं च, अन्यनिरपेक्षत्वमात्रं वा ज्ञानमात्रनिरपेक्षत्वं वा हेतुश्चेत्, तयोः संविद्यसिद्धिमाह—ज्ञानस्य इति। यद्वा—ज्ञातृपरित्यागे ज्ञानस्य स्वयम्प्रकाशत्वं न सिध्येदिति स्वरूपासिद्धिसूचनमिदम्। प्रकाशता—व्यवहारानुगुण्यापादकता। तत्सम्बन्धाभावे प्रकाशमानत्वमपि तस्या न सिध्येदित्यभिप्रायेणाह—तत्कृतम् इति। प्रकटत्वम् स्वयमपि स्वव्यवहारानुगुण्यापादकत्वमिति यावत्। परोक्तनिरसनं स्वोक्तस्थापनं च निगमयति—अत इति॥

अथ यदुक्तम्—अनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रया च सती

भ्रान्त्या ज्ञातृतयावभासते रजततयेव शुक्तिः निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्तेरिति, तदयुक्तम्; तथा सति अनुभवसामानाधिकरण्येन अनुभविताहमर्थः प्रतीयेत 'अनुभूतिरहम्' इति पुरोऽवस्थितभास्वरद्रव्याद्याकारतया रजतादिरिव। अत्र तु पृथगवभासमानैवेयमनुभूतिरर्थान्तरमहमर्थं विशिनष्टि दण्ड इव देवदत्तम्। तथा हि 'अनुभवाम्यहम्' इति प्रतीतिः। तदेवमस्मदर्थमनुभूतिविशिष्टं प्रकाशयन्ननुभवाम्यहमिति प्रत्ययो दण्डमात्रे 'दण्डी देवदत्त' इति प्रत्ययवद्विशेषणभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिव प्रतिज्ञायेत ॥

अथ वक्ष्यमाणच्छायापत्तिसंसर्गव्यञ्जनस्वपक्षाणां साधारणं ज्ञातृत्वाध्यासं दूषयितुमनुवक्ति—**अथ** इति। सविषये वृत्तिज्ञाने ज्ञात्रपेक्षेत्यभिप्रायेण **निर्विषया** इत्युक्तम्। अविद्यायामेव ज्ञातुरप्यध्यासः स्यात्; किमनुभूत्येत्यत्राह—**निरधिष्ठान** इति। अविद्यापि ह्यसत्यत्वादधिष्ठानसापेक्षेति भावः। निर्विशेषायां ज्ञातृत्वाध्यासः तस्य त्वयाधिष्ठानापेक्षा च दुर्वचेत्यभिप्रायेणाह—**तदयुक्तम्** इति। मिथ्यादोषादध्यासं वदतां मिथ्याधिष्ठानादपि स्यादिति भावः। परोक्तेऽनिष्टं प्रसञ्जयति—**तथा** इति। यद्यपि रजतत्वमारोप्यम् तथापि तद्विशिष्टवाचिना रजतशब्देनाधिष्ठानवाचिन इदंशब्दस्य सामानाधिकरण्यं दृश्यते 'इदं रजतम्' इति; तद्वदिहापि अधिष्ठानाध्यस्तयोस्सामानाधिकरण्येन प्रकाशः प्रसज्येतेत्यर्थः। तत्प्रकाशं दर्शयति—**अनुभूतिरहमिति** इति। भ्रान्तावपि शुक्तिरेव रजतमिति सामानाधिकरण्यं न दृष्टमित्यत्राह—**पुर** इति। अयं भावः—शुक्तिरजतादिभ्रमे प्रकाशमानेन सामान्याकारेण तत्सिद्धम्, शुक्तित्वाद्याकारस्तु न प्रकाशते; इह तु प्रकाशमानानुभूत्य-

ज्ञातृत्वाध्यासभङ्गः

तिरिक्ताकारानभ्युपगमादनुभूतित्वरूपशुक्तित्वसाम्येऽध्यासानुपपत्तेः। इदं त्वभास्वरत्वादिसमत्वे। तेनैव रूपेण सामानाधिकरण्यप्रकाशो दुस्त्यज इति। इष्टप्रसङ्गोऽयमित्यत्र विपर्ययं दर्शयति—**अत्र** इति। तुः भ्रमान्तरविषयाद्विशेषद्योतकः, शङ्कानिवृत्त्यर्थो वा। **पृथक्**, आरोप्यात्; अहन्त्वविशिष्टवैयधिकरण्येनेत्यर्थः; न ह्यत्राधिष्ठानप्रकाशो दृष्ट इति भावः। अतद्रूपतया विशेषणतया च भानं विवृणोति—**तथा हि** इति। उक्तं विशिष्टप्रतीतिविरोधं प्रसिद्धोदाहरणेन निदर्शयति—**तदेवम्** इति। न हि स्वाध्यस्तदेवदत्तविशेषणतया भातीति भावः॥

यदप्युक्तं स्थूलोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानवत एव ज्ञातृत्वप्रतिभासनाज्ज्ञातृत्वमपि मिथ्या इति, तदयुक्तम्; आत्मतयाभिमताया अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं स्यात्; तद्वत एव प्रतीतेः। सकलेतरोपमर्दितत्त्वज्ञानाबाधितत्वेनानुभूतेर्न मिथ्यात्वमिति चेत्; हन्तैवं सति तदबाधादेव ज्ञातृत्वमपि न मिथ्या॥

देहत्वादिवत् बोद्धृत्वादिकमपि भ्रान्तेरेव प्रतिपन्नत्वादध्यस्तम् ततश्च मिथ्या इति प्रागुक्तमनुवक्ति—**यदपि** इति। अयं हेतुरतिप्रसञ्जक इति दर्शयितुमाह—**तत्** इति। तत्र विश्वाध्यासाधिष्ठानस्य वैषम्यं शङ्कते—**सकल** इति। परोक्तहेतोः स्वेष्टेऽपि वृत्तेरविशेषमाह—**हन्त** इति। हर्षाद्यर्थको वा हन्तकारः॥

ज्ञातृत्वस्य भ्रान्तिसिद्धत्वनिरासः

यदप्युक्तम्—अविक्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वं न सम्भवति, अतो ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकं जडं विकारास्पदाव्यक्तपरिणामाहंकारग्रन्थिस्थमिति न ज्ञातृत्वमात्मनः; अपि त्वन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य।

कर्तृत्वादिर्हि रूपादिवद् दृश्यधर्मः; कर्तृत्वे अहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्यु-पगम्यमाने देहस्येवानात्मत्वपराक्त्वजडत्वादिप्रसङ्गश्चेति। नैतदुपपद्यते; देह-स्येवाचेतनत्वप्रकृति[१]परिणामित्वदृश्यत्वपराक्त्वपरार्थत्वादियोगादन्तःकरण-रूपस्याहङ्कारस्य, चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्य ॥

कर्तृत्वादेर्निर्विकारत्वादिभिर्विरोधं दृश्यत्वादनात्मधर्मत्वमात्मनोऽकर्तृत्वादि-हेतुतर्कवर्गं च दूषयितुमनुवदति—यदपि इति। कर्तृत्वादिरिति आदि-शब्देन विकारित्वभोक्तृत्वयोः जडत्वादीति आदिशब्देन परिच्छिन्न-त्वादेश्च संग्रहः। अत्र विरोधचोद्यमेव विरोधहतमित्यभिप्रायेण आह—नैतद् इति। आत्मन्यकर्तृत्वादिसाधकानामन्तःकरणे कर्तृत्वादिसाध-कानां च प्रमाणविरोधमभिसन्धायाह—देहस्य इति। ननु अचेतनत्वहेतुर्ज्ञातृ-त्वनिषेधे साध्याविशिष्टः; मैवम्। क्षेत्रवर्गान्तर्भूतत्वेन शास्त्रसिद्धत्वे तात्पर्यात्। दृश्यत्वमिह स्वगोचरबुद्ध्यैव प्रकाश्यत्वम्। यद्वा, द्रष्टुरन्यतया तदुपकरणत्वेन दृशिविषयत्वम्। आदिशब्देन परिणामित्वविनाशित्वसंग्रहः ॥

अहङ्कारस्य ज्ञातृत्वनिरास

एतदुक्तं भवति—यथा देहादिर्दृश्यत्वपराक्त्वादिहेतुभिस्तत्प्रत्यनीक-द्रष्टृत्वप्रत्यक्त्वादेर्विविच्यते, एवमन्तःकरणरूपाहङ्कारोऽपि तद्व्यत्वादेव तैरेव हेतुभिस्तस्माद्विविच्यत इति। अतो विरोधादेव न ज्ञातृत्वमहङ्कारस्य दृशित्ववत्। यथा दृशित्वं तत्कर्मणोऽहङ्कारस्य नाभ्युपगम्यते, तथा ज्ञातृत्वमपि न तत्कर्मणोऽभ्युपगन्तव्यम्। न च ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकम्; ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणाश्रयत्वं; ज्ञानं चास्य नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन

---

१ अयमेव तत्त्वटीकाहृत. पाठः।

नित्यम्; नित्यत्वं चात्मनो 'नात्मा श्रुतेः' इत्यादिषु वक्ष्यति। 'ज्ञोऽत एव' इत्यत्र ज्ञ इति व्यपदेशेन ज्ञानाश्रयत्वं च स्वाभाविकमिति वक्ष्यति। अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमित्युक्तम्। स्वयमपरिच्छिन्नमेव ज्ञानं सङ्कोचविकासार्हमित्युपपादयिष्यामः। अतः क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणा सङ्कुचितस्वरूपं तत्तत्कर्मानुगुणतरतमभावेन वर्तते। तच्चेन्द्रियद्वारा व्यवस्थितम्; तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते। ज्ञानप्रसरे तु कर्तृत्वमस्त्येव; तच्च न स्वाभाविकम्; अपि तु कर्मकृतमित्यविक्रियस्वरूप एवात्मा। एवंरूपविक्रियात्मकं ज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मन एवेति न कदाचिदपि जडस्याहङ्कारस्य ज्ञातृत्वसम्भवः॥

ननु प्राकृतत्वेऽपि यथा क्वचिदेवेन्द्रियत्वतदाश्रयत्वादिकं तद्विकारशक्त्या अभ्यासशक्त्या वा तथा क्वचिदेव ज्ञातृत्वं स्यात्। यत्तु चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्य इति, एतदपि तद्विवक्षितं न साधयेत्; अन्तःकरणस्यैवास्माभिश्चेतनत्वाङ्गीकारादित्यत्राह—एतदुक्तम् इति। अयं भावः—'पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि; तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत्' इति बृहस्पत्युक्तम् प्रतिवदता त्वयापि यैः स्वभावैर्देहादिर्द्रष्टृत्वप्रत्यक्त्वभोक्तृत्वादिरहितो निष्कृष्टः, तैरेवाहङ्कारद्रव्यमपि तद्रहितं स्थाप्यत इति। कर्तृत्वादिस्वीकारे जडत्वादिप्रसङ्गस्तु श्रुत्या शिथिलमूलः। देहेऽहंप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात्त्रानात्मत्वम्। न च जडत्वादिकमहंधीयुक्तम्; उपहिते ब्रह्मणि तद्विषयत्वेऽपि त्वयैव जडत्वादिस्वीकारात्। आत्मनि वा अहन्त्वादिकं प्रत्यक्षादिसिद्धं निर्बाधम्।

ज्ञातृत्वस्य चेतनासाधारणत्वासिद्धिपरिहार

चेतनासाधारणस्वभावत्वोक्तिश्चान्तःकरणातिरिक्तात्मस्वभावतया प्रमाणसिद्धत्वप्रकाशनार्था। अत्र शक्तिविशेषचोद्यं परिहरति—**अत** इति। यद्यात्मत्वमन्तःकरणस्य विरोधात्त्यज्ते, तथैव द्रष्टृत्वादिकमपि त्याज्यम्; अन्यथा देहस्यैवतत् दुस्त्यजमिति भावः। अविक्रियात्मकत्वहेतोरात्मनि साक्षादन्वयविवक्षायामसिद्धिमप्याह—**न च** इति। व्यवहितसम्बन्धं व्यञ्जयितुमाह—**ज्ञातृत्वम्** इति। अपृथक्सिद्धविशेषणाभिप्रायेणात्र गुणशब्दः। ननु आगन्तुकज्ञानगुणाश्रयत्वे साक्षाद्विकारित्वं स्यादित्यत्राह—**ज्ञानम्** इति। चः शङ्कानिवृत्त्यर्थः। धर्मिनाशाद्विरोधिगुणाद्वा गुणस्य नाशं परे वदन्ति; अत्र तु नोभयमित्यभिप्रायेण **नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन** इत्युक्तम्। द्वयोरपि नित्यत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वेऽप्याप्रलयस्थायित्वादिपक्षाणामपसिद्धान्तत्वं दर्शयितुं श्रतिस्वारस्यपुरस्कारकं सूत्रद्वयमाह—**नित्यत्वम्** इत्यादिना वाक्यद्वयेन। आत्मस्वरूपस्य ज्ञानत्वं वदद्भिर्वाक्यैस्तस्य ज्ञानाश्रयत्वमर्थान्निषिद्धं स्यादित्यत्राह—**अस्य** इति। ननु मणिः पार्थिवः; प्रभा तैजसी; अतो मणिप्रभयोः पर्वतोत्सङ्गप्रकारेण सम्बन्धः। मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गादिति प्रागुक्तमपि चिन्त्यम्। अतिकठिनस्य पार्थिवांशस्य विशरणानभ्युपगमात्, मणिस्थस्य तेजोंशस्य नाशप्रसक्तेरिष्टत्वाच्च। तस्माद्विषमो दृष्टान्तः। मैवम्; मणिर्हि नः पञ्चभूतमयः पिण्डः; तत्र पिण्डमध्यस्थस्य तेजोंशस्य सप्रभाकत्वात्तद्विशरणे च प्रतिक्षणमनुपलब्धसङ्घातशैथिल्यकॢप्तौ गौरवप्रसङ्गे तात्पर्याच्चेति। नन्वव्ययविवादपरित्यागिनां, प्रभाप्रभावद्रूपस्य ज्ञानतदाधाररूपस्य वा मिथोऽत्यन्तभिन्नस्य द्रव्यद्वयस्य कथमपृथक्सिद्धिः? द्रव्याद्रव्ययोरपि वा कथम्? यथादर्शनं स्वभावनियमादिति चेत्तुल्यम्। अत एवेश्वरं प्रत्यपि चिदचिद्द्रव्याणामपृथक्सिद्धिरनपाया। यद्यात्मनां ज्ञानमीश्वरस्येव स्वाभाविकमनश्वरं च, तर्हि सर्वे सर्वदा सर्वज्ञाः स्युरित्यत्राह—**स्वयम्** इति। स्वभावत इत्यर्थः। एवं सति मुक्तावपि

धीसङ्कोचः प्रलयमोक्षयोरिवेदानीमपि धीतारतम्यविरहः स्यादित्यत्राह—**अत** इति; करिष्यमाणोपपादनप्रकारादित्यर्थः। मुक्तौ कर्माभावादद्य कर्मतारतम्याच्च शङ्काद्वयनिरासः। ननु धियः स्वाभाविकत्वे कर्मणैव तस्यास्तारतम्ये च किमर्थेन्द्रियसृष्टिः? अतोऽपर्यनुयोज्याविद्यातरतम्याद्धीतारतम्याध्यासः इन्द्रियादिसृष्टिश्चेत्यत्राह—**तत्** इति। तरतमभावेन वर्तमानमित्यर्थः। **व्यवस्थितम्** सद्वारकतयैव स्वतन्त्रेच्छासिद्धमिति यावत्। ज्ञानस्योत्पत्तिनाशौ प्राक् समर्थितौ; अत्र तु तन्नित्यत्वोक्तिः कथमित्यत्राह—**तत्** इति। श्रुतिप्रसिद्धं कर्मतारतम्यं चेत्यर्थः। **प्रसर**शब्द इह संकोचमभिप्रैति। तथापि जानात्यादिः पुरुषकर्तृक एव। अतः सविकारत्वं दुस्त्यजम्। ज्ञाननित्यत्वश्रुत्यापि अद्यतनसङ्कुचितप्रसर एव नित्यः स्यात्। तारतम्यं च केशलोमकपालादिवैचित्र्यवत् स्वभावात् स्यादिति चोद्यत्रये **ज्ञानप्रसर** इत्यादिवाक्यत्रयं प्रत्युक्तिः। अत्र देहविकारवत् व्यवहितविकारो नानिष्टः। श्रुतिश्च ज्ञानस्वरूपमात्रनित्यत्वमेव वक्ति। अतस्तारतम्यस्य न स्वभाविकत्वम्। धीतारतम्यस्य कर्मतारतम्यहेतुकत्वं च 'अविद्या कर्मसंज्ञा' इत्यादिशास्त्रसिद्धम्। तदनादरे लोकायतोत्थानप्रसङ्ग इति भावः। आत्मा स्वरूपतस्तावन्न मृदादिवद्विक्रियते; धर्मतोऽपि दोषरूपो विकार औपाधिक इत्यभिप्रायेण **अविक्रियस्वरूप एव** इत्युक्तम्। तथापि निर्विकारश्रुत्या व्यवहितविकारस्यापि निषेधे प्राप्ते ज्ञातृत्वमौचित्यादन्तःकरणस्येत्यत्राह—**एवंरूप** इति। रूपशब्दोऽत्र निरूपकधर्मपरः। यस्य ज्ञानवत्त्वं प्रमितं, तस्यैव हि तद्द्वारकविकारः संजायते; अतो निर्विकारश्रुतिरत्र सङ्कोच्येति भावः। यद्वा, त्वदुक्तयुक्त्यैवान्तःकरणस्य घटवदेवात्मत्ववत् ज्ञातृत्वमपि न स्यादिति॥

जडस्वरूपस्याप्यहङ्कारस्य चित्सन्निधानेन तच्छायापत्त्या तत्सम्भव इति चेत्; केयं चिच्छायापत्तिः? किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविदः? उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य? न तावत्संविदः। संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपग-

मात्। नाप्यहङ्कारस्य। उक्तरीत्या तस्य जडस्य ज्ञातृत्वायोगात्। द्वयो-रप्यचाक्षुषत्वाच्च। न ह्यचाक्षुषाणां छाया दृष्टा ॥

अथ जलादिषु मणिप्रभावेधन्यायेन चान्द्रादिच्छायापत्तिन्यायेन वा ज्ञातृत्वाध्यासं शङ्कते—**जड इति**। तत्र संविदहङ्कारयोर्मध्ये किमीया छाया कुत्रापन्नेति विकल्पासहत्वमभिप्रेत्याह—**केयम्** इति। प्रकृतिपुरुषयोरनयोरितरेतरस्वभावाध्यासो हि साङ्ख्यैरुक्तः; तदनुसारोऽत्र परस्य संभवतीति मत्वा **तच्छायापत्त्या** इत्यत्र विवक्षाभेदबुद्ध्या विकल्पयति—**किम्** इति। किमहङ्कारे संविदश्छायापत्तिः उत स्वाधिष्ठानभूतायां संविदि तदध्यासितस्यैवाहङ्कारस्येत्यर्थः। आद्यं परसम्मतप्रकारेणैव दूषयति—**न तावत्** इति। द्वितीये युक्तिविरोधमाह—**नापि** इति। **उक्तरीत्या** प्रकृतिपरिणामित्वादिनेत्यर्थः। यद्यपि अजडस्य ज्ञातृत्वमव्यापकम् तथापि जडस्याज्ञत्वं व्यापकमित्यभिप्रायेण तस्य ज्ञातृत्वायोग उक्तः। अत्र विकल्पकोट्योर्व्युत्क्रमेणोत्तरं दत्तम् इति केचित्। तदा तु षष्ठीनिर्दिष्टयोर्दर्पणस्थानीयत्वम्। तत्र किमिह तद्धर्माध्यासमात्रं तच्छायापत्तिः उत तत्प्रतिबिम्बापत्तिरिति विकल्पे प्रथमस्य दत्तोत्तरत्वं मत्वा द्वितीयेऽपि तेनैव दूषिते दूषणान्तरमप्यस्तीत्याह—**द्वयोः** इति। **अपि**-शब्द एकैकाचाक्षुषत्वेऽपि प्रतिबिम्बासंभवात् अत्र कैमुत्यार्थः। व्याप्तिं व्यनक्ति—**न हि** इति। **अचाक्षुषाणाम्** इति अधिष्ठानानामारोप्याणां च तन्त्रोक्तिः ॥

(मार्जिन: चिच्छायापत्त्या ज्ञातृत्वनिरासः)

अथाग्निसंपर्कादयःपिण्डौष्ण्यवच्चित्संपर्काज्ज्ञातृत्वोपलब्धिरिति; नैतत्। संविदि वास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमादेव तत्संपर्कादहङ्कारे न ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा। अहङ्कारस्य त्वचेतनस्य ज्ञातृत्वासंभवादेव सुतरां न तत्संपर्कात्संविदि ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा ॥

संपर्काधीनज्ञातृत्वोपपत्तिनिरास ।

" अयः पिण्डे यथा वह्निर्भिन्नस्तिष्ठत्यभिन्नवत् ।
तथा विश्वमिदं देवो व्यावृत्य परितिष्ठति ॥"

इत्यादिवाक्यानुसारी पक्षान्तरं शङ्कते—**अथ इति**। किमत्र रुमाक्षिप्तपार्थिवान्तरवत्संसर्गस्वभावोत्पत्त्या तदुपलब्धिः उत मञ्जिष्ठादिवत्तत्तदारोपादिति विकल्पं मत्वा द्विधाप्यसंभवमभिप्रेत्याह—**नैतत्** इति। तत्र संविदोऽहङ्कारस्य वा रुमास्थानीयत्वमिति विकल्पे पूर्वं निरस्यति–**संविदि इति**। आरोपितज्ञातृत्वेऽन्योन्याश्रयसूचनाय वास्तवशब्दः। परमपि प्रागुक्तयुक्त्यैव निरस्तमित्याह—**अहङ्कारस्य इति**। **तु** शब्दोऽत्र चूर्णहरिद्रादिन्यायतोऽपि ज्ञातृत्वाभ्युपगमे स्वेष्टविरोधं द्योतयति। अत्र **अचेतनस्य** इति प्रकृतिपरिणामित्वादिपरम्। असंभवसाम्येऽपि संविद्यजडत्ववैषम्यं, तत्संपृक्ताहङ्कारे तद्विशिष्टभ्रमश्शङ्क्येतापि; अहङ्कारसम्पृक्तायां तु संविदि तावदज्ञत्वजडत्वादिभ्रम एव स्यादित्यभिप्रायेण **सुतराम्** इत्युक्तम् ॥

यदप्युक्तमुभयत्र न वस्तुतो ज्ञातृत्वमस्ति; अहङ्कारस्त्वनुभूतेरभिव्यञ्जकः स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिव्यनक्ति आदर्शादिवदिति। तदयुक्तम्, आत्मनः स्वयंज्योतिषो जडस्वरूपाहंकाराभिव्यङ्ग्यत्वायोगात्। तदुक्तम्—

" शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः।
स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत् "॥ इति।

स्वयं प्रकाशानुभवाधीनसिद्धयो हि सर्वे पदार्थाः। तत्र तदायत्तप्रकाशोऽचिदहंकारोऽनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशमशेषार्थसिद्धिहेतुभूतमनुभवमभिव्यनक्तीत्यात्मविदः परिहसन्ति ॥

पक्षद्वयोक्तदोषातिक्रमाय 'जलाधारेष्विवांशुमान्' इत्याद्यनुगृहीतं प्रागुक्त-

व्यञ्जकस्वभावमनुवक्ति—यदपि इति । न हि युक्तिविरुद्धं दृष्टान्तमात्रेण सिद्ध्येदित्यभिप्रायेणाह—तत् इति । अयुक्तिं विवृणोति—आत्मन इति । स्वयंज्योतिषः नित्यस्वयंप्रकाशे स्वरूपे व्यञ्जकान्तरनिरपेक्षस्येत्यर्थः । संवित्तेरिव साक्षाद्व्यञ्जकत्वं न संभवतीत्यभिप्रायेण जडरूपत्वेनोक्तिः । उक्तवैशिष्ट्यार्थमेतत्प्रकरणोक्तानां परमाचार्यसंप्रदायसिद्धत्वमाह—तदुक्तम् इति । श्लोकविवृतिमाह—स्वयम् इति । न ह्यविद्यातद्विकारेषु किञ्चित्त्वयापि स्वप्रकाशतया स्वीकृतमिति भावः । अचिच्छब्दश्चिदायत्तप्रकाशत्वे (स्वरूपत्वे) हेतुपरः । नित्ये न कारणापेक्षेति दर्शयितुम् अनुदितत्वादिकथनम् ॥

अभिव्यक्तिपक्ष-निरास.

किं च, अहङ्कारानुभवयोः स्वभावविरोधात् अनुभूतेरननुभूतित्वप्रसङ्गाच्च न व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यभावः । यथोक्तम्—

"व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च स्यात्प्रातिकूल्यतः ।
व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे" ॥ इति ।

न च रविकरनिकराणां स्वाभिव्यङ्ग्यकरतलाभिव्यङ्ग्यत्ववत् संविदभिव्यङ्ग्याहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वं संविदः साधीयः । तत्रापि रविकरनिकराणां करतलाभिव्यङ्ग्यत्वाभावात् । करतलप्रतिहतगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटतरमुपलभ्यन्त इति तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात्करतलस्य नाभिव्यञ्जकत्वम् ॥

तदायत्तप्रकाश" इत्यनेन सूचितं विरोधं व्यञ्जयितुमाह—किञ्च इति ।

स्वभावविरोधात्पूर्वोक्ताद्व्यञ्जकत्वायोगाच्चेत्येके। तात्पर्यान्तरमपि ब्रूमः—यथा कार्यस्य स्वकारणकारणत्वे स्वप्रागभावकालवृत्तित्वप्रसङ्गाद्विरोधः, तथात्रापीति। न ह्यहङ्कारः स्वयमव्यक्तो व्यञ्ज्यात्; संविन्निरपेक्षसत्ताकत्वेन स्वरूपसत्यत्वप्रसङ्गात्। अत एव न स्वयं व्यक्तः; तस्मात्संविदधीनसिद्धिव्यक्तिः; तदिदम् **अशेषार्थसिद्धि-हेतुभूतम्**इत्यनेन सूचितम्। संविच्च नाव्यक्ता व्यञ्जयेत्; जडत्वप्रसङ्गात्। तदसौ स्वव्यक्तिसापेक्षाहङ्कारायत्तस्वव्यक्तिरित्यन्योन्याश्रय इति। एतदप्यात्मसिद्धौ श्लोकान्तरेण स्पष्टयति— **यथोक्तम्** इति। प्रातिकूल्यमिह स्वभावविरोधशब्दोक्तम्। मिथो व्यङ्ग्यत्वसंभवे प्रागुक्तं दृष्टान्तं दूषयति—**न च** इति। पक्षवद्दृष्टान्तेऽपि व्यञ्जकत्वासंभवमाह—**तत्रापि** इति। ननु स्फुटतरप्रकाशः करतलायत्तः प्राग्दर्शितः; तत्राह—**कर** इति। बाहुल्यद्वारा व्यञ्जकत्वे कारणानां सर्वेषां व्यञ्जकत्वप्रसक्तिर्मात्रचा सूच्यते। न चाहङ्कारः संवित्स्रोतःप्रतिघाती; न च सा बहुलीकरणार्हा; यत इह करादिदृष्टान्तः स्यादिति च भावः॥

किं च, अस्य संवित्स्वरूपस्यात्मनोऽहङ्कारनिर्वर्त्याभिव्यक्तिः किंरूपा? न तावदुत्पत्तिः। स्वतः सिद्धतयाऽन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात्। नापि तत्प्रकाशनम्। तस्या अनुभवान्तराननुभाव्यत्वात्। तत एव च न तदनुभवसाधनानुग्रहः। स हि द्विधा—ज्ञेयस्येन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन वा, यथा जातिनिजमुखादिग्रहणे व्यक्तिर्दर्पणादीनां नयनादीन्द्रियसंबन्ध-हेतुत्वेन। बोद्धृगतकल्मषापनयनेन वा यथा परतत्वावबोधने साधनस्य शास्त्रस्य शमदमादिना। यथोक्तम्—

"करणानामभूमित्वान्न तत्संबन्धहेतुता"। इति॥

व्यक्तिस्वरूपं निर्धार्य मिथो व्यञ्जकत्वं वाच्यम्; सैवात्र दुर्वचेति विवक्षुराह—**किञ्च** इति। अस्येत्यनेन स्वयंप्रकाशतया स्थापितत्वं सूच्यते। तत्र हेतुः

अभिव्यक्तेर्विकल्प्य दूषणकथनम्

संविद्रूपत्वम्; वक्ष्यमाणकोटीनां यथायोगं मानविरोधमभ्युपगमविरोधं च व्यञ्जयितुम् **आत्मन** इत्युक्तम्। **किंरूपा न** किञ्चिद्रूपेत्यर्थः। विकल्पकोटीः हृदि निधाय क्रमाद्दूषयति—**न तावत्** इति। उत्पत्तिरेवाभिव्यक्तिरिति साङ्ख्यैरुच्यते; परस्य चानिर्वचनीयोत्पत्तिर्बुद्धित एव सिद्ध्यति; स्वमते च प्रत्यक्षधीहेतुभूतविषयोत्पादकमुत्पादनद्वारा व्यञ्जकतयैवोपचर्येत। उत्पत्तिकोटिरिहाशङ्क्य निरस्ता। **स्वतःसिद्धतया** अनादितयेत्यर्थः। **अनन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात्** सौगतवदुत्पाद्यत्वस्यानङ्गीकारादिति यावत्। तदिष्टं कोट्यन्तरवन्निषेधति—**नापि** इति। **तत्प्रकाशनम्** आत्मगोचरप्रकाशजननम्। इदं च ज्ञापकत्वेन कारणत्वेन वा [1]भाव्यम्। **अननुभाव्यत्वात्**। स्थापितं ह्येतत्त्वयैवेति भावः। कोट्यन्तरेऽप्युक्तदोषानतिवृत्तिमाह—**तत एव** इति। चोऽत्र भिन्नक्रमः। अस्मिन्पक्षे दत्तोत्तरत्वमप्युत्तरं व्यञ्जयितुं विकल्पयति—**स हि द्विधा** इति। अत्र पूर्वः कल्पो दृष्टोपकाररूपकारणानुग्रहमुपलक्षयति, उत्तरस्त्वदृष्टमुखेन कर्तृसंस्कारद्वारकः। तन्तुकारणसंभाव्यानुग्रहान्तरं शङ्कते—**यथा** इति। [2]ग्राह्य इहाशयः। संयुक्तसमवायेन जातिग्रहणे व्यक्तिसंयोगोऽपेक्षित इत्येतावता व्यक्तिनिदर्शम्। दर्पणादीनां तु नयनरश्मिप्रतिस्रोतःप्रवर्तनद्वारा; व्यक्तिदर्पणादीनांतु व्यञ्जकत्वमेव नास्तीति वक्ष्यतीति। **कल्मषशब्द** इह **कषायशब्दोक्तं** कृत्स्नमभिप्रैति। अनयोराद्यस्यात्मसिद्धौ दूषणमुक्तमित्याह—**यथोक्तम्** इति। **अभूमित्वात्** अविषय-

---

१. कारणत्वेन वेति भाव्यम् प। घ. २. उक्तनीत्या निषेध स्यात् इति (घ) कोशे कोशान्तरे च अधिक. पाठः।

त्वादित्यर्थः । द्वितीये तु, शब्देन प्रत्यक्षे जनयितव्ये शमादिरनुग्राहक इति । निष्प्रमाणकारणकल्पनासिद्धेर्दूषणस्य दुष्टत्वात्तदुक्तिरिह नादृता । "अहमर्थस्य बोद्धृत्वान्न स तेनैव शोध्यते" इत्युत्तरार्धेन दूषणम् । अहमर्थस्येति काकाक्षिवत् । अहङ्कारातिरिक्तस्य बोद्धुरनभ्युपगमात्तस्य च स्वरूपेण स्वकल्मषविरोधित्वे कल्मषनिबर्हणार्थं कर्तव्यविधयो निरर्थकाः स्युरिति भावः ॥

किं च—अनुभूतेरनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽप्यहमर्थेन न तदनुभवसाधनानुग्रहः सुवचः । स ह्यनुभाव्यानुभवोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनेन भवेत् । यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिनिरोधिसन्तमसनिरसनेन चक्षुषो दीपादिना । न चेह तथाविधं निरसनीयं संभाव्यते । न तावत्संविदात्मगतं तज्ज्ञानोत्पत्तिनिरोधि किंचिदप्यहङ्कारापनेयमस्ति । अस्ति ह्यज्ञानमिति चेन्न, अज्ञानस्याहङ्कारापनोद्यत्वानभ्युपगमात् । ज्ञानमेव हि अज्ञानस्य निवर्तकम् । न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य संभवति ; ज्ञानसमानाश्रयत्वात्तत्समानविषयत्वाच्च । ज्ञातृभावविषयभावविरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानं भवितुमर्हति । यथा ज्ञानाश्रयप्रसक्तिशून्यत्वेन घटादेर्नाज्ञानाश्रयत्वम् तथा ज्ञानमात्रेऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभावेन नाज्ञानाश्रयत्वं स्यात् । संविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेऽपि आत्मतयाभ्युपगतायास्तस्या ज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञानेन न तद्गताज्ञाननिवृत्तिः। ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति, यथा रज्ज्वादौ । अतो न केनापि कदाचित्संविदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्यते । अस्य च सदसदनिर्वचनीयस्याज्ञानस्य स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यते । ज्ञानप्रागभावरूपस्य चाज्ञानस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावेन न तन्निरसनेन तज्ज्ञानसाधनानुग्रहः । अतो न केनापि प्रकारेणाहङ्कारेणानुभूतेरभिव्यक्तिः ॥

अनुभूतिस्वभावात्तदनुग्रहप्रकारस्वभावाच्चाहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वं निरस्तम्। अथानुभूतेरनुभाव्यत्वान्वारोहेऽप्यहङ्कारस्वभावात्तस्य करणानुग्राहकत्वं दुर्वचमिति वक्तुमाह—किञ्च इति। अत्र कोट्यन्तराणां दूषितत्वात्पर-बुद्ध्यनुसारेण संभावितमनूद्य दूषयति—स हीत्यादिभिस्त्रिभिः। प्रतिबन्ध इह वि[1]वक्षितकार्योपयुक्तस्वनिवृत्तिपदार्थः। ततश्च तथाभूतं द्रव्य-मिति परैरेवाङ्गीकृतम्। अत्र निरसनीयस्य संविद्गतत्वं, तत्तिरोधायकत्वं, अहङ्कारापनोद्यत्व च दूष्यतयोपक्षिपन्नुद्भटदोषं चरमं दूषयति—न तावद् इति। गतशब्दोऽत्र मणौ मालिन्यवदाधेयतया छादकतया प्राप्तं वक्ति। किञ्चिदपि रजस्तमःकलुषादिकमित्यर्थः। परमतप्रसिद्ध्या शङ्कते—अस्ति हि इति। तत्र स्वमतविरोधं प्रमाणविरोधं चाभिप्रेत्याह—न इति। प्रथमं विवृ-णोति—अज्ञानस्य इति। द्वितीयं विवृणोति—ज्ञानम् इति। अज्ञानस्या-हङ्कारेण निवृत्तौ किं पश्चान्निष्फलेन ज्ञानेन तदर्थप्रवृत्त्या चेति भावः। भावरूपे चाज्ञाने सममिदं दूषणम्। अथ संविदात्मगतमित्युक्तं दूषयति—न च इति। संवित् आश्रयो यस्य तत्संविदाश्रयम्। आश्रयशब्द इह विषयतया, आधारतया च संबन्धित्वमाह। ज्ञानसमानेत्यादिना तदुभयनिषेधहेतुद्वयोक्तेः; विषयेऽप्याश्रयशब्दः, 'चेतसो ये व्यपाश्रयाः' 'अश्रयश्चेतसो ब्रह्म' इति प्रयुज्यते। शुक्तिकाद्यज्ञानं हि यदाश्रितं यद्विषयं च तदाश्रितेन तद्विषयेण च बाधकज्ञाने-नापोद्यते। इह चाज्ञानाश्रयत्वे तद्विषयत्वे च ज्ञातृत्वज्ञेयत्वे प्रसज्येयातामिति भावः। उक्तस्यासंभवस्य व्यापकाभावफलितत्वमाह—ज्ञातृ इति। स्वरूपतो धर्मतोऽपि, तिरोधेयत्वासंभवाय ज्ञानमात्रत्वोक्तिः। साक्षित्वोक्तिश्च स्वस्य परस्य

अनुभवस्यानुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽपि दूषणम्

---

१. टि विवक्षितकार्योपयुक्ता स्वनिवृत्तिः यस्य इति बहुव्रीहि, तादृशः पदार्थ इत्यर्थः।

वा तिरोधाने स्वपरसाक्षित्वं न स्यादिति सूचनार्था। अत्राज्ञानाधारत्वांशस्यासंभवं निदर्शनेन निर्धारयति—**यथा** इति। यद्यपि ज्ञानात्यन्ताभावरूपमज्ञानं घटादौ ज्ञानमात्रे चास्ति, तथापि तस्य तत्स्वरूपानुबन्धितया निवर्त्यत्वाभावादिह परेष्टाज्ञानाधारत्वासंभव उच्यते। भ्रान्त्या तत्संभवाभ्युपगमेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गमाह—**संविद्** इति। ज्ञानविषयत्वे तु जडत्वादिप्रसङ्गस्त्वयैवोक्त इति भावः। अज्ञानस्य स्वविरोधिना निवर्त्यत्वे किं संविदोऽ[1]वेद्यत्वेनेत्यत्राह—**ज्ञानम्** इति। स्वविषये स्वविषयस्य छादकमेवेत्यर्थः। तन्निदर्शनेन व्यनक्ति—**यथा** इति। मिथ्याभूतं रज्जुसर्पादिकं स्वविषय एव हि पूर्वभावं निवर्तयतीत्यव्याहतम्। एवं विषयतया आश्रयतया च अज्ञानसंबन्धित्वे मुक्त्यसंभवं निगमयति—**अत** इति। अत्र परेष्टभावरूपधर्मसिद्धौ हि तद्धर्मतयोक्तानां संभवासंभवौ चिन्त्यौ; सापि नास्तीत्याह—**अस्य च** इति। तिष्ठतु मदिष्टं भावरूपमज्ञानम्; ज्ञानप्रागभावरूपाज्ञाननिरासेनाहङ्कारः तज्ज्ञानसाधनमनुगृह्णात्वित्यत्र **ज्ञानमेव ह्यज्ञानस्य निवर्तक**मित्यनेन दत्तोत्तरत्वेऽपि दूषणान्तरं दर्शयितुमाह—**ज्ञान** इति। प्रागभावस्य प्रतियोगिना समानकालत्वमेव हि विरुद्धम्; प्रतियोगिनं प्रति तु नियतपूर्वतया हेतुतैवेति भावः। अहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वायुक्तिं विकल्पकोट्यन्तरासंभवव्यक्त्यै निगमयति—**अत** इति। व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यव्यक्त्यादिस्वभावसमीक्षया दर्शितानां दोषाणां दुस्तरत्वादित्यर्थः। **केनापि**—उत्पादनद्वारा ज्ञापकतया तत्करणतया तदनुग्राहकतया चेत्यर्थः॥

न च स्वाश्रयतया अभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः; प्रदीपादिष्वदर्शनात्; यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगुणस्वाभाव्याच्च ज्ञान-

---

१. अकारप्रश्लेषं विनापि पाठो दृश्यते।

तत्साधनयोरनुग्राहकस्य च। तच्च स्वतः प्रामाण्यन्यायसिद्धम्। न च दर्पणादिर्मुखादेरभिव्यञ्जकः। अपि तु चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपदोषहेतुः। तद्दोषकृतश्च तत्रान्यथावभासः। अभिव्यञ्जकस्त्वालोकादिरेव। न चेह तथाहङ्कारेण संविदि स्वप्रकाशायां तादृशदोषापादनं संभवति। व्यक्तेस्तु जातिराकार इति तदाश्रयतया प्रतीतिः। न तु व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात्। अतोऽन्तःकरणभूताहङ्कारस्थतया संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो वा न किञ्चिदिह कारणमिति नाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं तथोपलब्धिर्वा। तस्मात्स्वत एव ज्ञातृतया सिध्यन्नहमर्थ एव प्रत्यगात्मा। न ज्ञप्तिमात्रम्। अहंभावविगमे तु ज्ञप्तेरपि न प्रत्यक्त्वसिद्धिरित्युक्तम्॥

स्वाश्रयतया अभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभाव इति यत्प्रागुक्तं तत्, प्रामाण्यं स्वत इति वदद्भ्योऽबाह्येभ्यो न रोचेतेत्यभिप्रायेण दूषयति—**न च** इति। स्वभावक्लृप्तिरियं व्यभिचारादयुक्तेत्याह—**प्रदीपादिषु** इति। आदिशब्द इन्द्रियलिङ्गागमसंस्काराणां तदनुग्राहकाणां च सङ्ग्रहार्थः। संशयादिषु व्यभिचारेऽपि यथा धियां प्रमात्वं स्वभावः प्राचुर्याद्गृह्यते, तथेहापि स्यादिति शङ्कानिरासाय बहुवचनम्। स्वभावनिष्कर्षश्चात्र विपरीत इत्याह—**यथावस्थित** इति। प्रतीतिशब्द इह व्यवहारयोग्यतापादनपरः। **स्वाभाव्यं** स्वभाव एव। अयं भावः—

ज्ञातृत्वाभिव्यक्तिनिरास।

मुक्तनित्येश्वरधियां प्रमात्वं ह्यनुपाधिकम्।
क्षेत्रज्ञधीपरिच्छेदभ्रमत्वादि च दोषजम्॥ ४९६॥

भ्रान्तावपि यथार्थत्वमधिष्ठानादिषु स्थितम्।
अनुप्रविष्टबौद्धैरप्यवशादिदमीरितम्॥ ४९७॥

अनुपप्लवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।
न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥ ४९८ ॥

इति । उक्तस्यार्थस्य जैमिन्यादिसंमतत्वेन मीमांसानिष्ठैः दुस्त्यजत्वं सूचयति—तच्च इति ॥

*१ * * * *

मानत्वामानत्वे स्वत इति साङ्ख्याः कणाशनाः परतः ।
पूर्वं परतो बौद्धाः परं तु मीमांसका द्वयं केचित् ॥ ४९९ ॥

सौगताश्चापि चार्वाकाः साङ्ख्यकाणादवर्त्मगाः ।
प्रामाण्यज्ञप्तिरप्येवं बहुधावादि वादिभिः ॥ ५०० ॥

अत्र दृष्टान्तैकदेशे व्यञ्जकत्वमेव मृग्यम् ; कुतः स्वनिष्ठतया व्यञ्जनमित्यभिप्रायेणाह—न च इति । कुतस्तर्हि सर्वैस्तेषु व्यञ्जकतोक्तिरित्यत्राह—अपि तु इति । दृष्टावभासकरणभूतदृष्टिप्रसरहेतुतामात्रेण व्यञ्जकत्वोपचार इति भावः । अगृहीतग्रहणोपायस्य तदीयदोषत्वं व्यनक्ति—तद्दोष इति ।

प्रतिबिम्बेऽल्पतादीनामाभिमुख्यस्थितेरतः ।
यथार्हं वासनानाञ्च दोषतैवं व्यवस्थिता ॥
सव्यासव्यविपर्यासप्रभृतेरपि संभवः ॥ ५०१ ॥

*२ * * * *

एवं तर्हि * * [३]दोषदर्पणादेरपि धीहेतवोऽन्यथा स्युः ।
[४]धीहेतवो यथा दोषाश्चव द्रागामित्यमत् ।
अन्वयव्यतिरेकाद्यैः हेतुस्स इति निश्चयात् ॥ ५०२ ॥

१. २. ३. अत्र सर्वत्र ग्रन्थपातः । ४ सर्वत्र कोशेषु इत्थमेव पाठः ।

तत्त्वधीरोधसङ्कोचे दोषास्स्युर्भ्रान्तिहेतवः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषादिर्हि विविच्यते ॥ ५०३ ॥

इत्याशयः ।

तत एव दर्पणादेरपि व्यञ्जकत्वं स्यादित्यत्राह—**अभिव्यञ्जक** इति । **आलोकादिरेव** इति । आलोकादिसहितं प्रतिफलितं चाक्षुषं तेज इत्यर्थः । शुक्तिरज्वादिवदधिष्ठानमात्रेण व्यञ्जकत्वं न शक्यमित्यवधारणाभिप्रायः । अस्त्वविद्यादोषार्थस्य दोषान्तरकन्दस्याहङ्कारस्य आदर्शवद्दोषहेतुत्वमिति शङ्कां निरस्यति—**न चेह** इति । स्वरूपप्रकाशे तत्प्रकाशान्तरकरणे वा विकृत्यापादनमिह दुर्वचमिति भावः । दृष्टान्तान्तरेऽप्यन्यथासिद्धिमाह—**व्यक्तेः** इति । **तु** शब्दो दोषापादकाद्वैषम्यार्थः । **आकारः** तदाश्रितस्वभाव इति यावत् । **तदाश्रयतया प्रतीति**रित्यनेन याथार्थ्यं व्यज्यते । ननु यथा दीपादयः स्वधर्मानपि प्रकाशयन्ति तथा व्यक्तिरपि जातिमित्यत्राह—**न तु** इति । व्यक्तिजात्योरैकसामग्रीवेद्यत्वमेव; इन्द्रियसंबन्धस्तु व्यक्तिद्वारे (रैवे) त्येतावतापि न सा व्यञ्जिका; व्यक्तिशब्दोऽत्र न व्यञ्जकत्वार्थ इत्याशयः । अहङ्कारस्य स्वाश्रयतया संविद्व्यञ्जकत्वानुपपत्तिमुपसंहरति—**अत** इति । उपलम्भयुक्त्यागमैर्विरोधद्योतनाय **अन्तःकरणभूत**त्वोक्तिः । साङ्ख्यमृषावादिनोर्मतभेदं जातिमुखादेरिव धर्मत्वप्रतिफलनरूपहेतुद्वयं चाभिप्रेत्य **वस्तुतो दोषतो वा** इत्युक्तम् । **ज्ञातृत्वं तथोपलब्धि**रिति च तत्फलितव्यञ्जनम् । ज्ञातुरहमर्थस्यात्मत्वं ज्ञानमात्रस्यानात्मत्वं च निगमयति—**तस्माद्** इति । ननु सुषुप्त्यादावहंबुद्धिविरहेऽप्यात्मस्वरूपसत्त्वं वाद्यन्तरैरुक्तम् । एवमात्मतया अस्मदुक्तायां ज्ञप्तावपि स्यादित्यत्र 'अहमर्थो न चेदात्मा' इत्यादिना दत्तोत्तरत्वमाह—**अहंभाव** इति । **ज्ञप्तेरपि** इति । स्वप्रकाशत्वे सत्यपीति भावः ॥

तमोगुणाभिभवात्परागर्थानुभवाभावाच्चाहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रति-भासाभावेप्याप्रबोधादहमित्येकाकारेणात्मनस्फुरणात्सुषुप्तावपि नाहंभाव-विगमः। भवदभिमताया अनुभूतेरपि तथैव प्रथेति वक्तव्यम्। न हि *सुषुप्तोत्थितः कश्चिदहंभावावियुक्तार्थान्तरप्रत्यनीकाकारा ज्ञप्तिरहम् अज्ञान-साक्षितयावतिष्ठ इत्येवंविधां स्वापसमकालामनुभूतिं परामृशति। एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्सम् इति; अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानी-मप्यहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते। न च वाच्यं यथेदानीं सुखं भवति तथा तदानीमस्वाप्समित्येषा प्रतिपत्तिरिति; अतद्रूपत्वात्प्रति-पत्तेः॥

ननु सुषुप्तावस्थायामहमर्थप्रकाशो जागरस्वप्नयोरिव तथा व्यवहारार्हत्वं स्यात्; न च तदस्तीत्यतो न तदा तत्प्रकाशः; तत्राह—**तमोगुणाभिभवाद्** इति। स्वकर्मोपात्तत्रिगुणद्रव्यस्थेन तमोगुणेन सविकल्पा-दिरूपमनोवृत्तिनिरोधादित्यर्थ.। तत्फलितमाह—**परागर्थानुभवाभावात्** इति। परागर्थाः परस्मा एव भासमानाः; ते चात्रात्मधर्माः देहे-न्द्रियविषयाश्च; तेषामान्तरबाह्यवर्गाणामननुभवात्। तत्तद्व्यावृत्ततया तत्तद्विशिष्ट-तया च स्फुरणाभावोऽपि **विविक्ते**त्यादिनानूद्यते। एतेन '[1]अयमह'मित्यादि वदन्त्याश्श्रुतेरभिप्रायो विवृतः। स्वप्नजागरयोर्नानाकारविशिष्टदृष्ट्या तदविरोधार्थम् **आप्रबोधा**दित्युक्तम्। विविक्तस्फुटावभासविरहे निर्वि-

सुषुप्तावहंभान-समर्थनम्

---

* सुप्त इति पाठान्तरम्।

१. टि 'नाह खल्वि'त्यारभ्य 'अयमहमस्मी'त्यन्ता श्रुतिर्विवक्षिता। नायमहमित्यादि पा. सु.

शेषभानं स्वीकृतं स्यादित्यत्रोक्तम् **अहमित्येकाकारेण** इति। सुखित्वदुःखित्वादिभिर्दैवतमनुष्यत्वादिभिश्च विशेषणैर्विशिष्टस्फुरणविरहेऽपि अनुकूलप्रत्यक्स्वरूपत्वेन भानाद्विशिष्टस्फुरणसिद्धिरिति भावः। औपनिषदमानुमानिकं वा स्वप्रकाशत्वमात्मन इच्छद्भिः सर्वैः सुषुप्त्यादिषु अवभासनात्स्वात्मस्फुरणमङ्गीकृतम्। अत्राहंभावशब्देनाऽहमर्थः प्रकाशश्चाभिप्रेतौ। नन्वेवमविशदस्फुरणं तदानीमिदानीं वा नोपलभ्यत इत्यत्र प्रतिबन्द्योत्तरमाह—**भवदभिमताया** इति। त्वदभिमतायां प्रमाणानुमतिर्नास्तीति च भावः। एवमविशिष्टार्थविषयनिर्विकल्पवादिनामपि प्रतिबन्दिर्वक्तव्या। **तथैव** अस्पष्टतयेत्यर्थः। परोक्तेऽपि स्पाष्ट्याभावं मानाभावं च व्यनक्ति—**न हि** इति। ननु **ज्ञप्तिरहमित्यनुवादो न युक्तः**; परमते तथात्वाभावात्, **अहंभाववियुक्ते**त्येतद्वाक्यस्थपदविरोधाच्च। मैवम्; प्रत्यगात्मनः प्रकाशाभ्युपगमेऽहन्त्वेन स्फुरणं दुस्त्यजमिति सूचने तात्पर्यात्। **अवतिष्ठे** इति वर्तमानोक्तिस्तत्सामीप्यात्। ननु परामर्शः प्रमाणान्तरेण सेत्स्यतीत्यत्र विरुद्धपरामर्शबलात्तदसंभवं, **स्वावसरे निपुणतरम्** इति प्रागुपक्षिप्ते स्वपक्षे मानं च दर्शयति—**एवम्** इति। **हिः** प्रसिद्धिं परैरप्युदाहृतत्वं च द्योतयति। प्रकाशस्वरूपस्य प्रदीपस्य तथैव स्वप्रकाशत्वं श्रुत्यभीष्टम् इत्यभिप्रायेण **सुखमहम्** इत्युक्तम्। तदेव विवृणोति—**अनेन** इति। नात्र विषयानुभवसुखं धर्मभूतधीप्रसरत्वं च विवक्षितम्, सुषुप्तिव्याघातात्। 'पुंस्त्वादिवत्' इति सूत्रविरोधात् पूर्वापरभाष्यैः प्रतिक्षिप्तत्वाच्च। अतः स्वस्यैवानुकूलतया स्वेनैव प्रकाशमानत्वे तात्पर्यम्। यद्धि यस्यानुकूलतया भाति स तेन सुखीति व्यवह्रियते; यस्य येन यद्भाति स तेन तस्य ज्ञातेति च। सुषुप्तावहमर्थस्याहंबुद्धेर्वा विनाशमिच्छतां चोद्यमनूद्य क्षिपति—**न च** इति। 'मन्दमगच्छं', 'तत्र ते न्यवसन्त्सुखं' इत्यादिवत्क्रियाविशेष-

52

णस्य तात्कालिकत्वे स्वारस्यं प्रत्यक्स्व (क्सुख) रूपानादिसाक्षिप्रकाशे परसंमतिं चाभिप्रयन्हेतुमाह—अतद्रूपत्वात् इति । तदानीं सुखमस्वाप्सम् इदानीं दुःख्यामीत्यपि क्वचित्परामृश्यत इति भावः । ननु सुखमहमस्वाप्सम्इत्यंशत्रये स्वापांशस्य तदानीमनुभवे सुषुप्तिविरोधात् 'प्रातर्गजाभावा'दिति न्यायेन स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावात्प्रबोधाभावक्लृप्त्या तथा व्यवहार इत्यास्थेयम् । तद्वद्दंशान्तरयोरपि गतिः स्यात् । मैवम् ।

अयुक्तिर्यस्य तत्रैव स्वारस्यदमनं क्षमम् ।
भवेदविषये वृत्तिरन्यथातिप्रसङ्गकृत् ॥ ५०४ ॥

न चाहमर्थस्यात्मनोऽस्थिरत्वेन तदानीमहमर्थस्य सुखित्वानुसन्धानानुपपत्तिः । यतः सुषुप्तिदशायाः प्रागनुभूतं वस्तु सुप्तोत्थितो मयेदं कृतम् मयेदमनुभूतम् अहमेतदवोचम् इति परामृशति । एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति च परामृशतीति चेत्, ततः किं? न किञ्चिदिति कृत्स्नप्रतिषेध इति चेत्, [1]नाहमवेदिषमिति वेदितुरहमर्थस्यैवानुवृत्तेः वेद्यविषयो हि स प्रतिषेधः । न किञ्चिदिति निषेधस्य कृत्स्नविषयत्वे भवदभिमतानुभूतिरपि प्रतिषिद्धा स्यात् । सुषुप्तिसमये त्वनुसन्धीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारम् अहमिति परामृश्य न किञ्चिदवेदिषमिति वेदने तस्य प्रतिषिध्यमाने तस्मिन्काले निषिध्यमानाया वित्तेः सिद्धिमनुवर्तमानस्य ज्ञातुरहमर्थस्य चासिद्धिमनेनैव न किञ्चिदहम-

---

१. इति चेत्, नाहमवेदिषमिति पदच्छेद. तत्त्वटीकाद्दतः ।
इति चेन्न, अहमवेदिषमिति श्रुतप्रकाशिकाद्दतः पदच्छेद ॥

वेदिषमिति परामर्शेन साधयंस्तमिमर्थं देवानामेव साधयतु। मामप्यहं न ज्ञातवानिति, अहमर्थस्यापि तदानीमननुसन्धानं प्रतीयत इति चेत्, स्वानुभवस्ववचनयोर्विरोधमपि न जानन्ति भवन्तः। अहं मां न ज्ञातवानिति ह्यनुभववचने। मामिति किं निषिध्यत इति चेत्? साधु पृष्टं भवता; तदुच्यते, अहमर्थस्य ज्ञातुरनुवृत्तेः न स्वरूपं निषिध्यते। अपि तु प्रबोधसमयेऽनुसन्धीयमानस्याहमर्थस्य वर्णाश्रमादिविशिष्टता। अहं मां न ज्ञातवानित्युक्ते विषयो विवेचनीयः। जागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टोऽस्मदर्थो मामित्यंशस्य विषयः; स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्धाविशदस्वानुभवैकतानश्चाहमर्थोऽहमित्यंशस्य विषयः। अत्र सुप्तोहमीदृशोऽहमिति च मामपि न ज्ञातवानहमित्येव खल्वनुभवप्रकारः॥

अन्यत्राप्ययुक्तिस्समा। अहमर्थस्य तत्प्रकाशस्य वा सुषुप्तौ नाशादित्यत्राद्यमनूद्य क्षिपति—न च इति। अहमर्थस्य ह्यात्मत्वं स्थापितम्। अतोऽस्य न ध्वंस इति व्यञ्जनार्थ इह आत्मशब्दः। प्राच्यजागरस्थात्मीयकरणत्रयवृत्तिपरामर्शोद्रढिम्ना परिहरति—यत इति। शुक्तिरूप्यवदध्यस्तस्याहमर्थस्य प्रकाशध्वंसतोऽपि स्वरूपध्वंसं शङ्कते—एतावन्तम् इति। स्वेष्टविरुद्धं वदसीत्युपालम्भाभिप्रायेण पृच्छति—ततः किम् इति। अज्ञातोपालम्भः पुनः शङ्कते—न किञ्चिद् इति। अहमर्थप्रकाशस्यापि निषेधात्तत्स्वरूपनिषेधोऽपि फलित इति भावः। उक्तनिषेधार्थो नकारोऽर्थात्प्रतीयत इति कृत्वा स्वाभिप्रेतं विवृणोति—नाहम् इति। अहं नावेदिषमित्यत्र वेदनाभावाधिकरणभूतस्वात्मनिषेधस्तावदशक्यः; तत्प्रकाशनिषेधश्च स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतिविरुद्धः; बाह्यविषयेऽपि न स्वरूपं निषेध्यम्; सुषुप्तौ

सुषुप्तावहमर्थंविनाशवादनिरासः।

विश्वप्रलयस्यासंभवादसंमतेश्च । अतः स्वान्यप्रकाशनिषेध एव विवक्षित इत्यभिप्रायेण **वेद्यविषयो** हीत्युक्तम् । परेष्टार्थेऽनिष्टमाह—**न किञ्चित् इति । निषेधस्य** इति । त्वत्पक्षेऽनुभूतेः प्रकाशनिषेध एव स्वरूपनिषेधोऽपि स्यादिति भावः । वेदननिषेधस्याकृत्स्नविषयत्वे स्वीकृते धीव्यतिरिक्तवेदननिषेधविवक्षया अस्मदिष्टं स्यादित्यत्राह—**सुषुप्ति** इति । अहमर्थस्वरूपनिषेधः परामर्शबलविरुद्धः; अत एव तद्भाननिषेधस्त्वत्पक्षेऽप्ययुक्तः; इदमर्थवदहमर्थस्यापि प्रकाशाधीनस्वरूपत्वात् सर्वत्राधेयनिषेधोक्तिर्हास्येति भावः ।

अभानं व्यवहार्यस्य सुषुप्तावहमः कथम् ।
इति चोद्यं समं वित्तौ श्रुतिश्चात्रोत्तरप्रदा ॥ ५०५ ॥

अहंभानस्य संस्कारमनुत्पादयतोऽपि नः ।
त्वदिष्टधीभाननयात्स्यात्परामर्शहेतुता ॥ ५०६ ॥

सुषुप्तौ [1]भानसङ्गेतु धीरेव तव लुप्यते ।
उपलब्धिपराहत्या न स्वरूपविपर्ययः ॥ ५०७ ॥

एवशब्दो वैपरीत्यं विवृणोति । जानामीत्यहमर्थस्वरूपप्रकाशश्चेदात्मेत्युच्यते स तर्हि तद्धर्मः । धातूपात्तश्चेत् इच्छाद्वेषादिधात्वन्तरार्थवदात्मस्वरूपादन्यः प्रसिद्धः । **एवकारो** दत्तोत्तरत्वद्योतकः । **देवानामेवे**त्यनेन सर्वज्ञा हि त्वदुक्तिप्रतिपत्त्यर्हा इत्युपालभते । अप्रतिवादिनामिति वा तात्पर्यम् । ननु 'विनाशमेवापीतो भवती' ति श्रुत्यैवोच्यते विनाशः । मैवम्; प्रकरणाभिप्रेतपुरुषार्थविरहेणासत्कल्पत्वे तात्पर्यात् । अन्यथा, 'नाह खल्वय'मित्यादि पूर्ववाक्यविरोधात् ।

---

१. भानभङ्गे तु पा.

'स एवत्त्वि'ति सूत्रे च सुषुप्तप्रतिबुद्धयोः ।
स्वयमेव च तादात्म्यं सूत्रकृत्स्थापयिष्यति ॥ ५०८ ॥

ततश्च स्वप्रकाशत्वजडत्वविमतावपि ।
सुषुप्तावहमर्थस्य ध्वंसो नास्तीति सुस्थितम् ॥ ५०९ ॥

पुनरपि तदानीमहमर्थवेदनस्यापि विशेषतो निषेधात्तत्स्वरूपनिषेधमपि शङ्कते—**मामपि** इति । अहमर्थनिषेधं वदता स्ववाक्येन स्वपरामर्शेन चाभीष्टविरोधमाह—**स्वानुभव** इति । उभाभ्यामहमर्थनिषेधस्याशक्यत्वं व्यनक्ति—**अहम्** इति । **हि** शब्दोऽत्र **अनुभववचने** इति शब्दस्य सप्तमीत्वेनोत्तरत्रान्वये ह्यनपेक्षितः स्यात् । स्वरूपप्रकाशनिषेधमुखेन स्वरूपस्यापि निषेधमन्तरेण का गतिरिति पृच्छति—**माम्** इति । सोपालम्भं प्रतिवक्ति—**साधु** इति । असमीचीनत्यागेन प्रश्नेऽवतारात् सानुकंपं वा । **तदुच्यते** तस्मादुत्तरमुच्यत इत्यर्थः । यद्वा, किमिति पृष्टनिषेध्यमुच्यत इत्यर्थः । स्वरूपतत्प्रकाशयोर्निषेधो न शक्य इत्यभिप्रायेणाह—**अहमर्थस्य** इति । 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे' इति न्यायात्, 'अयमहमस्मी' ति श्रुतौ अयं शब्दाभिप्रेतविशेषमाह—**अपि तु** इति । **वर्णाश्रमादिविशिष्टता** तदभिमान इत्यर्थः । ज्ञेयत्वेनेति वोपस्कार्यम् । आदिशब्द आन्तरं जडपण्डितत्वाद्यपि सङ्गृह्णाति । ननु 'नो एव इमानि भूतानी' त्यत्र यथा बाह्यार्थानां स्वरूपवेदननिषेधपर इदंशब्दोऽपि स्वरूपमात्रपरः तथा 'अयमह' मित्यत्रापि स्यादिति शङ्कां निरस्यति—**अहं माम्** इति । अयं भावः—अहमर्थस्वरूपतत्प्रकाशनिषेधयोरशक्यत्वं ह्युक्तम् । अतः प्रकारभूतवर्णाश्रमादिवैशिष्ट्यमिह निषेध्यम् । तथा च श्रुत्यन्तरे, तद्वैशिष्ट्यमपि निषिध्यते । 'तद्यथा

प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर' मितीति । सुषुप्तौ तत्तद्वै-शिष्ट्येऽपि तत्तद्वेदनवैधुर्यप्रतिसन्धानस्य श्रुतेश्चानुगुणं विषयविवेकं विवृणोति—जागरितेत्यादिना ग्रन्थद्वयेन । निषेधवचनतात्पर्यव्यञ्जकमनुभवप्रकारं निर्धारयति—अत्र इति । व्यवहारस्य वैवक्षिकत्वादीदृशोक्त्यभावेऽप्यनुभवो दुर्निषेध इत्यवधारणाभिप्रायः ॥

किञ्च—सुषुप्तावात्मा अज्ञानसाक्षित्वेनास्त इति हि भवदीया प्रक्रिया। साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव । न ह्यजानतः साक्षित्वम् । ज्ञातैव हि लोकवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते । न ज्ञानमात्रम् । स्मरति च भगवान्पाणिनिः 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति । स चायं साक्षी जानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थ एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न प्रतीयेत । आत्मने स्वयमवभासमानोऽहमित्येवावभासत इति स्वापाद्यवस्थास्वप्यात्मा प्रकाशमानोऽहमित्येवावभासत इति सिद्धम् ॥

सुषुप्तौ ज्ञातुरविनष्टत्वं परोक्तप्रक्रिययाप्यभ्युपगमयति—किञ्च इति । अस्त्वज्ञानसाक्षित्वम्, तत्तु तत्प्रकाशात्मत्वमेवेत्यत्राह—साक्षित्वम् इति । ननु किमत्र ज्ञातृत्वेन; साक्षात्काररूपत्वमेव साक्षित्वमस्त्वित्यत्राह—न हि इति । उक्तमर्थं लौकिकवैदिकसर्वशब्दार्थनिर्णयनिदानभूतेनानन्यथासिद्धेन व्यवहारेण स्थापयति—ज्ञातैवेति । साक्षिशब्दस्यास्तु ज्ञानविशेषे शक्तिः, तदाश्रये तु लक्षणेत्यत्राह—न ज्ञानमात्रम् इति । अयं भावः; न हि सर्वत्र विशिष्टगोचरे विशेषणमात्रे शक्तिस्त्वयापि स्वीक्रियते । तथा सति विशिष्टवाचिषु सत्यादिपदेषु जहदजहल्लक्षणोक्तिरपि विरुध्येतेति । अन्यथा शब्दानुशासनविरोधमप्याह—स्मरति इति । अस्तु सुषुप्तौ साक्षिप्रकाशः; ततोऽपि

परप्रक्रिययापि सुषुप्ता-वहमर्थानुवृत्तिसमर्थनम्

अहमर्थप्रकाशः कथमित्यत्राह—स चायम् इति। व्यवहारव्याकरणाभ्यां ज्ञातृत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः। अज्ञानसाक्षिणस्तथैव स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् जानामीति प्रतीयमानत्वोक्तिः। ज्ञातुः स्वग्रहणं हि जानामीत्येव; तत्र 'अस्मद्युत्तम' इत्यनुशिष्टमित्यभिप्रायेण 'अस्मदर्थ एवे' त्युक्तम्। उक्तानभ्युपगमे स्वेष्टं स्वस्मै भासमानत्वमपि न स्यादित्यभिप्रायेणाह—आत्मने इति। तत्र व्याप्तिपूर्वकं साध्यवचनेऽपि प्रसङ्गे तात्पर्यादुत्तरत्रानुमानोक्तेरपुनरुक्तिः। पूर्व इति हेतौ। उत्तरस्तु प्रकारे॥

यत्तु मोक्षदशायामहमर्थो नानुवर्तत इति तदपेशलम्। तथा सत्यात्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात्। न चाहमर्थो धर्ममात्रम्! येन तद्विगमेऽप्यविद्यानिवृत्ताविव स्वरूपमवतिष्ठेत। प्रत्युत स्वरूपमेवाहमर्थ आत्मनः। ज्ञानं तु तस्य धर्मः। अहं जानामि ज्ञानं मे जातमिति चाहमर्थधर्मतया ज्ञानप्रतीतेरेव॥

सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेतीति पूर्वपक्षोक्ते दूषितावशिष्टं यत्तु इत्यादिनाऽनूद्य दूषयति। तदपेशलमिति असुन्दरम् अयुक्तमित्यर्थः। अयुक्तिं विवृणोति—

मुक्तावप्यहमर्थभानसमर्थनम्

तथा सति इति। प्रतिज्ञातः स्यादित्येतत् परोक्त्यैव सिद्धवत्करणं ज्ञातव्यशेषाभावप्रसङ्गार्थम्। 'आत्मभूतधीसन्ततिविनाशो मोक्ष' इति वदन्तस्सन्ति केचित्सौगताः; तन्मते त्वदुक्तो दोषस्तवाप्यागत इति सूचयितुं प्रकारान्तरेण इत्युक्तम्। नन्वविद्या देहादिधर्मोऽप्यात्मन[1] उपाधिरेव; अतस्तन्निवृत्तौ कथमात्मनाश इत्यत्राह—न च इति। त्वदुक्तविपरीतं हि सिद्धमित्यभिप्रायेण प्रत्युते त्यादिवाक्यत्रयम्। एवकारेण प्रागेव स्थापितत्वं द्योत्यते॥

---

१. उपाधेरेव पा- क. घ.

अपि च यः परमार्थतो भ्रान्त्या वा आध्यात्मिकादिदुःखैः दुःखितया आत्मानमनुसन्धत्तेऽहं दुखीति सर्वमेतद्दुःखजातमपुनर्भवमपोह्य कथमहमनाकुलस्स्वस्थो भवेयमित्युत्पन्नमोक्षरागः स एव तत्साधने प्रवर्तते। स साधनानुष्ठानेन यद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेत्, अपसर्पेदेवासौ मोक्षकथाप्रस्तावात्। ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वं मोक्षशास्त्रमप्रमाणं स्यात्। अहमुपलक्षितं प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति चेत्, किमनेन? मयि नष्टेऽपि किमपि प्रकाशमात्रमवतिष्ठत इति मत्वा न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्वकारी प्रयतते। अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञातृतया सिद्ध्यतः प्रत्यगात्मत्वम्। स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते। स्वस्मै प्रकाशमानत्वात्। यो यः स्वस्मै प्रकाशते स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशते; यथा तथाऽवभासमानत्वेनोभयवादिसंमतः संसार्यात्मा। यः पुनरहमिति न चकास्ति नासौ स्वस्मै प्रकाशते, यथा घटादिः। स्वस्मै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा। स तस्मादहमित्येव प्रकाशते। न चाहमिति प्रकाशमानत्वेन तस्याज्ञत्वसंसारित्वादिप्रसङ्गः; मोक्षविरोधादज्ञत्वाद्यहेतुत्वाच्चाहंप्रत्ययस्य। अज्ञानं नाम स्वरूपाज्ञानमन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं वा। अहमित्येवात्मनः स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानरूपोऽहंप्रत्ययो नाज्ञत्वमापादयति; कुतः संसारित्वम्? अपि तु तद्विरोधित्वान्नाशयत्येव॥

पूर्वं ज्ञातुरेवात्मत्वे परमसाध्ये सङ्ग्रहेणोक्तां युक्तिं तस्य मुक्तिदशानुवृत्तिरूपावान्तरसाध्येऽपि हेतुतया विस्तृणीते—अपि च इति। स्वमतपरमतभेदेन परमार्थतो भ्रन्त्या वेत्युक्तम्। उत्तरत्र तद्गतस्य दुःखकार-

णस्य, भ्रमकारणस्य वा, निवृत्तिरित्युच्येत, नतु दुःखभ्रमाश्रयस्वरूपस्येति भावः। अत्र य इत्यादिना प्रवर्तते इत्यन्तेन प्रागुक्तमेव विवृतमित्यपुनरुक्तिः।

अर्थादामोक्षस्थायिपक्षनिरासश्च सिद्धः। उक्तयुक्तेः परमसाध्यपर्यन्ततां व्यनक्ति अत इति। अवान्तरसाद्ध्येऽपि प्राक्प्रसङ्गसूचितमनुमानं मूढबोधनाय, अन्वयव्यतिरेकिण एवानुमानत्वमिति वदतः सन्तोषाय च व्याप्तिद्वयोपेतं प्रयुङ्क्ते—स च इति। नात्र साध्याविशेषः। अहमिति व्यवहारविषयतया प्रकाशस्य साद्ध्यत्वात्। नापि हेत्वसिद्धिः; अभानस्य, परस्मा एव भानस्य वा त्वयानभ्युपगमात्। अकस्मैचिद्भासमानत्वस्य दुर्वचत्वाच्च। नापि पक्षस्य दृष्टान्ताविशेषः; एकस्मिन्नेव सम्मतविमतदशाभेदेन तद्विभागात्। तथा च लोकेऽपि दृष्टतया परीक्षकैः अनुमन्तव्यत्वाच्च। विपक्षे दण्डस्तु (बाधस्तु) प्रत्य-(क्षा) क्त्वाभावप्रसङ्गः (इति) प्रागुक्त इह प्रतिसन्धेयः। अत्र पञ्चावयववाक्यप्रयोगात्कैश्चिन्मीमांसकैरुक्तत्र्यवयवनिर्बन्ध उपेक्षितः। क्वचित् त्र्यवयवं च प्रयुङ्क्ते; अतः प्रतियोगिधीसिद्ध्यै यथाकामं त्रयो वा पञ्च वा प्रयोक्तव्याः।

"पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित्"

इति भारतोक्तिस्तु संभावितविषयतया नान्यनिषेधार्थेति भावः। विशेषविरोधप्रसङ्गमनूद्य निषेधति—न च इति। संसारित्वम् कर्मकृतदेहादिसन्ततिमत्त्वम्। आदिशब्देन पुनरावृत्त्यादिग्रहणम्। मुक्त्यवस्थाविषयैः 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' 'अहमन्न' मित्यादिभिर्विहत्या तर्कस्य मूलशैथिल्यमाह—मोक्षाविरोधाद् इति। अन्यथा प्रसञ्जनीयमेवोत्तरं प्रयुक्तं स्यात्। अज्ञत्वादेरुपाधित्वशङ्काप्यनेन निरस्ता। प्रसङ्गस्य सोपाधित्वमभिप्रेत्याह—अज्ञत्व इति। अयं भावः—कर्मोपाधिकमज्ञानादिकं सर्वकर्मक्षये न स्यात्।

पक्षात्साध्यमुपाधिर्हि स्वनिवृत्या निवर्तयेत् ।
स्वसाहचर्यादध्यस्तां व्याप्यतामपि साधनात् ॥ ५१० ॥

तदिह तर्के व्याप्तिस्तावद्दुस्साधा; साहचर्यमात्रं त्वप्रयोजकमतिप्रसञ्जकं च। त्वत्पक्षेऽप्यनुभूतिमात्रस्यात्मनः प्रकाशमानत्वे बद्धदशायामिव सर्वे दोषाः स्युः; न च ते तदा सन्ति; अतो मुक्तौ प्रकाशमानत्वभङ्गात्स्वरूपोच्छेदप्रसङ्ग इति। अज्ञत्वादेरुपाधित्वव्यक्त्यै विकल्पव्याजेन स्वोक्तं विवृणोति—**अज्ञानम्** इति। स्वरूपाज्ञानं कर्मणा तिरोधानात्स्वरूपगोचरज्ञानप्रसराभावः; अन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं च रजस्तमःकार्यतया गीतम्। तयोरज्ञानशब्दार्थतया विकल्पस्तु सम्यग्ज्ञानान्यतया, तद्विरुद्धतया वा। उदाहरणं तु स्वनिष्ठात्मभ्रमाद्येव। आत्मभ्रमादित्रिष्वपि कल्पेष्वहंप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वं नेत्याह—**अहम्** इति। इतिर्हेतौ। अयं भावः—न तावदहंप्रत्यय एवाज्ञानादिस्वरूपम्, तत्त्वधीरूपत्वात्। न तद्धेतुः, कर्मविरहे तदयोगात्; न च तेषां व्याप्यः; यतस्तेन तत्प्रसङ्गः स्यादिति। एवमज्ञानप्रसङ्गाभावे तत्फलप्रसङ्गो दूरापास्त इत्याह—**कुत** इति। आत्मतत्त्वज्ञानं ह्यज्ञत्वादिनिवर्तकतया शास्त्रप्रसिद्धम्। अतोऽत्र प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययोर्व्याघात इत्यभिप्रायेणाह—**अपि तु** इति॥

ब्रह्मात्मभावापरोक्ष्यनिर्धूतनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च। श्रूयते हि—"तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे"ति, "अहमेव च वर्तामि भविष्यामी"त्यादि। सकलेतराज्ञानविरोधिनः सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः परस्य ब्रह्मणो व्यवहारोऽप्येवमेव "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः" "बहुस्यां प्रजायेय" "स ईक्षत लोकान्नु सृजा" इति। तथा,

"यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥"

"अहमात्मा गुडाकेश" "न त्वेवाहं जातु नासम्"

"अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा"
"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते" ।
"तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्" ।

"अहं बीजप्रदः पिता" । "वेदाहं समतीतानि" इत्यादिषु ॥

तत्त्वविदात्मापरोक्ष्येऽहमर्थप्रकाशं वदन्त्या श्रुत्या, तस्याज्ञत्वाद्यनापादकत्वमाह—ब्रह्मात्म इत्यादि। दर्शनादित्युक्तं विवृणोति—श्रूयत इति। ब्रह्मापरोक्ष्यमविद्यानाशस्य कारको ज्ञापकश्च हेतुः । आदिशब्देन प्रह्लादभरतादिग्रहः । तद्धैतत्पश्यन् जगत्कारणं ब्रह्म स्वान्तरात्मत्वेन पश्यन्नित्यर्थः । अत एवात्राहमर्थसामानाधिकरण्यं स्वविशेष्यस्य सर्वात्मत्वप्रकाशकम् । तदेतत्, 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' इति सूत्रे व्यक्तीभविष्यति । अथर्वशिरसोऽप्येवमेव निर्वाहो वेदार्थसङ्ग्रहे स्थापितः । आदिशब्देन 'स एवाहमवस्थितः', 'अहं त्वं च तथान्ये च' इत्युपब्रह्मणानि गृह्यन्ते । स्वतः सर्वज्ञतया स्वयमज्ञानप्रसङ्गरहितस्य स्वाश्रिताज्ञानादिनिरासकतया स्वयमेव गीतस्य परब्रह्मणः स्वात्मन्यहंशब्दप्रयोगाच्चाज्ञत्वाद्यापादकत्वं निरस्यति—सकल इति । सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः सच्छब्दमात्रजन्यधीविषयस्येत्यर्थः । अहङ्कारसृष्टेः प्रागेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म 'बहु स्या'मिति सङ्कल्पयतीति भावः । शाखान्तरेऽपि प्रसिद्धिमाह—ईक्षते इति । हन्ताहमित्य

तत्त्वविदनुभवेन अहमर्थात्मत्वसमर्थनम्

त्राहंशब्दः कण्ठोक्तः; 'बहु स्यां प्रजायेय', 'सृजै' इत्यादिषूत्तमपुरुषाक्षिप्तः । 'पूर्वमेवाहमिहासम्' इत्यादयश्च ग्राह्याः । स्मृतावप्यहन्त्वेन व्यवहारमाह—तथा इति । क्षरान्तर्भूतस्याहङ्कारस्य क्षराक्षरान्यत्वं, अचेतनस्य चिदचिदन्तरात्मत्वम् उत्पत्तिनाशभाजस्तद्राहित्यं, महदादिजन्यस्य सर्वकारणत्वं, स्वाश्रितबन्धकस्य तन्मोचकत्वं, अचिद्विकारस्य स्वसंकल्पेन सर्वत्र बीजाधानकर्तृत्वं, त्रैकालिकसर्ववस्तुवेदितृत्वादिकं च, विरुद्धमित्यभिप्रायेण तत्तद्वाक्योपादानम् । न चैतेष्वहंशब्देन चिन्मात्रलक्षणेति वाच्यम । मुख्यसंभवे तदयोगात् । आदिशब्देन 'अहमज्ञानजं तमः, 'अहंत्वा सर्वपापेभ्य' इत्यादिसङ्ग्रहः ॥

यद्यहमित्येवात्मनः स्वरूपम् । कथं तर्ह्यहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतोपदिश्यते "महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च" इति ? उच्यते—स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहमित्येवोपदेशात्तथैवात्मस्वरूपप्रतिपत्तेश्च अहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपम् । अव्यक्तपरिणामभेदस्याहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते । स त्वनात्मनि देहेऽहंभावकरणहेतुत्वेन अहङ्कार इत्युच्यते । अस्य तु अहङ्कारशब्दस्य अभूततद्भावे च्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । अयमेव त्वहङ्कार उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वापरनामा शास्त्रेषु बहुशो हेयतया प्रतिपाद्यते । तस्माद्बाधकापेताहंबुद्धिः साक्षादात्मगोचरैव । शरीरगोचरा त्वहंबुद्धिरविद्यैव । यथोक्तं भगवता पराशरेण—

"श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन ।
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या" इति ।

यदि ज्ञप्तिमात्रमेवात्मा—तदा अनात्मन्यात्माभिमाने, शरीरे ज्ञप्ति-

मात्रप्रतिभासः स्यात्। न ज्ञातृप्रतिभासः। तस्माज्ज्ञाताहमर्थ एवात्मा। तदुक्तम्—

"अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वयात्।
अविद्यायोगतश्चात्मा ज्ञाताहमिति भासते"॥ इति

तथा च

"देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः।
नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतः सुखी"॥

इति। अनन्यसाधनः स्वप्रकाशः। व्यापी अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभावः॥

उपात्तकृत्स्नवचनबाधेच्छया गीतायामेवोक्तमिति शङ्कते यदि इति— अत्र कथंशब्दस्य प्रतिषेधपरत्वायोगात्प्रश्नवत्कारेण प्रतिवक्ति—उच्यत इति। पृष्टस्य साक्षादुत्तरं दित्सुः तदर्थं स्वपक्षे भूयसां बलीयस्त्वं प्रत्यक्षानुगुण्यं च प्रथममाह—स्वरूप इति। रूढिविशेषानुसारेण गीताभिप्रेतमाह—अव्यक्त इति। न ह्यहङ्कारशब्दोऽहंशब्दपर्याय इति भावः। नन्वहंशब्द एवाहङ्कारशब्दावयवतया प्रत्यभिज्ञातः; न चोभयत्र शक्तिभेदकृतिर्न्याय्येत्यत्र यौगिकमप्याह—स तु इति। अहंभावोऽत्राहमित्यभिमानः। ननु भूमविद्यायां 'अथातोऽहङ्कारादेश' इति अहंबुद्धिकरणमेवाहङ्कार इत्युच्यते। तत्प्रत्यभिज्ञयात्र स एवार्थः किं न स्यात्, इत्यत्र 'अनात्मनि' इत्यभिप्रेतया व्युत्पत्या वैषम्यमाह—अस्य तु इति। अनहमर्थस्याहमर्थभ्रमहेतुत्वमिह विवक्षितम्। भूमविद्यायां तु भूमविशिष्टस्य यथार्थमहङ्ग्रहोपासनमिति भावः। ननु

'अहङ्कारं बलं दर्पम्' इत्यादिभिस्त्याज्यतयोक्तस्य कथं मोक्षार्थविद्यायां, 'अथात-आदेश' इतिवदुपादेयतोपदेश इत्यत्राह—**अयम्** इति। आनात्मनि देहेऽहं-भाव इति निर्दिष्ट इत्यर्थः। अन्यथा **गर्वापरनामेत्य**नन्वयात्। यद्वा, कार्ये गर्वे कारणभूताहङ्कारोपचारः। **एवकारो**ऽहंग्रहोपास्तिव्यवच्छेदार्थः। **उत्कृष्टे-**त्यादिना हेयत्वनिदानोक्तिः। ननु 'अविद्याहंमति'रिति पठ्यते; तत्कथमहं-ग्रहोपास्तिर्यथार्था विधीयत इत्यत्र विद्याविद्यात्मकेऽहम्मती विभजन्निगमयति—**तस्मात्** इति। साक्षाच्छब्द उपहितरूपव्यवच्छेदार्थः। अविद्यानिष्कर्षं पुराणोक्त्या संवादयति—**यथोक्तम्** इति। एतच्चानन्याधीनत्वादिप्रमाणोपलक्षणम्। एवमविद्यादिरूपतया प्रसिद्धां देहाहंबुद्धिमपि परेष्टभञ्जिकामाह—**यदि** इति। स्वेष्टेऽपि तामेव प्रमाणयन्परमप्रकान्तमुपसंहरति—**तस्माद्** इति। आत्मनोऽहन्त्व-ज्ञातृत्वादिसाधकवर्गस्य संकलितबोधार्थमात्मसिद्धौ निगमितं दर्शयति—**तदु-क्तम्** इति। '**अविद्यायोगत**' इत्येतत्परेष्टेऽनुपपत्तिं स्वेष्टे चोपपत्तिं तन्त्रत आवृत्त्या वा वक्ति। आत्मनो विषयग्राहिधियोऽन्यत्वे स्वप्रकाशत्वादौ च तत्प्रकरणारम्भे संगृहीतमाह—**तथा च** इति। अत्र साधनशब्दस्योत्पादन-परत्वे नित्यत्वोक्त्या पुनरुक्तिः स्यात्। तद्व्युदासाय "**स्वप्रकाश**" इत्युक्तम्। व्यापिशब्देन विभुत्वविवक्षायां 'उत्क्रान्त्या'दिसूत्रविरोधात् अर्थान्तरमाह—**अतिसूक्ष्मतया** इति। एतत्पदद्वयार्थस्तत्रत्यविस्तरे व्यक्तः॥

यदुक्तं दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसंभावनया सकलभेदावलम्बिप्रत्यक्षस्य शास्त्रबाध्यत्वमिति। कोऽयं दोष इति वक्तव्यम्। यन्मूलतया प्रत्य-क्षस्यान्यथासिद्धिः। अनादिभेदवासनैव हि दोष इति चेत्, भेदवासना-यास्तिमिरादिवद्यथावस्थितवस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यत्र ज्ञातपूर्वम्?

अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञास्यत इति चेत्, न; अन्योन्याश्रयणात्। शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चये सति भेदवासनायाः दोषत्वनिश्चयः भेदवासनाया दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चय इति ॥

शास्त्रस्य प्रत्यक्षात् एवं प्रत्यक्षवैघटयं नास्तीत्युक्तं न्यषिध्यत ।
बलीयस्त्वभङ्गः ततश्शास्त्रबलीयस्त्वं यदि त्यन्वाह बाधितुम् ॥ ५११ ॥

कोऽयम् इत्यादि। यदुक्तं दोषरूपं मूलं, तत्र कोऽयं दोष इति पृष्टे विशेषतः प्रतिवक्तव्यमित्यर्थः। न हि कश्चिद्दोषोऽस्तीति सामान्योक्त्यान्यथासिद्धिः सुवचा; त्वन्मतेऽपि प्रसङ्गात्; विशेषतश्चात्र दोषो दुर्वचः। काचादेरव्यापित्वात् तावतैवान्यत्र शङ्कायामविषयवृत्तेश्चेति भावः। प्रागेव दोषविशेष उक्त इति शङ्कते—**अनादि** इति। दोषत्वमस्या दुर्वचमित्याह—**भेद** इति। यदि द्विचन्द्रभ्रमादौ भेदवासनाया दोषत्वं दृष्टमित्युच्येत तदा भिन्नेष्वभिन्नत्वबुद्धौ अभेदवासनापि दोषत्वेन दृष्टा; ततश्चैक्यधीरपि दुर्बला, न बाधिका स्यात्; अन्यत्रादृष्टमपि अद्वैतश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमिति शङ्कते—**अनेन** इति। कल्पकासंभवमभिप्रेत्याह—**न** इति। **अन्योन्याश्रयणा**दित्यनेनान्वयः; भेदवासनामात्रस्य दोषत्वं निर्विशेषाद्वैतशास्त्रविरोधात्कल्प्यम्; सिद्धे च प्रत्यक्षमात्रस्य तादृशदोषमूलत्वे यूपादित्यैक्यन्यायातिक्रमेण शास्त्रस्य निर्विशेषपरत्वमिति मिथः संशयात्कृत्स्नप्रत्यक्षदौर्बल्यं दुर्वचमिमिति भावः। ज्वालैक्यप्रत्यक्षे हि

व्युत्पत्तिव्याप्तिपूर्वेषु प्रत्यक्षमुपजीवतोः ।
कृत्स्नप्रत्यक्षवैरं न क्षमं शास्त्रानुमानयोः ॥ ५१२ ॥

अस्तु ते [1]बाह्यतुल्यत्व........नोब........[2]हुत्वमपि ॥ ५१२ ॥

किञ्च--यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वं शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन तथैव स्यात्। अथोच्येत—दोषमूलत्वेऽपि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञानहेतुत्वेन परत्वात्तत् प्रत्यक्षस्य बाधकमिति, तन्न; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वमकिञ्चित्करम्। रज्जुसर्पज्ञाननिमित्तभये सति भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेन केनचिन्नायं सर्पो मा भैषीरित्युक्तेऽपि भयानिवृत्तिदर्शनात्। शास्त्रस्य च दोषमूलत्वं श्रवणवेलायामेव ज्ञातम् श्रवणावगतनिखिलभेदोपमर्दिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाभ्यासरूपत्वान्मननादेः। अपि च—इदं शास्त्रम्; एतच्चासंभाव्यमानदोषम्; प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोषमिति केनावगतं त्वया? न तावत्स्वतःसिद्धा निर्धूतनिखिलविशेषानुभूतिरिममर्थमवगमयति। तस्याः सर्वविषयविरक्तत्वात् शास्त्रपक्षपातविरहाच्च। नाप्यैन्द्रियिकप्रत्यक्षम्; दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात्। तन्मूलत्वादेव नान्यान्यपि प्रमाणानि। अतः स्वपक्षसाधनप्रमाणानभ्युपगमान्न स्वाभिमतार्थसिद्धिः।

ज्वालाभेदानुमानाद्वैषम्यमाह—किञ्च इति। न हि ज्वालाभेदधीस्तदैक्यधीजनकदोषजन्येति भावः। [3]........दीपसादृश्यं तद्वर्तिकासाम्यं चाचिरनिर्वापितारोपितदीपैक्यभ्रमे दोषत्वेन निर्णीतम्। अतस्तत्र नान्योन्याश्रयः। न च तत्र भेदानुमानं स्वोपजव्यप्रत्यक्षव्यक्तिविरोधीति भावः।

---

१. बाध्य. पा. (घ).

२. ३. अत्र सर्वेषु कोशेषु ग्रन्थो गलित एव।

नान्यपर्यादमानत्वं न च वाच्यं तदेव तत् ।
'यूपादित्येति' वाक्यादौ बाधादेव समानता ॥ ५१४ ॥

अतोऽनन्यपरस्यापि बुद्धिर्निगमवद्भवेत् ।
त्र्यन्तस्याप्रमाणत्वं दोषे बाधे च दुस्त्यजम् ॥ ५१५ ॥

यथा निर्दोषत्वसाम्येऽपि पूर्वापरापच्छेदयोः परो बलीयान्, तथा सदोषत्वसाम्येऽपि परत्वादागमः प्रमाणमिति शङ्कते—**अथ** इति। तत्र रज्जौ सर्पभूरन्ध्रबुद्ध्योरिव पौर्वापर्यमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायेणाह—**तन्न** इति। तदेवोदाहरणेन व्यनक्ति—**रज्जु** इति। तद्वदुत्तरस्य दोषमूलत्वं न ज्ञातमित्यत्राह—**शास्त्रस्य** इति। अन्यथा मननादिकारणोच्छेदात्कार्यासिद्धिं सूचयति—**श्रवण** इति। निखिलशब्दः प्रमातृप्रमेयप्रमाणशास्त्रस्वरूपपदवाक्यतदर्थविकल्पादिसङ्ग्रहार्थः। अथ परोक्ते तत्प्रक्रियैव प्रमाणभावमभ्युपगम्य परमतस्य निर्मूलत्वं वक्तुमाह—**अपि च** इति। **इदं शास्त्रम्** अबोधकात्, प्रत्यक्षादेश्च, व्यावृत्तमित्याशयः। **असंभाव्यमानदोषम्** प्रमाणाभासवर्गाद्विलक्षणमिति यावत्। बाह्यागमवैषम्यमप्यत्र दुर्वचमिति भावः।

कल्पितं हि प्रमाणत्वं वेदे बाह्यागमेऽपि च ।
अव्यवस्था ततो बाधस्ताटस्थ्याच्छुद्धसंविद. ॥ ५१६ ॥

केन—न केनापि प्रमाणेनेत्यर्थः। तत्र परेष्टशुद्धसंवित्स्वरूपं, तदन्यद्वा मानमिति विकल्पं मत्वा आद्यं निरस्यति—**न तावत्** इति। न हि तस्याः कतिपयवैराग्यं त्वयानुशिष्टमित्यभिप्रायेणाह—**तस्या** इति। [1]एतादृशी तस्यास्सहसा

१. एतावदिति, पा. (घ) को.

विरक्तिर्जातेत्यत्राह—शास्त्र इति । अवच्छेदकं दुर्लभमिति भावः । नान्यान्यपि इति । स्वरूपातिरिक्तज्ञानं तु भ्रान्तिरूपत्वान्नार्थव्यवस्थापकम्, अन्यथातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र प्रत्यक्षस्य तन्मूलानुमानादेश्च निरासः । बहुवचनं त्विह तत्तद्वादिमतानुसारेण । एवं साधकाभावादभिमतं शास्त्रप्राबल्यं न सिद्ध्यतीत्याह—अत इति ॥

ज्वालाभेदानुमाने तु धर्मिलिङ्गादिबुद्धयः ।
न दोषमानबाध्याश्च नात्मनस्तन्निदर्शनम् ॥ ५१७ ॥

स्वपक्षस्थापकादेव स्वव्याघातादिदोषतः ।
निर्मूलमखिलं शास्त्रमित्युक्तं भवति त्विह ॥ ५१८ ॥

ननु व्यावहारिकप्रमाणप्रमेयव्यवहारोऽस्माकमप्यस्त्येव । कोऽयं व्यवहारिको नाम? आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरूपितो न तथावस्थित इति चेत्, किं तेन प्रयोजनम्? प्रमाणतया प्रतिपन्नेऽपि यौक्तिकबाधादेव प्रमाणकार्याभावात्। अथोच्येत—शास्त्रप्रत्यक्षयोरविद्यामूलत्वेऽपि प्रत्यक्षविषयस्य शास्त्रेण बाधो दृश्यते; शास्त्रविषयस्य सदद्वितीयब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेन निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थ इति—तदयुक्तम्; अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात्। एतदुक्तं भवति—यथा सकलेतरकाचादिदोषरहितपुरुषान्तरागोचरगिरिगुहासु वसतस्तैमिरिकजनस्याज्ञातस्वतिमिरस्य सर्वस्य तिमिरदोषाविशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायते। न तत्र बाधकप्रत्ययोऽस्तीति न तन्मि-

थ्या न भवतीति तद्विषयभूतं द्विचन्द्रत्वमपि मिथ्यैव। दोषो ह्ययथार्थज्ञानहेतुः। तथा ब्रह्मज्ञानमविद्यामूलत्वेन बाधकज्ञानरहितमपि स्वविषयेण ब्रह्मणा सह मिथ्यैवेति। भवन्ति चात्र प्रयोगाः। विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्या, अविद्यावत उत्पन्नज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवत्। ब्रह्म मिथ्या, ज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवत्। ब्रह्म मिथ्या असत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवदेव॥

अथ सौगतसर्वस्वे संवृत्याख्ये प्रलम्भने।
परः शब्दान्तरं न्यस्यन्समाधित्सति नन्विति॥ ५१९॥

अत्र व्यवहारसंबन्धादिमात्रमतिप्रसञ्जकमित्यभिप्रायेण प्रतिक्षिपति—**कोऽयम्** इति। बहुधा विकल्पितेषु त्वदिष्टानुगुणो न कश्चित्कल्प इत्याशयः। परेष्टं कोटयन्तरं शङ्कते—**आपात** इति। एतत्स्वोक्तयादिविरुद्धमिति सूचयति—**किं तेन** इति। [1]लिङ्गविभ्रमबाह्यागमन्यायमुद्घाटयति—**प्रमाणतया** इति। **प्रमाणकार्याभावात्** स्वपक्षसत्यत्वादेरलाभादिति भावः। शास्त्रस्य प्रत्यक्षं बाधित्वोदयात्तस्य बाधकान्तरानुदयाच्च प्रत्यक्षाद्बलीयस्त्वं, शास्त्रस्य स्वार्थसाधकत्वं च शङ्कते—**अथ** इति। बाधकान्तरानुदयमन्वारुह्य प्रतिवक्ति—**तद्** इति। अप्रामाण्यज्ञप्तौ बाधकवत्कारणदोषस्यापि पृथगेव हेतुत्वं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह—**अबाधितस्यापि** इति।

"दुष्टकारणबोधे तु सिद्धेऽपि विषयान्तरे।
अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवत्॥"

---

१. टि. लिंगेन चिह्नेन विभ्रमो यस्मिन्बाह्यागमे त न्यायम् उद्घाटयति चिह्नेन असंबद्धतया प्रकाशयति—प्रमाणतयेति।

इति चाहुः। अनुत्पन्नबाधकज्ञानस्यानवगतकारणदोषस्य कस्यचित् स्वज्ञाने कथं मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत्राह—**एतदुक्तम्** इति। संभावनया कल्पितेनापि परसंमन्तव्येन निदर्शनेन बोधयति—**यथा** इति। बाधानुदयार्थं **सकलेतरे**त्यादिकमुपात्तम्। **अविशिष्टं जायत** इति च। अविदितदोषस्य कथमप्रामाण्यसिद्धिरित्यत्राह—**दोष** इति। अप्रामाण्यस्वरूपस्य दोषस्वरूपं हेतुः, तद्बोधस्य च तद्बोध इति विभागोऽभिप्रेतः। एवं भ्राम्यतो दोषधीबाधयोरभावेऽपि तद्बुद्धेर्भ्रमत्वादिकं परीक्षकस्याप्यं पक्षे योजयति—**तथा** इति।

त्वदुक्तदोषसद्भावादप्रामाण्यसमुद्भवः।
तज्ज्ञप्तेरप्रमाणत्वज्ञप्तिरप्यत्र सिद्ध्यति ॥ ५२० ॥

ऐन्द्रियबोधावबोधमभिप्रेत्य **बाधकज्ञानरहितमपी**त्युक्तम्। तद्व्याप्तिप्रसङ्गपरान्प्रयोगानाह—**भवन्ति** इति। सगुणब्रह्ममिथ्यात्वस्य परसंमतेस्तद्व्यवच्छेदाय **विवादाध्यासितम्** इति। यद्यप्यत्र परेष्टव्याप्त्या ज्ञानविषयत्वे मिथ्यात्वं स्यादित्येक एव प्रयोगः साधीयान्, तथापि प्रथमतृतीयौ सविशेषणप्रयोगौ प्रसङ्गहेतोस्साधकत्वव्यक्त्यर्थौ। यद्वा, यथा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं ज्ञानविषयत्वमात्रेण तद्विशेषविषयत्वेन वा त्वया साध्यते, तथैव ब्रह्मणोऽपि साधयित्वा माध्यमिकयूथमध्यमध्यास्व; ततश्चास्मत्प्रयोगानिमान्मत्वा आत्माश्रयासिद्धिविशेषणवैयर्थ्यव्याप्तिभङ्गादिदोषान् मोज्जीघट इति भावः। अथवा त्वत्सयूथ्यस्य तुर्यबौद्धस्य प्रयोगास्त्वया दुर्वाराः स्युरित्याशयः॥

न च वाच्यं स्वाप्नस्य हस्त्यादिविज्ञानस्यासत्यस्य परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभाववदविद्यामूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य परमार्थभूत-

ब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहेतुभावो न विरुद्ध इति । स्वाप्नज्ञानस्यासत्यत्वाभावात् । तत्र हि विषयाणामेव मिथ्यात्वम्, तेषामेव हि बाधो दृश्यते; न ज्ञानस्य। न हि मया स्वप्नवेलायामनुभूतं ज्ञानमपि न विद्यत इति कस्यचिदपि प्रत्ययो जायते । दर्शनं तु विद्यते; अर्था न सन्तीतिहि बाधकप्रत्ययः। मायाविनो मन्त्रौषधादिप्रभवं मायामयं ज्ञानं सत्यमेव प्रीतेर्भयस्य च हेतुः; तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात् । विषयेन्द्रियादिदोषजन्यं रज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव भयादिहेतुः । सत्यैवादष्टेऽपि स्वात्मनि सर्पसन्निधानादृष्टबुद्धिः। सत्यैव शङ्काविषबुद्धिर्मरणहेतुभूता । वस्तुभूत एव जलादौ मुखादिप्रतिभासो वस्तुभूतमुखगतविशेषनिश्चयहेतुः। एषां संवेदनानामुत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च सत्यत्वमवसीयते । हस्त्यादीनामभावेऽपि कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्तीति चेत्, नैतत्; बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात्। अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव ह्यालम्बनत्वेऽपेक्षितम् । प्रतिभासमानता चास्त्येव दोषवशात् । स तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते । अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैवेत्युक्तम् ॥

एतावता तूष्णींभावे प्राप्तेऽपि प्रत्यक्षाच्छास्त्रप्राबल्यमसत्यात्सत्यसिद्धिनिदर्शनैः सिषाधयिषन्तं प्रत्याह—न च इति । दृष्टान्तं दूषयति—स्वाप्नज्ञानस्य इति । अनेन दोषरूपसत्यहेतुजन्यत्वमपि सूच्यते । तर्हि तत्कथं मिथ्याज्ञानमित्यत्राह—तत्र इति । ज्ञाने मिथ्यात्वोक्तिर्लाक्षणिकीति भावः। अत्रापि सन्ध्याधिकरणे स्वप्नप्रपञ्चसत्यत्वे स्थापयिष्यमाणेऽपि परमतान्वारोहेणान्यथाख्यातिपक्षेण विषयबाधोक्तिः। ननु स्वप्नभुक्तिवत्कर्ममिथ्यात्वे सिद्धे ज्ञानक्रियापि मिथ्यैव स्यात्; नेत्याह—तेषाम् इति। अन्ततो यथादर्शनं

असत्यात्सत्यसिद्धिनिरासः

सर्वत्र व्यवस्थेत्याशयः। अत्र विषयविषयिणोर्बाधाबाधौ विवृणोति—नहि इति। सर्वत्र.........

ज्ञानस्यलिङ्ग(ङ्गा)भावेऽपि विषयोऽ(र्थो) त्र (न) बोधकृत्।
अतीतागामिविषयैर्ज्ञानैरप्यनुमोदयात्॥ ५२१॥

एवं स्वाप्नादिभिरेवासत्यैर्लिङ्गैरसत्यात्सत्योत्पत्तिरपि दृष्टा, किमुत ज्ञप्तिरिति मन्यमानस्यान्यदप्युदाहरणमन्यथयति—माया इति। मायामयं आश्चर्यभूतं मिथ्यार्थगोचरमिति यावत्।

नासत्यः कस्यचिद्धेतुर्न तरां ज्ञप्तिकारणम्।
न तमां सत्यधीहेतुरित्युत्पत्तिरुदाहृता॥ ५२२॥

परप्रलापैरीदृग्भिर्मा भूद्बालप्रतारणम्।
इत्यभिन्नसमाधानबहूदाहृतिखण्डनम्॥ ५२३॥

सत्यहेतूद्भवस्सत्यो धीहेतुस्तत्र तत्र नः।
हेतुरित्यपि च ज्ञप्त्यै बहुभ्रान्तिनिवारणम्॥ ५२४॥

यद्यपि धीमात्रस्य कार्यविशेषहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गः। तथापि विशेषणैरुपलक्षणैर्वा मिथ्याविषयैरवच्छेदे तु यथार्हमसत्यात्सत्योत्पत्तिज्ञप्ती दुस्त्यजे। अथाप्यपरोक्षसामग्रीशक्तिसिद्धेः स्वभावविशेषैरेव भयविस्मयादिप्रतिनियतव्यवहारकार्यसिद्धेः स्वप्रकाशवादे वादान्तरे च विषयविषयिणोः युगपदेकप्रकाशस्सिद्ध्यन्, प्रत्ययान्तरेषु न विषयायत्तः, ईश्वरादीनां बुद्धिषु च व्यवहारानुगुण्यमनुपाधिकम्। क्षेत्रिणां तु तत्तद्विषयविशेषोल्लेखस्तत्तत्कर्मोपनीतहेतुभेदायत्तः प्रागेव स्थापितः।

[1]अतो न सत्यधीस्सत्या तवासत्यादसत्यधीः ।
सत्यादसत्यधीर्वेति त्वसत्यात्सत्यधीर्न च ॥ इति ॥ ५२५ ॥

व्यावहारिकसत्यस्य त्वसत्यात्सिद्धिरित्यसत् ।
बुद्धीनामयथार्थत्वे व्यावहारिकसत्यता ॥ ५२६ ॥

असत्यात्सत्यबुद्धिश्च यथादृष्टि यथेष्यते ।
तथैव ब्रह्मणोऽपि स्यात्सत्यत्वं व्यावहारिकम् ॥ ५२७ ॥

अत्र संस्कारमन्त्रौषधादिविशेषैस्सत्याः स्वप्नादिधियः सिद्धाः । ताभिश्च सत्याभिरेव तत्तत्सत्यसिद्धिर्दर्शिता । "**दृष्टबुद्धिरित्यत्रापि** मरणहेतुभूतेति योज्यम् । शङ्काविषोदाहरणं तु निर्विषसर्पदष्टादौ [2]च्छिन्नकण्टकवेधादौ च भाव्यम् । जलादिर्मुखादिप्रतिभासहेतुरित्यस्य प्रागुक्तत्वादिह नोक्तिः । पूर्वं बाधकाभावा-द्बुद्धीनां सत्यत्वं साधितम् । हेत्वन्तरतोऽपि तदाह—**एषाम्** इति । व्यावहारिक-वादिनापि बुद्धीनां कारणा (नाम)न्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पत्तिमत्त्वं, कार्याणां तद-न्वयव्यतिरेकार्थक्रियाकारित्वं च दुरपह्नवम्, न चेदमुभयं रज्जुसर्पादौ दृष्टमिति भावः । गत्यभावात्स्वमतं प्रस्मृत्य बुद्धीनां सत्यालम्बलनत्वं व्यापकं मन्वानः तन्निवृत्या तन्निवृत्तिं चोदयति—**हस्त्यादीनाम्** इति । आशामोदकभक्षणन्यायेन वा विषयमिथ्यात्वात् विषयिमिथ्यात्वं साधयत एव, धियां सत्यालम्बनत्वनियमः प्रमाणतर्कविरुद्ध इत्यभिप्रायेण प्रत्याह—**नैतत्** इति । तद्व्यनक्ति—**बुद्धीनाम्**

---

१. अतो न सत्यधीस्सत्येत्यादि—तव मते सत्यधीरिति काचन ब्रह्मवत्सत्या न । अत शास्त्रस्या-सत्यत्वाभ्युभगमे असत्यादसत्यधीर्भवति. सत्यत्वाभ्युपगमे सत्यादसत्यधीर्वा भवति, इति हेतोः न च क्वचिदसत्यात्सत्यधीः सिध्यतीत्यर्थः ।

२. छिन्नकण्टकेति पा. (घ) को.

इति। मात्रचा विषयसत्यत्वमनियतमिति व्यज्यते। अर्थाभावे कथमालंबनत्वमित्यत्राह—**अर्थस्य** इति। एवकारो विद्यमानस्यैवालम्बनत्वमिति व्यवच्छेदार्थः। खपुष्पस्येवालम्बनत्वम् असतः कथमित्यत्राह—**प्रतिभासमानता** इति। अवधारणेन दुरपह्नवत्वं द्योत्यते। एवालम्बनमर्थसत्यत्वञ्च न भासमानत्वे......त्यक्तेन्द्रियस्य बन्ध कारण भावः। **दोषवशात्** इति। वध तर्हि कारणत्रिविशेषवैशि दित्यत्राह—**स तु** इति। स इत्यर्थपरामर्शः। मिथ्याविषयिणोऽपि मिथ्यात्वशङ्कां निरस्यति—**अबाधिता** इति॥

रेखया वर्णप्रतिपत्तावपि नासत्यात्सत्यबुद्धिः; रेखायाः सत्यत्वात्। ननु वर्णात्मना प्रतिपन्ना रेखा वर्णबुद्धिहेतुः, वर्णात्मता त्वसत्या; नैवं; वर्णात्मताया असत्याया उपायत्वायोगात्। असतो निरुपाख्यस्य ह्युपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नं च। अथ तस्यां वर्णबुद्धेरुपायत्वम्। एवं तर्ह्यसत्यात्सत्यबुद्धिर्न स्यात्; बुद्धेः सत्यत्वादेव। उपायोपेययोरेकत्वप्रसङ्गश्च। उभयोर्वर्णबुद्धित्वाविशेषात्। रेखाया अविद्यमानवर्णात्मनोपायत्वे चैकस्यामेव रेखायामविद्यमानसर्ववर्णात्मकत्वस्य सुलभत्वादेकरेखादर्शनात्सर्ववर्णप्रतिपत्तिः स्यात्। अथ पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केतवच्चक्षुर्ग्राह्यरेखाविशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसङ्केतवशाद्रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति। हन्त तर्हि सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः। रेखायाः सङ्केतस्य च सत्यत्वात्। रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृश्यनिबन्धना। सादृश्यं च सत्यमेव॥

एवं सत्यसिद्धिहेतुतयोक्तानां धियामसत्यत्वमपास्तम्; अथासत्यात्सत्यसिद्ध्युदाहरणानि निरस्यन्ते। तत्र रेखानिदर्शने बह्वीर्विकल्पकोटीः हृदि निधाय

असत्यात्सत्यसिद्धयुदाहरणनिरास

रेखाया वर्णमात्रत्वपक्षेऽनिष्टमाह—**रेखया** इति । रेखायामेव कार्योपयुक्तकल्पितरूपस्य (सत्य...कल्पितस्य) हेतुत्वं नेत्याह—**नैवम्** इति । असत्या वर्णात्मता वर्णधीहेतुत्वेन दुस्साधेत्याह—**वर्णात्मताया** इति । दोषवशात्तस्याः प्रतीतत्ववदुपायत्वमपि किं न स्यादित्यत्राह—**असत** इति । रेखायां हि वर्णात्मता नास्ति।......करे च ग्रहम् । अतः संप्रतिपन्नतुच्छवदस्यापि हेतुत्वमयुक्तम् । किञ्च निरुपाख्यशब्देन प्रमाणशून्यत्वं विवक्षितम् ; तेनासत्त्वे हेतूक्तिः। किञ्च असत्वादेव प्रख्याविषयत्वासंभवादुपाख्याविषयत्वमपि न स्यात् ; ततस्तत्रोपायतोक्तिर्न क्रमेत । एतेन नियतपूर्वभावित्वरूपहेतुलक्षणाभावोऽपि दर्शितः ।

"पूर्वसंबन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ।
हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥"

इति खण्डनोक्तिस्तु खपुष्पस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गान्निरस्ता । ख्यातितदभावादिवैषम्यं चात्र दुर्वचमिति भावः । **न दृष्टम्** न प्रत्यक्षम् । **अनुपपन्नञ्च** कल्पयितुमप्यशक्यमित्यर्थः । रेखायां वर्णधीर्मिथ्याविषयत्वान्मिथ्यार्था, सा हेतुरिति कोट्यन्तरमनुवक्ति—**अथ** इति । तत्र दत्तोत्तरत्वमाह—**एवन्तर्हि** इति । एतेन वर्णधीविशिष्टरेखापक्षोऽपि निरस्तः । अधिकमपि दूषणमाह—**उपाय** इति । ननु रेखायां वर्णधीरुपायः, पाठ्यवर्णधीस्साध्या, कथमनयोरैक्यं ? तत्राह—**उभयोः** इति । अयंभावः, अभ्यस्तलिपिदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजनितवर्णस्मृतिपूर्विका हि रेखायां वर्णधीः; तथा च न साध्यमवशिष्यत इति ॥

अथ रेखावर्णात्मतयोः सत्यानृतयोः संभेदात्सत्यवर्णधीसिद्धिरिति कोट्यन्तरस्य दत्तोत्तरत्वेऽपि दार्ढ्यायातिप्रसङ्गमाह—**रेखाया** इति । सकेतसहकृतरेखा-

हेतुत्वपक्षमनुवक्ति—**अथ** इति। चक्षुर्ग्राह्यत्वादिकथनं रेखावर्णयोरैक्यभ्रम-निरासार्थम्। विशेषशब्दस्त्वतिप्रसंगनिवारकः। अत्रापि दत्तोत्तरत्वमाह—**हन्त** इति। एतेन सङ्केतमात्रपक्षोऽपि निरस्तः। रेखायामेव सङ्केतनिरपेक्षोदाहरणं दूषयति—**रेखागवयात्** इति। **सादृश्यं च** इति चकारेण रेखासत्यत्वं पूर्वोक्तमिति व्यज्यते। एवकारो जातिरूपम् पदार्थान्तररूपम् वा दृष्टं सादृश्यं दुरपह्नवमिति द्योतयति॥

न चैकरूपस्य शब्दस्य नादविशेषेणार्थभेदबुद्धिहेतुत्वेऽप्यसत्यात्सत्य-प्रतिपत्तिः। नानानादाभिव्यक्तस्यैकस्यैव शब्दस्य तत्तन्नादाभिव्यङ्ग्य-स्वरूपेणार्थविशेषैः सह संबन्धग्रहणवशादर्थभेदबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्। शब्द-स्यैकरूपत्वमपि न साधीयः। गकारादेर्बोधकस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्द-त्वात्। अतोऽसत्याच्छास्त्रात्सत्यब्रह्मविषयप्रतिपत्तिर्दुरुपपादा॥

अथैवं दृष्टेष्वगत्या वैयाकरणोक्तपुरस्कारिणं प्रत्याह—**न च** इति। **एकरूपस्य**—कत्वखत्वादिभिरुदात्तादिक्रमेण चोज्जृम्भितस्येत्यर्थः। **शब्दस्य** स्फोटाख्यस्य। **नादविशेषेण** स्वरव्यञ्जनरूपवर्णभेदेनेति यावत्। अपिरन्वारोहद्योतकः। अत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जकतयोक्तयोर्नादस्फोटयो-स्तदर्थसंबन्धस्य तद्ग्रहणस्य चासत्यत्वं दुर्वचम्। नादधर्माणां कत्वादीनां शब्देऽध्यासश्च नास्ति। तदभावेऽपि तादृशनादाभिव्यक्ततयैव तत्तद्बोधकसिद्धेरित्यभि-प्रायेण प्रतिवक्ति—**नाना** इति। वृत्तिकारोपज्ञं स्वमत(पद)माह—**शब्दस्य** इति। अपिर्दूषणसमुच्चयार्थः। अत्र शाबरं "गौरित्यत्र कश्शब्दः, गका-रौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः" इति। वृत्तिकारस्य बोधाय-नस्यैव ह्युपवर्ष इति स्यान्नाम। तदिह पातञ्जलादिप्रोक्तं प्रामाणिकमिति न

स्फोटवादनिरास.

भ्रमितव्यम्; तेषां बाह्यप्रतिक्षेपार्थं वैभवोक्तेरपि स्यात्, युक्ति विरोधाच्च। स्फोटवादस्यानपेक्षत्वमाह—**गकारादे:** इति। अयं भावः—किमत्र वर्णातिरिक्तमेकरूपं वाचकं दृष्टत्वाद्गृह्यते, बोधकान्यथाऽनुपपत्त्या वा, शब्दश्शब्द इत्यनुवृत्तव्यवहारसिद्ध्यर्थं वा, शास्त्राद्वा? नाद्यः; वर्णानामेव श्रोत्रेण गृह्यमाणत्वात्। अतिरिक्तमपि श्रवणेन गृह्यत इति धार्ष्ट्यादलीकवादः। शब्दादर्थं प्रतीम इत्येकवचनोक्तिस्तु वर्णसमुदायेऽपि स्यात्। न द्वितीयः; यादृशां वर्णानां प्रतिनियतस्फोटव्यञ्जकत्वमिष्यते तादृग्भिरेव तैर्नियतार्थधीसिद्धेः किमन्तर्गडुना स्फोटेन। क्रमयौगपद्यविकल्पानुपपत्तिश्च स्वेष्टेऽपि स्यात्। न तृतीयः; श्रोत्रग्राह्यत्वोपाधिना वर्णावर्णात्मकेषु सर्वेषु शब्दव्यवहारोपपत्तेः। न चतुर्थः; "स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय" इत्यत्र स्फुटीकरणशक्तौ तात्पर्यादिति। एवं छायाद्यैः श्येनानुमानेऽपि न त्वदिष्टसिद्धिरित्यभिप्रायेण निगमयति—**अत** इति॥

ननु न शास्त्रस्य गगनकुसुमवदसत्यत्वम्; प्रागद्वैतज्ञानात्सद्बुद्धिबोध्यत्वात्। उत्पन्ने तत्त्वज्ञाने ह्यसत्यत्वं शास्त्रस्य। न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिलभेदचिन्मात्रब्रह्मज्ञानोपायः। यदोपायस्तदास्त्येव शास्त्रम्; अस्तीति बुद्धेः। नैवम्; असति शास्त्रेऽस्ति शास्त्रमिति बुद्धेर्मिथ्यात्वात्। किं [1]ततः? इदं ततः। मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम्। यथा धूमबुध्या गृहीतबाष्पजन्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वम्। पश्चात्तनबाधादर्शनं चासिद्धम्। शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात्।

---

१. अथ तत्त्वटीकाहृत. पाठ.।

तच्चु भ्रान्तिमूलमिति चेत्, एतदपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तम्। पाश्चात्यबाधादर्शनं तु तस्यैवेत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कपरिहसनेन ॥

अथ खपुष्पवन्नित्याप्रतीतत्वलक्षणमसत्यत्वं शास्त्रे नास्ति, अतस्सत्यधीहेतुत्वं स्यादिति शङ्कते—**ननु** इति। कादाचित्कधीविषयतया तुच्छधीव्यावृत्तिं व्यनक्ति—**प्राक्** इति। असत्यस्य कथं सद्बुद्धिबोध्यत्वं? तत्सत्यत्वे वा कथं सदद्वैतमित्यत्राह—**उत्पन्ने** इति। पूर्वं सद्बुद्ध्या सत्यत्वं, पश्चाद्बाधकादसत्यत्वं चेत्यविरोध इति भावः। तर्ह्यसत्यस्य कथं धीहेतुत्वमित्यत्रोत्तरावस्थायामिष्टप्रसङ्गत्वं तावदाह—**न तदा** इति। पूर्वावस्थायां तु प्रसञ्जकासिद्धिमाह—**यदा** इति। अत्रास्त्येवेत्युक्तौ स्वमतविरोधमाह—**नैवम्** इति। अयं भावः—

शास्त्रप्राबल्य-निरासनिगमनम्

यदि पूर्वं सतः पश्चादसत्त्वमभिसंहितम्।
असत्यत्वमिहोक्तं स्यान्न मिथ्यात्वादिसंभवः ॥ ५२८ ॥

पूर्वधीमात्रतस्सत्त्वमसत्त्वं बाधकं हि चेत्।
बाधात्पश्चादिव प्रागप्यसत्त्वात्कार्यकृन्न तत् ॥ ५२९ ॥

कस्यचिद्बाधितं वस्तु यदान्येषामबाधितम्।
सत्त्वासत्त्वविरोधोऽपि तदा ते संपतेदिति ॥ ५३० ॥

लिङ्गविभ्रमादिन्यायेनोपपादयति—**असतीति**। बुद्धेर्मिथ्यात्वमिह स्वमते विषयतः, परमते स्वरूपतोपि। इष्टोपन्यासोऽयमित्यभिप्रायेण चोदयति—**किं तत** इति। अनिष्टमेव प्रसञ्जितमित्याह—**इदम्** इति। तदिष्टप्रक्रियया विवृणोति—**मिथ्या** इति। लोकदृष्ट्यापि स्थापयति—**यथा** इति। सन्मात्रस्य बाधादर्शनमन्वा-

ह्य प्रागुक्तम्। अथ तदपि नेत्याह—**पश्चात्तन** इति। असिद्धिं माध्यमिकोक्त्या व्यनक्ति—**शून्यम्** इति। नन्विदं भ्रान्तिमूलं बुद्धवाक्यं नित्यनिर्दोषानन्यपरवेदोक्तस्य कथं बाधकमिति शङ्कते—**तत्तु** इति। त्वदुक्तयुक्त्यैव वेदान्तोऽपि न कस्यचित्साधको बाधको वा स्यादिति प्रतिबन्धिमभिप्रायेणाह—**एतदपि** इति।

भ्रान्तिमूलेन वाक्येन धीसत्यत्वं यदीष्यते।
तन्मिथ्यात्वादिकं तद्वदिष्यतामिति चाशयः॥ ५३१॥

एवकारस्तु वक्तव्यनैरपेक्ष्यार्थः। अन्ये प्याहुः—

"वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम्।
बोद्धानृतो बुद्धि फले तथानृते यूयं च बौद्धाश्च समानसंसदः॥"

इति। त्वदुक्त्या न केवलं बाह्यसमीकारः, तस्याधिक्यमेव फलतीत्याह—**पाश्चात्य** इति। सर्वं नास्तीत्येतदपि न सुवचमिति चेत्, तदा धीव्यतिरिक्तं नास्तीत्येतदपि नेति वक्तुं शक्यम्। अत्रानवस्थयापि परमतमात्रस्य बाधकप्रयोजकत्ववद् ·· ···मेवो······ मूल्येत्युपात्तेन चुलकमात्रेण दोग्धी· ·ब्दितं दर्शित इत्यभिप्रायेण विरमति—**इत्यलम्** इति। स्ववचनविरोधादिभिरप्रतिष्ठितत्वम्। उपजीव्यविरोधात्कुतर्कत्वम्॥

यदुक्तम् वेदान्तवाक्यानि निर्विशेषज्ञानैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', इत्येवमादीनि इति, तदयुक्तम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो

जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं सर्वज्ञता सर्वशक्तियोगः सत्यसङ्कल्पत्वं सर्वान्तरत्वं सर्वाधारत्वं सर्वनियमनमित्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टतां कृत्स्नस्य जगतस्तदात्मकतां च प्रतिपाद्य एवंभूतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात् प्रकरणस्य । प्रपञ्चितश्चायमर्थो वेदार्थसङ्ग्रहे । अत्राप्यारम्भणाधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते ॥

सद्विद्याया सविशेषपरत्वम्

विशिष्टविषयैरित्थं प्रत्यक्षाद्यैर्विरुद्धता ।
तद्विरोधे च शास्त्रस्य दौर्बल्यमपि दर्शितम् ॥ ५३२ ॥

अथागमानां प्रत्येकमैदंपर्यसमीक्षया ।
प्रत्यक्षाद्यविरुद्धार्थे प्रामाण्यं प्रविवक्षति ॥ ५३३ ॥

साधकं बाधकं वापि यत्र नास्ति प्रमान्तरम् ।
तस्मिन्नेव हि तात्पर्यं शास्त्रस्येति प्रचक्षते ॥ ५३४ ॥

अर्थवैशिष्ट्यमधिकं शब्दमात्रेऽपि दर्शितम् ।
विशेषवच्चारम्भस्तु तद्व्यक्त्यै वाक्यतर्कतः ॥ ५३५ ॥

यदिह दूष्यं कारणशोधकवाक्ययोः परोक्तं (दूषणम्) निर्विशेषपरत्वं तदनुवक्ति—**यदुक्तम्** इति । अत्र वस्तुमात्रशब्देन सगुणवाक्यानां दृष्टिविधिवदन्यपरत्वं व्यज्यते । उपात्तवाक्यस्य परेष्टविरुद्धत्वद्योतकः परशब्दः । **एवं** शब्द ईदृशसर्वप्रकरणसङ्ग्रहार्थः । अत्र प्रत्यक्षादेः उपक्रमादेः श्रुतिलिङ्गादेश्च विरोधमभिप्रेत्याह—**तदयुक्तम्** इति । सद्विद्यायां परोक्तैः तात्पर्यलिङ्गैरेव तदिष्टभङ्गं व्यनक्ति—**एक** इति । एकस्य कारणस्य विज्ञानेन तत्कार्यस्य सर्वस्य ज्ञानं

सिद्ध्यतीति प्रतिज्ञा। साच 'उततमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतम्' इत्यादिना बोध्यते। आदेशशब्दश्चात्र न क्रियावचनः, मृदादिदृष्टान्तैः 'एवं सोम्य स आदेश' इत्यादेशेन च करणपरत्वव्यक्तेः। नाप्युपदेश्यपरः, तदनुक्तावपि तत्सिसिद्धेस्तदुक्तिनैष्फल्यात्। आङ्पूर्वस्य दिशेरुपदेशवाचित्वाभावाच्च। [1]आदेशोपदेशयोः पृथगाम्नानात्। मुख्ये संभवत्युपचारायोगात्। ·व्यः 'अप्राक्ष्य' इत्यनेनार्थतः उपादानस्यैव निमित्तत्वोपयुक्तप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थतया प्रेरण…………उपदेश्यत्वं सर्वप्रष्टव्यसाधारणम्। अपवर्गार्थोपदेश्यत्वं चोपास्यादावप्यस्ति। न चात्र तम् इति विशेषणादसाधारण्यमिति वाच्यम्। …………गात्। अपेक्षितासाधारण्यविधेरनपेक्षितसाधारण्यविधिदौर्बल्याच्च। तस्मात् 'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि' इत्यादिप्रसिद्धविश्वप्रशासितृत्वविषयोऽत्रादेशशब्दः। नन्वादेशशब्दे तावन्न कर्तरि 'पचाद्य' च्प्रत्ययस्शङ्क्यः। 'इगुपधे'ति कस्यापवादत्वात्। न चात्र कप्रत्ययः; 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधात्। नापि घञ्; 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति नियमात्। न च सर्वशासितुः शास्तिकर्मत्वम्। उपदेशकर्मत्वं तु युक्तमिति। मैवम्; विवक्षातः कारकप्रवृत्त्या कर्तुरेव करणत्वविवक्षया घञो व्युत्पत्त्युपपत्तेः। अकर्तरीति नियमस्तु करणत्वादिविवक्षाविरहे कर्तर्यसाधुत्वार्थः। अर्थतोऽपि हि प्रत्यय-(मात्र) नियमनं वरम्। अतः 'तमादेशमि' त्यादौ सर्वतत्त्वाधिष्ठातृत्वगुणविशिष्टं किं श्रुतवानसीति प्रश्नार्थः। 'येनाश्रुत' मित्यादौ 'यथा सोम्यैकेन' इत्यादिदृष्टान्तवाक्येषु च, ज्ञातेनेति विशेषणीयम्, तत्सत्तामात्रेण तत्कार्याणां ज्ञातत्वायोगात्। तो ···· ···सर्वं विदितम्। अत एव 'विज्ञातेने'त्युक्तम्। तथा

---

१. टि.—शिक्षावल्यां एष आदेशः, एष उपदेशः इति पृथगाम्नानम्.

च मुण्डकोपनिषादि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति' इति। बृहदारण्यके च 'आत्मनि खल्वरे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवति' इति च। अत्र घटकुड्यादिना विज्ञातेन तदन्यस्य ज्ञातत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेण 'कथन्नु भगवस्स आदेश' इति चोक्तम्। तत्रोत्तरं, 'यथा सोम्ये'त्यादि। बहुदृष्टान्तोक्तिस्संभवद्दृढिमार्था। मृदादिकारणात्मकं(हि)सर्वं मृण्मयम्। तत्तन्मृत्पिण्डदृष्टान्तेऽप्यसत्कार्यापादनचोद्यं निरस्यति—वाचा इति। अत्र वाचालम्बनमिति व्याख्यायां श्रुत्यक्षरविप्लवः स्यात्। कार्यमि त्यो .... क्तञ्चाप्रसिद्धं नोदाहर्तव्यम्। त्वदिष्टे हि रज्जुसर्पादि दृष्टान्तयितव्यम्। 'विज्ञातं स्यादि' त्यत्र च सत्यज्ञानेन मिथ्याभूतस्य ज्ञातत्वोक्तिर्विरुद्धा। (अ)ज्ञातं भवतीति किं तदा वाच्यम्? सति गत्यन्तरे मिथ्यात्वेन ज्ञातं भवतीत्यध्याहारश्च न युक्तः। 'मृत्तिके' त्यादिष्वितिकरणं च निरर्थकम्। मृत्तिकेत्येव प्रमाणसिद्धमिति प्रति(त्यभि)ज्ञा...... . ... प्रति सात्वेति सार्थकं .... तदिह घटेनोदकमाहरेत्यादि वाक्पूर्वकप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनाख्येन हेतुना, आरंभणं विकारो नामधेयमित्युभय [1]म्मृदादि द्रव्येण। आरम्भणं आलंभनं स्पर्शः। "कृत्यल्युटो बहुल" इति कर्मणि ल्युट्। रलयोरभेदः पक्षद्वयेऽपि समानः। बकारस्थाने भकारस्तु न क्वाप्यस्ति। वर्णवैषम्यानादरेणारंभणीयत्वविवक्षायामप्यस्मत्पक्षे न दोषः।

असत्यं तव सिद्धान्ते घटादि च मृदादि च।
लोकदृष्टयोभयं सत्यं विभज्योदाहृतिः कथम्? ॥ ५३६ ॥

---

१. मृदादिद्रव्यमेव. पा. म.

यदि वर्गद्वयस्यास्य मृषात्वं साधयिष्यते ।
यथेति सिद्धवत्कारस्समतोक्तिश्च भज्यते ॥ ५३७ ॥

किञ्चात्र कार्यसत्यत्वं सजातीय .... ।

अपि चैवं

.. . .

'एवं सोम्य स आदेश' इत्युपदेश्यत्वाभ्युपगमात्, 'भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीतु' इति पूर्वमविदितस्य शुश्रूषितत्वात् पश्चादुपदेशात्, 'आचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति निगमनाच्च शब्दगोचरत्वं ज्ञानगोचरत्वं च स्पष्टमुक्तम् । तदपि त्वदिष्टविरुद्धमुपलक्षितं. .. क्षन्यायेन बुद्धीनां शब्दानां च ब्रह्मणि कुण्ठीभाव इति तु डिम्भप्रलंभनं, प्रलपनं वा । सत्कार्यवादादिसंभवेऽपि विचित्रकार्याणां यथादृष्टि विचित्रकारणापेक्षणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं कथमिति चात्र प्रश्नाभिप्रायः । तत्रोत्तरम्, 'सदेवे'त्यादि । तत्राग्र आसीदिति काल.............. विशेषणद्वयञ्च सिद्धम् । ....विशिष्टं तद्दृश्यते । अग्रेशब्दस्य निरर्थकत्वञ्च । अवाच्यस्य कथमुपदेश्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं—सच्छब्दवाच्यस्य इति । गुणविशिष्टोक्तिः कल्पिताकारविषयेति शङ्काव्युदसनायाह—परस्य ब्रह्मण इति । अनेन सच्छब्दस्य शाखान्तरोक्तशब्दैरैकार्थ्यं सूचयता सत्तामात्रपरत्वञ्च निरस्तम् । निरूप्यमाणदशापरत्वञ्चायुक्तं, वक्ष्यमाणापेक्षया कारणनिर्देशार्थत्वात् । न हि 'तदानी' मित्यादिश्रुत्यन्तरनिर्देशसामरस्याच्च प्रलयकालपरत्वं युक्तम् । किं तदासीदित्यत्र 'ऋषयो वाव तेऽग्रे सदासीदि'ति... अत्र निर्दिश्यते । अतस्तत्काले त्रिविधभेदनिषेधपरत्वमिह न वाच्यम्; सृष्टिकालेऽपि वस्तुतस्तच्छून्यत्वात् । प्रलयकालेऽपि वैषम्यनैर्घृण्याकृताभ्या-

गमकृतविप्रणाशपरिहाराय सूक्ष्माचिज्जीवादिभेदस्य त्वयापि स्वीकृतत्वाच्च। अतो नाग्रशब्दस्य वैयर्थ्यं, विरोधो वा । दुस्त्यजस्वगतविशेषोऽपि तदानीं सत्त्वैकत्वाद्वितीयत्वैस्त्वयैवादृतः । तदिह प्रलयकालावच्छिन्नसत्ताविशिष्टं चिदचिच्छरीरकं ब्रह्म सदित्युक्तम्। सच्छब्दस्य ब्रह्मात्मादिशब्दवद्विशेष्यविषयत्वेऽपि स्वरूपविकारादिनिषेधाच्छ्रुत्यन्तरोपब्रह्मणप्रसिद्धिसामरस्याच्च प्रकृतिपुरुषकालाद्यपेक्षितविशेषणसिद्धिः । तदभावे निर्विकारस्य स्वतः कारणत्वमेव न सिद्ध्येत् । ततश्च शाखान्तरनयेन कारणवाक्यान्तराणामपि निर्विशेषपरतया ब्रह्मकारणवादस्त्यक्तस्स्यात्। अध्यासोऽपि ह्यविद्यापेक्षस्त्वयैवोक्तः । 'सदेवे' त्यस्यासत्त्वनिषेधपरत्वं च दृष्टान्तानुगुणम् । 'तद्धैक आहुरसदेवेदमि' त्यादिना मतान्तरोपन्यासनिरासाभ्यां च तद्व्यक्तम् । अत्र 'एकमेवाद्वितीयमि' ति न त्वदुक्तयंशोक्तिः, सिद्धानुस्मरणमात्रार्थत्वात् । तच्छब्दोऽत्र पक्षान्तरोपक्रमार्थः। तदिदमिति वान्वयः। अत्र च कार्यं द्रव्यं प्रागसदिति वैशेषिकाद्युक्तिनिरासे प्रतिज्ञानुगुण्यं स्यात् । शून्यवादनिरासपरत्वे त्वग्रशब्दस्य वैयर्थ्यम्। क्षणभङ्गनिरासस्तु द्रव्यानुवृत्तिसाधनेनैव सेत्स्यति।

अतुच्छत्वे स्थिरत्वे तु प्रतिज्ञा नैव सेत्स्यति।
कार्यकारणयोर्यावदनन्यत्वं न साध्यते ॥ ५३८ ॥

'कुतस्त्वि' त्यादि प्रमाणतर्काभावपरम् । 'कथ' मित्यादि तदुभयविरोधपरम् । विद्यमानस्य हि द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिस्तत्तदवस्थावत उत्पत्तिरिति प्रमाणसिद्धम्। तथा च द्रव्यस्य पूर्वमसत्त्वे तस्य सत्तावाच्यघटत्वाद्यवस्था उत्पत्तिरिति स्यात् । तदेतत्प्रमाणैस्तदनुग्राहकैश्च निर्धूतमिति भावः। अथ यथोक्तं निगम्यते "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवा-

द्वितीयमि" ति। इदमग्रे एकमद्वितीयं सदेवासीदित्येकमेवेदं वाक्यम्, संभवत्यैक्ये तद्भेदायोगात्। यत्तु भिन्नवाक्यवत्क्वचित्क्वचिद्भाष्यते, तदपि तात्पर्यव्यक्त्यर्थम्। अन्यथा वाक्यत्रयवद्वाक्यद्वयवच्च व्यपदेशो व्याहन्येत। तदिह 'सदासीदि' त्यवस्थाद्वयसाधारणाकारोक्तिः। 'एकमि' ति तु प्रतिज्ञाघटनार्थमविभक्तनामरूपावस्थोच्यते। अवधारणमिह जगदन्तर्भूतस्य वियदादेर्वैशेषिकाद्यभिमतनित्यत्वशङ्कानिरासार्थम्। अत्राभिप्रेतमाह— **जगदुपादानत्वम्** इति।

"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदि" त्यादिश्रुत्यन्तरानुगुण्यात्, "बहु स्यामि" त्युत्तरवाक्यादिभिश्चायमेवार्थ इति भावः। उदाहृतानां मृदाद्युपादानानां कुलालादि[1]प्रेर्यत्वदर्शनादिहापि तथान्यस्मिन्कर्तरि च आदेशशब्दार्थत्वेन ज्ञानात्तत्कार्यविश्वविज्ञानं न स्यात्। तत्सिद्ध्यर्थमद्वितीयपदेनाधिष्ठात्रन्तरं निरस्यते; तदिदमाह—**जगन्निमित्तत्वम्** इति। 'तत्तेजो सृजत, तदात्मानं स्वयमकुरुते' त्यादिभिरेतद्दृष्टम्। 'तदैक्षते'त्यादिसिद्धमाह—**सर्वज्ञता** इति। 'यस्सर्वज्ञ' इति कारणवाक्यान्तरे चैतत्कण्ठोक्तम्। 'स्यामि' ति सङ्कल्पयतो निमित्तत्वानुगुणम्। एतदुभयानुगुणमाह—**सर्वशक्तियोग** इति। सर्वोपादानत्वसर्वनिमित्तत्वशक्त्येकाश्रयमित्यर्थः। अत्र 'असृजते' त्यादि फलितम् अन्यत्र 'ब्रह्माध्यतिष्ठत्' 'कर्तारमीशम्' इत्यादिभिः कण्ठोक्तमाह—**सत्यसङ्कल्पत्वम्** इति। 'हन्ताहमिमा' इत्यादौ चिदचिदन्तरात्मत्वं व्यक्तम्, विशेषतोऽप्यनुप्रवेशनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमिति 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि' त्यादिभिः सिद्धम्। अत्र "सिंहेन भूत्वा बहवो मयात्ताः" इतिवत् 'अनेन जीवेने'ति विवक्षितं व्यनक्ति—**सर्वान्तरात्मत्वम्** इति। सर्वाधारता

१. प्रेरक, पा. घ.

सदायतनत्वोक्तिसिद्धा । सर्वनियमनन्तु आत्मत्वोक्तिलब्धम् । अत्राधेयत्व-विधेयत्वादिनियमैर्जगतश्शरीरत्वं सिद्धम् । शरीरवाचिनां शरीरिपर्यन्तत्व-प्रतिज्ञाघटनाय प्रकाशितम् । आदिशब्दश्च खण्डान्तरोक्तांश्च कारणत्वा-द्युपयुक्तान्विशेषान्सङ्गृह्णाति । ऐतदात्म्यमित्यादेरर्थमाह—**कृत्स्नस्य** इति । 'तत्सत्यमि' त्यत्र सर्वकारणस्य सतो ब्रह्मणः 'इदं सर्व' मित्युक्तस्य जगतो वा सत्यत्वमिह न विधेयम्, कृतकरत्वात् । अतो 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'तिवत्कार्यस्य जगतः स्वनिष्ठत्वादिभ्रमनिवारणाय तदात्मकत्वं प्रामाणिक-मित्युच्यते । 'स आत्मे' त्येतदप्यस्यैवार्थस्य तात्पर्यभूम्ना निर्देशवैषम्येण दृढी-करणं 'सत आत्मा अन्तर्याम्यमृत' इतिवत् । अत्रापि सर्वान्तरात्मत्वेन प्रस्तुतश्रोतर्यपि विशेषत उक्तिरियमिति केचित् । अत एव 'तत्त्वमसी' त्यप्यनुसन्धातर्युपसंहारमात्रम् । जीवस्य परेण स्वरूपैकक्ये भेदे वा (बाधे) पि पक्षे पूर्वोक्तसर्वाकारविशिष्टपरामर्शितच्छब्दो विरोधी स्यादित्यभिप्रायेणाह—**एवं भूत ब्रह्मात्मक** इति । अत्रोद्देश्योपादेयचिन्ता पश्चाद्भविष्यति । **श्वेतकेतुं प्रतीत्यनेन** स्वेष्टसाधकार्थवादलिङ्गसूचनम् । आत्माद्वैतपक्षे प्रबुद्धस्य गुरोर्भ्रान्तिसिद्धं शिष्यं प्रत्युपदेशानुपपत्तिं सूचयति—**उपदेशाय प्रवृत्तत्वात्** इति ।

यत्त्वष्टविधतात्पर्यलिङ्गवत्त्वमिहोदितम् ।
तत्त्वस्मिन्पक्ष एवेति प्राह प्रकरणोक्तितः ॥ ५३९ ॥

अत्र ह्युपक्रमप्रभृति 'तत्त्वमसी'त्युपसंहारपर्यन्तं निरूपाधिकं प्रशासना-दिकं दर्शितम् । तच्च मानान्तरागोचरत्वादपूर्वम् । अभ्यस्तञ्च बहुशः । फलं च 'तस्य तावदि'त्यादिना जीवस्य परप्राप्त्यनुरूपम् । आख्या... .. ..तं 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादि'ति ॥ कृ··· चार्थवादसिद्धः । असत्कार्यवादनिरासेन

मेव हेतुः। हेत्वंशं पक्षस्थविशेषणं विवृणोति—**चैतन्य** इति। नन्वेवं ज्ञातृत्वात् इत्येव हेतुरुक्तः स्यात्। तथासत्यसाधारणानैकान्त्यम्; मैवम्। व्यतिरेकिणोऽनभिसंहितत्वात्। अन्वयोत्येव भाव्यम्। आत्मा स्वधर्मभूतज्ञान-निरपेक्षप्रकाशः स्वप्रकाशे स्वात्यन्तसजातीयनिरपेक्षवस्तुधर्मत्वादिति। अत्र व्याप्तिदृष्टान्तावाह—**य** इति। दीपोऽपि घटवत्प्रभातमोऽन्यत्वे सति [१]प्रभानु-ग्राह्यचक्षुर्ग्राह्यत्वात् प्रभाधीनप्रकाशः स्यादित्यत्राह—**नहि** इति। घटवद्दीपस्य यद्यभास्वररूपत्वं स्यात् ततो भास्वरद्रव्यसम्बन्धाधीनप्रकाशः स्यात्। न तदस्ति; अतो नोक्तशङ्केति भावः। ननु प्रभाश्रयस्यापि मण्यादेः प्रभाधीनप्रकाशत्व-वद्दीपादेरप्यस्त्वित्यभिप्रायेण कथं प्रकाशत इत्याकाङ्क्षां दर्शयति—**किं तर्हि** इति। घटादेर्मण्यादिपार्थिवांशस्य च स्वयमभास्वरतया प्रभासापेक्षप्रकाशत्वम्; उद्भूतानभिभूतभास्वररूपस्य तु स्वभावात्तन्नैरपेक्ष्यं युक्तमित्याह—**दीप** इति। ननु भास्वरत्वं प्रभानैरपेक्ष्ये न प्रयोजकम्; किं तु प्रभात्वमेव। मैवम्; व्य-भिचारादर्शनेऽप्यत्र व्याप्तिसङ्कोचेऽतिप्रसङ्गात्। प्रभात्वाभावेऽपि तमसि प्रभा-नैरपेक्ष्यदृष्टेश्च। ज्योतिष्ट्वाभावेऽपि तत्र तद्दृष्टिरस्तीति चेत्, सत्यम्; न हि वयं ज्योतिष्ट्वं व्यापकं ब्रूमः। प्रभात्वमप्येवमिति चेत् तर्हि लिङ्गं भवतु। न तु स्वनिवृत्त्या प्रभानैरपेक्ष्यं निवर्तते। न च दीपादेः प्रभाधीनप्रकाशत्वं दृष्टम्; येन प्रभातमोऽन्यतरनिष्ठतया व्याप्तिः संकोच्येत। तर्हि स्वप्रभावद्दीपोऽपि घटा-दीन्स्वयमेव प्रकाशयेदित्यत्राह—**अन्यान्** इति। असम्बद्धं कथं प्रकाशयेत? यथादर्शनं व्यवस्थायां धर्मद्वारा सम्बन्धः प्रकाशनं चेति भावः॥

एतदुक्तं भवति—यथा एकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावति-

---

१. प्रभानुग्राह्येति स्वरूपकथनं न हेतुकोटिप्रविष्टम्।

॥ श्रीः ॥

श्रीभाष्योदाहृतप्रमाणाकरसूचिका* ।

---

* उपनिषद्वाक्यानामत्रत्य. सङ्ख्यानिर्देशः श्रीरङ्गरामानुजस्वामिभाष्येण साकं ग्रन्थाक्षरैर्मुद्रित कोश मनुसृत्य कल्पितः ॥

श्रीभाष्यप्रमाणाणि	पुटं	आकर
आत्मानमेव लोक	१५३	बृ उ, ३ अ ४ ब्रा १५ वा
आत्मा वा अरे द्रष्टव्य.	१५३, १६३	बृ उ, ४ अ ४ ब्रा. ५ वा
आत्मा वा इदमेक	२४५	ऐत उ, १ अ १. खं १ वा.
आत्मेति तूपगच्छन्ति	२३०	ब्र सू, ४ अ. १ पा ३ सू
आत्मेत्येव तु गृह्णीयात्	२३१	वाक्यग्रन्थ
आनन्दो ब्रह्म	२१२	तै उ, भृ ६ अनु
आप्रयाणात्तत्रापि	१८२	ब्र सू, ४ अ १ पा १२ सू
आरम्भणसंशीलनं	१८५	वाक्यग्रन्थ ,
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	१५५	ब्र सू, ४ अ १ पा १ सू
आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि	१८५	छा उ, ७ प्र २६ ख २ वा.
इदं सर्वं यदयमात्मा	२१२	बृ उ, ४ अ ४ ब्रा ६ वा
इन्द्रो मायाभिः	२२३	बृ उ, ४ अ ५ ब्रा १९ वा
इयाज सोऽपि सुबहून्	१९५	वि. पु, ६ अं ६ अ १२ श्लो
उपासनं स्याद्ध्रुवानुस्मृतिः	१७१	वाक्य ग्रन्थ ,
एतद्यो वेत्ति तं प्राहु	३७५	भ गी, १३ अ २ श्लो
एवमेवास्य परिद्रष्टुः	३८४	प्र उ, ६ प्र ५ वा
एष एवासाधु कर्म	१९६	कौ उ, २ अ ६५ वा.
एष हि द्रष्टा श्रोता	३८४	प्र उ, ४ प्र ९ वा
ओमित्येवात्मान ध्यायथ	१५३	मु उ, २ मु २ ख ६ वा
कतम आत्मा योऽय	३८४	बृ उ, ६ अ ३ ब्रा ७ वा
करणानामभूमित्वात्	४००	सि. त्र, आ सि
कर्तृकर्मणो कृति	५१	अष्टा, २ अ ३ पा ६५ सू
कृद्योगा च षष्ठी	५७	अष्टा, २ अ २ पा ८ सू. वार्तिकम्
क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः	१८६	मु उ, ३ मु. १ ख ४ वा.
क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि	२१३	भ. गी, १३ अ ३ श्लो
जात्याश्रयनिमित्तादुष्टा	१८५	वाक्यग्रन्थ.;
जानात्येवाय पुरुष	३७५, ३८४	बृ. उ, ४ अ ४ ब्रा १४ वा.
ज्ञानस्वरूपमखिलं	२१२	वि पु, १ अं ४ अ ४० श्लो
ज्ञानस्वरूपमत्यन्त	२१२	वि पु, १ अं २ अ ६ श्लो
ज्ञानस्वरूपो भगवान्	२२५	वि. पु, २ अं १२ अ. ३९ श्लो.
ज्ञान विशुद्धं	२२५	वि पु, २ अं १२ अ ४४ श्लो.
ज्ञोऽत एव	३७५, ३८४, ३९४	ब्र सू; २ अ ३ पा. १९ सू

॥ श्री. ॥

तत्त्वटीकाकारिकासूची

॥ श्रीः ॥

॥ तत्त्वटीकोदाहृतप्रमाणश्लोकानामाकरः ॥

श्लोकाद्यपादाः	पुटं	आकरः *
अक्षरग्रहणोपाय	१०८	न्या सु, १९ का
अक्षरादपि चोत्तम	५९	भ. गी, १५ अ १८ श्लो.
अज सर्वेश्वरः	६१	वि स ना, ११ श्लो.
अणोरणीयांस मनुस्मरेद्य.	१८०	भ गी, ८ अ. ९ श्लो
अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि	८३	म स्मृ, ४ अ ९८ श्लो
अतीतेऽनागते चार्थे	२६९	सि त्र, सं
१ अतोऽथ मौनम्	४८	म भार, उद्यो प ४३ अ २ श्लो. (सनत्सु)
अतोऽस्मि लोके वेदेच	६०	भ गी, १५ अ. १८ श्लो
अर्के चेन्मधु विन्देत	७९	शबरभाष्योद्धृत १. २ ४.
अत्रानीप्सितकर्मत्वं	९६	न्या सु, १६ का.
अथ वानुमितिर्मा भूत्	३६४	न्या सु,
अथातो धर्मजिज्ञासा	३	श्लो वा, प्रति सू. ११ श्लो
अधिकारोऽनुपायत्वात्	२९२	श्लो वा, (निरा) १२९ श्लो
अधीताद्वेदत पश्चात्	१०९	न्या सु, २० का.
अधीत्य साङ्गान्वेदांस्तु	१०७	
अधीयीत	८३, ८७	म स्मृ, ४ अ. ९५ श्लो.
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या	१९२, ४२१	वि पु ६ अं. ७ अ ११ श्लो.
अनादिनिधना ह्येषा	२३५	म. भार, शान्ति (मो. ध.) २३८ अ. ९३ श्लो
अनुपप्लवभूतार्थं	४०६	वाचस्पत्युद्धृत.
अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा	२७०	न्या. कु, ४ स्त ३ श्लो.
अन्यत्र ह्युपचारत.	६२	वि पु, ६ अं ५ अ ७७ श्लो
अप्यहं जीवितं	१९	श्री रा, आ. १० स १९ श्लो.

* अयमाकरनिर्देशो विष्णुपुराणस्य ग्रन्थाक्षरकोशम् रामायणमहाभारतयोः कुम्भघोणे नागराक्षरमुद्रितं कोशं च अनुसरति ।

१. ततोऽथ मौनम् इत्येव सनत्सुजातीयपाठः.

श्लोकाद्यपादाः	पुटं	आकरः
ऋग्वेदं धारयन्विप्र	९८	म स्मृ, ११ अ २६१ श्लो.
एतद्व्रतम्	१९	श्री रा, यु, १० स ३३ श्लो
ऐश्वर्यमदमत्तो हि	१९०	म भार, उद्यो प ३४ अ ५४ श्लो (विदुरप्रजागरे
ओङ्कारश्चाथशब्दश्च	४६	स्मृतिः
ओषधीभ्यो यथामृतम्	४१	म भार, शा प (मो ध) ३५३ अ. १२ श्लो
कर्मदेवता ब्रह्मगोचरा	६९	त र;
कर्मभ्यः फलसंबन्धः	२९०	श्लो. वा, निरालं ३ श्लो
कर्मवश्या गुणा	१९७	वि पु, २ अं. १३ अ ७० श्लो
कर्मविज्ञानयोर्हेतु	८०	न्या सु, २३ का
कल्पनापोढमभ्रान्तम्	३०१	बौद्धग्रन्थे
कषायपक्ति कर्माणि	१९४	स्मृतिः
कषाये कर्मभिः पक्वे	१३५, १९४	स्मृति
कामः क्रोधस्तथालोभ.	१८७	भ गी, १६ अ २१ श्लो
कामात्क्रोधोऽभिजायते	१८७	भ. गी, २ अ. ६२ श्लो.
काम्यं तु कर्म भोगाय	१११	ता तू.
कार्यकारणकर्तृत्वे	२८५	भ गी, १३ अ २१ श्लो
कृष्णो द्वादशधा चैव	३९	स्का पु,
क्व नाकपृष्ठगमनम्	२२	वि पु, २ अं ६ अ ४४ श्लो
क्षिपाम्यजस्रम्	१९९	भ गी, १६ अ. १९ श्लो.
गुणमायासमावृतः	२२४	जितं, १ स्तो. ३ श्लो
गृहस्थोऽपि विमुच्यते	१८८	या स्मृ, प्रा अ. २०५ श्लो
घटोऽयमिति विज्ञाने	२६४	सि त्र, सं
चतुर्धा व्यभजत्तांश्च	३९	स्का. पु,
चतुर्विधोऽपि भेदोऽयं	२२६	शौनकीये
चेतसो ये व्यपाश्रयाः	४०३	वि पु, ६ अं. ७. अ ७६ श्लो
जगज्जन्मस्थितिध्वंस	१५	आग. प्रा, मंगलश्लोकः.
जपादेरपि संस्कार	९५	न्या. सु,
जलाधारेष्विवांशुमान्	३९८	या. स्मृ, प्रा अ १४४ श्लो
ज्ञानवान्मां प्रपद्यते	२२४	भ गी, ७ अ १९ श्लो
ज्ञायमाने तु वेदान्तैः	६	न्या. सु; ६ का
ज्योतींषि विष्णु	२२७	वि पु, २ अं. १२ अ ३८ श्लो.
ततः परं पुनर्वस्तु	३०३	श्लो. वा, प्र. सू १२० श्लो

श्लोकाद्यपादाः	पुटं	आकरः
सर्वः शर्वं शिवस्स्थाणु.	१८०	वि सह ना, ४ श्लो.
सर्वस्य धातारम्	१८१	भ गी, ८ अ ९ श्लो
सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य	४	श्लो वा, प्रति ,सू . १२ श्लो
सर्वापेक्षा च यज्ञादि	१११	ता तू,
सर्वेषु लक्षणेष्वेव	२९०	श्लो वा, निरालं २ श्लो
सामानाधिकरण्यस्य	५६	
सामान्यान्येव भूयांसि	३२५	
सारासार विवेकज्ञाः	४४	वे सं, (उपसंहारश्लो)
सिंहेन भूत्वा बहवो मयात्ता	४४३	वि ध (भविष्य) ९८ अ १७ श्लो.
सूत्राभिप्रायसंवृत्त्या	४५	ब्र सू भा भा उपोद्घाते
सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र	४५	स्कान्दे
सेवाभक्तिरुपास्ति	१७९	वैज को, भू का. ब्रा अ ३८ श्लो.
सोऽभिध्याय	१७	म स्मृ, १ अ ८ श्लो
स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या	३०१	श्लो वा, निरालं २३ श्लो
स्नेहपूर्वमनुध्यानम्	२३, १७९	लैङ्ग पु, उत्तरखण्डे
स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय	४३५	म भार, हरिवंशे
स्मृत्याचारविरोधे तु	८	त. वा, १ अ ३ पा १८ सू.
स्वभावो दुरतिक्रम.	२८६	श्री रा, यु ३६ स. ११ श्लो
स्वराट् स्वतन्त्र.	११८	निघण्टु
स्वरूपेण जपाद्यर्थं	९८	न्या सु,
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य	१९९	भ गी, २ अ ४० श्लो
स्वाध्यायशौच सन्तोष	१९०	वि पु, ६ अं ७ अ ३७ श्लो

श्रीः

॥ तत्त्वटीकोदाहृतप्रमाणवाक्यानामाकरः ॥

62

प्रमाणानि	पुटं	आकर
अनन्तं ह वा अपार	१२०	काठक, २ प्र ७ अनु
अनावृत्ति शब्दात्	८०	ब्र सू ४ अ, ४ पा २२ सू
अनुविद्य	१५६	छा उ, ८ प्र १२ खं ६ वा
अनेकार्थत्वेऽपि ब्रह्मशब्द	६३	श्री भा वि,
अनेन जीवेन	४४३	छा उ; ६ प्र ३ खं ३ वा
अन्ते हरौ तद्दर्शनात्	७८	सं का, ४ अ ४ पा
अन्धं तम प्रविशन्ति	१९२	ई उ, ९ म, बृ उ ६ अ ४ ब्रा १० वा
अन्नमत्ति	१२०	छा उ, ५ प्र १० ख ६ वा
अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका	११८	छा उ, ७ अ. २५ ख २ वा.
अन्वेष्टव्य	६३	छा उ, ८ अ ७ ख १ वा
अपहतपाप्मा ह्येष	१९७	छा उ, ८ प्र ४ ख १ वा
अपाम सोमं	११२	तै सं, ३ कां २ प्र ५ अनु
अपि वा शब्दपूर्वत्वात्	७१	पू मी सू, ९ आ १ पा ९ सू
अप्राक्ष्यः	४३९	छा उ, ६ प्र १ ख ३ वा
अभावोऽपि प्रमाणाभावो	३५३	शा भा, १ अ १ पा १ सू
अभिचरन्यजेत	९१	आप श्रौ. सू, २२ प्र. ४ ख १३ सू
अभिजनविद्यासमुदेतं	८४	आप ध सू, १ प्र १ खं १२ सू
अभिसमावृत्य	१०२, १०७	छा. उ, ८ प्र १५ ख २ वा.
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति	१६८	बृ उ, ४ अ ४ ब्रा २ वा
अंशो नानाव्यपदेशात्	३१३	ब्र सू, २ अ ३ पा ४२ सू
अयमहं	४०८, ४१३	छा छ, ८ प्र ११ ख १ वा
अयमात्मा ब्रह्म	१०१	बृ उ, ६ अ ४ ब्रा ५ वा
अर्थैकत्वादेकं वाक्यं	२४२, २९९	पू मी सू, २ अ १ पा ४६ सू
अविज्ञातं विज्ञातं	१५७	केन उ, २ ख. ३ वा
अविदित्वा	१३१	बृ उ, ५ अ ८ ब्रा ९ वा
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा	१३०, १३२, २२४	ईशा. उ, ११ वा.
अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष	१९४	श्रीभा, ल. सि आरम्भवाक्यम्
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः	१९२	कठ उ, २ व. ५ वा
अविभागेन दृष्टत्वात्	३१३	ब्र सू, ४ अ ४ पा ४ सू.
अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणं *	३०१	ता र ४ श्लो

* अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमिति सौगताः। इतीयमानुपूर्वी तार्किकरक्षायां दृश्यते।

अव्युत्पन्नपदोपेतवाक्यार्थस्य च संज्ञिनि ।

प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमुपमानमिहोच्यते ॥

इति तार्किकरक्षाश्लोकानुवादोऽयमिति भाति ।

---

* अजातिरेक वृत्तिश्च विशेष इति शिष्यते (तार्किकरक्षा ५३ श्लो) अस्यार्थानुवाद एष इति भाति ॥

प्रमाणानि	पृष्ठं	आकरः
तस्य प्रतिविधानत्वात्	७२	पू मी, सू ; ९ अ. १ पा. १० सू.
तस्य भुवनादे. सत्यत्वम्	२२८	श्री. भा; म सि प्रमाणानुपपत्तौ.
तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृति	५२	वा २ अ १ पा. ३६ वा.
तादृगेव भवति	२२९	क. उ, ४ व. १५ वा.
तानिद्वैधं गुणप्रधानभूतानि	९३	पू मी सू, २ अ १ पा ६ सू.
तान्याचरत नियतं सत्यकामाः	१८९	मु उ, १ मु. २ ख. १ वा.
तान्येवानुविनश्यति	१२०	बृ उ, ४ अ. ४ ब्रा. १२ वा.
तावच्छन्दोऽध्ययनानन्तर्यं	८१	श्री. भा वि
तीर्त्वा	१९६	ई उ, ११ म
तुरिष्ठेमेय सु	१४	अष्टा, ६ अ. ४ पा १५४ सू.
तेह समित्पाणयः	११६	छा उ, ५ प्र. ११ ख. ७ वा
तं ब्रह्मेत्याचक्षते	७८	सङ्क का, ४ अ. ४ पा.
त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्	६१	श्वे उ, १ अ ९ वा
दयासर्वेषु भतेषु	१८९	गौ ध सू, ८ अ २१ सू
दर्शनस्पर्शनाभ्यां	११	न्या सू ; ३ अ १ आ. १ सू.
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा	९०	तै सं २ का, ५ प्र. ६ अनु
दृश्यतेत्वग्र्यया बुद्ध्या	३३७	कठ उ; ३ व १२ वा.
दृश्य भेदो दशिकर्मत्वाकारेण	३६४	न्या. सु.
दृष्टं परोक्षमपि ध्यायमानं	१७०	
दो अवखण्डने	१८९	धा. पा, दिवादि ४२
देवता वा प्रयोजयेत्	७०	पू. मी. सू; ९ अ १ पा. ६ सू.
दैप् शोधने	१८९	धा पा, २ वादि. ९४९.
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो	१०१ १५८ १६५, १६८	बृ उ; ४ अ. ४ ब्रा ५ वा; ६ अ. ५. ब्रा. ६ वा.
द्व्येकयोः	२४१	अष्टा, १ अ ४ पा. २२ सू.
धर्मजिज्ञासाया प्रागपि	१२२	शाङ्क भा, जि अधि
धर्मो जिज्ञासितव्यः	५४	श भा, १ अ. १ पा. १ सू.
धर्मं जैमिनिरत एव	६९	ब्र सू, ३ अ २ पा. ३९ सू.
धाता पुरस्तात्	१८१	पु सू
धातुः प्रसादात्	११९	श्वे उ, ३ अ. २० वा.
धातोः कर्मणः समान,	५४, ६४	अष्टा; ३ अ. १ पा. ७ सू.
ध्यान निर्मथनाभ्यासात्	१६६	श्वे. उ, १ अ. १४ वा
ध्यानाच्च	१६१	ब्र सू, ४ अ. १ पा. ८ सू.

प्रमाणानि	पुटं	आकरः
ध्यायथ	१५६	मु उ, २ मु २ खं ६ वा
नकर्मणा न प्रजया	१३१	तै उ ना, १० अनु २१ वा.
न खलु भागवता यम	१९	रह ब्रा
न चक्षुषा गृह्यते	१६७, ३३७	मु उ, ३ मु १ खं ८ वा.
न चोदनातो हि	७०	पू मी सू, ९ अ १ पा ५ सू.
न जायते म्रियते वा	३६३	क. उ, २ व १८ वा
न पृथिव्यामग्निश्चेतव्य	१७५	तै स, ५ का २ प्र ७ अनु २ वा.
न प्राणेन नापानेन	४२	कठ उ, ५ व ५ वा
न प्रेत्य संज्ञास्ति	११८	बृ उ, ४ अ ४ ब्रा १२ वा
नम प्रवरगुणैका स्पदाय	८	द्र, भा
न रोगं नोत दु खताम्	११८	छा उ, ७ प्र २६ ख २ वा.
न स्थानतोऽपि	२३	ब्र सू, ३ अ. २ पा ११ सू
न हि विज्ञातु र्विज्ञातेर्विपरिलोप	२७७	बृ उ, ६. अ ३ ब्रा ३० वा
न ह्यरूपाया देवताया'	७६	द्र. भा
नात्मा श्रुतेः	६४	ब्रह्म सू, २ अ. ३ पा १८ सू.
नानात्मानो व्यवस्थातः	२९	वै सू ३ अ २ आ २० सू.
नाना शब्दादि भेदात्	१६१	ब्र सू, ३. अ ३ पा ५६ सू.
नान्तारेक्षे न दिवि	१७५	तै. सं, ५ का २ प्र ७ अनु २ वा.
नान्य पन्था अयनाय	१७९, १९३, २३०	पु सू
नाय मात्मा	१७४	मु उ, ३ मु २ ख ३ वा, कठ उ, २ व २३ वा.
नारायणपरं ब्रह्म	६१	तै उ नारा, ११ अनु
नास्त्यकृतः कृतेन	१३८	मु उ, १ मु २ ख १२ वा
नास्याब्रह्म वित्कुले भवति	१८	मु, उ, ३ मु. २ ख ९ वा
नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते	१८	छा उ, ४ प्र ११ ख २. वा.
नाह खल्वयम्	२८८, ४१२	छा उ, ८ प्र ११ ख १ वा
निचाय्य तं मृत्युमुखात्	१५७, १६९	कठ. उ, ३ व १५ वा
नित्यस्व सत्यस्व तद्यस्यास्ति	२०२	भामती, जि अ साधनचतुष्टयनिरूपणे
नित्यानित्ययोर्वसतीति	२०२	,, ,,
निदिध्यासितव्यः	१५७	बृ उ, ४ अ ४ ब्रा ५ वा
निरञ्जन. परमं साम्यं	२२९	मु. उ, ३ मु १ ख. ३ वा
निरतिशय बृह द्बृह्मणं च ब्रह्म	२०	श्री भा, जन्माद्यधिकरने.
निवेशे हि वृत्ते	११०	आप ध सू, १ प्र १३ खं. २२ सू.

प्रमाणानि	पुटं	आकरः
भुवनशब्दः सजीवात्मक	१६	श्री भा वि
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः	१४७, २२४	श्वे उ, १ अ १० वा.
भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान्	२००	तै, उ. ना ५० अनु.
भोगादृष्टोद्बोधितपूर्वं	१८३	श्रुत प्र, जि अ. कर्मणां भक्त्यङ्गत्वसमर्थनप्रकरणे
मत्वा धीरो न शोचति	१७५	कठ उ; २ व २२ वा
मध्वादिष्वसंभवात्	७९	ब्र सू १ अ ३ पा ३० सू.
मनसा तु विशुद्धेन	१६७	
मनसैवानुद्रष्टव्यं	१८२	बृ उ, ६ अ ४ ब्रा १९ वा.
मनसो विजय शमः	१३४	भामती जि अ साधनचतुष्टयनिरूपणे.
मनो ब्रह्मेत्युपासीत	१७१	छा उ ३ प्र १८ ख १ वा.
मन्तव्य.	६३	बृ उ ४ अ ४ ब्रा. ५ वा.
मन्त्रेषु कर्माणि	१८९	मु उ; १ मु २ ख. १ वा.
महान्प्रभुर्वै पुरुष,	१८०	श्वे उ, ३ अ १२ वा
माङ् माने	६६	धा पा, दिवा. ३६ धा
मान पूजायां	६६	धा पा, चुरा ३१० धा.
मान्वध	६६	अष्टा ३ अ १ पा. ६ सू.
मानोर्जिज्ञासायां	६६	वा, ३—१—६
मामुपास्व	१९८	कौ उ, २ अ ४ वा.
मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात्	८०	पू मी सू, ५ अ १ पा. १४ सू.
मृत्तिकेत्येव सत्यं	४४०, ४४४	छा. उ; ६ प्र. १ ख ४ वा
मेधा मनीषे मा विशतां	१७५	तै आर, ७ प्र ४२ अनु. ६ पं.
य उचैनमेवं वेद	२००	काठ २ प्र ७ अनु
य उविद्यायां रता	१९२	ईशा उ, ९ मं.
य एवं वेद	१५९	छा, उ, ३ अ १८ ख ३ वा.
यज्ञेन विविदिषन्ति	१३३	बृ उ; ६ अ ४ ब्रा. २२ वा.
यत्तदद्रेश्यं	१३६	मु उ १ मु १ ख ६ वा
यथा सौम्य	४३९, ४४०	छा उ, ६ अ १ ख ४ वा
यदाग्नेयः	१७६	तै सं, २ का. ५ प्र. ३ अनु.
य त्वं मनुष्याय हिततमं	१९८	कौ उ, २ अ ३ वा.
यथा 'सारस्वतो भवत...' इत्यत्र	८०	न्या सु,
यथैव हि भगवतो जैमिनेः	७०	आग प्रा, ६. पुटे.
यथोर्णनाभि·	२१५	मु उ, १ मु. १ ख ८ वा.

श्री.

॥ तत्त्वटीकोदाहृतप्रबन्धसूचिका ॥

श्री.

॥ तत्त्वटीकोदाहृतग्रन्थकर्तृसूचिका ॥

श्रीः

॥ शुद्धाशुद्धपाठभेदादिप्रदर्शिनी ॥

पु	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	८	स्वापेक्षितप्रयोजन	स्वापेक्षितप्रयोजनविशेषवत्त्वनिश्चयस्तु वक्तृवाक्यादृते न सिध्यतीति प्रयोजन[1]
१२	१	गाचरतया	गोचरतया
,,	३	अर्थ. फलित	आर्थः फलतः[1]
,,	४	अत्र शाब्द	तत्र शाब्द
,,	१५	लक्षणानां तु	लक्षणाना हि
१३	५	बाधकशङ्का	बाधशङ्का
,,	७	ह्यनुमानम् ”।	ह्यनुमानम् ” इति।
१४	८	स्थिति. स्थेमा	स्थितिरिह स्थेमा[1]
१७	१०	इत्यादि हेतु	इत्यादि। हेतु
१८	३	व्राताऽत्र	व्रातोऽत्र
२२	८	विभूत्यन्तरचत्त्वं च,	विभूत्यन्तरवत्त्वं च।
,,	१३	नन्दयितृत्वाभ्याम्,	नन्दयितृत्वाभ्यां
२३	१८	सङ्गृहात्	सङ्ग्राहकादिशब्दात्[2]
२७	७	क्षणभङ्गप्र	क्षणभङ्ग प्र
२९	५	अन्त्याश्रमिभ्य.	“अत्याश्रमिभ्य.”[2]
३०	१४	निगमान्तावदीस	निगमान्तविदीस
३६	३	भावितुम्	भाषितुम्[2]
३८	७	न्तर्नीत	न्तर्णीत
४१	१४	गुण्यवृत्ति	गुण्यव्यक्तिः
४२	१८, १९	तारतम्यादिबोधासमग्र + अबोधा	तारतम्यादवोधासमग्रबोधा

पु	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४	१२	सुधाया मन्थनत तदानयनतश्च	सुधायां मन्थनत आनयनतश्च[2]
४६	४	सोपयोग	स्वोपयोग
४६	१३	पुरुषार्थजि	पुरुषार्थयोर्जि
५१	१	“ न च प्रतिपद	न च “प्रतिपद
५७	३	सम्भवात्	सद्भावात्
५८	१४	क्रमेण निरस्तनिखि	क्रमादस्तनिखि
५९	१	स्वरूपगुणा	स्वरूपस्वगुणा
,,	८	यैस्त्वयैव	यैस्त्वयेव
६२	१०	इत्यन्तेन	इत्यन्तेन भगवच्छब्दस्य
६४	१४	इति अत्रा	इत्यत्रा
,,	१५	गत्य	पगत्य
६७	६	सावधारण	साधारण[2]
,,	१७	तत्साधनम्। सा	तत्साधनं सा-
६९	६	सूचयिष्यति	सूत्रयिष्यति
,,	,,	संवादं	संवादम्।
	१८	सूत्रार्थं	सौधार्थं
७१	९	अर्थ्यंते	अर्थ्यते
,,	१३	नीत्या। द्यौ	नीत्या द्यौ
,,	१६	साधाङ्गीकारे	साधाङ्गीकारं
७२	१७	क्रियाप्रवृत्त	क्रियाप्रयुक्त[2]
७६	७	भाष्यकारैप्युक्तम्	भाष्यकारैरप्युक्तम्
७८	८	कस्मिचित्	कस्मिंश्चित्

१. पाठान्तरम् (गो)   २ अयमेव मुख्य पाठ.

पु.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
७९	३	ममन्वय	समन्वय
८०	१०	इति "	इति " इति ।
८१	१४	तृयथनि	निषेधति
८३	१०	अनेनोपदेशैश्च	अनेन, उपदेशैश्च
८७	७	अत्र एव	अत एव
"	१६	भेदसकलौ	भेदकलसौ
"	१	रथिकारपर्यंव	रथिकारापर्यंव
८८	१८	परबुद्धे	परबुद्धे
८९	९	मन्यिकर्तेति	सन्यिरधिकर्तेति
९१	८	श्रुतेराराधना	श्रुतेराधाना[1]
९५	१३	आद्यन्तु सर्वं	आद्यन्तसर्वं[2]
९८	५	श्रुति —	श्रुति ।
१०२	११	ज्ञानम्	ज्ञानविधानम्
११०	११	न चिन्त्यत इति	न चिन्तित इति[2]
११३	१०	ज्ञानस्या	ज्ञानस्य वा
११५	६	ब्राह्मणः	" ब्राह्मण.
"	१४	इति ।	इति " इति ।
११८	४	पाप्मनां	पाप्मनां
"	१४	राजानस्तेऽक्षय्य	राजानस्ते क्षय्य
११९	३	आत्मान	आत्मानम्
१२०	८	पाप्म्यादेरत्रा	पाप्म्यादेः । अत्रा
"	९	प्रसङ्ग ,	प्रसङ्ग ;
"	११	सव्यम्	सत्यम्
"	१७	फलधीरसकृत, अव्याकृता	फलधीरसदव्याकृता
१२१	१०	स तु न साक्षा	स तु न तु साक्षा
१२४	१	माघप्रयत्न	मोघप्रयत्न
१२५	७	ज्ञानस्यैव	ज्ञानस्यैवं
१२७	१०	तदुपपादकतया	तदुत्पादकतया
१२८	४	केन	केन न?
"	५	निबन्धक	बन्धक
"	६	तथा फलनिर्णयाय	तथा निर्णयाय[2]
१२९	१७	मानार्हं	मानानर्हं
१३०	१	पेक्षया द्वैत	पेक्षया च द्वैत
"	५	असति अनिवर्तने	असत्यनिवर्तने
१३३	१६	बहिष्ठतया, श्रुते-लिङ्गा	बहिष्ठतया श्रुतैर्लिङ्गा
१३४	१४	अनेनाप्रत्यक्ष	अनेन प्रत्यक्ष
१३५	२	वाक्यजन्य	वाक्यजन्म[3]
"	१०	विविदिषार्थत्वम्	विविदिषार्थं च
१३८	१३	अता	अतो
१३९	१५	कर्मणां	कर्मणो
१४१	१४	समर्थस्य अन्वय	समर्थस्य । अन्वय
"	१५	वतः । कारणा	वत कारणा
१४३	१२	अविरोध	अवरोध
१४६	१५	रूपाभेदसत्यत्व	रूपभेदसत्यत्व[2]
१५४	१६	लाकसिद्ध	लोकसिद्ध
१५७	४	" अविज्ञातं "	" अनुविद्य "[1]
"	"	" विज्ञातम् "	" विज्ञाय "[1]
१५८	१८	व्यतिरेकेणोप	व्यतिकरेणोप
१५९	१२	अथ योऽन्यां देवतामु	स योऽत एकैकमु[4]
१६०	१	स यो ब्रह्म	स यो मनो ब्रह्म[2]

१. इति पाठश्चेत् उचितं भवेत् . २. अयमेव मुख्यः पाठ । ३ अयमेव तत्त्वटीकादृत पाठ .

४. " अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते " इत्येव सर्वेषु कोशेषु पाठो दृश्यते। तथापि उपक्रमे उपसंहारे च उभयत उपास्तिपदघटितस्थलप्रदर्शनाय उपात्तमिदं वाक्यं 'स योऽत एकैकमुपास्ते' (बृ उ ३ ४ ७) इत्यारभ्यैव पठ्यमानं दृश्यते उपनिषत्कोशेषु । तद्व्याख्यातृभिश्च तथैव व्याख्यातम्। 'अथ योऽन्या' मित्यारभ्य स्थलान्तरे (बृ उ ३ ४. १०.) पठ्यमानं तु वाक्यम् उपसहारे उपास्तिपदविहीनं दृश्यते। अत्र साम्प्रदायिकाः प्रमाणम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६५	१	सब्रह्म	स ब्रह्मा
,,	७	पलब्ध	पलब्धेः
१६६	७	प्रयोगद्वितये	प्रयोगत्रितये
१६७	१३	वैशद्याक्त्या	वैशद्योक्त्या
१८२	६	वेदनानुवचन	वेदानुवचन[1]
१८४	१	वेदनसाधन	एवं वेदनसाधन
१८८	८	ब्रह्मनन्दी । वाक्य	ब्रह्मनन्दिवाक्य
१८९	११	अशास्त्राय	अशास्त्रीय
,,	१६	दया सर्वेषु	दया सर्वे[1]
,,	१८	शाकशब्दः	शोकशब्दः
१९०	१४	सतत योगी	" सन्तुष्टः सततं योगी "
१९५	२	वृतिम	वृत्तिम
२००	१३	मल्यास्थिर	मल्पास्थिर
२०२	३	शब्दाऽत्र	शब्दोऽत्र
२०५	६	तदभावे च कथ	तदभावे च कथम्
,,	७	लाकायत	लोकायत
२०६	५	द्योत्पादनसाधना	द्योत्पादका
२११	११	सदसत्त्वेन वृत्त	सदसद्द्वयावृत्त
२१७	१०	ब्रह्मास्मि	ब्रह्मास्ति
२१८	४	उक्तमर्थं विसंवादि	उक्तमर्थमविसंवादि
,,	१४	रज्वाधिष्ठान	रज्वाद्यधिष्ठान
,,	१५	भेदं जग	भेद सर्वं जग
२१९	७	प्रतीमान	प्रतीयमान
२२५	७	अतो हि	ततो हि[2]
,,	१३	परमं	परम॰
२२६	१	विषयतया	विषयतयो
,,	७	विकृतयोगात्	विकृत्ययोगात्
२२७	१०	त्वाक्ति	त्वोक्तिः
,,	११	न्यत्वशङ्काया	न्यत्वं सत्यत्वशङ्काया
,,	१५	कोशादृक	कोशादिकं
२२८	४	पुनर्मुत्यवे	पुनर्मृत्यवे
२२९	३	तत्कार्याणां	तत्कार्याणां च
२३१	१६	अपुंनरङ्करत्वाय	अपुनरङ्कुरत्वाय
२३२	१७	धर्मलिङ्गा	धर्मिलिङ्गा
२३४	३	पर्याद	पर्यादे
२३६	१	काटिनिवेशा	कोटिनिवेशो
,,	१३	समुच्चयार्था वा	समुच्चयार्थो वा
२४३	२	विभक्तिावशे	विभक्तिविशे
२४४	७	तत्रानन्तोऽनन्तवस्तु	तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तु
२४६	५	तदवस्थतया	तटस्थतया[1]
२४७	१३	केचित्पठन्ति नात्र	केचित्पठन्ति । नात्र
,,	,,	भिप्रायेण । अखण्ड	भिप्रायेणाखण्ड
२५२	१	लक्षणा स्यात्	लक्षणा न स्यात्[1]
२५३	५	भाष्यते	भाषते
,,	१६	स्वरूपं भेदो	स्वरूपं वा भेदो
२६०	३	स्वापाधि.	स्वोपाधिः
२६१	१४	प्राह्यलक्षणो योग	ग्राह्यलक्षणायोग
२६६	८	अवेद्यत्वे	वेद्यत्वे
२६८	१६	स्यादित	स्यादिति
२७१	१	बुभुत्सित	अबुभुत्सित
,,	१६	मता	मतौ
२७३	८	कर्तृव्यभिचारात्	व्यभिचारात्[1]
,,	१०	हेतुत्वादति	हेतुत्वादिति
२७४	५	विजातीया	सजातीया[1]
,,	१४	ग्रहण	ग्रहणं
२७४	१४	दुस्त्यजमेव	दुस्त्यजमेव ।
,,	,,	प्रागभावाभावात्	प्रागभावाभावादिति ।
२७९	७	अनुत्पन्नं इति	अनुत्पन्ना इति
२८०	१	कार्योर्वान्वयव्य	कार्योर्बाधव्य

१. अयमेव मुख्यः पाठ .

पु.	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पु	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८१	७	विशिष्टपिण्डा	विशिष्टदेहपिण्डा[1]	३६२	९	विनाशोपि	विनाशो
२८७	२	न व्यङ्क्ती, अक्षर वअजडत्व प्रजङ्गात्	नाव्यक्ता , अक्षर वज्जडत्व प्रसङ्गात्[2]	,,	१६	विकाराभ्भुपगमे	विकाराभ्युपगमे
				३६३	३	विभाग	विभागं
,,	३	नाव्यक्ता	नाव्यक्त ,[2]	३६४	८	तात्पर्यात् दृष्टान्तो-	तात्पर्यात् । दृष्टान्तो-
२८८	१	नाहं खलु	नाह खलु	३६८	१८	सविषत्वं	सविषयत्वं
३००	१८	वात्	स्वात्	३७०	१६	परागर्थं	"परागर्थं[3]
३०८	७	भावान्निगमयति	भाव निगमयति	,,	१७	प्रमाणत	प्रमाणतः"[3]
३१०	१४	आगान्तुक	आगन्तुक	३७४	१६	ज्ञतिरेव	ज्ञप्तिरेव
३११	२	पृथक्सिद्धयोरित्यर्थ.	पृथक्सिद्धयोरित्यर्थ	३९६	४	विद्यातरतम्या	विद्यातारतम्या
३१७	१०	क्रमणोभय	क्रमेणोभय	३९७	२१	तदुपलब्धवा	तदुपलब्धिर्वा
३२१	१४	सन्मात्र	सन्मात्रं	४००	१४	सिद्धतयान्योत्पाद्य	सिद्धतयानन्योत्पाद्य
३२२	१५	इह सम्प्रति	इह=संप्रति	,,	१७	व्यक्तिर्दपणा	व्यक्तिदर्पणा
३४०	१६	सद्विशपेभूयोश्च	सद्विशेपयोश्च	४२१	१८	कि न स्यात्	किं न स्यात्
३४८	१६	यत्त	यत्तु	४२२	६	विद्याविद्यात्मके	विद्याविद्यात्मिके
३५०	६	'सत्संप्रयोगः'	'सत्संप्रयोगे'	४२३	१८	ज्वालैक्य	ज्वालैक्य
३५२	४	विवृणोणि	विवृणोति	४३३	२१	सकेत	संकेत
३५३	८	प्रत्युक्तं	प्रत्युक्ति	४३९	४	रूपेदेश	रूपदेश

१. इति पाठ एव तत्त्वटीकासम्मत २. अयमेव मुख्य पाठः. ३. सुरेश्वरस्यायं श्लोकः

श्रीः

॥ तत्त्वटीकाटिप्पणीपरिष्कारः ॥

पुटं ३४ * टि. अत्रत्या टिप्पणी परित्याज्या । तत्स्थाने इयं पंक्तियोजनीया । यथा—

शङ्करभाष्ये "दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । (३ २ १७)" इति सूत्रव्याख्याने 'बाष्कलिना च बाध्वः पृष्टः सन् अवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते' इत्युक्तिपूर्वकमुपात्ताः 'स होवाचाधीहि भो इति स तूष्णीं बभूव तं द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच ब्रूमः खलु, त्वं तु न विजानासि । उपशान्तोऽयमात्मा' इति श्रुत्युक्तयोऽत्र विवक्षिता इति भाति ।

पुटं ४२—१. अत्रत्यं पंक्तिद्वयमपि त्याज्यम् । शुद्धिपत्रिका च द्रष्टव्या ।

पुटं ४३ * टिप्पणीयमनादर्तव्या ।

पुटं ७२ टिप्पण्यां, पङ्क्तित्रय चतुर्थपङ्क्तौ 'इदं पूर्वसूत्रशेषभूतमखण्डम्' इति पर्यन्तो ग्रन्थ न आदर्तव्यः

पुटं १३९ * टि इयमपि पङ्क्ति तत्रत्यटिप्पण्या सह सयोज्य पठनीया यथा—

"आच्छादिका च सा अविद्या चेति न कर्मधारय, येन पुंवद्भावात् आच्छादकाविद्येति स्यात् । किन्तु धात्वर्थे ण्वुल्' इति भावे ण्वुलि कारिका शायिकादिवत् आच्छादिका । ततस्तादर्थ्यचतुर्थीसमास । आच्छादनकारिण्यविद्येत्यर्थ इति । एवं निर्वाहान्तरमपि द्रष्टव्यम् ।" इति भावप्रकाशिकानिर्वाहोऽप्यत्रानुसन्धेय । मूलभावप्रकाशिकायां तु "आच्छादकाविद्यामूलम्" इत्येव पाठस्तैरादृतो भवति ।

पुटं ६२ "ब्रह्मशब्दस्य सर्वेश्वरपरत्वनिर्वाहः" इति विषयनिर्देशकं वाक्य तत्पूर्वतने (६१-तमे) पुटे योज्यम् ।

पुटं १९५ "पुण्यस्य पापरूपत्वं पुण्यपापयोर्धर्मापनोद्यत्वं च" इति विषयनिर्देशकं वाक्यं तदनन्तरे (१९६-तमे) पुटे "तन्न धर्मेण पापस्यैव" इति टीकावाक्यत पूर्वं योज्यम् ।

॥ प्रमाणाकरसूचीपरिशिष्टम् ॥

अज्ञानाविरोधित्वं च	३४८	श्रु प्र अनुभूतेरनुभाव्यत्वसमर्थने
कषायपक्ति कर्माणि	१९४	म भार, शा प २७६. ३९
कषाये कर्मभि पक्वे	१३५, १९४	" "
त्वं वा अहमस्मि (श्री भा)	२३०	ऐ आ २ २ ४ ६.
ध्यानोपासनादिशब्द	१७९	श्री भा, त टी पु १५३
नाम च धातुजमाह	७५	वा, म भा ३ ३. १.
स एव निरुपाधिक	११३	श्री भा आनन्दमयसूत्रभाष्यान्ते
सिद्धे शब्दार्थसबन्धे	१९	वा, म भा पस्पशाह्निके